

उत्तरनैषधचरितं

श्रीहर्षमहाकविविरचितं

श्रीनारायणपण्डितकृतटीकासहितं ।

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामर्थसहायेन

एशियाटिक् ससायिन्त्यक्षमहोदयानामनुमत्या

श्रीडाक्तर एडवार्ड रोयर् साहबेन संस्कृत्य

कलितारख्यराजधान्यां बामिष्टमिश्रममुद्रायन्त्रे मुद्रितमुत्तरार्द्धे ॥

5932

यथाहः

ततो यमनक्षयोर्वर्णनं	११० ..	११६
ततो वरुणनक्षयोर्वर्णनं	११७ ..	१२४
आदौ दिक्पालानुद्दिश्य नक्षसाम्येन वर्णनं ।		
इदानीं नक्षमुद्दिश्य दिक्पालसाम्येन वर्णनं ।		
तत्र च नक्षेन्द्रयोर्वर्णनं	१२५ ..	१२६
ततो नक्षानुनक्षयोर्वर्णनं	१२७	
ततो नक्षयमयोर्वर्णनं	१२८ ..	१२९
ततो नक्षवरुणयोर्वर्णनं	१३० ..	१३१
पूर्वाक्तवर्णनाश्रवणात् सन्दिहानाया भैम्याः संशया-		
पनोदनाय नक्षवेधधारिणां त्यागपूर्वकनक्षग्रह-		
याय च क्रमेण पुनः श्लेषेण तेषां वर्णनं	१३२ ..	१३७
तद्वर्णनेनापि नक्षनिश्चयाभावात् सन्दिहानाया		
भैम्याः संस्मापवर्णनं	१३० ..	१३२
तस्या नक्षानुरागे सौन्दर्यमेव न प्रारणं किन्तु पूर्व-		
जन्मकृतसुकृतविशेषजन्यानुराग इति वर्णनं ..	१३३ ..	१३५
नक्षनिश्चयाभावाद्भैमी अत्रानुरागतत्वा सती पूर्वपरि-		
चितं परमाप्तं नक्षविज्ञानकुशलं हंसं संस्मार..	१३६ ..	१३८
ततो भैमी प्रत्येकं मुञ्जुर्मुञ्जुर्निरीक्षमाणापि तेषु पञ्चस		
कमपि भेदं ज्ञातुमशक्नुवाना बह्वतरमचिन्तयत्	१३९ ..	१४१

अथ चतुर्दशसर्गारम्भः ॥

तथादौ भैमी नक्षनिश्चयार्थं देवान् पूजयितुमुपपन्नमे	१४२	
ततो भैम्या देवपूजादिल्लवान्तवर्णना	१४३ ..	१४६
ततो भैम्या भक्त्यतिशयेन ते देवाः प्रसादितः । तेषु		
प्रसन्नेषु भैमी सरस्वतीवाक्यं श्रुत्वा श्लेषार्थक-		

सन्देहं परित्यज्य सरस्वत्युक्तगाथाक्रमेणेन्द्रा-

दीन् छात्वा परित्यज्य तं पञ्चमं नलं ज्ञातवतीति १६७ .. १६८

ततस्तज्ज्ञानप्रकारवर्णनं १६९ .. १७०

ततो भैमी तेषां नलस्य च भेदज्ञानार्थं निमेष-

तदभाववत्त्वादिरूपमनुष्यदेवपरिष्ठापक-

चित्रविविदिषया भूदर्शनादि चकारेति वर्णनं १७१ .. १८०

ततस्तत्तत्त्रिंशद्वचनोक्तनेन भैम्याः संशयापनोद

इति वर्णनं १८१

अथ नले वरणखजं निधातुकामाया भैम्या लज्जावा-

ज्ज्याद्वर्षातिरेकाच्च चेष्टाविशेषवर्णनं १८२ .. १८३

तत भैम्याऽऽकृतञ्च सरस्वत्युक्तिवर्णनं १८५

ततो भैम्या नेति नलनामांशमुच्चारयन्त्या लज्जावर्णनं १८६

ततः सरस्वत्या इन्द्रपथे नीयमानाया भीताया भैम्याः

सरस्वत्याश्च तात्कालिकपरस्परवागङ्कभङ्गीवर्णनं १८६ .. १८७

ततो वागाडम्बरविश्वसिता भैमीमिन्द्रादिषु नम-

स्तार्थं तानगुनेतुं प्रचक्रमे सरस्वतीति वर्णनं .. १८८ .. १८९

ततः परितुष्टेभ्यिन्द्रादिषु भूभङ्गाकृताभ्यनुज्ञेषु देवी

भैमीनलं प्रति वरणखजं निनायेति वर्णनं .. १९०

ततो भैमी वरणमालया नलं हतार्थयति स्मेति वर्णनं १९१

ततस्तयोर्वधूवरयोस्तात्कालिकसात्विकभाववर्णनं १९२ .. २०५

तत इन्द्रादीनां सरस्वत्याश्च स्वस्वरूपस्वीकारवर्णनं २०६ .. २१२

ततस्तद्दर्शनेन तत्सदोयतानां नृपाणामतिविस्मयवर्णनं २१३

ततः सरस्वतीसहितानामिन्द्रादीनां परितुष्टानां

भैमीनलयोर्वातुक्तरूपवरप्रदानपुरःसरौक्तिवर्णनं २१४ .. २२५

ततः सरस्वतीसहितेषु देवेषु स्वर्गं यिवांसिषु तच्च-

ख्यनृपाणां जयजीवति परिजनानामपवर्णनं .. २२६

प्रतिकूला अपि तृपाः पुष्पश्रुतिः प्रथमः
 दोषं नोपलब्धविरिति वर्णनं २३७
 ततो निजश्रिविदं गच्छति नजे नभसः पारिजा-
 तादिदेवदत्ताणां पुष्पश्रुतिः प्रथमपतदिति वर्णनं २३८
 ततस्ते देवा निजांशभूतं नलं कष्टेन त्यक्त्वा स्वर्गं वयुः
 सखत्वापि निजधामभूतां मैमो दुःखेन तत्याजे-
 ति वर्णनं २३९
 ततस्तदानीं भीमो महप्रयुक्तं नलः कटुवाक्यश्रवण-
 राहित्यार्थमन्ये राजानः स्वस्वश्रिविरगमनार्थं
 पटहादिनानावाद्याडम्बरध्वनिं कारयामासुरिति
 वर्णनं २४०

अथ पञ्चदशसर्गारम्भः ॥

ततो वरयमाजयाऽश्वितस्य नलस्य अन्येषां वन्दिनां
 साधारण्येन मैमोगुणकीर्तनज्ञतां तु विशेषेण
 वसुदानपूर्वकोपकार्या प्रवेशवर्णनं २४२ .. २४५
 ततो भीमो भैम्या सञ्चान्तःपुरं प्रविष्ट उक्तमजा-
 मादृशाभसन्नुष्टः सन् भैम्या नजो हत इति
 स्वमहिमोमुवाचेति वर्णनं २४६
 ततो भीमः कुकोचितवैवाहिकमाङ्गल्यकर्मकारणाय
 पुरंध्रीष्यादिभ्यः स्वयं औत्सर्कार्तकर्मगुणानाथ
 पुरात्रिर्यथाविति वर्णनं २४७
 ततो लघांशके सन्निहिते द्रुतमुखेन भीमो नलम्-
 बोधयितुं वर्णनं २४८ .. २४९
 ततो नलस्तद्वचनं सादरमाकर्ण्य तं कक्षाभरत्वादि-
 भिरनङ्गुलं प्राक्षिपेदिति वर्णनं २५०

ततो भीमोऽपि कृतेन वनं युगद्वयस्यैव प्रभवेति	४४६
वर्णनं	४४९
ततो राजादिष्टाः पुरन्ध्रस्तम्भाकोचितपित्रादिकर्म-	
तथाऽपुपादिखाद्यमन्त्रश्च प्रस्तुती चक्षुदिति वर्णनं	४५१
ततस्तत्तात्त्विकपुष्टपौरशोभामुरजादिवाद्य-	
वैचित्र्यवर्णनं	४५२ .. ४५५
ततो भैरवा मङ्गलस्नानप्रसाधनादिवर्णनं	४५६ .. ४८१
ततो भैमोक्षतकौतुकमङ्गला पित्रादिभ्य आशीर्ष-	
म्भनवर्णनं	४८२
ततो गणस्य तात्त्विकमङ्गलस्नानप्रसाधनादि-	
श्रावणवर्णनं	४८३ .. ४८५
ततो गणदर्शनार्थमागतानां पौरस्त्रीणां सम्भ्रमवर्णनं	४८६ .. ४०३
ततस्तासां परस्परालापवर्णनं	४०४ .. ४१६

अथ षोडशसर्गादम्भः ॥

तत्रादौ गणस्य भीमगृहयात्रावर्णनं	४१७ .. ४२४
ततो भीमस्य प्रत्युत्थानादिना गणमभ्यस्य खड्गद्विष्ट-	
प्रतिपादनवर्णनं	४२५ .. ४२७
ततो विवाहकौतुकं निरीक्ष्य भैमीसखीनां परि-	
हासवर्णनं	४२८
ततो विवाहोचितयैतुकदानकृतान्तवर्णनं	४२९ .. ४४४
ततो यैतुकानन्तरोचितमाङ्गल्यविधिवर्णनं	४४५ .. ४५२
ततो भीमेन वरयात्रिणां परिवेषसार्थनिर्दिष्टानां	
वाराङ्गनां परिहासादिचेष्टावर्णनं	४५३ .. ४५८
ततः परिवेष्टुमागतवारयोधितां दर्शनेन वरयात्रिणां	
कामविकारचेष्टापूर्वकभोजनपारिपाकवर्णनं	४५९ .. ४७१

ततो नलस्य भैम्या सह स्वदेशप्रस्थानवर्णनं ..	४०२ ..	४०७
ततो नलस्य स्वपुरप्रवेशवर्णनं ..	४०८ ..	४१५

अथ समदशसर्गारम्भः ॥

तथादौ इन्द्रादीनां स्वर्गप्रस्थानवर्णनं ..	४१६ ..	४२०
ततः सरस्वत्या सह इन्द्रादीनां देवानां बह्वसैन्य- परिहृतकलिद्रुतरूपकन्दर्पदर्शनवर्णनं ..	४२१ ..	४२४
ततः क्रोधदर्शनवर्णनं ..	४२५ ..	४२७
ततो लोभदर्शनवर्णनं ..	४२८ ..	४३०
ततो मोहदर्शनवर्णनं ..	४३१ ..	४३५
ततश्चावाकः वेदानामप्रामाण्यं प्रदर्शयन् स्वमत- प्रतिपादनवर्णनं ..	४३५ ..	४३८
ततस्तदुपरि इन्द्रस्य क्रोधस्तद्गर्तनवर्णनं ..	४३५ ..	४८१
ततस्तदुपरि अग्नेः क्रोधस्तद्गर्तनवर्णनं ..	४८२ ..	४८४
ततस्तदुपरि यमस्य क्रोधस्तद्गर्तनवर्णनं ..	४८५ ..	४८८
ततस्तदुपरि वरुणस्य क्रोधस्तद्गर्तनवर्णनं ..	४८९ ..	४९४
ततो देवानां द्वापरससाहयककलिदर्शनवर्णनं ..	४९५ ..	
ततो देवान् दृष्ट्वा कलिर्नमस्कारेति वर्णनं ..	४९६ ..	
ततो देवैः सह कलिः सम्भाषणपूर्वकभैमीस्वयंवरो- त्यवे कलिः स्वकीयगमनकथनवर्णनं ..	४९७ ..	
तत इन्द्रादयस्तं कलिं स्वयंवरसदोगमननिवारण- पूर्वकनखवरणकथनं ..	४९८ ..	५००
ततो देवैः सञ्ज्ञोक्तिप्रत्युक्तिपूर्वकनखभैम्योर्विद्योग- स्वरूपप्रतिज्ञोक्तिः ..	५०१ ..	५११
ततस्तन्मतमनादृत्य देवानां स्वर्गगमनं ..	५१२ ..	५१०
अथ कर्णेर्नगराजधानीप्रवेशः ..	५११ ..	५५४

ततः कलेर्नलपुरे स्थानप्राप्तभावेन तदुद्यानप्रवेशः .. ५५५ .. ५६२

अथ अष्टादशसर्गारम्भः ॥

तत्र नलस्य भैम्या सह सम्भोगवर्णनं ५६२ .. ६७५

अथोनविंशःसर्गारम्भः ॥

तत्राद्यन्तं वैतालिकवर्णनं ६७६ .. ७५०

अथ विंशःसर्गारम्भः ॥

तत्र समापितप्रातःक्रियस्य नलस्य सौधप्रवेशः .. ७५१

ततस्तत्र प्रत्यागतां भैमीं विलोक्य नलोक्तिः .. ७५१ .. ७६२

ततो नलस्य काचित्कलानामन्या प्रियसख्या सह

भाषणं ७६३ .. ७६६

ततस्तस्या नलेन सह प्रत्युक्तिः ७७० .. ७८०

ततो नलस्यापि भूयस्तया सह प्रत्युक्तिः ७८२ .. ७८५

ततो नलस्य भैम्यासह विलासवर्णनं ७८६ .. ८३२

ततो माध्याह्निकवैतालिकवर्णनं ८३३ .. ८३६

अथ एकविंशःसर्गारम्भः ॥

तत्र नलस्य स्नानपूजादिमाध्याह्निकविधिवर्णनं .. ८३७ .. ८४२

ततः कासाधिदु भैमीसखीनां नलमुपवीक्षयितु-

मागतानां चाटुगाथावर्णनं ८४३ .. ८६४

ततो भैम्याकेतिकुल्यादिकनिरीक्षणपूर्वकं प्रियेण

सह प्रियभाषणं ८६५ .. ८६८

ततः प्रियया सह नलस्य सम्भाषणं ८६९ .. ८८४

अथ द्वाविंशःसर्गारम्भः ॥

प्रादी नलस्य सन्धावर्णनं ८८५ .. १००६

।तत्तमो वर्णनं	१००७ .. १०१८
।तत्तमोदधवर्णनं	१०१८ .. १०२२
।तो दमयन्तीचन्द्रवर्णनं	१०२२ .. १०२४
।तो नक्तस्य चन्द्रवर्णनं	१०२४ .. ११०२
।वेः स्वदर्पपरिहारपूर्वकस्वातिशयोक्तिसहित-	
सर्गसमाप्तिः	११०२ .. ११०८

उत्तरनैषधस्य शुद्धिपत्रं ।

श्लोकः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१ ..	८१२ ..	खयम्बरो ..	खयंवरो
६ ..	८ ..	निषेधा ..	निषेधा
७ ..	१७ ..	गामीति ..	गामीनि
७ ..	२० ..	आगधे ..	आगाधे
६ ..	३ ..	बन्दि ..	बन्दि
६ ..	१२०/१२	बिम्ब ..	बिम्ब
अत्र पुस्तके यत्र यत्र खयम्बरेति बिम्बेति			
दृश्यते तत्र तत्र खयंवरेति बिम्बेति छातव्यं			
१० ..	५ ..	रम्भा ..	रम्भा
१० ..	१२ ..	षष्ठी ..	षष्ठी
१२ ..	१८ ..	न ..	तु
१३ ..	१८ ..	वशं ..	वंशं
१५ ..	२० ..	वक्त्रिः ..	वक्त्रिः
१८ ..	२१ ..	वचदीय ..	वचनीय
१६ ..	२१ ..	लापि ..	लापि
६६ ..	२१ ..	वक्षभ ..	वक्षभ
७२ ..	१३ ..	वेलायां ..	वेलायां
७२ ..	१७ ..	नृत्य ..	नृत्य
७३ ..	१० ..	भस्माहरेणे ..	भस्माहरेणे
७४ ..	२ ..	रुजत्येष ..	रुजत्येष
७५ ..	२० ..	धवल ..	धवल
८० ..	१४ ..	पृष्ठं ..	पृष्ठं
१०६ ..	१० ..	अवखण्डयति ..	अवखण्डयति
११६ ..	१३/२०	निविड। बिन्दु ..	निविड। बिन्दु
१३६ ..	६ ..	वक्त्रिः ..	वक्त्रिः
१५७ ..	१४ ..	बद्धमुष्टि ..	बद्धमुष्टि
१५६ ..	१४ ..	सम्वाद ..	संवाद

श्रुताङ्कः	पत्रपङ्कः	अष्टाद	शब्द
१८३	१८	सम्बलित	संबलित
१८७	४	संविभाग	संविभाग
१८८	४	विडौजः	विडौजः
१८३	१५	नवल	नलव
१८५	१५	युक्तान्तर	युक्तान्तर
२०८	११	मुकूला	मुकूल
२१८	८	धुमावलि	धुमावलि
२३५	१३	विभ्रतो	विभ्रतो
२३७	४६।१३	दीपाया। निष्काक-	दीपाया। निष्काक-
		रुणरस	रुणरस
"	१३	करुणरस	करुणरस
२५२	१४	अकालिक	अकालिक
२७०	१६	उदीता	उदीरिता
२७७	६	बबाधे	बबाधे
२८५	१२	परस्परेश	परस्परेश
२८७	८	सर्वाऽपि	सर्वा अपि
२८८	१७	घसु	घसु
३०१	५	विभ्राणाः	विभ्राणाः
३३५	२३	इत्यनुमान	इत्यनुमान
३४०	२१	अभोक्ष्यत्	अभोक्ष्यत्
३५६	२०	कुर्वन्	कुर्वन्
३५८	५	विधुन्वती	विधुन्वती
३६१	३	धनुर्विद्या	धनुर्विद्या
"	१०	हसितुर्वक्षसि	हसितुर्वक्षसि
३६५	१७	ऊर्द्धोक्षत	ऊर्द्धोक्षत
३६२	१४	घर्बधेन	घर्बधेन
३७६	७	एवंम्भूतेन	एवंम्भूतेन
३८१	१२	कराटक	कराटक
३८४	८	तद्वय	तद्वय
३८४	१५	वह्नि	वह्नि

प्रस्तावः	पंक्त्यङ्काः	अशुद्धं	शुद्धं
३८५ ..	७ ..	वैमत्यात्	वैमत्यान्
३८५ ..	१४ ..	दुभेऽपि	दुभे अपि
३८७ ..	१७ ..	अपहरत्	अपहरन्
३८४ ..	८ ..	मुक्तो	मुक्तो
३८८ ..	१० ..	वारंवारं	वारंवारं
४०८ ..	१३ ..	ऽत एव	अत एव
४२२ ..	१४ ..	बध्मभयं	बध्मभयं
४२६ ..	५ ..	करोत्युच्चैरङ्गनं ..	करोत्युच्चैरङ्गनं
४३२ ..	१६ ..	बाल्ये	बाल्ये
४३३ ..	२ ..	उज्ज्वल	उज्ज्वल
४५१ ..	३ ..	स्यूतोऽं	स्यूतोऽहं
४५४ ..	१५ ..	लङ्घितः	लङ्घितां
४५८ ..	१५ ..	पण्डितमन्यैः	पण्डितमन्यैः
४६८ ..	१६ ..	अशरीरं	अशरीरं
४७७ ..	१६ ..	रूढयाः	रूढायाः
४८५ ..	१० ..	कणाकीर्णं	कणाकीर्णं
४८४ ..	१४ ..	चार्वाकः	चार्वाकः
४८६ ..	१२ ..	छेन	छेन
४८७ ..	६ ..	शिखिन्नये	शिखिन्नये
५०७ ..	१५ ..	ईर्ष्याजुषः	ईर्ष्याजुषः
५१५ ..	५ ..	तादृशं भक्तिः	तादृशभक्ति
५३६ ..	६ ..	गालोप्रदानमेव ..	गालिप्रदानमेव
५४२ ..	१२ ..	कर्त्तृभिप्राये	कर्त्तृभिप्राये
५५३ ..	१७ ..	दृष्ट्वा	दृष्ट्वा
५५५ ..	४ ..	ददर्शकं	ददर्शकं
५६० ..	४ ..	क्वद । क्वाया	क्वद । क्वाया
" ..	१६ ..	भावस्तता	भावस्तता
" ..	२० ..	प्रसून । उज्ज्वल ..	प्रसूनै । उज्ज्वल
५६४ ..	१४ ..	मलिनं	मलिनं
" ..	१६।१८ ..	आचार्या	आचार्या

श्रुताः	पंक्त्याः	अर्थः	श्रुतः
५६६ ...	७ ..	मृदा ..	मृदा
५७४ ..	११ ..	नलयोरर्तते ..	नलयोरर्तते
५७६ ..	११ ..	वाद्यविशेष ..	वाद्यविशेष
५८२ ..	६ ..	गृधितैः ..	गृधितैः
५८५ ..	४ ..	रति ..	रति
५८७ ..	४ ..	न प्राप्तं अत्यल्पं प्रापी- त्यर्थः ।	प्राप्तं अत्यल्पं न प्रापीत्यर्थः
५८८ ..	१ ..	मूलदसोय ..	मूलमदसोय
६०८ ..	२ ..	वाक्पमर्द ..	वाक्पमर्द
६१६ ..	१५ ..	स तेन ..	सा तेन
६२० ..	१५ ..	धुनति ..	धुति
" ..	१८ ..	विश्रंस्य ..	विश्रंस्य
६२२ ..	१९ ..	दिव्ययुवतेरम्मा ..	दिव्ययुवतेरम्मा
" ..	१९ ..	मेति ..	मेति
६३५ ..	१४ ..	केलतीमदनयोर- तिकांमयो	केलतीमदनयोर- तिकांमयो
६४२ ..	२० ..	यस्याः ..	यस्य
६४३ ..	१४ ..	वीणात् ..	वीणात्
६८८ ..	१५ ..	ध्वजाणां ..	ध्वजाणां
६८६ ..	१४ ..	कवि ..	कवि
७५० ..	१० ..	नजाः ..	नजः
" ..	६ ..	वा ..	वा
७५५ ..	१३ ..	विच्छेता ..	विच्छेता
७७२ ..	६ ..	मेव ..	मेव
७७६ ..	२२ ..	दृष्टु ..	दृष्टु
७७६ ..	२० ..	हृदस्य ..	हृदस्य
७८६ ..	१५ ..	स्याप ..	स्याप
८१० ..	१७ ..	दन्वादेशा ..	दन्वादेशा
८१४ ..	५ ..	स्पृष्टु ..	स्पृष्टु
८२४ ..	२१ ..	मुखात् ..	मुखात्

श्रुताङ्कः	पर्यायः	वर्णनम्	शब्दः
८३२	५	पुष्पं	पुष्पा
८४२	१	बधित	बन्धित
८६०	१२	ग्रन्थः	ग्रन्थिः
८७२	१	निवेद्ये	निवेद्ये
८७७	१८	व्यत	व्यत
८८३	१	दज	प्यज
८८६	४	बबन्ध	बबन्ध
८९०	१	नहं	नहं
८९२	१३	रजु	ऋजु
८९५	१८	विभ	विभ
८९७	१६	हलि	हलि
८९८	१७	वज्र	वज्र
८९९	६	यय	यद
९०१	६	समौद्धत्यं	समौद्धत्यं
९०३	१२	नयनानन्दकारिणं	नयनानन्दकारिणं
९०६	८	गन्तु	गन्तु
९०८	१६	त्वद्भुवौ	त्वद्भुवौ
९०९	३	रज्ज्वा	रज्ज्वा
९१०	१२	विशे	विशेषे
९११	१०	भिन्दतीति	भिन्दन्तीति
९१२	१४	मृगमतां	मृगयतां
९१३	२	रागण	रागेण
९१४	१३	चोच्चलैः	चोच्चलैः
९१५	८	उपयानन्तर	उदयानन्तर
९१६	६	वत्वा	वत्वा
९१७	१८	उपचिचोपि	उपचितोपि
९१८	१३	पौष्टिकाति	पौष्टिकानि
९१९	२१८	विभर्त्ति	विभर्त्ति
९२०	२	विधिना	विधना
९२१	१८	याथार्थ्य	याथार्थ्य

श्रुताङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अक्षरं	शब्दं
" ..	" ..	सुखे ..	मुखे
१०३६ ..	७ ..	त्वक्कुष्ठ ..	त्वक्कुष्ठं
१०५० ..	१ ..	सुनि ..	सुनि
१०५६ ..	१६ ..	पदौ ..	पदौ
१०७१ ..	६ ..	अमाञ्ज ..	अमाञ्ज
१०७४ ..	५।१७ ..	विभ ..	विभ
१०८७ ..	१७ ..	नन्यनुभवे ..	नन्यनुभवे
१०८८ ..	५ ..	तुब्जोपे ..	तुब्जोपे
१०६१ ..	१ ..	खत ..	खत
११०३ ..	२० ..	मनुभूत ..	मनुभूत

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा
स्वादुज्ज्वलरसैकसारणिः ।
नानिशं चुटति यत्पुरः पुरा
किन्नरीविकटगोतिस्त्रङ्कति ॥ १८ ॥

वपि कुड्यभमेणाविचार्यैव विशङ्कौ यत्र सुरतं चक्रतुः जालमा-
र्गेण शब्दसञ्चाराच्च तत्कूजितानि तौ श्रुश्रुवतुरिति भावः ।
पुरोधसो मन्त्रप्रभावश्च सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डलिप्तं चि-
त्रमयं वस्त्रं कपटकुड्यं । दिवोष्णप्रवेशभिया गवाक्षेषु चित्र-
पटा ध्रियन्ते रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते । तथा च दि-
नवद्रात्रावपि कुड्यबुद्ध्या विशङ्कं भणितानि चक्रतुरिति वा ।
अपवृणोत्याच्छादयतीत्यपवरो गृहगर्भः । पचाद्यच् । प्रतिह-
तिरर्चा पुंभीत्याद्यमरः ॥ १८ ॥

कृष्णेति । कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्ग-
वङ्गङ्गुरातिवक्रा बज्रभङ्गीयुक्ता, तथा स्वादुः श्रुतिमधुरा अत-
एवोज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रसाः तेषां उज्ज्वल-
स्यैव वा रसस्यैकाद्वितीया मुख्या वा सारणिः कृत्रिमनदी शृ-
ङ्गाररसपरिपूर्णेत्यर्थः । एवम्भूता गाननिपुणानां किन्नरीणां
विकटा षड्जादिसप्तस्वराणामारोहावरोहरीत्या विषमा गीति-
र्गानं तस्य स्त्रङ्कतिर्ध्वनिविशेषो यस्य सौधस्य पुरोदेशे मुखेऽनिशं
सर्वदा न चुटति पुरा कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत् । भैस्याः
सकाशाद् गानकलाशिञ्जाहेतोरुच्चतरस्य तस्य सुन्दरे द्वारि

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा

यत्र तस्थुरितिहाससङ्कथाः ।

पद्मसम्भवसुतारिरंसुता-

मन्दसाहसहसन्मनोभुवः ॥ २० ॥

आगत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वक्रं च ज्ञानसङ्गावाद्यैः सदा गायतीवेत्युपेक्षा सूच्यते । अथ च मृगशृङ्गवदक्रगामिनी तथा खादूदका तथा किन्नर्य इव किन्नर्या भ्रमर्यः कमलबाहुल्यान्तासां श्रेष्ठा गुञ्जनसङ्कतित्यस्या एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमञ्जुगुञ्जनयुता निर्मालजला एका कुल्या यस्य सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्भीष्मर्त्तावपि नाचुटत्, बह्जलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे सर्गे तुङ्गप्रासादवासादित्यनेन कुल्याया अपि वर्षयिष्यमाणत्वात् प्रकृते सौधवर्षनोपयोगित्वादयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशालविकरालयोरिति विश्वः । चुटति । भूते, पुरिलुङ्चास्त्र (पा० १।२।१२२) इति लट् ॥ १८ ॥

भित्तीति । यत्र सौधे पद्मसम्भवस्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां रिरंसुता सम्भोगाभिलाषसद्रूपममन्दं महत् साहसं अविचार्यकारित्वं तेन हसन् स्वसामर्थ्यदर्पेण सोल्लासो मनोभूर्यासुताः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुतायां भोगोत्पादने विषये तद्रूपं वा महत् साहसं कामस्यैव, तेन पौरुषदर्पेण सोल्लासस्य कामस्य सम्बन्धिनो वा इतिहाससंकथाः पुरावृत्ताख्यायिका भित्तिषु

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायितं
यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।
पारदारिकविलासवैभवं
देवभर्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २१ ॥

चित्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी चासौ
एवम्भूताः सत्यस्तस्युः । ब्रह्मपराभवादिकामप्रभावाश्चित्ररूपेण
यद्विन्तिषु लिखिता वर्तन्ते स्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुता-
दिकं मत्स्यपुराणादाववगन्तव्यं ॥ २० ॥

पुष्पेति । यत्र सौधे गौतमकलत्रमहर्ष्यां कामयते कामी
तस्य सम्भुञ्जानस्य देवभर्तुरिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोक-
त्रयजयो डिण्डिमायितं बाह्यविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य
परस्त्रीगामिनो विलासवैभवं सुवर्णादिरचितासु भित्तिषु
उदटङ्कि टङ्कैरुत्कीर्य लिखितं । येनेन्द्रेऽपि पराभूतस्तादृ-
शस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युवाभ्यामपि नियतं कार्येति
सुवर्णैश्चरचितभित्तिषु कामोद्दीपनार्थं इन्द्रपारदारिकवि-
लासा यत्र टङ्कैरुत्कीरिता इत्यर्थः । डिण्डिमायितं । उपमा-
नात् कर्तुः क्यङन्तान्निष्ठा । परदारान् गच्छतीति पारदारि-
कः । गच्छतौ परदारादिभ्यष्टक् वक्तव्य (पा० ४।४।१।वा० ४)
इति ठक् । उदटङ्कि । टकिबन्धे इत्यस्मात् कर्मणि चिण्
॥ २१ ॥

उच्चलत्कलरवालि कैतवा-
 द्वैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।
 यस्य कीर्त्तिरवदायति स सा
 कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति । उच्चलसौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्येन्द्रप्रासा-
 दस्य विजयेन या अर्जिता लब्धा सा कार्त्तिकी कृत्तिकानक्षत्र-
 युक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्वसा
 तददत्युज्ज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्त्तिः कान्तिः, उच्चलतां उड्डी-
 यमानानां कलरवाणां पारावतानामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कैतवा-
 द्वाजाज्जगदवदायति स शोधयति सौज्यलक्षकारेत्यर्थः । एते
 कलरवा न भवन्ति किन्तु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्त्तिरेवै-
 तस्येत्यर्थः । पारावतः कलरवः; स्यात्प्रासादो वैजयन्त इत्यमरः ।
 दायति । दैप् शोधन इति स्वादिरवपूर्वः सकर्मकः । लट्
 स्मे (पा० ३।२।११८) इति लट् । कार्त्तिकी । नक्षत्रेण युक्तः
 कालः (पा० ४।२।३) इत्यणि ङोप् । अत्र कृत्तिकायुक्तो दिवसः
 कार्त्तिक इति भाषितपुंस्त्वसम्भवेऽपि तिथयोर्दयोरित्यभिधा-
 नात् पुंलिङ्गेन तिथिशब्देन समामे स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकर-
 णस्योत्तरपदस्याभावात् पुंवत्कर्मधारय (पा० ६।३।४२) इति
 सूत्रेण न पुंवत् । ततश्च कार्त्तिकी चासौ तिथिश्चेति समामः
 ॥ २२ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरो-
 वृत्तभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।
 रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभि-
 नाटिका भरतभारतीसुधाः ॥ २३ ॥
 शम्भुदारुवनसम्भुजिक्रिया-
 माधवव्रजवधुविलासयोः ।

गौरेति । गौरभानोऽस्य गुरुगेहिनीं वृहस्पतिभार्यायां
 तारायां विषये स्मरजनितो य उवृत्तभावः, गुरुतत्त्वगामित्वा-
 दाचारत्यागित्वं चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योवृत्तभावः कामज-
 नितसामर्थ्यातिशयः, तल्लक्षणं वा इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः
 प्रतिपादयन्त्यः, तथा भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भर-
 ताख्यो नाट्यवेदस्तस्मिन् सुधा अमृतरूपो भरतोक्तनाट्यरी-
 त्याभिनीयमानाः सत्यः सुधाप्राया इति यावत् । एवम्भूता
 नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गबन्धविशेषा यस्य सौधस्या-
 जिरेऽङ्गणे अभिनीतिभिः सालिकाङ्गिकवाचिकाहार्यभेदभिन्नै-
 श्वतुर्विधैर्नाट्याभिनीयमानैरभिनयैः कृत्वा रेजिरे । तयोः स्मरो-
 वृत्तभावस्य मितिः सन्धक् परिक्वित्तिः सैव वृत्तं व्यापारोऽतीतं
 वा प्रमेयं यच्चैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥ २३ ॥

शम्भ्विति । यस्य सौधस्य हाटकविटङ्गं सुवर्णघटितकपोत-
 पालिका शम्भोर्दारुवने मन्दरकन्दरायां देवदारुवने सम्भुजि-
 क्रिया गौर्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यन्तं या सुरतक्रीडा, माधवस्य

गुम्फितैरुग्रनसा सुभाषितै-
 र्यस्य द्वाटकविटङ्कमङ्कितं ॥ २४ ॥
 अङ्गि भानुभुवि दासदारिकां
 यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

श्रीकृष्णस्य ब्रजवधूभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रासक्रीडादि-
 स्तयोर्विषये उग्रनसा शुक्राचार्य्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण गृथितैः
 सुभाषितैरतिचमत्कारकारिनवीनार्थशब्दविशेषैः कर्तृभिर्वा
 ऽङ्कितं चिह्नितं । हरकृष्णकामविलासवर्षककाव्यरचितकाव्य-
 श्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयद्वाटकविटङ्के टङ्कैरुदङ्किता
 इत्यर्थः कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकमित्यमरः । वि-
 शेषेण टङ्क्यते वर्ज्यते इति विटङ्कं पक्षिविश्रामार्थं कुड्याद्वह्नि-
 निर्गतं दाह ॥ २४ ॥

अङ्गीति । यस्मिन् मौधे चरतोति यच्चरः शुक्रः पक्षी शुक्र-
 पितामहं पराशरमुज्जगौ तारस्वरं गायति स्म । किम्भूतं ।
 अङ्गि दिने भानुभुवि सूर्य्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दासदारिकां
 कैवर्त्तकुमारीं योजनगन्धां परिचरन्तं सम्भुञ्जानं, अत एव
 यथाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनिषिद्धस्य समयस्य देशस्य तोर्यदेव-
 स्थानादिव्यतिरिक्तस्थानिषिद्धस्य निजशयनादेर्विषयस्य परदा-
 रादिव्यतिरिक्तस्य स्वरार्थालक्षणस्यासहात् कालादीनसहमा-
 नात् अर्धैर्यजनकात् स्मरात् हेतोरुत्सुकं कामातिरेकं सोढुम-
 समर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिश्रवणमात्रेण प्राप्तः

कालदेशविषयासहस्ररा-
 दुत्सुकं शुक्लपितामहं शुक्लः ॥ २५ ॥
 नीतमेव करलभ्यपारता-
 मप्रतीर्य मुनयस्तपोर्षवं ।
 अश्वरःकुचघटावलम्बनात्
 स्थायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

शिक्षातिशयादतिमुखरो यदिहारी कीरः, तौदृशीं भारता-
 द्युक्तां कथामुच्चैरनूदितवानिति भावः । अङ्गीत्यादिना कामा-
 तुरस्य कालाद्यसहनत्वं समर्थितं । अन्योऽपि साधुरेवम्भूतं स्वपि-
 तामहमपि निन्दति । कैवर्त्ते दासधीवरावित्यमरः । यच्चरः ।
 अधिकरणे चरेष्टः (पा० ३।२।१६) इति टः ॥ २५ ॥

नीतमिति । यत्र सौधे मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा ऋषयो
 कचन कस्मिन्नपि भित्तिभागे चित्रगाश्चित्रे लिखिता वर्त्तन्ते ।
 किम्भूताः । करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्तत्ता तां
 नीतमेव लक्षणया सन्निहितभाविफलत्वात् समाप्तिं प्रापित-
 प्रायमेव, अथ च सन्निहितपरतीरमपि तपोरूपदुस्तरमर्षवं
 समुद्रमप्रतीर्यापरिसमाप्यानुत्तीर्य वा तपोविघ्नार्थं इन्द्रेण
 प्रेषितानामश्वरसां रश्मादीनामत्युष्कठिनकुचलक्षणानां घ-
 टानामवलम्बनाङ्कारणादाधाराद्धेतोः स्थायिनः स्थातुं शक्ताः ।
 कुचमर्दनादिसम्भोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्यमाणं समुद्रं
 नद्यादि वा तीरसन्निहितेऽपि आन्तिवशादुत्तरितुमशक्तः स

स्वामिना च वद्धता च तं मया
 स स्मरः सुरतवर्जनोर्जितः ।
 योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म यत्-
 केकिना मुरजनिःस्वनैर्धनैः ॥ २७ ॥
 यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे
 मुह्यतोर्निरतीशयोरपि ।

जलमध्य एव घटादिकमवलम्बनमासाद्य चित्रलिखित इव नि-
 श्वलस्तिष्ठति । कुट इति पाठे कुटः कोटे घटे गेहे इति
 विश्वः ॥ २६ ॥

स्वामिनेति । यस्य सौधस्य सम्बन्धिना केकिना क्रीडामयू-
 रेण इति हेतोर्धनैर्निविडैर्मुरजनिःस्वनैर्मृदङ्गध्वनिभिरथ च
 तैरेव मेघैर्नृत्यते स्म । इति किं । योऽयमीदृग्ब्रह्मादिवशीकार-
 कारी स महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रभुणा
 च तदीयपत्रत्वेन तं वद्धता पृष्ठेन धारयता मया मयूरेण च
 सुरतवर्जनोर्जित इति । चान्योन्यसमुच्चये । कुमारस्य नैष्ठिक-
 ब्रह्मचारित्वान्मयूराणाञ्च वर्षर्तुमत्तानां नेत्रोपान्तरन्ध्रमार्गेण
 निर्गच्छतामश्रुमयशुकविन्दूनां मयूरीमुखग्रहणमात्रेण गर्भस-
 म्भूतेर्लिङ्गभगवद्दर्शनरूपरतिपरित्यागे जयहेतुः । मयूराश्च
 मेघशब्दभ्रान्त्या मृदङ्गशब्दैर्नृत्यन्ति ॥ २७ ॥

यचेति । यत्र सौधे सम्भोगपरे नलभीमसम्भवे नलभैस्तौ
 वीक्ष्य मुह्यतोः सुरताभिलाषिणोरथ च भ्रान्तिं प्राप्नुवतोस्तथा

स्यर्द्धयेव जयतोर्ज्याय ते

कामकामरमणी बभूवतुः ॥ २८ ॥

जयतोः सख्यौत्कर्षेण वर्त्तमानयोरथ च नलभैर्यौ स्ववशे कुर्वन्तोः
 रतिरतीश्वर्योरतिकामयोः स्यर्द्धयेव ईर्ष्ययेव जयाय तौ पराभ-
 वितुं ते नलभैर्यौ कामकामरमणी बभूवतुः स्मररती अभूतां ।
 सम्भोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंसौ उदीप्तस्मरौ भवत
 इति तादृशौ भैमीनसौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठावशात्तत्र कृतावाप्तौ
 चेतनौ रतिकामौ सञ्जातसुरतेष्कौ जातौ । तथा सौन्दर्याति-
 शयाद्गतेर्नखे काम इति कामस्य च भैर्यां रतिरति सञ्जातभैर्यौ
 च जातौ । एवम्भूतावतिशयितान्योन्यरामजननादभीकृतभैमी-
 नसौ यत्र मूर्त्तौ रतिकामावेवाभूतामिति कामयोर्द्वन्द्वयं जा-
 तमित्यर्थः । अयमेव तयोर्जयः । अथ च स्वसम्भोगदर्शनात्तयो-
 रपि सम्भोगवाञ्छोत्पादनाज्जयः । तज्जयार्थं बुद्धिपूर्वव्यापा-
 राभावात् स्यर्द्धयेवेत्युत्प्रेक्षा । स्यर्द्धाकारणान्नूतं । अथ च रति-
 कामसन्निधाने यथा स्त्रीपुंसयोः सम्भोगवाञ्छासमुदयस्तथा
 तयोरपि रतिकामसन्निधानमेव प्रेमरसातिशयादन्योन्यसन्नि-
 धानमात्रेणैव कामसम्भोगः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैर्यौ
 दृष्ट्वा मोहं भजतोरत एव नलभैमीभ्यामावां जितावित्यपि ते
 जेतव्ये इति स्यर्द्धयेव जयतोरिति यथाश्रुत एव वा सम्बन्धः ।
 अत्र सर्व्वचाक्ष्यात्तरत्वात् प्रायः प्राप्तोऽपि पूर्व्वनिपातो रतेर्नखे
 कामभ्रमोदयाश्चरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगश्च, रतीश्वस्य च

तत्र सौधसुरभूधरे तयो-
 राविरासुरथ कामकेलयः ।
 ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः
 पांशुलाभिरपि ये न शिञ्जिताः ॥ २८ ॥
 पौरुषं दधति योषिता नले
 स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

भैरवां रतिभमोदयाङ्गीमसम्भवारतीशकामरमणीपदानां प-
 स्थात् प्रयोगस्तौचित्यं सूचयतीति ज्ञेयं । रतिरतीशयोर्विषये
 स्पष्टं येति केचित् । ते । प्रथमादिवचनान्तं । कामकामरमणी
 बभूवतुरिति च्चिः ॥ २८ ॥ कुलकं ॥

तचेति । अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे सुरभूधरे भैरौ तयोक्ते
 कामकेलये आविरासुः स्पष्टं दिदीपिरे । ते के । ये कामके-
 लयो महाकविभिर्व्यासकालिदासादिभिर्निगूढभावदर्शिभिरपि
 अवीक्षिता न बुद्धिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति
 भावत् । तथाऽनेकनरसम्भोगचतुराभिः पांशुलाभिः सैरि-
 णीभिरपि ये न शिञ्जिता अभ्यस्ताः नानाजातिशिषोपदेशा-
 दपि न ज्ञाताः । एतेनालौकिकाः कामविलासा वर्णयिष्यन्त
 इति सूचितं । द्रवकेलिपरीक्षाया इति केलिशब्दः पुंलिङ्गो
 ऽपि ॥ २८ ॥

पौरुषमिति । एवम्भूतया भीमसुतया एवम्भूते नले विषये
 कियत् किंपरिमाणं साध्वर्षं भयं न प्रापि अपि तु बद्ध भयं

यूनि शैशवमतीर्षया कियत्
प्रापि भीमसुतया न साध्वसं ॥ ३० ॥

न प्राप्तं । अत्यल्पं प्रापीत्यर्थः । किम्भूते नले । पौरुषं दधति ब-
ल्लिनि । किम्भूतया । स्वयं तु घोषिताऽबलया । तथा स्वामिनि
आत्मनः प्रभौ राजनि च । स्वयं तु श्रितोऽङ्गीकृतस्तदीयस्व-
भावस्तदीयत्वं वा नलदामीभूतया । तथा यूनि तरुणे । स्वयं
तु शैशवं बाल्यमतीर्षयाऽनतिक्रान्तया वयःसन्धौ वर्त्तमानया ।
बलिनः स्वामिनो राजस्वरूपाच्चाबलया दामीभूतया बालया
भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र प्रथमसन्धौ किंवा भावी-
ति ईदृशे नले ईदृश्या तथा महद्भयं प्रापीति भावः । सर्वा-
ण्यपि विशेषणानि हेतुगर्भाणि । अथ च श्रितो नलविषयो
भावो रमणाभिलाषो ययैतादृश्यापि स्वामिनि भर्त्तरि नले
महद्भयं प्रापि । यतः पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया
चेति । एवम्भूतेऽपि नले एवम्भूतयापि तथा साध्वसं कियदल्प-
मेव प्राप्तं बल साध्वसं वर्त्तत एव तथापि किञ्चित् साध्वसं परि-
त्यक्तं । यस्माच्छ्रितो नलविषयो रमणाभिलाषो ययेति वा ।
अथ च श्रितः परिशीलितो ज्ञातो नलविषयो यया बालया
मम कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति विनिश्चितनलाभिप्राया भयं
न प्रापेति भावः । श्रितोऽनुष्ठितो नलाशयो यया नलभावानु-
कूलवर्त्तन्या प्रथमसन्धौ पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी
भवति, कान्ता त्वनुत्तीर्णशैशवा किमत्र भावीति सभया किञ्ची-

दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना
 प्रागग्निश्रवदियं प्रियं गिरः ।
 तं विचिन्त्य विनयव्ययं द्विया
 न स्म वेद करवाणि कीदृशं ॥ ३१ ॥

दय्यजानानाऽत्पं भयं विहाय प्रियभावानुकूल्यमाश्रयतीति ।
 इतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥ ३० ॥

इदानीं लज्जानुभावपूर्वकं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसम्भोगक्रममाह । दूत्येति ॥ इयं भैमी प्राक् विवाहात् पूर्वं दूत्येन देवदूतव्यापारेण सङ्गतिं गतं सम्बन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं प्रियं नलं आत्मना विरहप्रकाशिनीर्नवमसर्गोक्ता गिरो वाणीः अग्निश्रवत् आवयामासेति यत् तं प्रियस्य स्ववचनश्रावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धार्यं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्वा द्विया कृत्वा कीदृशं किङ्करवाणीति न वेद स्म नाज्ञासीत् । तदानीं तन्मया महदनुचितं कृतं तत्प्रतिक्रिया कीदृशी प्रकृते चार्थं किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया द्विया किङ्कर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितं । उत्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणाज्जज्जन्ते । अतीतस्मरणेनापि सलज्जाभूत् प्रारब्धसम्भोगानुभवदशायान्तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः । अग्निश्रवत् । शृणोतेर्णौ चङिर्दिवचने उपधाङ्गुलौ सम्बलघूनीति (पा० ७।४।८३) सम्बल्लावे स्रवति शृणोति (पा० ७।४।८१) ईभ्यासस्य वेत्वं । प्रियं । शृणोतेः शब्दकर्मात्वाद्दणौ कर्मात्वं ॥ ३१ ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं
 प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।
 तन्निजं मनसि कृत्य चापलं
 सा शशाक न विलोकितुं नलं ॥ ३२ ॥
 आसने मणिमरीचिमांसले
 यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
 तामह्वयितवतीव मानिनी
 न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

यदिति । तथा सदसि मिलितलोकचयजनसमलं वीतल-
 ज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स्वयं परवर्त्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव
 वरणमास्रया कृत्वा यत् प्राक् नैषधो वृत इति तत् नलवर-
 णलक्षणं निजं चापलं धार्ष्ट्यं मनसि कृत्य विचार्य, तदानो लज्जां
 त्यक्त्वा मया महद्भार्यमवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्वा सा
 लज्जातिशयवशात्तदानो नलं विलोकितुमपि न शशाक अत्रा-
 प्युत्तमलं सूचितं । तच्चापलं मनसि कृत्य विशेषेणैता प्राप्ता
 चासौ लज्जा च तथा कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकदिति वा ।
 मनसि कृत्य पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आसने इति । अनुरागातिशयादेकासने वर्त्तमानयोस्तयो-
 र्मध्ये स नलः मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणैः
 मांसले ध्याप्ते आसने सिंहासने स नलः यां दिशं परिरभ्य
 यं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान् । इयं भैमी तां दिशं म-

ह्रीसरिन्निजनिमज्जनोचितं
 मौलिदूरनमनं दधानया ।
 द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तथा
 भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतं ॥ ३४ ॥
 वेश्म पत्युरविशन्न साध्वसाद्
 वेशितापि शयनं न साभजत् ।

नागपि न व्यलोकयत् । उत्प्रेक्षते । असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव ।
 दिशः स्त्रीत्वादियं मङ्गलार्त्तालिङ्गितेति मपत्नीबुद्ध्या असूयां कृत-
 वतीव तां नापश्यदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जाभयाभ्यां
 नापश्यत् तत्रेयमुत्प्रेक्षा । असूयितवती । कण्ड्वादियगन्तात्कृतवतु
 उगितात् ङीप् ॥ ३३ ॥

ह्रीति । निरन्तरप्रवाहरूपत्वात् ह्रीरूपायां सरिति निज-
 स्यात्मनो निमज्जनमुचितं योग्यं यस्यैवम्भूतं मौलिः शिरसो दूरं
 नितरां नमनमानाभेर्नस्त्रीभावं दधानया तथा द्वारि गृह-
 द्वारदेशे चिचलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तया लज्जा-
 भयाभ्यामन्तः प्रवेष्टुमशक्तया अतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया
 भैम्या, भैम्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हृतीनामाङ्गानानां शतं अश्रु-
 तीकृतं श्रुतमप्यश्रुतीकृतं । श्रुतमपि लज्जाभयाभ्याममुत्तराद-
 गमनाद्वाऽश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोढाजातिरियं ॥ ३४ ॥

वेश्मेति । सा किमप्ये भविष्यतीति साध्वसाङ्गयात् पत्युर्वेश्म न
 स्वयमविशत् । अनन्तरं सख्या नलेन वा वेशितापि गृहमध्यं

भाजितापि सविधं न सास्वपत्
 स्वापितापि न च सम्मुखाभवत् ॥ ३५ ॥
 आत्मनापि हरदारसुन्दरी
 यत् किमप्यभिललाष चेष्टितं ।
 स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता
 मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३६ ॥

प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि सख्या नलेन वा शयनं
 भाजितापि सा सविधं नलसमीपं यथातथा नास्वपत्, किन्तु
 दूरत एव निद्राति स्म । ततोऽपि सख्या नलेनैव वाङ्मपाख्या-
 दिना सविधं समीपं स्वापितापि न च सम्मुखाऽभवत् किन्तु
 शय्यापार्श्वपट्टिकावलम्बिनी पराङ्मुखेवाभूदित्यर्थः । प्रथमस-
 म्भोगे मुग्धाया जातिरियं । साध्वमादिति सर्व्वत्र । अस्वपत् ।
 अङ्गार्गेति (पा० ७।३।८८) अट् ॥ सम्मुखास्त्राङ्गाश्चोपसर्जनाद्
 (पा० ४।१।५४) इति विकल्पान्न ङीष् ॥ ३५ ॥

आत्मनेति । हरदारवत् गौरीवत् सुन्दरी । सा भैमी आ-
 त्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत् किञ्चि चेष्टितं तदवसरोचितं
 कटाक्षवीक्षणताम्बूलदानतालवृन्तचालनादि अभिललाष कर्तु-
 मैच्छत् तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय तद्वस्तुदानायेकितज्ञेन स्वामिना
 नलेन ताम्बूलं देहीति यद्यर्थिता याचिता तत्तर्हि अनया भैम्या
 तस्य नलस्य उद्यमे याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलादीना-
 मदानाद्यर्थीकृतः । तेन याचिता सती न ददाविति भावः ।

केवलं न खलु भीमनन्दिनी
 दूरमन्त्रपत नैषधं प्रति ।
 भीमजाहृदि जितः स्त्रिया ह्रिया
 मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ॥ ३७ ॥
 ह्रीभरादिमुखया तथा भियं
 सञ्जितामननुरागशंसिनि ।

अपिरेवार्थे । स्वामिनेत्यनेनावश्यं कर्त्तव्यतायां सत्यामपीति
 सूचितं । गौर्यपि प्रथमसम्भोगे हरेणार्थिता सत्यवमेवाकरो-
 दिति ध्वनिः ॥ ३६ ॥

केवलमिति । भीमनन्दिनी केवलं नैषधं प्रति उद्दिश्य दूरं
 नितरां अत्रपत लज्जां प्रापेति न किन्तु भीमजाहृदि वर्त्तमान-
 त्वाद्विया लज्जारूपया स्त्रिया जितः खलु जित इव सोऽति-
 प्रसिद्धपराक्रमः इत्येव वर्त्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बद्धकालं
 लज्जितः । अथ च मनो मथ्नाति पीडयतीति मन्मथः पृषोद-
 रादिः । एवंविधोऽपि जितो लज्जितः सङ्कुचितस्येति चित्रं ।
 ह्रीवशास्त्रलविषयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो बद्धकालं तामभि-
 भवति स्मेति भावः । अन्योऽपि स्त्रिया जितो लज्जते ॥ ३७ ॥

ह्रीभरादिति । दूत्यकाले कलितं बुद्धं परीक्षितं तदाग्रयं
 भैरवभिप्रायं सम्यक् दृढसंस्कारतया स्मरणपयारूढं स्मरन्
 विचारयन् स गलः ह्रीभरादिमुखया तथा विमुखत्वादेवा-
 ननुरागशंसिनि किमस्या मयि अनुरागो नास्तीति शङ्काशीले

स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन्
 दूत्यकालकलितं तदाशयं ॥ ३८ ॥
 पार्श्वमागमि निजं सद्दालिभि-
 स्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।
 कापि तामपि नियुज्य मायिना
 स्वात्ममात्रमचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

स्वचेतसि सञ्चितां जनितां अनुरागाभावमभ्रावणीं भीतिं लु-
 लोप निरस्ति स्म । दूत्यवसरमप्यनुरागातिशयादिभ्रादीनपि
 परित्यज्य मदलाभे कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्य-
 ज्यतीति निश्चित्य जातां शङ्कां तत्याज । मुग्धा लज्जाभरा-
 देव विमुखीयं न त्वननुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः । तदाशयं ।
 शेषलाविवक्षया षष्ठ्यभावः ॥ ३८ ॥

पार्श्वमिति । तेन नलेन भयवशादेकाकिनो नलस्य सवि-
 धमनागच्छन्ती सा आलिभिः सखीभिर्भूयसीभिः सह निजं
 पार्श्वं आगमि प्रापिता । भवतीभिरपि कञ्चित् कालमनया सा-
 र्द्धमागन्तव्यमित्यादिष्टाभिस्ताभिस्तां स्वसन्निधिं प्रापितवानि-
 त्यर्थः । अद्यानन्तरं कियतापि कालेन किञ्चिद्विद्यासंप्राप्त्यन-
 न्तरं एकया एकाकिन्यैव तया सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण
 सन्निधिं प्रापिता । अद्यानन्तरं कियतापि कालेन तामपि सखीं
 कापि गन्धमात्यताम्बूलाद्याहरणविषयेऽलोकं नियुज्य गन्धा-
 द्यानयेति हलात्प्रेष्य, यतः मायिना कामशास्त्रोक्तकन्याविस्त्र-

सन्निधावपि निजे निवेशिता-
 मालिभिः कुसुमशस्तश्रास्त्रवित् ।
 आनयद्वावधिमानिव प्रिया-
 मङ्कपालिवलयेन सन्निधिं ॥ ४० ॥

अणकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रे नल एव सचिवः
 सखा यस्याः स्वमहायैवैकाकिनोऽवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता
 विजनेचित्तं स्वीयमिङ्गितमदर्शयत् तदीयं वाऽपश्चादिति भावः ।
 कन्याविस्मरणप्रकारोऽयं । आगमि ण्यन्तात् कर्मणि चिण् ।
 चिण्मुलोः (पा० ६।४।८३) इति दीर्घविकल्पात् पक्षे ह्रस्वः
 ॥ ३९ ॥

सन्निधावपीति । स नल आलिभिः स्वयमेव निजे सन्निधौ
 निवेशितामपि तेनैव प्रयोजकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः
 स्थापितामपि प्रियामङ्कपालेर्भेमीपृष्ठभागस्य स्पर्शिनः स्वीयैक-
 भुजालिङ्गनविशेषस्य वल्लयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा सन्निधिमा-
 नयत् । यतः कुसुमशस्तः कामसास्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं
 वेत्तीति वित् । उत्प्रेक्षते, व्यवधिमानिव, दूरस्थो यथा प्रियां
 सन्निधिमानयति । कामशास्त्रे ।

आदौ रतं वाङ्ममिदं प्रयोज्यं
 तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वमिति ।
 तथा समीप्यगाम्भीरं नवाढां सन्निधापयेत् ।
 विश्वासवद्भना गाढालिङ्गनात्प्राजयेद्भयं ॥

प्रागुचुम्बदलिके द्वियानतां
तां क्रमाद्वरनतां कपोलयोः ।
तेन विश्वसितमानसां झटि-
त्यानने स परिचुम्ब्य सिंस्थिये ॥ ४१ ॥
लज्जया प्रथममेत्य ऊकृतः
साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

इत्यादि सन्निधिस्थापनव्याजेन गाढमालिङ्ग्य भयं त्याजि-
तवानिति भावः ॥ ४० ॥

प्रागिति । स द्विधा आनतामतिनद्यान्तां प्राक् अलिके
ललाटपट्टेऽचुम्बत् । अतिनतत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्या-
शक्यत्वादित्यर्थः । ततः किञ्चिदुन्नतचुम्बनभयत्वात् पूर्वापेक्षया
दरनतामीषञ्चर्चा किञ्चिदुन्नतमुखीं क्रमात् परिपाठ्या तदानी-
मेवान्यदा वा कियतापि कालेन द्वयोरपि कपोलयोश्चुम्बनेन
ललाटफलकचुम्बनेन ततोऽपि विश्वसितं मानसं यस्यास्तां ततो
ऽप्युन्नतमुखीमानने झटिति मुखवक्रणादिभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य
दुर्लभाधरचुम्बनलाभजनितागन्दवशात् सिंस्थिये ईषद्वक्रमह-
सत् । स्फुटहासे पुनर्लज्जा स्यादिति भयादोषञ्जहासेत्यर्थः ।
अथ च यदेतावत्पर्यन्तं त्वया वञ्चितं तदपोदानां मया सन्ध-
मिति हासः । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि चुम्बनस्थानानि ।
द्वयमपि विश्वम्भरणीतिः ॥ ४१ ॥

लज्जयेति । ललाटादिचुम्बनक्रमानुभावजातमुखविभ्रेषोल्ल-

किञ्चिदुच्छसित एव तद्बुद्धि
 न्यग्वभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ४२ ॥
 वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे
 दिक्षतोः प्रसभमङ्कपालिकां ।

सितकामोदयायास्तस्या हृदि मानसे किञ्चिदुच्छमित एव वि-
 कमित एवार्भको मुग्धत्वादप्रौढः स्मरः प्रथमं चुम्बनजनितया
 लज्जया एत्यागत्य ऊङ्कृतः ऊङ्कारेण निषिद्धः । अथ पश्चा-
 द्दलिना प्रबलेन चुम्बनजनेन साध्यसेन मात्विकभयेन तर्जितो
 भर्त्सितोऽस्मदीयभैमीहृदयलक्षणं स्थानं तया प्रविष्टं तिष्ठ तिष्ठे-
 त्याक्षेपपूर्वं लज्जाभयाभ्यां भर्त्सित इत्यर्थः । एवम्भूतः सन्
 पुनस्तत्क्षणमेवान्तर्हितोऽभूत् । चुम्बनवशात् पुनः प्रबलाभ्यां
 लज्जाभयाभ्यामुदितमात्र एव स्मरो दुर्बलः कृत इत्यर्थः । एव-
 कारो विलम्बद्योतनार्थः । अर्भकोऽपि किञ्चिच्छेष्टितुमुद्युक्तो
 मात्रा पूर्वमागत्य ऊङ्कृतः पश्चात् प्रभुणापि वाचा तर्जितः
 सन् सङ्कुचितो भवति । ऊङ्कृत इव तर्जित इवेति च प्रतीयमा-
 नात्प्रेक्षा ॥ ४२ ॥

वल्लभस्येति । स्मरोत्सवे सुरतोत्सवारम्भेऽङ्कपालिकां कृतपृष्ठ-
 वेष्टनवाङ्मलयालिङ्गनं प्रसभं दृढात् दिक्षतोः कर्तुमिच्छतो-
 र्वल्लभस्य मलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः बालया सुरताप्रौढया
 तथा चिरमरोधि प्रतिबद्धः । कीदृश्या । तल्पस्य शय्याया
 यन्त्रणेन खपृष्ठदृढपीडनेन निरन्तरालया निरवकाशया ।

एककश्चिरमरोधि बालया

तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

हारचारिमविलोकने मृषा-

कौतुकं किमपि नाटयन्नयं ।

आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा दृढं
शय्यामंलीनयेत्यर्थः । शय्यायन्त्रणेन निरवकाशत्वाद्भुजरोधना-
च्चालिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अबलत्वादेकदैव द्वयोर्भुजयोः
प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य
पर्यायेण रोधनादेक इत्युक्तेऽपि दावपि भुजौ निरुद्धाविति
ज्ञेयं । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तं । दाभ्यामेकस्यैव निरोधे
ऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते न तु द्विभुजसाध्यमङ्ग-
पास्यालिङ्गनमित्येक इत्युक्तमिति वा । अन्योन्याभिमुख्येन सुप्त-
योस्तयोरधस्तनबाह्व शय्यामंलग्नत्वाच्छय्ययैव नियन्त्रितौ । आ-
लिङ्गनोद्युक्तः शय्यामंलग्नो नलबाहुस्तल्पयन्त्रणनिरवकाशत्वात्
पृष्ठदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरुद्धः, उपरितनस्तु उपरितनेन भैमी-
बाहुना चिरप्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥ ४३ ॥

हारेति । हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा मौ-
न्दर्यं तस्य विलोकने विषये ऽतिवृत्तस्यूलमुक्ताद्युक्तोऽत्यहुतोऽयं
त्वदीयो हारो दर्शय दर्शयैनमित्यादि किमपि लोकोत्तरं
मृषाकौतुकं नाटयन्नभिनयन्नयं ध्रुवो भर्ता नलः स्पर्शलोभ-
वन्नादुपकुचं स्तनसमीपं धावत्येवंशीलेन पाणिना अदमीयं
भैमाः सम्बन्धि कण्ठमूलं कण्ठाधोभागमस्पृशत् । सार्वभौमस्य

कण्ठमूलदसीयमस्पृशत्
 पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥
 यत्त्वयास्मि सदसि स्रजार्चित-
 स्तन्मयाऽपि भवदर्चणार्हति ।
 इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्-
 स्पृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥
 नीविसीम्नि निक्षिप्तं स निद्रया
 सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

तस्यापूर्वस्य वस्तुजातस्य दृष्टत्वात् कुचस्पर्श एव तात्पर्याच्च ता-
 त्विककौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्पर्शमसहमानायास्तस्या हार-
 सौन्दर्यदर्शने मृषाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचा-
 वेव पस्पृशेति । मुग्धाविस्मयजगतिः ॥ ४४ ॥

पुनस्तनस्पर्श उपायान्तरमाह । यदिति । स इत्युदीर्यीक्षा
 भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिषेण तस्या
 उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्पृश । इति किं । हे
 भैमि सदसि सभामध्ये त्वया स्रजा मधूकमालया कृत्वा यद्य-
 स्मादर्चितः सर्वेषां समक्षं पूजितोऽस्मि, तत्तस्मान्मयाऽपि मत्क-
 र्त्तुं भवत्या अर्चणा पूजा अर्हति, उपकारस्य प्रत्युपकर्तव्यमिति
 न्यायाद्युक्तेति । अर्चणा कृतेत्यपि पाठः ॥ ४५ ॥

नीवीति । जाग्रदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या
 निशि निद्रया निषिद्धा वारिता संवित् ज्ञानं यस्यास्तस्याः

कम्पितं शयमपासयन्निजं
दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥
स प्रियोऽयुगकञ्चुकांशुके
न्यस्य दृष्टिमथ सिस्त्रिये नृपः ।

सुभ्रुवो भैर्या नीविषीन्नि रसनाकलापमोचनार्थं वसनपट्टिका-
परिसरे निहितं स्थापितमत एव मोवोस्पर्शमात्रेण कम्पितं सा-
त्त्विककम्पयुक्तं शयं हस्तं स नलः दोलनैः समुद्रुतस्वगतसात्त्विक-
कम्पनिमित्तहस्तचालनैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया
भैर्या करणभूतयाऽपास निराकृतवान् । कीदृशः । अयं शुभा-
वहविधिः सम्भोगानन्दमिति यावत् तं यन् प्राप्नुवन् । अपा-
सयन्निजमिति पाठे भैर्या प्रयोज्यया सः प्रयोजको नलो निजं
करमपासयदमोचयदित्यर्थः । कम्पमानकरसंस्पर्शमात्रेण जात-
बोधया तथा तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः । अनयेति करणे
तृतीया । पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्त्तरि ॥ ४६ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया ऊरुयुगस्य कञ्चुकांशुके आव-
रणभूते वस्त्रे दृष्टिं न्यस्याद्यानन्तरमेव सिस्त्रिये ईषदहसत् ।
सूक्ष्मवस्त्रावृतत्वात् सर्व्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः ।
अपापूर्व्वकालेऽभिहिते स्मितस्यानन्तर्य्यं लब्धेऽप्यवहितत्वद्योत-
नार्थमथशब्दः । नीवीत्यापितकरापासमानन्तरमिति वा । अथ
नलस्मितानन्तरं निराकृतिरिव वस्त्ररहितेव अपावृत्ता सती
सा तदूरुयुगवस्तं वस्त्रस्य तस्यैवाञ्जलैराववाराञ्छादयामास ।

आववार तदथापराञ्चलैः

सा निरावृतिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं

किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसां ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना

ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

वस्त्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्दृश्यासम्भावितनिजगोप्याङ्गदर्शना सती धना-
वयवत्वसम्पादनार्थं तदस्त्वं तदञ्चलैरेव प्रावृणोदिति भावः ।
कामिनेरित्यं जातिः । अञ्चलैरिति बद्धत्वं पुनः पुनरावरण-
क्रियाभेदात् ॥ ४७ ॥

बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्याविस्मरणप्र-
कारचतुरोऽयं इत्यं पूर्वोक्तरीत्या क्रमात् परिपाठ्या तामप-
नीतसाध्वसां त्याजितनवसम्भोगभयां व्यधिताकृत । किञ्चेत्य-
धिकोक्तौ । नयमेतावदेव किञ्चेतस्या मनसि वर्तमाना ह्रीस्त-
त्रैव स्थितेन चित्तजन्मना कामेन स्वधनुषा समं सह मनाग-
नामि शिथिलिता । कामेन धनुषि किञ्चिदारोप्यमाणे लज्जा
ऽप्यस्या जातेत्यर्थः । पूर्वं कामो भयलज्जाभ्यां त्याजितः, इदानीं
तु भैमीभयं नलेन निराकृतं एका स्त्री ह्रीरवशिष्टा सा कामेन
सुखेनाल्पतेति भयलज्जयोः किञ्चिदपासनेन पूर्वं मन्दीभूतो
ऽपि कामस्तोत्रं पुनरुल्लासेति भावः । अनामि । ज्वलङ्गल
(सि० १२५।५।५) इति वार्त्तिकान्मिलस्य पाञ्चिकत्वान्मिलाभावे

सिस्त्रिये हसति तेन न स्म सा
 प्रीणितापि परिहासभाषितैः ।
 स्वे हि दर्शयति ते परेण का
 ऽनर्घदन्तकुसुविन्दमालिके ॥ ४८ ॥

ह्रस्वाभावः मित्तेऽपि चिह्नमूलोरिति (पा० ६।४।८२) पात्तिको
 दीर्घः ॥ ४८ ॥

सिस्त्रिये इति । तेन परिहासभाषितैः परिहासप्रधानैः
 सप्रेमवचनैः प्रीणिता जनितप्रीतिरपि सा तस्मिन् हसत्यपि विक-
 सत्कपोलनयनं अलक्षितदन्तं सिस्त्रिये स्मितञ्चकार । दर्शितदन्तं
 प्रसरद्वाह्यं तु न चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति
 इयं तु नेति चिह्नमित्यपिशब्दार्थः । हि यस्मान्ते प्रसिद्धेऽनर्घा
 निर्मूलाः सुलक्षणा दन्तास्त एव ताम्बूलरागत्वात् कुसुवि-
 न्दानि माणिक्या तेषां मालिकेऽस्ये ह्रस्वे वा मास्वे स्वे आत्मीये
 सर्वस्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणान्येन हास्येन येन केनचित्
 पुरुषेण च दर्शयति दर्शनवत्यौ करोति, अपि तु हास्यं स्त्रीणां
 दोषाद्येत्युत्तमस्त्रीत्वात् प्रकटितदर्शनं हास्यं न चकारेति युक्तं ।
 न ह्यनर्थं वस्तु अन्यस्मै प्रदर्शयते । तेन सह न हसति स्मेति वा ।
 स्मितहसितविहसितोपहासाहहासप्रकारैर्हास्यरसो भरतेन पञ्च-
 विधो निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः । अणौ यः कर्त्तैति
 कर्त्तृसञ्ज्ञानुवादेन कर्म्मत्वविधानात् सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
 त्वात् परेष्वेत्यच दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वाद्गतिबुद्ध्योति (पा० १।४।५२)
 प्राप्तकर्म्मत्वाभावः ॥ ४८ ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं
 मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितं ।
 सोढकान्तपरिरम्भगाढता
 सा त्वमानि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥
 याचते स्म परिधापिकाः सखीः
 सा स्वनीविनिविडक्रियां यदा ।
 अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता
 वृत्तमत्र पतिपाणिचापलं ॥ ५१ ॥

वीक्ष्येति । सखीजनैस्तु सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भ-
 षणामालिङ्गनानां गाढता दृढपोषणं यथा एवम्भूतामानि
 अनुमिता । किं कृता । भीमतनयायास्तनद्वयं, स्तनद्वये मग्नानां
 हारमणीनां मुद्रया किञ्चिद्भस्मीररक्तीभूतस्नानश्रियाङ्कितं
 चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयोर्मग्नहारमणिस्यानदर्शनादन्यथानुप-
 पन्ना गाढालिङ्गनमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमु-
 खीत्वनेनालिङ्गनसञ्ज्ञातवर्षाऽपि सूचितः ॥ ५० ॥

याचत इति । सा यदा यस्मिन् समये परिधापयन्तीति
 परिधापिकाः सखीः स्वनीत्याः आत्मीयवस्तुमेवलावन्धस्य नि-
 विडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्म प्रार्थितवती तदा ताः सख्यो
 ऽज्योन्वमुखविलोकनपूर्वकं विहस्य च नीवीबन्धस्थीकरणार्थं
 दृप्तं जातं पत्युः पाणिचापलं बलादुल्लोचनव्यापारमन्वमिन्वता-
 नुमितिविषयश्चक्रुः । अन्यथैवं प्रार्थना न युज्यते इति पूर्ववृत्तं

कुर्वतो निचुलितं द्विधा कियत्
 सौहृदाद्विदुतसौरभं कियत् ।
 कुङ्गलोन्मिषितस्त्रनसेविनीं
 पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥ ५२ ॥
 नाविलोक्य नलमासितुं स्मरो
 ह्रीर्न वीक्षितुमदान्मृगीदृशः ।

निश्चितवत्य इत्यर्थः । धापिद्विकर्मा । अन्वमिन्वत । मिनाति-
 रनुपूर्व्या ज्ञानार्थः ॥ ५१ ॥

कुर्वतेति । कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा भैमी पद्मिनीं
 कमलिनीं जयति स्म । किम्भूता । कियत् किञ्चिच्चुम्बनादि सम्भो-
 गकर्म द्विधा निचुलितं स्थगितमप्रकटं कुर्वती । कियदास्त्रि-
 नादिकं सौहृदाच्चित्तसौख्याद् विदुतं प्रकटितं सौरभं कामशा-
 स्त्रोक्तकौशलं यत्र एवम्भूतं कुर्व्याणा । किम्भूता पद्मिनी । कुङ्गलो-
 न्मिषितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि सूत्रानि पुष्पाणि सेवते भज-
 त्येवंशीला । अर्द्धविकसितपुष्पवतीं निचुलितकलिकास्थानीयां
 विदुतसौरभां विकसितपुष्पस्थानीयां । कियत्कलिकारूपकिय-
 द्दिकसितकमला कमलिनीय साभूदित्यर्थः । विदुतं सौरभं मनो-
 शलं सौगन्ध्यं वा यश्चेति वा ॥ ५२ ॥

नेति । स्मरो मृगीदृशः सुभ्रूयो भैम्या नलमविलोक्यासितुं
 स्नातुं शीघ्रं तमीक्षितुं नादात् यस्मात्तस्मात्तस्माद् दृष्टः कटा-
 चविशेषरूपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठितदेश-

तद्वृशः पतिदिशाचलन्नय

ग्रीडिताः समकुचमुज्जः पथः ॥ ५२ ॥

नानया पतिरनायि नेत्रयो-

र्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

मुद्दिश्य वलितघोवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चात् अभिमुखं
नलनेत्रसम्बलेने सत्यनन्तरं ग्रीडिताः सत्यः नलमप्राप्य पथो
मार्गादेव मुज्जः पुनः पुनः समकुचन् परावृत्ताः कामप्रेरित-
त्वादीक्षितुभारेभे, लज्जया निषिद्धत्वाच्च तदीक्षणास्त्रिवृत्तेति
भावः । लज्जाकामयोः समवलत्वाद्भावसन्धिः । दृशां व्यापा-
रापेक्षया वज्रत्वं ॥ ५२ ॥

नेति । अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि
नानायि परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः
परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेन्न तद्भयता विरोधादि-
त्याशङ्क्योपपादयति । खलु यस्माद्धेतोः यस्य चारमुकुररत्न-
लाभादेर्वस्तुनो विलोकने सति स नलो वीक्ष्यते तच्च तच्च हा-
रादिवस्तुनि विषये नयने ददानया प्रेरयन्त्या मुकुरादेर्विलो-
कने तच्च तच्च प्रतिविम्बितो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मा-
मियं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात् उद्देश्यतया विम्बरूपस्तु न
दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात् सञ्ज्ञातदर्शनस्य
नलस्योभयरूपताकारेण वैशिष्ट्यादेकस्यापि विरुद्धोभयरूप-
स्वरूपसम्भवे संस्कारेद्विधाभ्यां सहेत्पादनाच्छास्त्रे प्रत्यभिज्ञा-

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने
 तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥
 वासरे विरहनिःसृष्टा निशां
 कान्तसङ्गसमयं समैहत ।
 सा द्विधा निशि पुनर्दिनागमं
 वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जितां ॥ ५५ ॥

वल्लोके च खरतुरगोभयोद्भूतलादेसरवश्च युक्तेत्यर्थः । लज्जा-
 वशात् साक्षाद्यद्यपि नापश्यन्त्यापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादि-
 दाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति पाठः सुयोजः । यद्य-
 स्माद्विलोकने नल्लविलोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि गेहे द-
 दत्या स वीक्ष्यते स्मैव तस्मात्तच्छ्रितां परोक्षताञ्च नानाधीति
 वा ॥ ५४ ॥

वासरे इति । सा यस्माद्वासरे दिने विरहनिःसृष्टा सन्भो-
 गविच्छेदं सोढुमशक्ता तस्मात् कान्तस्य सन्भोगसमयं सन्भोगस-
 मयरूपां निशां समैहत, रात्रिः कदा वा समेक्ष्यतीति । निशि
 प्राप्ताद्यां पत्युः केलिभिः मग्नवकामक्रीडाभिर्लज्जितात एव
 द्विधा कृत्वा पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म । प्रभातं कदा वा
 समेक्ष्यतीति । हेतुहेतुमद्भावाच्च पौनरुक्त्यं । सहजया द्विधा
 युक्ता ततोऽपि पतिकेलिभिर्विशेषेण लज्जितेति वा न पौनरुक्त्यं
 ॥ ५५ ॥

तत् करोमि परमभ्युपैषि यन्-
 मा त्रियं व्रज भियं परित्यज ।
 आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं
 शश्वदाश्वसनमूचिवान्नलः ॥ ५६ ॥
 येन तन्मदनवह्निना स्थितं
 श्रीमद्यौषधिनिरुद्धशक्तिना ।
 सिद्धिमङ्गिरुदतेजि तैः पुनः
 स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

तदिति । नलः अमूं भैमीं शश्वद्विरन्तरं इति आश्वसनं
 विश्वासहेतुं वचः ऊचिवान् । इति किं ? हे भैमि वज्रविधेस्वाल्लि-
 ङ्गनचुम्बनादिषु मध्ये यत् त्वं अभ्युपैषि अनुमन्यसे तत्परं केवलं
 अत्यर्थं वा करोमि नान्यत्, तस्माद्वियं मा व्रज, पुनश्च पुनश्च
 किं वा भावीति चित्ते धृतां भियं परित्यज, यतोऽहन्ते आलि-
 वर्ग इव सखीसमूहतुल्यः, तस्मात्तस्मिन् यथा विश्वसिषि तथा
 मय्यपि विश्वसिहि भयं मायासीरिति । इह त इति पाठे इह
 चुम्बनादौ विषयेऽहन्तवाल्लिवर्ग एव, सखीकर्तृके चुम्बनवादे
 यथा कापि न भीतिस्तथाचापीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

येनेति । येन तस्या मदनरूपेण वह्निना, श्रीरेव महौषधि-
 र्द्विषधिक्षया निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन, सज्जया वि-
 क्षीनेन स्थितं, स कामाग्निः पुनः सिद्धिमङ्गिः प्रकृतार्थसाध-
 नसमर्थसौकररूपैः प्रियस्व प्रियवचांसि तद्रूपाण्यभिमन्त्रणानि

यद्विधूय दयितार्पितं करं
 दोर्दयेन पिदधे कुचौ दृढं
 पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया
 तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्गं तत् ॥ ५८ ॥
 अन्यदस्मि भवतीं न याचिता
 वारमेकमधरं धयामि ते ।

रहस्यमन्तरूपसौहृदतेजि अदीपि प्रकटीकृतसामर्थ्याऽकारी-
 त्यर्थः । पूर्वाक्ताश्वासवचनैः पुनरुद्दीप्तकामा जातेति भावः ।
 अन्योऽपि वज्रिरौषधप्रतिबद्धशक्तिः सुसिद्धैरग्निप्रकाशकैर्मन्त्रैः
 पुनरुदीयते । उदतेजि । तिज निशाने । निशानमुद्दीप्तकरणं ।
 अत्र क्षमार्थाभावान्न सन् ॥ ५७ ॥

यदिति । सा दयितेन मर्दनार्थं कुचयोरुपर्यर्पितं करं क-
 राभ्यां विधूय निराकृत्य स्निग्धरूपेण करदयेन दृढं कुचौ
 यत् पिदधे तप्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं समीपे स्थितं
 प्रियं ह्रियापास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां
 गान्धर्व्यं अस्त्रिवारणं तदेव कामस्य परमायुधं । आलिङ्गनेन
 यथा कामः प्रदीप्ते भवति तथा कुचमर्दननिषेधपरेण कुच-
 पिधानेनापि नष्टः प्रदीप्तकामो जात इति भावः । मुग्धाजा-
 तिरिच्छं ॥ ५८ ॥

अन्यदिति । इति एवम्यकारादुपांशुः सदाभीत्या प्रार्थना-
 दैव्यवशात् काकुः ध्वनिविकारमुक्ता वाक् यस्त स नलो दीन-

इत्यसिखददुपाशुकाकुवा-

गुपमर्हे हठवृत्तिरेव तं ॥ ५८ ॥

पीतावकमुखासवोऽधुना

मृत्य एष निजकृत्यमर्हति ।

प्रार्थनवशात् किञ्चिदनुमतौ सत्यामुपमर्हे दन्तदशनोष्ठपीड-
नगाढालिङ्गनादौ यो हठः तेन सहिता वृत्तिरधरपानादि-
व्यापारो यस्तु सोऽयमन्यदा करधूननादिसविघ्नाधरपानहठ-
वृत्तिर्यस्य वा एवम्भूत एव सन् तमधरमसिखदत् अपात् । एव-
मालिङ्गनाद्यपि । इति किं ? हे भैमि अहं भवतीं त्वामन्यदपरं
किमपि कुचमर्हनादि न याचितास्मि पार्थयिष्ये, किन्तर्हि अहं
एकवारं तेऽधरं धयामि पिबामीति । अपाने दीनवचनं ।
पाने तु बलात्कारः । एकवाराधरपानानुमतेरुपमर्हेन सा-
ङ्गेन ताडिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयवाराधरपानव्यापारो
यस्येति वा । एकवाराधरपानमाचानुमतौ लब्धायामालिङ्ग-
नाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमप्यकरोदपराधमार्जनं त्वनन्तरं
करिष्यामीति बुद्धेतिभावः । पूर्वमोष्ठपानमाचमकरोदनन्तरं
नखचताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे क्षणाक्षरे पुनरधर-
पानमपि न याचिष्य इत्यर्थः । सोऽयमर्हति पाठे सोऽयमर्हः
किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्तु । पूर्वपाठे स इति
श्रेयं । याचिता हृत् । वारं । काले द्वितीया ॥ ५८ ॥

पीतेति । असौ नख इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरौ पाणिपक्षेर्वदु-

तत्करोमि भवदूकमित्यसौ
तत्र संन्यधित पाणिपक्षवं ॥ ६० ॥
चुम्बनादिषु बभूव नाम किं
तद्वृथा भयमिच्छापि मा कृथाः ।
आलपन्निति तदीयमादिमं
स व्यधत्त रसनावलिव्ययं ॥ ६१ ॥

सुखस्पर्शतया पक्षवतुल्यं पाणिं संन्यधितं स्पर्शं सन्निवेशितवान् ।
इति किं ? हे भैमि एष भृत्यः मल्लक्षणे दासः पीतस्तावकमुख-
मेवासवो मयं येनाथ च पीतस्तदीयमुखस्य सुरागण्डूषो येनै-
वभूतः सन्नधुना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं भृत्यसम्बन्धि
कार्यं कर्तुमर्हति उचितो भवति । तत्तस्माद्गृहारामपुष्पाव-
चयादिना खिन्नं भवदूकं तदीयमूकं करोमि संवाहयामि ।
अथ सामर्थ्यादूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात् करोतिः संवाह-
नार्थः । अन्योऽपि भृत्यो भुक्तमुखोच्छ्वितश्चरणसंवाहनं करोति
॥ ६० ॥

चुम्बनेति । इत्युदीर्य, सोऽयं नलः, मृगीदृशस्तदानीमिति-
तमचक्षुलदृशो भैम्या आदिमं कदाचिदप्यकृतपूर्वत्वात् प्रथमं
रसनावलिव्ययं मेखलाकलापमोचनं निर्दिशे चक्रे । ऊह्यश्चादौ
वाग्यं भयस्य भजन्या भैम्या एवंविस्मयणपूर्वकं वसनमाचकर्षेति
भावः । इति किं ? नामेत्यनुभूतविषयप्रभ्राभिनये, हे भैमिः
चुम्बनालङ्घनादिषु किं नाम विरुद्धं बभूवापि तु न किञ्चित्,

अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं
 सास्तिघर्म्मजलमस्तिवेपथु ।
 अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं
 प्रापदस्ति सुखमस्तिपीडनं ॥ ६२ ॥
 ह्रीस्तवेयमुचितैव यन्नव-
 स्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तस्मादिदं शर्मास्मिन् क्रियमाणे सुरतारम्भेऽपि भुजपीडने वा मेखलामोचने वा वृथा अकारणं भयं मा कृथाः ॥ ६१ ॥

अस्तीति । सा एवम्भूतं रतं प्रापत् । किम्भूतं । आरम्भसमये अस्ति वर्त्तमानो वाम्यभरो रतिप्रातिकूल्याचरणबाहुल्यं यत्र, आरम्भानन्तरञ्च अस्तिकौतुकं अननुभूतचरत्वादत्याश्चर्यं यत्र, ततोऽपि बालिकोत्पत्तेः आन्तेऽस्ति घर्म्मजलं यत्र, तथा अस्ति वेपथुर्यत्र, ततः सम्भोगे प्रारम्भे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भावीत्यस्ति भीतिर्यत्र, तथा सुरतहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभिलाषो यत्र, तथा लिङ्गक्रमसम्पत्त्यादस्ति सुखं यत्र, समरससुरतावसानसञ्जातसुखमिति यावत्, ततोऽप्यस्ति पीडनं सम्भोगावसाने सर्वलिङ्गाढालिङ्गनं यत्र, एवम्भूतं प्रथमसम्भोगमन्वभूदिति भावः । अस्तीति (सि० कौ० २८।१।७५०) विभक्तिप्रतिरूपमव्ययं । अस्ति क्षीरादण्डेति समासः ॥ ६२ ॥

ह्रीति, इति चेति दुष्प्रं । चतुरः कामकलाकुशलः स नलः सम्भुजिक्रियायाः सुरतस्मारम्भे विप्रभूतैर्घनैर्निर्विडैर्लज्जितैर्ल-

तत्तु निस्तपमजससङ्गमाद्
 ब्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥
 इत्युपालभत सम्भुजिक्रिया-
 रम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिता ।
 तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा
 चतुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥ युग्मम् ॥

उज्जानिर्मितैरङ्गसङ्कोचनादिभिर्जितां अतिलज्जितां तां इति
 पूर्वोक्तप्रकारेणोपास्य भवति सोऽप्युपलभतम् । सा भैमी यथा येन
 प्रकारेणोपास्यमानानन्तरं तमनु लब्धोक्तं चतुमेव लज्जि-
 तुमपि त्रपामयात् लज्जां प्राप । लज्जागुप्तिविषयेऽपि लज्जा
 यथा जायते तथेयमुपास्येत्यर्थः । मम लज्जावशादन्यथास्य
 चेतसि स्फुरितमिति भिया लज्जां विहाय विस्मयेण तेन सह
 चिक्रीडेति भावः ॥

इति किं । हे भैमि तवेयं वर्तमाना ह्रीर्लज्जा युक्ता
 उचितैव, यद्यस्मात् मत्समागमः तावके मनसि नवो नूतनो
 जातः, नवसंयोगवशान्नित्यं निर्लज्जमपि मामकं मनस्तु पुनः
 ब्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्सेयमनौचित्यं सामर्थ्यात्-
 भेत्यर्थः, निर्लज्जस्य लज्जा विरोधादयुक्ता वा । सञ्जातस-
 ङ्गमस्याप्यतिपरिचयाल्लज्जा न युक्त्यर्थः । यदा लज्जाया
 औचित्ये कारणान्तरमाह । तुरप्यर्थः । अजससङ्गमादिलज्जे
 मामकमपि मनो लज्जितां तां दृष्ट्वा यस्मात्तज्जते किमु

बाहुवक्त्रजघनस्तनोघ्नितद्-
 बन्धगन्धरतसङ्गता नतीः ।
 इच्छुस्तुकजने दिने स्मिते
 वीक्षितेति समकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

वक्त्रं, प्रथमसंयोगे ते मनो लज्जत इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

बाह्विति । तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण
 समकेति सङ्केतिता । इति किं । हे भैमि उत्सुकाः स्वस्वकार्य-
 साधनोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिवृत्ताकर्षणाद्यर्थमुत्सुकः
 सखीजनो यच्चैवंविधे वा दिने, स्मित इति भैमीसम्बोधनं वा,
 दिवसेऽपि ते सम्मन्विनीः, बाहु च वक्त्रं च जघनं च स्तनौ च
 अङ्गौ च तस्य बाह्वादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये बन्धा नागपा-
 शादीनि करणानि तेषां गन्धो लेशो विद्यते यत्र तादृशं रतं
 तेन सङ्गता मिलिताश्च ता नतयश्च नितरां नम्रत्वातिकौशला-
 तिश्चयनिर्म्मितानवयवनसीभावान् सङ्गता इति पृथग् वा नती-
 रिच्छुरभिलाषुकोऽस्मीति रात्रिकृतबन्धरतप्रत्यभिज्ञानं यथा
 भवति तथा वीक्षणमात्रेणैकितं कृत्यानुरागातिशयादिनेऽपि
 स्वीयं तादृशताभिलाषं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यद्वा
 बाह्वादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धश्च गन्धश्च रतश्च सङ्गतश्च
 आनतिश्च ताः बाह्वोर्नागपाशादिबन्धो वक्त्रस्य गन्धः पद्मिनी-
 त्वात् सौरभं जघनस्य रतं स्तनयोः संगतश्लेषस्पर्शयोः पतन-
 मानतिशेत्त्यर्थः । तत्सम्मन्विनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमाचञ्चि-

प्रातरात्मशयनादिनिर्यतो
सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

रता दुस्वित्ता जना यत्रैवभूते दिनेऽपि दृक्चुरस्मीति विवक्षिता
सानेन स्वाशयं ज्ञापिता । यदा त्वां पश्यामि तदैव ममैवं
वाञ्छोदेति तद्दर्शनमेव मम सम्भोगसमय इति च ज्ञापिते-
ति भावः । उत्सुकसखीजनेस्मिते इति पाठे रात्रिवृत्तप्रश्न-
वाञ्छागोपनार्थं तस्मात्तज्ज्ञा माभूदिति अस्मिते स्मितरहिते
ब्रीडिते एवंविधे ज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने सखीजनसन्निधौ पूर्वो-
क्तप्रकारेण सा तेन सङ्केतिता शब्दिता । यद्रात्रावाचरितं वा-
ञ्छवन्मादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिवृत्तान्तज्ञापनार्थं
सखीसन्निधावेवमुवाचेत्यर्थः, अत एव सा ब्रीडिता । उत्सुके
सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति ब्रीडितेति वा । हे भैमि ते
वाङ्मादिबन्धादोन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवभूतोऽभिलाषुको
ऽस्मि, रात्रौ यद्यपि कृतास्तथापि न दृष्टाः, तस्माद् दिने तद्-
र्शने दिदृक्षुरस्मीत्येव सा तेन शब्दिता न परमहमेव किन्तु
तत्सखीजनेऽपीत्युत्सुकपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यानान्तरं
ग्रन्थगौरवभयांक्षोभं । नतीरित्यत्र चक्षुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे,
न लोकेति (पा० १।२।६८) निषेधोनिषेधः ॥ ६५ ॥

प्रातरिति । भुवो जन्मजिह्वमोन्धो नलः प्रातरात्मशयनादु-
त्थाय विनिर्यतोऽशीघ्रं वह्निर्निर्गन्तुकामां सन्निरुध्य चेलाञ्जलादौ
सम्यक् धृत्वा क्षितिशशीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं सौभाग्यवतां च

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो-
जम्भजित्क्षितिश्चीमचीकरत् ॥ ६६ ॥
नायकस्य शयनाद्दुर्मुखे
निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवां ।
आत्मना निजनवस्मरोत्सव-
स्मारिणोयमङ्गणीयत स्वयं ॥ ६७ ॥

अन्यदा अन्यस्मिन् काले रात्रौ प्रागेव ह्रीभयवशाद्यदसाध्यम-
प्राप्यं तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिर्यस्य तत् सुखं सुरतं अचीक-
रत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं मदुक्तं चेत् करिष्यसि तर्हि दुष्करम-
प्राप्यं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां सन्निरुद्धालिङ्गनादि कृत-
वान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्ययं गन्तुं
न दास्यति सखीनां चायमत्रागमनसमय इति विचार्य चुम्ब-
नादि दत्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमनायास्तेनाचीकरदिति
क्रियाविशेषणं वा । प्रभातसमये पद्मिनी रन्तव्येति कामशास्त्रं ।
क्षितिश्चीमिति । चक्रोरिति (पा० १।४।५३) कर्मात्वं ॥ ६६ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनाद्विर्गता इयं
भैमी सुभ्रुवां प्रौढानां सुन्दरीणां सख्यादीनां स्खलप्राणेश-
सुरतजनितां मुदमानन्दमुदीक्ष्य आत्मनैव निजः स्वीयो नवः
स्मरोत्सवः सम्भोगस्तस्य स्मारिणी स्मारणशीला सती स्वयमेवा-
ङ्गणीयत खज्जिता । अमतिप्रौढोत्तमस्त्रीजातिः । शयनाश्लि-
र्गता सखीनां श्रोष्ठक्षतिकपीक्षपचवस्त्रोमार्जनादि दृष्ट्वा स्वस-

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रिय-
 स्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितं ।
 पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद्
 दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥ ६८ ॥
 चक्रदारविरहेक्षणक्षणे
 बिभ्यती धवहसाय साभवत् ।

भोगचिह्नेन खस्वरूपेण कृत्वा निजनवस्त्रोत्सवं सखीः स्मरय-
 त्येवंशीला वा सती स्वयं ललउजे । निजधवेत्यपि पाठः । हृणीञ्
 कंङ्गादिः ॥ ६७ ॥

तामिति । स नलः तां भैमीं हसन् दृश्यतां गतः, स्नेह-
 यैव पुनर्नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किम्भूतां । प्रियस्य नलस्य आत्मनः
 स्वस्य च स्वसखीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं सम्भोगादि
 रात्रिवृत्तान्तमभिदधतीं कथयन्तीं । किम्भूतः । सुराणां वरात्
 पिधामदृश्यत्वं दधत्, अत एव पार्श्वगो निकटस्थः, अत एव
 श्रुता भैम्यभिधीयमाना रात्रिवृत्तान्तकथा येन । अदृष्टेन मया
 अत्रैव स्थित्वा सर्व्वं श्रुतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन्न चाकथयदि-
 त्यर्थः । हसद्गत इति पाठे श्रुतकथो दृश्यतां गतस्वामहसदि-
 त्यर्थः । पिधेति, आतस्योपसर्ग (पा० ३।३।१०६) इत्यङ् ॥ ६८ ॥

चक्रेति । सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैः चक्रवाकीभिः
 सह विरहसास्त्रेक्षणक्षणे दर्शनकाले सन्ध्यायां, ममापि प्रियेण
 सहैतद्वियोगो माभूदिति क्षणमात्रमपि वियोगाद्विभ्यती धवस्य

कापि वस्तुनि वदत्यनागतं
 चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतं ॥ ६९ ॥
 चुम्बितुं न मुखमाचकर्ष यत्
 पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।
 सा नुनोद् न भुजं यदर्पितं
 तेन तस्य किमभून्न तर्पितं ॥ ७० ॥

नलस्य हसाय हसार्थमभवत् । सन्ध्यावन्दनमात्रजन्येनैव वि-
 योगेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेषीत्येव सा
 प्रियेण हसितेत्यर्थः । तावतैव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च
 किमिति भीतेत्याशङ्क्याह कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषये उद्य-
 दित्यद्यमानमनिमित्तमकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि यस्मिन्ने-
 वम्भूतं चित्तं कर्तुं अनागतभाविनमर्थं शुभमशुभं वा वदति, त-
 स्मात् भाविवियोगसूचिका साधारणी तस्या भीतिर्युक्तेत्यर्थः ।
 भावो विरहः सूचितः । इयं ज्ञातास्वादा नितरां मय्यनुरक्ता
 वेति सन्तोषवशात् स तेन हसितेति भावः । बिभ्यतीं स परि-
 रभ्य मुञ्चतीति पाठे भयमोचनार्थं गाढमालिङ्गीव तस्यावि-
 त्यर्थः । विकृतिरेव वैकृतं, प्रज्ञादित्वाद् ॥ ६९ ॥

चुम्बितुमिति । सा क्रमेण गतभीर्जितलज्जा च सती चुम्बितुं
 प्रियेण चुम्बितुमारब्धं मुखं यन्माचकर्ष वकीचके तच्चुम्ब्यमान-
 मुखानाकर्षणं कर्त्तुं पत्युरन्तश्चेतसि अमृतं ववर्ष । तदीयं मनः
 सुधावृष्टेव परितुष्टं चर्त्तुं इत्यर्थः । तथा तेन स्नादावर्पितं

नीतयोः स्तनपिधानतां तथा
 दातुमाप भुजयोः करं परं ।
 वीतबाहुनि ततो हृदंशुके
 केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥
 याचितां न ददतीं नखार्पणं
 तां विधाय कथयान्यचेतसं ।
 वल्लसि न्यसितुमात्ततत्करः
 खं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

भुजं यन्न नुनोद निराशकार तेन भुजस्त्रीकारेण प्रयोजकेन
 तस्य किमङ्गं तर्पितं नाभूत् अपि तु सर्व्वाङ्गं तेन प्रीणितम-
 भूत् ॥ ७० ॥

नीतयोरिति । स नखः तथा पाणिपीडनभित्ता स्तनपि-
 धानतां कुशाच्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं
 केवलं करं दातुं पूर्वं आप शक्नोऽभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं
 वीतबाहुनि अपनीतभेमीकरे हृदंशुके हृदयावरणवस्त्रे करं
 दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात् केवले निरंशुके तत्कुचद्वये
 करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयकामापचयौ क्रु-
 षोक्तौ ॥ ७१ ॥

याचितामिति । त्वमपि नखोल्लेखं कुर्व्विति प्रेमभरेण या-
 चनादपि नखक्षतं न ददतीं कथापि कथयान्यस्मिन् गोष्ठीरस
 एव चेतो यस्यास्तां विचिन्तां विधाय गोष्ठीसंवादमुखाभिन-

स प्रसङ्गं हृदयापवारणं
 हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो वहिः ।
 ह्रीमयं न तु तदीयमान्तरं
 तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥
 सा स्मरेण बलिमाप्यहापिता
 ह्रीक्षमे भृशमशोभताबला ।
 भाति चापि वसनं विना न तु
 ग्रीडधैर्यपरिवर्जने जनः ॥ ७४ ॥

यव्याजेन स्ववचसि न्यसितुं स्थापयितुं आत्तः स्वहस्तेन गृहीत-
 स्तस्याः करो येनैवभूतः सन् तस्याः स्वहस्तदृष्टतद्वस्तनस्यैः स स्वश-
 रीरं विभिद्योस्त्रिष्य मुमुदे ॥ ७२ ॥

स इति । स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैम्या वहिर्हृदयापवारणं
 क्षणाच्छादि वसनं प्रसङ्गं हठाद्वर्तुमक्षमत, तु पुनः ह्रीमयं
 आन्तरं अन्तःस्थं भैमीसम्पन्नि तत्कामक्रीडानिवारकं कुल-
 स्त्रीहृदयभूषणीभूतमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् ।
 एवं विस्मयक्रमेण यद्यपि लज्जां त्याजिता तथापि हृदया-
 श्चादिवस्त्रापाकरणपूर्वम् कुचस्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति
 भावः ॥ ७३ ॥

सेति । सा बलिना प्रभाववता अथ च प्रदीप्तेनापि स्मरेण
 ह्रीक्षमे लज्जाधैर्यं अहापिताऽत्याजिता सा अबला स्त्री अथ च
 स्त्रीलाद् दुर्बला भृशमशोभत, युक्तोऽयमर्थः । यतो जनो वसनं

आत्य नेति रतयाचितेन चे-
 न्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटं ।
 इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं
 धूनिनेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥
 या शिरोविधुतिराह नेति ते
 सा मया न किमियं समाकलि ।

विनापि भाति च शोभत एव तु पुनः प्रीडधैर्ययोः परिवर्जने
 परित्यागे नैव शोभते । तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यासः । उद्गीर्णेऽपि
 कामे लज्जाधैर्योपरित्यागान्नितरां नल्लस्य स्पृहणीयत्वात् शुशुभ
 इति भावः ॥ ७४ ॥

आत्येति । सा इत्येवम्भङ्गा स्तनिषेधार्थमपि तस्या अभि-
 लापने मञ्जुलवाणीश्रवणे उत्सुकं कौतुकिनममुं धूनिनेन कम्पि-
 तेन शिरसा कृत्वा निरास निषेधे । इति किं । हे भैमि त्वं
 मद्यं सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचितं मां यद्यस्माच्चेति न
 आत्य अतो हेतोरप्रसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन स्फुटं सुरतं
 कुर्विति मामनुमितवत्यसि अनुज्ञातवती त्वमसीति, इयं सुरतं
 नानुमन्यते परं मया सह न वदत्यपीत्येवं परिहासभाषणे
 क्रियमाणे निषेधार्थमपि किञ्चिददिश्यतीत्याशया नलेन तदा-
 चनार्थमेवं यत्ने कृतेऽपि कुशला लज्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननेनैव
 तं न्यषेधस्तु साक्षादक्षरमप्युवाचेति भावः ॥ ७५ ॥

येति । हे भैमि ते या शिरोविधूतिः शिरःकम्पः नेत्याह

तन्निषेधसमसङ्ख्याताविधि-

व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितं ॥ ७६ ॥

नात्य नात्य प्रहणवानि तेन किं

तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

सास्म दूत्यगतमाह तं यथा

तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

निषेधार्थं ब्रूते मया सेधं किं न समाकलि सम्यक् न ज्ञातापि तु
सम्यग्ज्ञातेव । कथमित्याह । तयोः शिरोधूतिरूपयोर्निषेधयोर्था
समसङ्ख्याता तुल्यसङ्ख्याता सा नववाञ्छितं सुरतरूपं विधिं व्यक्त-
मेव वक्ति वदति सुरतं तवेष्टमित्याहेत्यर्थः । इत्येव निषे-
धयोः सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्योन्यघातादौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयत
इति न्यायेन च सुरतं तया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव
तात्पर्यमिति मया तदाश्रयो ज्ञात इति भावः । इति पुन-
रपि भैमीवादनार्थं वक्तव्यः । विधिरिति पाठे तस्य मत्पार्थि-
तस्य शिरोधूनतिद्वयरूपौ निषेधौ तयोः समसङ्ख्येनैव विधिः ।
स तवाभिलाषं स्पष्टमेव वक्तिति व्याख्येयं ॥ ७६ ॥

नेति । स नलक्षां इति पूर्वोक्तं निगद्योक्ता, सा दूत्यं गतं
प्राप्तं दूत्येन हेतुना वा भैमीसविधं गतं तं नलं तदद्य विश्रंस्य
वृण इत्यादि यथा आह सा ब्रूते स, तदैव मृदुभिरतिमञ्जुला-
भिस्तस्या भैम्या उक्तिभिस्तद्भाषणानुकारिणीभिर्जगाद तादृगे-
वानूदितवानित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, अहं ते वाचं न प्रहण-

नोविसीम्नि निविडं पुररुणत्
पाणिनाथ शिथिलेन तत्करं ।
सा क्रमेण न न नेति वादिनी
विघ्नमाचरद्मुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥
रूपवेषवसनाङ्गवासना-
भूषणादिषु पृथग्विदग्धता ।

वाणि तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्त्तनीयमिति बुद्ध्या
त्वं नात्य न भ्रूषे न किं त्वदाक्यानि मया पूर्वमेवाकर्त्तितानि
ददानो तव भाषणं मया न श्रोतव्यमिति दृष्टैवेयं मुखमुद्रणेति
तया वक्तव्यमित्यवददिति भावः । त्वं नात्येति स्वरभङ्गा माम-
वादीरित्यर्थः । किमित्याक्षेपे वा ॥ ७७ ॥ युगम् ॥

जीवीति । सा पुरा प्रथमं सम्भोगारम्भे नोविशीम्नि वर्त्त-
मानं तस्य करं स्वपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथा अरु-
णत् । अथानन्तरं क्रमेण भयभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नितम्ब-
जघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना हरोध । ततोऽपि
स्रज्जाविजयानन्तरं निषेधमाचार्यं न न नेति वादिनी सती
अमुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । न न नेत्युक्ते
यदि न निवर्त्तेत मा निवर्त्ततु वदामि तावदेवमिति वचोमा-
त्रेण विघ्नमाचरन्नु तु कर्माणेति भावः । मुग्धाजातिः । भय-
स्रज्जात्यागः सूचितः ॥ ७८ ॥

रूपेति । सा रूपेषु देववरदानात् कायधारणनिर्मितेषु

सान्यदिव्ययुवनिभ्रमत्तमा

नित्यमेत्य तमगान्धवा नवा ॥ ७६ ॥

इङ्गितेन निजरागनीरधिं

संविभाव्य चटुभिर्गुणक्षता ।

सौन्दर्यविषयेषु, वेषेषु महाराष्ट्रलाटगुर्जरादिस्तोष्टवस्त्राल-
ङ्कारादिशृङ्गारभङ्गीषु, वसनेषु नीलपीतदुकूलादिषु वस्त्रेषु,
अङ्गवासनासु चन्दनकस्तुरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगुरुचन्दनादिधू-
पैश्च कृतेषु देशामोदेषु, भूषणेषु सौवर्ण्येषु मुक्तामाणिक्यहीर-
कादिखचितेषु अलङ्कारादिषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनं
विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यातएव नवा नवा नूतना सती नित्यं
तमगात् सम्भुजे इत्यर्थः । किम्भूता । अन्यस्या दिव्ययुवतेरस्मा-
दिस्त्रिगुणितया भ्रमे इयमेव मेति भ्रान्तौ क्षमा योग्या समर्थ-
त्यर्थः । अन्वहमन्यैवेयमिति तस्य चेतसि स्फुरितेत्यर्थः । वा
इत्यर्थः । नित्यं नवेव सागादपि तु नवीनेव जगामेति काकु-
र्वी । अन्वहं नूतनत्वादनुरागातिशयादन्यावरोधाङ्गनासम्भो-
गविमुखो नलो जात इति भावः । क्षमेति पाठे भैमीविशे-
षणं ॥ ७६ ॥

इङ्गितेति । साऽधिका सर्वगुणैरुत्कृष्टा चतुरा च तं अधिक-
मतितरां वशं आत्मन्यनुरागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चित्प्रौढा
ऽभूदित्यर्थः । किं कृत्वा ? इङ्गितेन सख्यादिषु भर्तृगुणवर्णनपूर्व
भाषणं तद्दोषापलापः पश्चादाभिमुख्येन ग्रथनं पूर्वमुत्थानमा-

भक्तताञ्च परिचर्ययानिशं
साधिकाधिकवशं व्यधत्त तं ॥ ८० ॥
यत्क्रियां प्रति यदस्रजस्तया
स्वस्वरस्य लघुतां दधानया ।
पत्युरन्वहमह्नीयत स्फुटं
तत् किलाह्नियत तस्य मानसं ॥ ८१ ॥*
स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां
रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।
आतदीयच्छठसम्बुभुजतां
नान्वमन्यत पनस्तमर्थिनं ॥ ८२ ॥

गमने तुष्टिः प्रवासे वैमनस्यं सदासमसुखदुःखतेत्याद्यनुराग-
द्यातकेन चेष्टितेन निजं अगाधत्वादनुरागमेव नीरधिं नलं
संविभाव्य सम्यग् ज्ञापयित्वा, तथा चटुभिः भवादृशोऽतिसु-
न्दरो ऽतितेजस्वी वदान्यः सर्व्वकलाकुशलः कः ? अपि तु न
कोऽपीत्यादिप्रियभाषणैर्गुणज्ञतां स्वीयगुणयाहित्वं वैदग्ध्यं ज्ञा-
पयित्वा, तथा अनिशं सर्व्वदा परिचर्य्ययां चरणसंवाहनता-
लट्टन्नचालनादिरूपया सेवया निजां भक्ततां भक्तियुक्ताञ्च
ज्ञापयित्वा । अनिशं, निशमभिव्याप्य मर्यादीकृत्याहोरात्र-
मित्यर्थ इति वा ॥ ८० ॥

स्वाङ्गमिति । सा सम्भोगार्थिने नलाय स्वाङ्गं स्तनादिकं

* एकाग्रोत्तितमश्लोकस्य टीकादर्शपुस्तकद्वये नास्तीति न लिखिता ॥ ८१ ॥

आद्यसङ्गमसमादराण्यधाद्- वक्षभाय ददती कथञ्चन ।

निजमङ्गं समर्पयितुं दातुं किञ्चिदामतां प्रातिकूल्यमेत्य किञ्चि-
दङ्गमदत्वा अथानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषितं उत्पादितरोषं
औदासीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनालिङ्गनचरणपतनादिना अनु-
नीय प्रसाद्य, अनन्तरं इयं मां प्रसादयति चेत्तर्हि मदीक्षितं
करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तदङ्गं याचमानं तं, तदीयां नलो-
यां हठात् बलात्कारेण सम्भुञ्जतां सम्भागेष्कुतां आ मर्या-
दीकृत्य नाश्वमन्यत तावन्मानुमेने । पूर्वं याञ्जापूर्वं सम्भागे
प्रवृत्तोऽनन्तरं तदीयवामलाट्टोषवशादौदासीन्यं गतः स्यन्तरं
प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्या तथानन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमा-
नोऽपि यावद्वलात् सम्भागं करोति तावन्मानुमतोऽनन्तरं लनु-
मत इत्यर्थः । याञ्जानन्तरमेवानुमनने तादृशोऽनुरागे न
वर्द्धते, तदीयमनुरागमात्मनि परां कीटिं प्रापयितुं हेतुरूपं
सम्भागमेवैच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं सम्भागे कृतेऽपि अ-
नुरागातिशयात् पुनः सुरताभिलाषिणं नानुमेन इति पुनः-
शब्दार्थो वा । रोषितं । एण्नान्निष्ठा । आतदीयेति । मर्यादा-
यामव्ययीभावो नपुंसकत्वाद्गुल्लं ॥ ८२ ॥

आद्येति । सा अङ्गकानि ह्रस्वानि मौकुमार्यातिशयादनु-
कम्प्यानि निजान्यङ्गानि आद्यसङ्गमेन प्रथमसम्भागेन समस्तस्य
आदरः प्राप्नुयादासक्तिर्येषु, प्रथमसम्भागे भयलज्जात्यागपूर्वं
विश्वासार्थं यावान् प्रतारणाद्युपायः कृतस्त्वावानेव पाश्चात्येष्वपि

अङ्गकानि घनमानवामता-
 व्रीडलम्बितदुरापतानि सा ॥ ८३ ॥
 पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्
 स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।
 तस्य चार्चमखिलं पतिव्रता
 क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ८४ ॥

सम्भोगेषु यत्प्राप्तये नलेनोपायः कृतस्त्वादृशीं नीतिं यावत्
 अधात् दधार । यतो वक्षभायातिप्रेयसे नलाय कथञ्चन
 भूयसा प्रयामेन तान्येव ददती, इत्यत्रापि हेतुः । यतो घनै-
 र्दृढैः मानवामताव्रीडैः मानः प्रीतिकलहोदासीनता वामता
 स्वाङ्गसमर्पणप्रातिकूल्यं व्रीडा लज्जा तैः घनेन मानेन या
 वामता तथा लज्जया च लम्बिता प्रापिता दुरापता दुर्लभ-
 ता येषां तानि । आदौ विवाहात् पूर्वं यः समागमस्तात्का-
 लीनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदङ्गानां
 दुष्प्रापत्वादिच्छाविवृद्धेर्नलोयोऽनुरागः प्रत्यहं परां कोटिम-
 ध्यारोहदिति भावः । अङ्गकानि । ब्रूखेनुपायामिति वा कन् ।
 वामतायुक्ता व्रीडेति समासः ॥ ८३ ॥

पत्युरिति । सा पतिव्रता धर्मेण तपसा तपःफलैर्नद्यादि-
 वरदानेन वा पत्युर्नलस्य वपुः आगिरीशं हरमारभ्यातर्ह
 तरूपर्यन्तं तथा स्वस्य चागिरिजं पार्ष्वतीमारभ्यालतं लता-
 पर्यन्तं लतामारभ्य पार्ष्वतीपर्यन्तं वा आरोहणक्रमेण प्रथमं

न स्थली न जलधिर्न काननं
 नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपं ।
 क्रीडिता न सह यत्र तेन सा
 सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८५ ॥

प्रियस्य पञ्चादात्मन इत्येवं रूपेण वा, गिरिशरूपे गिरिजा-
 रूपं तस्मादभ्य गिरिजापर्यन्तं वा, तथा स्वस्य चात्मनः श-
 रीरं गिरिशरूपे स्वतारूपमित्येवंरूपं क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं
 विरचय्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य सम्बन्धि अखिलं यद्भा-
 षावेषादिक्रीडादि चार्हं योग्यं तदपि विधाय क्रीडति स्म ।
 यतः पतिव्रता । न हि पतिव्रतानां किञ्चिदमाध्यमस्ति । चाऽव-
 धारणे । अखिलं भाषावेषादि तस्यैवार्हं यथा तथा रेम इति
 वा ॥ ८४ ॥

नेति । सा तेन सह यत्र न क्रीडिता सम्भोगं नाकृत सा
 स्थली अहन्तिमा भूरेव नास्ति । तथा न जलधिः कूपमारभ्य
 समुद्रपर्यन्तं न जलाशयो नास्ति । तथा काननं तत् दुर्गमं वनं
 नास्ति । नाद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कपटादिरूपो देशविशेष
 एव सुखहेतुः सक्चन्द्रादिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वरा-
 द्येव नास्ति । यस्यां यस्मिन् वा तेन सह सा न विक्रीडति प्रत्येकं
 योज्यं । वा समुच्चये । तथा सा विधैव पुरुषादितादिरूपः काम-
 शास्त्रोक्तः प्रकार एव नास्ति यथा यथा येन येन प्रकारेण सा
 न क्रीडिता । जलान्तःसम्भोगनिषेधे पूर्वश्लोके नानारूपधार-

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये
 वक्त्रवातहतदीप्तदीपया ।
 भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया
 विस्मयेन ककुभे निभालिताः ॥ ८६ ॥
 कान्तमूर्द्धि दधती पिधित्तया
 तन्मणेः अवणपूरमुत्पलं ।
 रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः
 सा स्ववक्त्रभतनोर्मनोभवः ॥ ८७ ॥

शोक्तेर्मत्स्यादिरूपितान्निषेधे न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति
 ज्ञेयम् । क्रीडिता । गत्यर्थकर्मक (पा० ३।४।७२) इति कर्त्तरि
 निष्ठा ॥ ८५ ॥

नम्रयेति । प्रियेऽंशुकविकर्षिणि सति लज्जावद्वाहुप्रावय-
 वानवलोकनार्थं नम्रया अतएव वक्त्रवातेन हतो निर्वापितो
 दीप्तः प्रकाशमानो दीपो यया तया भर्तृमौलौ मणयो मुकु-
 टरत्नानि तैः दीपिताः प्रकाशिताः ककुभे दिशो विस्मयेन
 निर्वापितेऽपि दीपे कथमयं प्रकाश इति आश्चर्येण निभालिता
 विलोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानाद्विस्मयो रत्नप्रेक्षातिशयाद्वा
 ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधि-
 त्तया आच्छादितुमिच्छया अवणपूरं कर्षभूषणीकृतं नीलोत्पलं
 कान्तमूर्द्धि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं स्ववक्त्रभ एव तनुः शरीरं

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयो-
 वीक्ष्य दीपमभयत्र सा स्वयोः
 चित्तमाप कुतुकाङ्गतत्रपा-
 तङ्कसङ्कटनिवेशितस्मरम् ॥ ८८ ॥
 एककस्य शमने परं पुन-
 र्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तं ।

यस्य नखदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ सुरतारम्भे
 अर्चनमिवाचरत् चकार पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमुचिता । रता-
 रम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशाभावाद्यं
 कर्त्तव्यत्वेन मुकुटमणिं पिदधाविति भावः ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलोयं मुकुटमणिं पिधाय कर्त्तव्यत्वेना-
 ष्वाद्य प्रकाशाभावान्मुदिता सती, अथ पश्चात् स्वयोर्निजयोर्-
 भयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थादौ दीपौ दृष्ट्वा
 स्वचित्तमघटमानघटनात् कुतुकं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति
 चमत्करणमद्भुतं आश्चर्यं लज्जा च पा आकस्मिकदीपदर्शनादा-
 तङ्को भयं गोष्ठान्यपि मदीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टानोति शङ्का-
 तिश्चेवातङ्कस्तेषां सङ्कटे सम्पदे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तत् ।
 एवम्भूतं मायाविशेषणविधौ तात्पर्यं । दीपौ दृष्ट्वा कौतुकादि-
 बहिताभूदिति भावः ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्ये एककस्य दीपस्य मुखचला-
 षलादिना शमने निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि

जातवक्त्रिवरसंस्मृतिः शिरः
 सा विधूय निमिमिल केवलं ॥ ८६ ॥
 पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे
 यन्निमोलितवती दृशावसि ।
 इत्यनेन परिहस्य सा तमः
 संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८७ ॥

द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जायतं प्रदीप्तमवेक्ष्य जाता
 वक्त्रिवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मारणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय
 केवलं निमिमिल निमोलितवती । लज्जाभिनयः कौतुकवशात्
 तदीयगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वार्थं पुनः पुनः
 शमितानपि दीपान् दृच्छामात्रेणाजिज्वलदिति भावः । एकस्य
 शमने कृतेऽपरं दीपं जायतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जायतं दृष्ट्वेति
 वा व्याख्येयं । एककः पूर्ववत् ॥ ८६ ॥

पश्येति ॥ अनेन इति परिहस्य सोपहासमुक्त्वा तदीयल-
 ज्जापाकरणार्थं दीपाभावेच्छामात्रेण तमः संविधाद्यान्वकारं
 निर्माय सा समभोजि सम्भुक्ता ततो लज्जिता । इति किं । हे
 भीरु लज्जाभयकातरे यद्यस्मात्त्वं दृष्ट्वा निमोलितवत्यसि
 तस्मात्त्वं मयापि न दृश्यसे पश्य । नेचनिमोलितानां त्वया यथा
 लोयमङ्गं न निरीक्ष्यते तथा मयापि त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ
 च त्वया नेचे निमोलिते मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् ।
 यस्मान्मया न द्रष्टव्यमिति हेतोस्त्वया नेचे निमोलिते, तावतैव

चुम्ब्यसेऽयमयमङ्गुसे नखैः
 स्निध्यसेऽयमयमर्ष्यसे हृदि ।
 नो पुनर्न करवाणि ते गिरं
 ऊं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा ॥ ८१ ॥

मया न दृश्यसेऽपि तु दृश्यसे एव । अन्यो हि गोप्यमङ्गं वर्त्ता-
 दिनाच्छादयति त्वया तु नेत्रे एव निमोलिते । तथा च
 मया त्वदीयं गोप्यमपि अङ्गं कामं दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमोलनेन
 पश्येति । अमुना नलेन लज्जिता सा तमः सम्यग्विधायानन्तर-
 श्चैवं परिहासपूर्वमुक्ता । भीरु । उडन्तत्वास्मदीत्वाङ्गुला, तत्त्वा-
 मर्थान्न गुणः ॥ ८० ॥

चुम्ब्यसे इति । इतीति युग्मं । हे प्रिये, मयायं त्वं चुम्ब्यसे
 ऽयं त्वं नखैरङ्गुले चिज्ज्यसेऽयं त्वं स्निध्यसे आलिङ्ग्यसेऽयञ्च हृदि
 अर्ष्यसे हृदयोपरि धार्यसे ते तव पुनरहं गिरं नो करवा-
 णीति न अपि तु करोम्येव यत इत्यर्थः । ऊमिति सुरतसम्भ-
 दासहत्वेन पूर्यतामित्यर्थः । त्यज त्यज इति पीडानटने, मुञ्च
 मुञ्च मामित्यर्थः । अहं तव किङ्करास्मीति दैन्यनटने ॥

इत्येवंप्रकारेणास्मीकरते मिथ्यासुरते कातरा भीरुः सुरते
 विषये बलात्कारभीता मती आत्मानं यथाकथञ्चिन्मोचयितु-
 मेवेवं वदति न तु हेत्वयेति । तथा यद्यपीयमग्राढेति प्रियं
 विप्रलम्भ्य प्रतार्येतादृशो दृथाबुद्धिं तस्योत्पाद्य तथा ह्रियमपि
 प्रतार्य मामियमद्यापि न मुञ्चति, बलात्कारभयात् चुम्बनादि

इत्यलीकतकातरा प्रियं
विप्रलभ्य सुरते त्रियं च सा ।
चुम्बनादि विततार मायिनी
किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ८२ ॥ युग्मम् ॥
स्वेप्सितोद्गमितमात्रलुप्रया
दीपिकाचपलया तमोधने ।

करोति न तु स्वेच्छेति लज्जात्यागमप्यप्रकटीकृत्य चुम्बनादि
पूर्वाक्तं सकलमपि सुरतसम्भारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय
ददौ । यतो मायिनी मायावती । उक्तप्रकारेण कपटेना-
च्छादितनिजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत् । यस्माद्विदग्धं व्यव-
हारचतुरं मनो येषां मानवानां किं वस्तु अगोचरः विषयो न
भवति अपि तु सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि असाध्यमपि
साध्यन्ति । अलीकतरकातरेति पाठे अलीकतरं कातरेति
समासः । त्यज२ । वीक्षया दिरुक्तिः । किंकरेति । दिवाविभा-
षा० ३।१।२१) इति टप्राप्तावपि, किं यत्तदङ्गेषु हजोऽज्जि-
धानम् (पा० ३।१।२१।वा० १।) इत्यच्, ततष्टाप् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

स्वेति । स तमसा घने तस्मिन् सौधेऽथ च तमस्तुल्ये घने मेघे
तमोरूपे मेघे स्वेप्सितेन स्वेच्छामात्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशिता
चासौ तदानीमेव लुप्ता शमिता च तथा दीपिकयैव चपलया
विद्युता दृष्टनष्टया निर्विशङ्कं रतं तस्माज्जन्म येषां तानि च
तानि तस्या मुखाकृतानि वदनेकृतानि तेषां दर्शनानि तज्ज-

निर्विशङ्करतज्जन्मतन्मखा-
 कृतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ८३ ॥
 यद्भुवौ कुटिलिते तथा रते
 मन्मथेन तदनमि कार्मुकं ।
 यत्तु ऊं ऊमिति सा तदा व्यधा-
 त्तत् स्मरस्य शरमुक्तिज्जङ्कतं ॥ ८४ ॥
 इक्षितोपदिशतीव नर्त्तितुं
 तत्क्षणादितमुदं मनोभुवं ।

न्यानि सुखानि अभुङ्क्तान्वभूत् । अन्धकारवशाङ्गैर्मोखेच्छाविर-
 चितमुखाकृतदर्शनसुखानुभवार्थं वक्रिवरदानवशात्तदानीमेव
 दीपिकां प्रकाशितवान् । तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति
 भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः । विद्युदप्येवम्भूता भवति ।
 लुप्रेत्यन्तर्भाविण्यर्थो ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

यदिति । तथा रते भुवौ कुटिलिते वक्रिते इति यत् तन्म-
 न्मथेन कार्मुकमेवानामि । यत्तु पुनः सा तदा सुरतसमये
 सुरतसम्पर्दनः सहतावारणव्याजेन ऊं ऊमिति रतिश्रुतजात-
 शब्दं व्यधात् तत् स्मरस्य शरमुक्तिज्जङ्कतं वाणमोचनकालीनं
 ऊङ्कारमेवाकृत ऊङ्कार एवाभूत् । तस्या ऊङ्कारणं कामस्य
 चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वामत्वात् भ्रूवक्रादिना कामः
 पुनरुज्जृम्भित एवाभूदिति भावः ॥ ८४ ॥

इक्षितेति । चुम्बनरमभात्कान्तदम्बैः परिपीडिताधरा दष्टा-

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा
पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ८५ ॥
सा शशाक परिरम्भदायिनी
गाहितुं वृहदुरः प्रियस्य न ।
चक्षमे स च न भङ्गुरभ्रुव-
स्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतं ॥ ८६ ॥
वाङ्मवलिपरिरम्भमण्डली
या परस्परमपीडयन्त्योः ।

धरा अतएव पाणिधूननं वितन्वती इयं तत्स्थले सुरतसमये
उदितमुदं मञ्जातच्छर्पे मनोभवं नर्तितुं उपदिशतीव तं शिञ्च-
यन्तीव प्रियेष्टेक्षिता, यापि नृत्यं शिञ्चयति सापि हस्तकाभि-
नयवशात् करकम्पनं करोति । उपदिशती । आक्षीप्योः (पा०
७।१।८०) इति पाञ्चिकत्वानुमभावः ॥ ८५ ॥

मेति । परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य वृहदुरो गाहितुं सा-
मस्येन स्पर्शं न शशाक, यतो वृहत् अतिविशालं, सा च कृशा-
ङ्गीत्यर्थः । स च नलोऽपि भङ्गुरे भ्रुवौ यस्यास्तस्या वक्षः सर्व-
मपि स्पर्शं न चक्षमे, यतस्तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां
व्यवहिततां गतं प्राप्तं । कुचमात्रमेवास्त्रिङ्गितं नतु सर्वे वक्ष-
दित्यर्थः । उभावपि सम्पूर्णास्त्रिङ्गमाप्राप्तेर्नितरां सस्पृहत्वादुज्जृ-
म्भितकामौ जाताविति भावः ॥ ८६ ॥

वाङ्मिति । तयोर्बाहव एव दैर्घ्यकार्श्याभ्यां वक्ष्यः स्तनातुल्या

भीमजोरुयुगलं नलार्पितैः
पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।
उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्यय-
स्तम्भयुग्ममिव शातकुभजं ॥ ८८ ॥
बद्धमानि विधिनापि तावकं
नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकं ।
स व्यधादधिकवर्षकैरिदं
काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ १०० ॥

भीमजेति । भीमजोरुयुगलं नलार्पितैर्मृदुभिः पाणिजस्य
नखस्य पदैः स्तोकत्वङ्गात्रोत्सेखिभिर्नखक्षतैः कृत्वा रतिकामयोः
शातकुभजं सौवर्ण्यं तयोर्ययः प्रशस्तिर्लिपिरूपा यत्र सैव नख-
पदरूपेव ययः प्रशस्तिर्यत्रैव स्तम्भूतं वा निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्म-
मिव बभौ रतिकामयोरियमेव विजयप्रशस्तिर्नखक्षतादिकरणं
नाम । सुवर्णवर्णत्वादूर्वाः सुवर्णस्तम्भत्वं । अन्यस्यापि प्रभोर्ययः-
प्रशस्तिर्जयस्तम्भे लिख्यते ॥ ८८ ॥

बद्धमानीति । स तां पुरा इति आहवाचत् । इति किं । हे
भैमि नाभिमूरुद्वयमन्तरा नाभूरुद्वयमध्ये अङ्गकं कोमलता-
तिशयान्मर्दानसहतयाऽल्पं द्रुखं वा मदनमदनाख्यं तावकमङ्गं
न केवलं मया किन्तु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि बद्ध
नितराममानि आदृतं । यद्यस्मात् कारणात् स बद्धधिको
वर्षो येषां तैरतिगौरैरत्युत्तमैः काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधा-

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ
 कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।
 तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ
 चारहासविहते वितेनतुः ॥ १०१ ॥

दहत । निरन्तरावृत्तत्वादुष्णशीतवातादिसम्बन्धाभावादलो-
 मत्वाच्चाङ्गान्तरापेक्षयाधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रदीप्तकामः सन्ने-
 वमुवाचेत्यर्थः । अञ्जीलमपष्टु तन्मैथुनादन्यत्र निषेधात् वरा-
 ङ्गदर्शनं युक्तमिति ज्ञेयं । नाभिमित्यादौ, अन्रान्तरेण (पा०
 २।३।४) इति द्वितीया । अङ्गकं । अल्पे (पा० ५।३।८५) ह्रस्व
 (पा० ५।३।८६) इति वा कन् । पुराहेति, भूते, पुरिलुङ् चास्मै
 (पा० ३।२।१२२) इति लट् ॥ १०० ॥

पीडनायेति । कलशवत् पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तौ अति-
 प्रसिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्हभूतौ कान्तस्य पाणिनलिने कर-
 कमले कर्षभूते हारस्य हासः प्रकाशस्तेन विहते आच्छादिते
 वितेनतुश्चक्रतुः । स्पृशन्तावपि मल्लकरौ हारदीप्या पिहिता-
 वित्यर्थः । अथवा हार एव हासः तेन पराभूते कृतोपहासे
 चक्रतुः । यतो विगाह्यमानावेवाभितः स्पृहा पीडनाय मर्दनाय
 स्पृहावती साभिलाषे धृतेच्छे यतः मृदुनी मर्दयितुमशमर्थे ।
 स्वयं मृदुर्हि महतः कठिनस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृ-
 दुभ्यां युवाभ्यां विशालौ कठिनौ चावां मर्दयितुमशक्नावितीयं
 वाञ्छा वृथा धार्यते, स्वपरतारतम्यं न ज्ञायते भवज्ज्ञामिति,

या कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ
नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।
स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवो-
राचचार नखकिंशुकार्चनं ॥ १०२ ॥

तत्कुचाभ्यां नलकरौ हारहास्येन विडम्बिताविवेत्यर्थः । सर्व्वतः
स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भावः । अकर्मकठिनौ हस्तौ इति
लक्षणात् काठिन्यमेव राजकरस्य गुणस्तथापि नलिनत्वनिरू-
पणात् कठिनत्वेऽपि कुचापेक्षया मार्दवान्मृदुनोत्पुङ्गं । पीडनाय
स्पृहावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हासविहते चक्रतुरिति
वा । अन्योऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहसति ॥ १०१ ॥

याविति । यौ वधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्तूर्या कुङ्कुमेन चा-
ञ्चितौ पूजितौ कृतविलेपनौ अत एव क्रमेण नीला लोहिता
च हक् कामिर्ययोः, अथ च नीललोहितौ हरस्तत्काम्नी, एव-
म्भूतौ, न लः तथैर्यौवनारम्भे प्रियोरसि भैमीवचसि स्वयमेव
भवतोः प्रादुर्भवतोः रक्तवक्रतीक्ष्णायत्वास्त्रैरेव किंशुकैः पला-
शपुष्पैरर्चनं पूजां आचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयोर्नखप-
दानि रचितवानित्यर्थः । अन्यनखोल्लेखस्य व्यथाराहित्येन शो-
भामाचहेतुत्वादर्थनमित्येवेत्युत्प्रेक्षा । कस्तूर्या अभ्यर्चितत्वात्
पूर्व्वजिपातः ॥ १०२ ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं
 खानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
 चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा
 नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं ॥ १०३ ॥
 पूगभागवज्जताकषायितै-
 वासितैरुदयभास्करेण तौ ।
 चक्रतुर्निधुवनेऽधराभृतै-
 स्तत्र साधु मधुपानविभ्रमं ॥ १०४ ॥

अम्बुधेरिति । सुरतावसरेऽम्बुजमुख्या भैम्या मुखं चुम्बत्
 मिलन्नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयसमये अम्बुधेः
 समुद्रात् कियत् स्लोकमनुत्थितं तथा समुद्रजले जातेन खानु-
 विम्बेनात्मीयप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरं सम्बद्धं विधुं चन्द्रं
 व्यडम्बयत् अनुचकार । भैमीमुखं कर्तुं नलमुखं कर्माभूतं चुम्ब-
 दिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितं विम्बप्रतिविम्बभावनि-
 रूपणेनात्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितं । कामसुहृच्चन्द्रोद-
 यनिरूपणाच्च कामोऽम्बुभ्रमं व्यज्यते ॥ १०३ ॥

पूगेति । पूगफलफालिकानां भागोऽशस्तस्य वज्जतया कषा-
 यितैस्तुवररसप्रापितैः, कषायः सुरभावित्यभिधानात् सुर-
 भितैर्वा । तथा पङ्केनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमध्ये गृहीतेन
 कर्पूरेण वासितैः सुरभितैरन्योन्याधराभृतैरधररसैरेवाभृतैः
 कृत्वा तौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मद्यपानरूपं

आह नाथवदनस्य चुम्बतः
 सास्म शीतकरतामनन्तरम् ।
 सीत्कृतानि सुदती वितन्वती
 सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०५ ॥

विलासं माधु सम्यग्यथा तथा, अथ च मद्यपानजन्यविलासं
 चक्रतुः । मद्यपानस्थाने ऽन्योन्याधरपानमेव चक्रतुस्तेनैव च
 नितरां मोन्मादौ जाताविति भावः । अन्यो ऽपि कषायरसं
 कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति । माधु अनिषिद्धं मध्विति वा ।
 सुरते मधुपानविभ्रममधरामृतैः माधु यथा तथा चक्रतुः ।
 उपदंशस्थाने ऽधरामृतानि जातानोत्थर्यः । भोग इति पाठे
 अनुभवः । राग इति पाठे वज्रताम्बूलवर्णक्रमविवर्द्धमानरक्ति-
 मबाहुल्येनेत्यर्थः । कषायितैः । तत्करोति (पा० ३।१।१६।१ वा०)
 इति षष्ठ्यान्निष्ठा ॥ १०४ ॥

आहेति । तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती
 कुर्वन्ती सा सुदती, तथा कामावस्थाविकारशेषेण सत्त्वेन दत्तः
 पृथुवेपथुः कम्पो यस्यास्तादृशी सती, चुम्बतो नाथवदनस्थानन्तरं
 वर्षैर्विना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स्म । चन्द्र-
 स्पर्शाद्यथा सुखं भवति तथा नलमुखस्पर्शात्तस्या अभूदिति
 भावः । शीतेऽपि सीत्कारः कम्पश्च भवति मुखादन्तरश्च न
 निर्गच्छति । शीतं कर्तुं शीलमस्य शीतकरः । कृत्रो हेतुताच्छीत्ये
 (पा० ३।१।१०) इति टः ॥ १०५ ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं
 वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।
 प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना
 सक्तहाटकघटेन मित्रतां ॥ १०६ ॥
 वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सामुना
 पर्यरम्भि परिरभ्य चासक्तत् ।

चुम्बनायेति । चुम्बनाय कलितः स्मृतः प्रियाकुचो येन तादृशं
 वीरसेनसुतस्य वक्त्रमण्डलं, सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां साम्यं
 प्राप । किम्भूतेन चन्द्रेण । खैरेवामृतैः आत्मानं भर्तुं पूरयितुं
 सक्तः सङ्गतः हाटकघटः सुवर्षकलशो येन । मुखं चन्द्रसमं, अमृत-
 तभरणार्थं चन्द्रसम्बद्धस्वर्षघटसमो भैमीकुचः, मुखेन्दुना स्वीय-
 ममृतं कुचकलशे निक्षिप्तं न तु तत्रत्यं गृहीतं इति अनौचित्यो-
 नाशङ्कनीया मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्त-
 तापो जातः, सुखस्याभूदिति भावः । मुखनेत्रस्तनबाहुमूलक-
 पोलौष्ठद्वयवराङ्गान्यष्टौ चुम्बनस्थानानि रागतः सर्व्वाण्यपि चेति
 वात्स्यायनः । नयनगलकपोलदन्तवासोमुखान्तस्तनयुगलल-
 लाटं वा चुम्बनस्थानं । स्तने चूचुकं परिहृत्येति विशेषः । मित्र-
 शब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सुधांशुनेति तुल्यार्थैः (पा० २।३।७२) इति
 तृतीया ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति । अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि, तथाऽसक्तत्
 वारंवारं परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरालिङ्गति, तथा आद-

चुम्बिता पुनरुचुम्बि चादरा-
 त्तुप्तिरापि न कथञ्च नापि च ॥ १०७ ॥
 किञ्चनमप्यतनु हारमण्डलं
 मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।
 न व्यतर्कि सुदृशा चिरादपि
 खेदविन्दुकितवत्सल इति ॥ १०८ ॥
 यत्तदोयद्दृदि हारमौक्तिकै-
 रासि तत्र गुण एव कारणं ।

राद्वारंवारं चुम्बितापि पुनरुचुम्बि च । तथापि कथञ्चनापि
 केनापि प्रकारेणानेन हृत्प्रिकारणमङ्गावेऽपि हृत्प्रिर्नापि न
 प्राप्ता ॥ १०७ ॥

किञ्चनमिति । सुदृशा निरीक्षणे नितरां चतुरयापि मु-
 ग्धया सदर्पया च बालया भैम्या सुरतलास्यकेलिभिः सुरतस-
 र्वस्त्रिभिर्नृत्यविलासैः करधूनाद्यङ्गविशेषविलासविशेषैः कृत्वा
 कश्चिद्विन्नं त्रुटितगुणमपि अतनु आनाभिविलसित्वादिशालं
 हारमण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयसापि कालेन न
 व्यतर्कि । यतः खेदविन्दुकितं मञ्जातखेदविन्दुवत्सो यस्यास्तथा ।
 सुरतया मञ्जातखेदविन्दुमण्डलस्य हारमण्डलस्य हारसादृ-
 शान्मौग्ध्याच्च त्रुटितोऽपि हारो नाबोधीत्यर्थः । स्वार्थकप्रत्य-
 यान्नात् खेदविन्दुकशब्दान्तारकादित्वादितच् ॥ १०८ ॥

यदिति । हारमौक्तिकैस्तदीये 'इदि वक्ष्यथ च चित्ते

अन्यथा कथममुत्र वर्त्तितुं
 तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०८ ॥
 एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलि-
 श्चिन्नहारवित्तौ तदा तयोः ।
 काययान्यहृदयेऽपि भूषणं
 श्रान्तिवारिभरभाविते भवत् ॥ ११० ॥

यदासि स्थितं लग्नं तत्र गुणो दोरकस्तारत्वादिवेवकारणं हेतुः ।
 अन्यथा न चेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैस्तत्र भ्रष्टैस्ते-
 मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्त्तितुं स्यातुं कथं कस्मान्नाशाकि
 समर्थेन जातं । अथ च तारत्वादiguणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीये हृदये
 न स्थायते किन्तु नैरेव । तस्मादुभयरूपेऽपि भैमीहृदये स्यातुं
 मौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणहेतुरित्यनु-
 मानं । सुरतसम्बद्धाङ्गुक्ताहारस्तुटित इति भङ्गान्तरेणोक्तं ।
 अन्यस्यापि विदग्धस्य हृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन
 तु चित्ते स्यातुं न शक्यत इति भङ्गा सूचितं । गुणच्युतैः
 पञ्चमी (पा० २।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ १०८ ॥

एकेति । तदा सम्भोगसमये तयोर्दयोरमध्ये एकस्मिन्नल एव
 वृत्तिर्यस्या एवम्भूता मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये काय-
 याभूषणमभूत् । किन्तु तेऽन्यहृदये । क्षिन्नहारस्य विततिर्विस्तारो
 यस्याः । यतः श्रान्तिवारीणि खेदविन्दवक्षोषां भरः पूरस्तेन
 आविते व्याप्ते । इयोः समीपे समुखस्थितयोरमध्ये भैम्या हारे

वामपादतल्लुप्तमन्मथ-
 श्रीमदेन मुखवीक्षिणाऽनिशं ।
 भुज्यमाननवयौवनामुना
 पारसीमनि चचार सा मुदा ॥ १११ ॥
 आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमै-
 स्तर्पितानवयवानमन्यत ।
 नेत्रयोरमृतसारपारणां
 तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ ११२ ॥

चुटितेऽपि खेदजलपूरिते हृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्व्वनामत्वात् पुंव-
 द्भावः ॥ ११० ॥

वामेति । वामपादतलेन लुप्तः मन्मथश्रीमदः कामसौन्द-
 र्यागर्व्वो येनातिसुन्दरेणापि अनिशं भैमीमुखवीणात् केवल-
 भैम्यधीनेन अमुना नलेन भुज्यमानं नवं यौवनं यस्याः सा
 भैमी मुदा सन्तोषाणां पारसीमनि परतीरमर्थ्यादायां परमो-
 त्कर्षं चचारावर्त्तत । भावावसानसमर्थं प्रापेत्यर्थः । वामपा-
 दतल्लमुखवीचीतिपदद्वयं लौकिकोक्तिः । एवम्भूतेन च भुज्यमा-
 नत्वाम्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तं । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि
 वरदानप्रकाशितदीपवद्भात् ज्ञेयं ॥ १११ ॥

आन्तरानिति । नलः स्त्रीयानांन्तराञ्छरीरमध्यवर्त्तिनो

भूषणैरनुषदाश्रितैः प्रियां
 प्रागथ व्यषददेष भावयन् ।
 तैरभावि कियदङ्गदर्शने
 यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११३ ॥

ऽस्पृश्यमानानपि अवयवान् तदङ्गसङ्गमैः सुकुमारतरभैरवय-
 वस्यैरतिवेधकतया तर्पितान् सुखितानमन्यत । तथा तद्वि-
 लोकनञ्च स्त्रीयनेत्रयोः अमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां
 तद्रूपं तृप्तीकरणं अचिन्तयद्बुधे । पुनः पुनः भैमीगाढालि-
 ङ्गनदर्शनाद्यैरन्तर्वहिसु प्रीणितोऽभूदित्यर्थः । अन्तरशब्दात्
 अन्तःशब्दाद्वा भावार्थेऽण् । तर्पितान् । एवमात् कर्मणि क्तः
 ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति । एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्भिः
 ताटङ्गादिभिर्भूषणैः प्रागतुषदथ तैरस्याः कियतोऽलङ्कृतस्या-
 क्तस्याङ्गस्य दर्शने पिधानमयानां आच्छादनरूपाणां विघ्नानां
 दर्शनान्तराद्याणां कारिभिस्तद्धेतुभूतैस्तैरभावि जातं । अमल-
 कृतं वै तर्हि सर्वं दर्शनगोचरो भविष्यत् इति भावयन्मत्वेवं
 तस्माद्भूषददित्यर्थः । भैमीसौन्दर्यं तस्यां नलानुरागातिशयश्च
 सूचितः । रतिसमये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसङ्गाववर्षणं
 यद्यप्यनुचितं तथापि यावद्भूषणानि मोचयति तावदपि विल-
 म्भासहिष्णुतया दृष्टसुरतस्तस्मान्भूषणवर्षणैश्चिती न दोषायेति
 तदाप्यत्यन्तापरिहार्यभूषणाभिप्रायेण वेति ज्ञेयं । भूषणानि

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं
रोमहर्षजमपि स्म बोधतः ।
तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो
वत्सरव्यवधिमध्यगच्छतां ॥ ११४ ॥
वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां
पूर्वमक्षमणिकुट्टिमे मृदुं ।

स विदर्भसुभुव इति वा पाठः सुगमः । अतुषत् । पुषादित्वा-
दङ् ॥ ११३ ॥

योजनानीति । तौ रोमहर्षात् सात्त्विकोत्परोमाञ्चाञ्जा-
तमत्यल्पमप्यन्तरं परिरम्भणे आलिङ्गने विषये बह्वनि योज-
नानि बोधतः स्म । अजानतां । तथा मिथो वीक्षणे प्रारम्भा-
न्यान्यविश्लोकनेऽत्यल्पं निमेषमक्षिपस्मसङ्कोचसमयमपि वत्सरेण
वर्षेण व्यवधिं व्यवधानं बह्ववर्षदर्शनविच्छेदकालं अधगच्छताम्
अज्ञासिष्टां । अन्योयसापि देशकालव्यवधानेन प्रेमभरादभ्यो-
न्यविच्छेदस्ताभ्याममानीत्यर्थः । बोधतः । बुध अवगमने भौवा-
दिकः स्मयोगे लट् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति । एषः नखो मृदुं बालत्वात् सुरतभरासङ्गां लघु-
द्रवां पद्मिनीमत एव स्मृतात् पूर्वमेव विन्दुपतनरयरूपं भाव-
मधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनगाढालिङ्गनादिचिह्नेनोत्सुकां
सत्तरां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्तम्भनार्थं कोऽयमत्रापूर्यः पुस्तक
इति ग्रन्थेन पूर्वमसञ्ज्ञातभयामपि ललरूपधारिणा अन्येनाहं

कोऽयमेत्युदितसम्भूमीकृतां
 खानुविम्बमददर्शदेष्टां ॥ ११५ ॥
 तत्क्षणावहितभावभावित-
 द्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।
 स्वां प्रियानभिमतक्षणेदयां
 भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११६ ॥

भुक्तेति बुद्ध्या सुरतसमयसमागतजनान्तरदर्शनाद्वा उदितसम्भू-
 मीकृतां समुत्पादितभयां विमनस्कतया प्रतिबद्धभावोदयां अ-
 नन्तरं कः कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रश्नान्तां भैमीं अक्षमणिकुट्टिमे-
 निर्मले मणिवद्धभित्तिभागे खानुविम्बप्रतिविम्बमददर्शत् दर्श-
 यामास । नायमपूर्वः कश्चित् किन्तु मदीयमेवेदं प्रतिविम्बं
 तत्र ममान्य इति भ्रान्तिर्जातेति स्वप्रतिविम्बं तामदर्शयाम-
 त्थर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं विन्दुपतने विषमरतत्वाद्देरस्यं स्यादिति
 विन्दुसम्भार्यं अन्यचित्ततया सम्भ्रमजनेन च भावबन्धं कुर्या-
 दिति कामशास्त्रात्तस्या विन्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति भावः ।
 अददर्शत् । एष च (पा० १।३।७४) इति तड् । अदृशोऽडि-
 गुणः । (पा० ७।४।१६) तां बुद्ध्यर्थत्वात् कर्मत्वं ॥ ११५ ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवे-
 गभङ्गीमाह । तत्क्षणेति । स प्रियाया अनभिमते समये भैमी-
 भावलाभौत्सुक्यात् पूर्वमेवोदय उत्पत्तिसमये यस्यास्तां, भाव-
 लाभे स्वां निजां विन्दुच्युतौ लघुतां शीघ्रतां नुनोद अन्यचित्ती-

स्नेन भावजनने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभिचुम्बनैः ।

करणेन व्यस्तमयदित्यर्थः । तदेवाह । किम्भूतः । तस्मिन्नेव क्षणे निजभावौत्सुक्यसमयेऽविहितभावेन एतस्या इव ममापि भाव-
लाभस्येत् स्यात्तर्हि विषमरतत्वादिरस्यमेव स्यादतस्तुल्यकालमे-
वोभयोर्भावलाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव साव-
धाने वा भावे चित्ते भाविता ध्यानवासनाभिश्चिन्तिता द्वाद-
शात्मनः सूर्यस्य मितदीधितेऽश्वत्थस्य च स्थितिर्मर्यादा गगनग-
मनादिप्रकारो येन सः । तद्भाजेन निजवीजस्तम्भनाथं स्वस्यैव
सम्पादितवैचित्र्यः सन्निति यावत् । अथ च सावधानतया कृता
सूर्यचन्द्रापरपर्यायेडापिंगलाख्यदक्षिणवामनाडीस्थयोर्महतोः
स्थितिः स्वैर्यं येन कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततासम्पादने
नासावायुस्तम्भनेन चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्त्रीयं
भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन भङ्गा नलस्य योगाभ्यासो
ऽपि सूचितः । अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । दक्षिणनासामु-
द्रणे पुरुषस्य, वामनासिकामुद्रणे योषितो विन्दुस्तम्भो भव-
तीति, कामशास्त्रात् । स्त्रीयं तदीयं च भावं स्थिरीचकारेति वा
विस्तरेणालं ॥ ११६ ॥

इदानीं समरतमाह । स्नेनेति । स तु नलः पुनः स्नेन
स्वयमेव भावजनने उभयोर्भावप्राप्तिसमये स्नेन सह वा स्नेना-
त्मनैव कर्त्ता यद्भावजननं तस्मिन् सति वा स्वस्य भावजनन-

निर्ममे रतरहःसमापना-
 शर्मसारसमसंविभागिनीं ॥ ११७ ॥
 विस्मयैरवयवैर्निमीलया
 लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रतां ।
 हृचितं श्वसितसीत्कृतैश्च तौ
 भावमक्रमकमध्यगच्छतां ॥ ११८ ॥

समय इति यावत्, तत्र बाहुमूलं कक्षौ कुक्षौ नाभिश्च एतेषां
 चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि समापनात्तज्जनितं परमकाष्ठापन्नं
 शर्म सुखं समापनारूपो वा शर्म सारस्य समस्तुल्यो यः संवि-
 भागेऽंशस्तदतीं समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । स्नेने-
 त्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनजातिः । तृतीया-
 यान्तु कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वात्तच्चुम्बनैरुपायैः स्वस्य
 भावप्राप्तिसमये तामपि भावमलम्बयदिति भावः । भावभजनेन
 त्विति पाठे स्त्रीयेन भावभजनेन निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनै-
 रिति व्याख्या ॥ ११७ ॥

पुनरपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवाह । विस्मयैरिति । तौ भाव-
 लाभश्रमवशात् खोदहनेऽपि विस्मयैः शिथिलीभूतैरवयवैरङ्गै-
 स्तथा निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितनयनसङ्कोचतया
 तथा तस्मिन् क्षणे द्रुतं शीघ्रं विनिद्रतामुत्सासं इतैर्गतैर्लोमभी-
 रोमाद्यैस्तथा श्वसितैः श्रममुखनासिकाश्वसैः सीत्कृतैश्च तैः सर्वैः
 हृचितं अक्रमकं युगपत् शीघ्रातविन्दुच्युतिजन्यसुखरूपं भावम-

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः
सम्पदेषु करजक्षतार्पणा ।
फाणितेषु मरिचावचूर्णना
सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११६ ॥

अधिगच्छतां समरतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनाः सम्भोगान्ते स्रथा-
वयवत्वादिजातिः ॥ ११८ ॥

आस्तेति । एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तसुखमनुभवतो-
स्तयोः करजक्षतानां नखक्षतानामर्पणा दानं सम्पदेषु परमा-
नन्देषु मध्ये आस्तीभूत् आनन्ददायिकैवाभूदित्यर्थः । नखक्ष-
तस्य सुखदायित्वं कथमित्यत आह । स्फुटं यस्मात् फाणितेषु
दुग्धविकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा स्रपशास्त्र-
प्रसिद्धामरिचावचूर्णना कटुरपि स्पृहावहा मधुररसजन्या
रुचिः परिहारेण कृढामिच्छामावहति । तथा कटुः पीडाज-
निकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिण्येवाभूदित्यर्थः । सम्पदेषु ना-
नाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्तयोस्तस्मिन्नेव समये काम-
शास्त्रप्रसिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाभूत्
स्फुटशब्द इवार्थः । केषु केव । फाणितेषु कटुरसा मरिचावचूर्ण-
नेव सुरतान्ते क्षतापि पुनः सुरतेष्वामेवोददीदपदिति भाव
इति वा । भावमधिगच्छतोस्तयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहा
या नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्ण-
नाभूत्तद्रूपेवाभीभूदित्यर्थ इति वा । मत्स्यण्डी फाणितं खण्ड-

अर्द्धमीलितविलोलतारके
 सा दृशौ निधुवनकृमालसा ।
 यन्मुहूर्त्तमवच्छन्नं तत् पुन-
 स्तुप्तिरास्तं दयितस्य पश्यतः ॥ १२० ॥
 तत्कृमस्तमदिदीक्षितं क्षणं
 तालवृन्तचलनाय नायकं ।
 तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया
 वेधसेऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२१ ॥

विकारः शर्करा सितेत्यमरः । चूर्णना सत्यापपाश (पा० २।१।
 २५) इति णिजन्ताद्युच् ॥ ११८ ॥

अर्द्धेति । निधुवनकृमेन सुरतश्रेणालसा सुरतायासनिः-
 सहेत्यर्थः । सा दृशौ मुहूर्त्तं क्षणमात्रं अर्द्धं मीलिते ईषत् सङ्कु-
 चिते विलोले तारके ययोस्तादृशे यदवहद्धारं तत् तादृक्-
 भेमीनेचावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तुप्तिर्नास्तं नाभूत् पुनः
 पश्यत इति वा । पौनःपुन्यदर्शनाभिलाषस्यानिवृत्तत्वात् पश्य-
 खेवस्थित इत्यर्थः । तादृशौ सा तस्य सुरतसुखायाभूदिति
 भावः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदानीन्ततस्तस्याः कृमः सुरतजः श्रमः नायकं
 सैन्यस्वामिनं यजमानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनाय अदि-
 दीक्षतोपदिदेश । सुरतश्रेणां तां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रमा-
 पनयनं चकारेत्यर्थः । हि यतो भवस्य संसारस्य कामसुखसर्व-

स्वेदविन्दुकितनासिकाशिखं
तन्मुखं सुखयति स्म नैषध ।
प्रापिताधरश्यालुयावकं
सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२२ ॥
ह्रीणमेव पृथु सस्तरं कियत्
क्लान्तमेव वज्र निर्वृतं मनाक् ।

स्वस्य दैवतमिष्टदेवता तद्विधा भेमीसदृशी अतिसुन्दरी सौभाग्यवती प्रिया वेधमोऽपि ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापलमनुरागतरलतां विदधाति करोति किं पुनर्मनुष्यस्येत्यर्थः । पुनरपि सानुरागो जात इति भावः । व्यजनं तालवृन्तकमित्यमरः । अदिदीक्षत । नियमार्थात्दीक्षतेर्हेतुमल्लिच् चङ् ॥ १२१ ॥

स्वेदेति । तस्या मुखं नैषधं सुखयति स्म । किम्भूतं । स्वेदविन्दुकाः सञ्जाता यस्यास्तादृशी नासिकाशिखा नासाग्रं यस्य, तथा प्रापितो गतः अधरश्यालुरोष्ठस्त्रितो यावकोऽलकको यस्य, तथा परिशुम्भनवशात् कपोलयोः सामि अर्द्धं लुप्ताः पुलका रोमाञ्चा यस्य, एवम्भूतं मुखं दृष्ट्वा स सुखी जातः सञ्जातकामश्च जात इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्द्धे व्यत्यस्ते पठनीये । अन्यथा प्राप्तपुनराक्षदोषापातः । सुखयति । मत्तुवन्तात्, तत् करोति (पा० ३।१।२६ वा० १) इति णिच्चाविष्टवद्भावात् मत्तु-होपः ॥ १२२ ॥

ह्रीषमिति । तदंतिसुन्दरं तदीयमाननं तदा सुरतान्त-

कान्तचेतसि तदीयमाननं
 तत्तदालभत लल्लमादरात् ॥ १२३ ॥
 स्नेदवारिपरिपूरितं प्रिया-
 रोमकूपनिवहं यथा यथा ।
 नैषधस्य दृगपात् तथा तथा
 चित्रमापदपटवृणतां न सा ॥ १२४ ॥

समये कान्तचेतसि विषये आदरातिशयाल्लभं लल्लमल्लं द्रव्यं
 अलभत । मूल्यरहितेऽत्युत्कृष्टे वस्तुनि एतल्लभं लभ्यते इति
 लोकोक्ता परमोत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात् परममुत्कर्षं प्रापेत्यर्थः ।
 किम्भूतं । सुरतसुखानुभववेगसञ्जातस्वीयस्मरचापलस्मरणाद्वा
 पृथु बल्लतरं ह्रीणं लज्जितमेव । तथा पुनः सुरताभिलाषधा-
 रणात् कियदीषत् मस्मरं उद्दीप्तकामं । तथा सौकुमार्यातिश-
 यायासबाहुल्यादङ्ग सुतरां क्लान्तं स्नानमेव । तथा प्रलयाख्यया
 कामावस्थया साधनभेदावगमराहित्यादेकीभावात् परब्रह्मा-
 नन्दानुभववदिव महासुखानुभवविषयसुखानुभव विषयसुखा-
 पलापात् मनाक् निर्वृतं अल्पं सुखितं विस्मृतानुभूतसुखमिति
 यावत् । रतान्तसमये योषिन्मुखमत्यादरकारि भवतीति का-
 मशास्त्रं । तदा तादृक् तदाननं दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति
 भावः । अथ च लल्लं विषयतामलभतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

स्नेदेति । नैषधस्य दृक् स्नेदवारिणा सुरतश्रमजलेन परि-
 पूर्य प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा यावत् अपात् सादरमव-

वान्तमाल्यकचहस्तसंयम-
व्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतं ।
बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं
वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२५ ॥
वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी
बन्धुजीवमिव मृङ्गसङ्गतं ।

लोकयेत् सा नलदृक् तथा तथा तावत् तावत् अपहृष्टा त्वं
नापदिति चित्रं पुनः पुनरवलोकने हि त्वमिर्भवत्यत्र तु न जाते-
त्याश्चर्यमित्यर्थः । अथ च पिपासोरञ्जलिजलेनापि पिपासा
शाम्यत्यस्यास्त्वाकण्ठवारिपूरितकूपसङ्गत्य पुनःपुनः पानेऽपि
पिपासा न शान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवम्भूतमैमोरोमकूपदर्शन-
मात्रेण पुनः सकामोऽभूदिति भावः ॥ १२४ ॥

वान्ति । स सुरतसंमर्द्दाद्वान्तमाल्याञ्छुतकुसुमाः कचहस्ता
स्तेषां संयमाथ गन्धिवन्धनाय व्यस्तमूर्ध्वव्यापारितं हस्तयुगं यथा
ऽनया भैम्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्ज्व-
लमतिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज निरवधि-
सुखमन्वभूदित्यर्थः । वीतेति च पाठः । कचहस्त इति हस्तशब्द
प्रशंसावाची । सुखमेव सौख्यं चातुर्वर्त्यादित्वात्स्थञ् ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति । सा कृशोदरी नेत्रचुम्बनवशात् संलग्नैर्निर्जैनय-
नकज्जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं मृङ्गेण
भ्रमरेण सङ्गतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव

मञ्जुलं नयनकञ्जलैर्निजैः

संवरीतुमशक्तं स्मितं न सा ॥ १२६ ॥

तां विलोक्य विमुखश्चितस्मितां

पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।

ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः

पाणिपङ्कुरुहिदर्पणार्पणां ॥ १२७ ॥

वीक्ष्य समुत्पद्यमानं स्मितं ईषद्धास्यं संवरीतुं गोपायितुं उत्प-
द्यमानमेव निरोद्धं नाशक्तं समर्था नाभूत् । उत्तमस्त्रीत्वात्
सलज्जत्वात् प्राणेशस्य सविधे स्मितं कर्तुमयुक्तं यद्यपि तथापि
स्त्रीयसम्भोगसौभाग्यस्मरणवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमश-
क्यत्वात् सपत्नीदर्शने च सलज्जत्वेऽपि प्रागल्भ्यागमनशङ्कया
सिस्मिय इति भावः ॥ १२६ ॥

तामिति । वधूर्भैभी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मु-
खीभूय श्रितस्मितां कृतेषद्धास्यां, विमुखी चासौ श्रितस्मिता च
तादृशी वा तां विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत ईशितुर्नलस्य पा-
णिरेव पङ्कुरुट् कमलं तस्मिन् करकमले दर्पणस्यार्पणमेवोत्तरं
व्यतरद्ददौ, स्मितहेतुमाचष्ट, यतो ह्रीमती । स्वनेत्रचुम्बनव-
शात्तदोष्ठे नेत्रकञ्जलं लग्नमिति लज्जावशात् साचादुत्तरं दा-
तुमशक्ता कञ्जलाङ्कितं स्वाधरं पश्येति भावेन दर्पणमेवोत्तरं
ददावित्यर्थः ॥ १२७ ॥

लाक्ष्याऽऽत्मचरणस्य चुम्बना-
 च्चारु भालमवलोक्य तन्मुखं ।
 सा द्विया नतनतानना ऽस्मर-
 क्खेपरागमुदितं पतिं निशः ॥ १२८ ॥
 खेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं
 वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियं ।
 निर्ममे धुतरतिश्रमं निजै-
 र्ज्ञानताऽति मृदु नासिकाऽनिलैः ॥ १२९ ॥

लाक्ष्येति । कुपित भैमी प्रसाहार्थं चरणे पतनात् भैम्याः
 पद्मिनीत्वात् पङ्कजा सनबन्धेन सुरतारम्भवशाद्वा आत्मचरणस्य
 लाक्ष्या चुम्बनात् सम्बन्धाद्धेतोः चारु भालं ललाटं यस्य एव-
 भूतं तस्य नलस्य मुखमवलोक्य निजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणाज्जात-
 यालक्ष्याहेतुना नत नतं नत प्रकारमाननं यस्याः सा एवभूता
 सती उदितं प्राप्नोदयं उदयानतरं वा उदयमनन्तरं च काल-
 क्रमाद्य वीक्षमानः शेषः कियदवशिष्टः रागो लौहित्यं यस्य तं
 निशो रात्र्याः पतिं चन्द्रं अस्मरत् । तन्मुखं तादृगभूदित्यर्थः ।
 ईषदवशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति तथा तादृक्
 मुखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातेति भावः । नत नतेति प्रकारे
 द्विरुक्तिः । पतिं कर्म्मल विवक्षया षष्ठ्यभावः ॥ १२८ ॥

खेदेति ॥ ललाटलाक्षादर्शनसञ्जातनिजसुरतधार्ष्ट्यस्मरण-
 वशात् द्विया नता सा खेदभाजि अमजलयुते स्नेहदये अनुवि-

सूत्रसायक निदेश विभ्रमै-

रप्रतीत चर वेदनोदयं ।

दन्तदंशमधरेऽधिगामुका

सा स्पृशन्मृदु चमच्चकार च ॥ १३० ॥

स्मितं प्रियं नलं मूर्त्तं साकारं हृद्गतं चित्तस्थमिव वीक्ष्य निजै-
रतिमृदुभिः विश्रान्तिक्रममन्दीभूतैर्नासिकानिलैः कृत्वा ध्रुतो
ऽपनीतः रतश्रमो यस्यैतादृशं निर्भमे चकार लज्जानम्रता-
न्नासाश्चासानां हृदयप्रतिविम्बित प्रियसम्बन्धात् श्रमापनोदनं
युक्तं । निर्भम इवोत्प्रेक्षा वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा स गतश्रमः
सहर्षः सञ्जातः, सापि तं तादृशं दृष्ट्वा हर्षवशान्मन्दतरान्ना-
साश्चासान्मोचेति भावः ॥ १२९ ॥

सूत्रेति ॥ सूत्रसायकस्य कामस्य निदेश आज्ञा । तस्य
विभ्रमैर्विलासैर्हेतुभिः अप्रतीतचरः पूर्वसम्भोगवेलायाम-
ज्ञातः वेदनोद्भवो यो दुःखोदयः यस्मात् तं दन्तदंशं अध-
रेऽधिगामुका अधुना पीडाकारिणं ज्ञातवती । सामृदु अनि-
ष्टुराङ्गुलीस्यर्शं यथा तथा दन्तदष्टाधरमेवास्पृशत् । अनन्तरं
च स्यर्शज पीडानुभवात् चमच्चकार ससोत्कारमङ्गकम्पमपि
चकार । आकस्मिकतयैव किमेतत्कदा जातमिति साश्चर्या-
चाभूत् । दन्त दंशं नलोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठी निषेधः
॥ १३० ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं
 प्रयसार्जितमुरोजयोरियं ।
 कान्तमैक्षत हसस्पृशं कियत्
 कोपसङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥ १३१ ॥
 रोषभूषितमुखोमिव प्रियां
 वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरं ।
 तां जगाद् स न वेद्मि तन्वि तं
 ब्रूहि शास्त्रि तव कोपरोपिणम् ॥ १३२ ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा नलेन उरोजयोरुपरि बुद्धिपूर्वम-
 र्जितं कृतं करजस्य नखस्य विभ्रमं कोपसम्भ्रमवशादीक्ष्य वारं
 वारं विलोक्यानन्तरमेव कियत् किञ्चित् कोपेन कुञ्चितौ
 उन्मील्य मुकुलितौ पर्यायेण गुणाधिक्यवशात् विलोचनाञ्चलौ
 नेत्रपङ्क्तौ यथा एवम्भूता सती स्वयं कृतत्वात् सम्भोगममये तथा
 ज्ञातत्वाच्च हसस्पृशं अतस्त्रितं कान्तमैक्षत कोपेन वक्रमपश्यदि-
 त्यर्थः । कोपस्याल्पत्वेन धीरत्वं भैरव्य व्यज्यते वीक्ष्य वीक्ष्य सम्भ्रमे
 दिरुक्तिः । हसस्पृशं स्पृशानुदक (पा० ३।२।५८) इति कित्
 ॥ १३१ ॥

रोषेति ॥ सरोषरूषितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्मामिव दन्त-
 दङ्गनादेः सुखकारित्वेन तत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि कञ्चिमको-
 पेन भ्रुकुटितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरभीषत् कम्पितानि
 सगद्गदान्यचराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा तां इति

कोपकुङ्कुमविलेपनाम्ना-
 ग्रन्थवाचि कृशतन्ववाचि ते ।
 भूदयुक्तसमयैव रञ्जना
 मानने विधुविधेयमानने ॥ १३३ ॥

जगाद । इति किं । हे तन्वि अहं तं न वेद्मि कस्तव कोप-
 रोषरोपणां चकार ब्रूहि, शास्त्रि तव कोपरोपणमिति च पाठः ।
 कोपस्य रोपिणमध्यारोपकं न वेद्मीत्यात्मनः कोपरोपितं गोप-
 यति ॥ १३२ ॥

कोपमिति ॥ पुनरपि इति किं । ननु कृशतनु अवाचि
 कोपवशात् अवाच्यभाषणे तथा अवाचि नस्त्रीभूते तथा विधु-
 नापि विधेया गुणाधिक्यवशाद्विधेया कार्या मानना पूजा यस्यै-
 वभूते चन्द्राधिके तवानने रोषरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्धेतो-
 र्मनागत्पीयसीयं रञ्जना रक्तिमसम्पादना मा भूत् न कार्या ।
 यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव किमपि मया नापराद्ध-
 मिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरञ्जना त्यज्यतामित्यर्थः । अथ
 वाऽयं सम्भोगसमयो रात्रिरियं न तु कोपरञ्जनसमयः, तस्माद-
 न्यदा कोपः कार्योऽधुना तु त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च चन्द्रतुल्ये
 मुखे रञ्जना अयुक्तसमया माऽभूत् किन्तु युक्तसमयैवकार्येत्ययु-
 क्तसमयत्वमेव निषिध्यते । अथ च चन्द्राधिकं तव मुखं इदानीं
 रोषरूपितं सङ्गुणं भवतीति अयुक्तसमया रञ्जना न कार्या
 कोपस्यत्यज्यतामित्यर्थः । अथ च कोपकुङ्कुमविलेपनरञ्जना अयु-

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः
 तावकीरमृतशीकरं किरत् ।
 एतदर्थमिदमर्थितं मया
 कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३४ ॥
 स्वापराधमलुपत् पयोधरे
 मत्करः सुरधनुःकरस्तव ।

कसमया यतस्तस्मान्नैव कार्या । शीतकालेष्वुष्णवीर्यतया वद-
 नप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तं, इदानीं वसंतजेन अमजेनो-
 ष्णया श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायात् न कुङ्कुमरञ्जने-
 त्यर्थः ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं तथा
 कामदमिच्छादायि अतएवैतदर्थं त्वदीयकरजरदनचतजपी-
 डापाकरणार्थं भैमीकरजादिचतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽ
 र्थितं प्रार्थितं सदिदं चिन्तामणिरत्नदाम माला अमृतशी-
 करं सुधाबिन्दुं किरत् स्ववत्सत्तावकीस्त्वदीया नखादिजा
 नखचतादिजा रुजाः पीडाः क्षिप्रं अस्यतु शमयत्वित्यर्थः । तस्मात्
 कोपं मा कार्षीरिति भावः । अर्पितमिति पाठे पीडाशान्त्यर्थं
 मया त्वदीयकण्ठे क्षिप्रं सत्त्वदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयं । रुजा
 भिदादित्वात् (पा० ३।३।१०४) अङ् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि मत्करस्तव पयोधरे स्तने सुर-
 धनुःकर इन्द्रचापाख्यनखचतविशेषकारी मन्त्रखचतपीडाकरणजं

सेवया व्यजनचालनाभवा
 भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३५ ॥
 आननस्य मम चेदनौचिती
 निर्हयं दशनदंशदायिनः ।
 शोध्यते सुदति वैरमस्य तत्
 किं त्वया वद विदश्य नाधरम् ॥ १३६ ॥

स्नापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाशाद्भवतीति भूस्तया
 व्यजनवीजनसमुद्भूतया सेवया अलुपत् । वा अथवा एतावत्या-
 पि सेवया यदि न सन्तुष्यसि तर्हि भूय एव पुनरपि अयं कर-
 स्तव चरणौ करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने ह्यपराधमार्जनं
 भवति । तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च चरणौ सम्भोगार्थं
 ऊर्ध्वीकरोत्वित्यर्थोऽवसेयः । अथ च नानावर्णरत्नमुद्रिकाद्युक्त-
 त्वात्तत्कुचे सुरधनुःकरः, तथाचापराधो नास्त्येव । अथ च मेघे
 सुरधनुर्युक्तमेवेति पयोधरे तत्कारिणां न कोऽप्यपराधः,
 यद्यपि भवेत् तथापि व्यजनवीजनसेवयावलोपितश्चरणसंवाह-
 नमपि करोत्वित्यर्थः । भूय एष इति पाठे एष मत्करः । अलुपत्
 लृद्धित्वादङ् । धनुःकरः दिवाविभेति (पा० ३।२।२१) ठः ।
 हसुसोः सामर्थ्यं इति (पा० ८।३।४४) पक्षे विवर्जनीयस्य सः ।
 करोतीति करः पचाद्यप् । सुरधनुषः कर इति षष्ठी समासः ।
 चाक्षना ख्यंताद्युच् । मित्वस्य पाक्षिकत्वादृद्धिः ॥ १३५ ॥

आननस्येति । हे सुदति ममानस्य चेद्यदि अनौचित्यं यतो

दीपलोपमफलं व्यधत्त य-
 स्त्वत्पटादृतिषु मच्छिखामणिः ।
 नो तदागसि परं समर्थना
 सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३७ ॥
 इत्यमुक्तिमुपहृत्य कोमलां
 तल्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः ।

निर्द्दयं यथातथा दशनदंशदायिनो दन्तचतदानशीलस्य तस्मा-
 त्तस्य यद्यपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य मन्मुखस्याधरं
 विदश्य अतितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तद्दन्तदंशनरूपं
 वैरं न शोध्यते त्वं वद कथय, अपि तु अपराधिनोऽस्यावयवमोष्ठं
 दन्तैः खण्डयित्वा वैरनिर्यातनं कुरु । तथा च समः समाधि-
 रित्यर्थः ॥ १३६ ॥

दीपेति । हे मैमि यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटादृतिषु त्वदीय-
 वसनकर्षणेषु सतीषु लज्जावशान्मुखवाय्यादिना त्वया कृतं दीप-
 लोपं स्वकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त ।
 तस्य मणेरगसि अपराधे परं केवलं करावसन्ननादिवत्सम-
 र्थना परिहारेण नो अस्ति तस्मादुपायान्तराभावात्सोऽयं मौ-
 लिमणिस्तव पदयोः पातुको वन्दारुरस्तु । उपायान्तराभावे
 हि नमस्कारेणापि अपराधमार्जनं क्रियते तस्मादयमपि नम-
 स्कारं करोत्वित्यर्थः ॥ १३७ ॥

इत्यमिति । स इत्यमुक्तप्रकारेण कोमलां वामयन्तां उक्तिं

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं
 तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं ॥ १३८ ॥
 तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः
 स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।
 रुद्रभूमविजिगीषया रति-
 स्वामिनोपदशमूर्त्तितामृता ॥ १३९ ॥

वाचं उपहृत्य उपहारीकृत्य प्रणामकरणवशात्तत्पचुम्बिनः
 शय्यास्थग्निनक्षिकुराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्तिर्नि-
 जशिखामणिद्युतिस्रद्रूपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणौ
 तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनीं सम्बद्धाच्चकार । प्रणनामेत्यर्थः ।
 नद्याश्च रक्तोत्पलसम्बन्धो युक्त एव । तत्पचुम्बीत्यनेन शय्या-
 यामेव प्रणामः सूचितः । भङ्गास्तरङ्गाः सन्त्यस्यां सेति वि-
 ग्रहः ॥ १३८ ॥

तदिति । कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पादयोर-
 खिलेषु दशखपि नखेषु जातैरनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य मि-
 लित्वा रुद्रस्य भूमा बद्धत्वमेकादशत्वं तस्यापि स्रद्धावशादिजि-
 गोषया जेतुमिच्छया उपदशमूर्त्तितामेकादशमूर्त्तितां धार-
 यता रतिस्वामिना कामेन समतां साम्यमियाय मदीयः शत्रु-
 र्यथेकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्सङ्ख्याकेन भवितुं
 युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्तर्हि भैमीदशनख-
 सञ्जातस्वप्रतिविम्बसम्बन्धकी दशमूर्त्तिधारी नलस्तेनोपमीये-

आख्यतैष कुरु कोपलोपनं
पश्य नश्यति ह्यशा मधोर्निशा ।
एवमेव तु निशान्तरे वरं
रोषशेषमनुरोत्यसि क्षणम् ॥ १४० ॥

तेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे एकादशभ्यो रुद्रेभ्यो भीतेः
विजिगीषया तदपाकरणाद्धेतोर्थ्येकादशमूर्त्तितां मदना धा-
रयेत्तर्हि स्वप्रतिविम्बयोगादेकादशमूर्त्तिर्नल्लेनोपमीयेतेत्य-
र्थः । प्रणामवशात्तन्त्रखेषु प्रतिविम्बित इति भावः । दशानां
समीपे उपदशाः । सङ्ख्याया व्ययेति (पा० २।२।२५) समासः ।
वज्रप्रीहो सङ्ख्येय (पा० ५।४।७३) इति डच् । उपदशा मूर्त्तयो
यस्येति समासः ॥ १३८ ॥

आख्यतेति । एष तां इति आख्यत अवोचत् । इति किं ।
हे भैमि त्वं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वसन्तस्य ह्यशा दिनापेक्षया
स्वभावत एवाल्पपरिमाणा अथ च प्रतिक्षणमपचीयमाना निशा
नश्यतीति, पश्य कोपापरित्यागे एवमकारेणावशिष्टा रात्रिर्ग-
मिष्यति, तस्मात् कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वं एतमेव रोषशेषं निशा-
न्तरे आगमि रात्र्यन्तरे दिनापेक्षया अधिकपरिमाणायां
त्रिश्चिरतुरात्रौ क्षणमात्रं अनुरोत्यसि कामयिष्यसे चरमे
तन्मनागिष्टं शिष्टं कोपं तदा कुरु इदानीं सम्भोगार्थं प्रसन्ना
भव । सर्व्वं कोपमिदानीमेव चेत् करिष्यसि तर्हि तदा किं करि-
ष्यसि तस्मादस्य कोपं निशान्तरार्थं क्षापयेति लौकिकरीत्या-

साऽथ नाथमनयत्कृतार्थतां
 पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
 तत्प्रणामधृतमानमाननं
 स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४१ ॥
 तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः
 सम्बुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।

धुना तावत् कोपं त्यजेति तां मैमीं प्रार्थयति स्मेत्यर्थः । आख्यत ।
 च चिह्नः ख्याञ् (पा० २।४।५४) क्तः । अस्य तिवक्तीति (पा० २।
 १।५२) अङ् । डिक्वात्तङ् ॥ १४० ॥

सेति । अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं मा कार्षीरित्या-
 दिवचनपूर्व्यं पाणिभ्यां गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यथा तथा तस्य
 प्रणामेन धृतो निरस्तो मानः कोपजमौदामीन्यं यस्यैव स्मृतं आननं
 प्रसादात् स्मेरं सम्मितमेव वितन्वती कुर्व्याणा मती सा सुदती
 नाथं कृतार्थतां कृतकृत्यतां अनयत् प्रापयामास तावन्मात्रेण
 प्रसन्नाभूदिति भावः ॥ १४१ ॥

ताविति । तौ मिथो ऽन्योन्यरतिरसस्यानुरागरससायनात्
 प्राप्तेः परस्परानुरागविवृद्धेर्हेतोरथ च प्रीतिरेव रसायनं प्र-
 ब्रान्तसुरतेष्वाद्याः पुनरुज्जीवनौषधं तस्माद्धेतोः पुनः सम्बुभु-
 क्षुमनसौ सुरताभिलाषिचित्तौ बभूवतुः । द्वितीयसुरतेष्कू जाता-
 वित्यर्थः । तु पुनः रजनिस्तयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतवाञ्छां
 न चक्षमे विवेहेत्यतः दुष्टां जनिर्जन्म यस्यास्तथा । अल्पं जीवितं

चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं
 दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४२ ॥
 स्वप्नमात्तशयनीययोस्तयोः
 खैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
 उत्सवैरधरविम्बपानजैः*
 सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४३ ॥

सत्त्वं यस्यास्तादृशी सञ्जातप्रभातसमया । अथ वात्स्यायुषो जन्म
 द्रष्टुमेवेति । यदा प्रभातस्य आसन्नत्वादिरहस्यभावनावशादा
 दुष्टा व्याकुला जनी नवोढा यस्यां सा दुर्जनी । सभोगेच्छा तु
 तयोर्न निवृत्ता परं प्रभातसमयस्य सञ्जातत्वात्सभोगं न चक्र-
 तुरिति भावः । अन्योऽपि सुरतविषये यद्रसायनं वीर्यवृद्ध्यर्थ-
 मौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेच्छुर्भवति । अल्पचित्ताऽन्यापि
 दुष्टा बधूः सपत्न्यादिः स्त्रीपुंसयोः सभोगं न क्षमते । जननं
 जनिः । जनिघसिभ्यामिण् (सि० कौ० । उ० ४ पा० २०२ पत्रे) ।
 जनिवद्भोरिति (पा० ७।३।३५) न वृद्धिः । ब्रलोप इति (पा०
 ६।३।१११) दीर्घः पक्षे समासान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः
 ॥ १४२ ॥

स्वप्नमिति । स्वप्नमात्तं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये प्रियः
 प्रियां प्रति खैरं रहसि स्थितत्वात्सच्छन्दं यथा तथा आख्यत

* अधरदानपानजैरिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

देवदूत्यमुपगत्य निर्द्वयं
 धर्माभीतिकृतताडशागसः ।
 अस्तु सेयमपराधमार्जना-
 जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १४४ ॥
 स क्षणः सुमुखि यत्त्वदीक्षणं
 तच्च राज्यमुरु येन रज्यसे ।

अवोचत् । किम्भूतं वचः परस्परमधरविम्वस्य पानं तज्जैहृत्सवैः
 परमानन्दकारणैर्निमितैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्तरायाणि
 विघ्नानि कियन्तं कालं अनुचारितानि सुप्तिङन्तानि पदानि
 यच्च ॥ १४३ ॥

किमुवाचेत्याह । देवेति । देवदूत्यमुपगत्य अङ्गीकृत्य निर्द्वयं
 यथा तथा धर्माङ्गीत्या चित्तशुद्ध्या दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरि-
 पालनाद्धर्मा लुप्येतेति लुप्यमानाद्धर्माङ्गीत्या धर्मस्यैव वा भी-
 तिर्नलोपलक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्व्याच्यं भवत्
 पीडनरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन तस्यापराधिनो नलस्य
 मम जीवितावधि यावज्जीवं या वश्यता भवदधीनता सेयम-
 पराधस्य मार्जना शोधयित्री अस्तु । अद्यप्रभृति यावदहं
 जीवामि तावत्तव वश्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां तस्यां मत्वा
 तमपराधं क्षमस्वेत्यवोचदिति भावः । मार्जना एण्माङ्गावे
 युच् ॥ १४४ ॥

स इति । हे सुमुखि यत्त्वदीक्षणं स एव नलस्य मम क्षणो

तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं

यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४५ ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं

किं शिवाह्वघटनं शिवस्य वा ।

महानुत्सवः शोभनवदनत्वादेवेत्यर्थः । अथ च यत्र महत्त्यपि काले भवदीक्षणं स महानपि कालः सुखरूपत्वात् क्षणतुल्यः सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा येन त्वद्विषये मदीयेन मदीयस्य त्वदीयेन व्यापारेण त्वं राज्यमे प्रीता भवसि, तच्च तदेव मम उक्तं राज्यं त्वदनुरागहेतुर्व्यापार एव साम्राज्यं न तु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भ-विभ्रमः अलिङ्गनविलासः तच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा परि-रम्भविभ्रमः तदेव नलस्य मम सुधयाऽमृतेनाभिषेचनं अभितः स्नानं । सुधाभिषेकादपि भवदङ्गसङ्गः सुखकर इत्यर्थः । सर्वथा त्वमेव मम सकलपुरुषार्थसर्वस्वभूतासीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

शर्मेति । हरेः श्रीविष्णोः हृदि प्रियार्पणं लक्ष्म्याः स्थापनं किं नाम शर्म सुखं । तथा वा अथवा शिवस्य शिवायाः पार्वत्या अर्द्धेन घटनं किं शर्म तदप्यल्पीयः । तर्हि किं नाम परमं सुखमित्याशङ्क्याह । ननु तन्नि भैमि महेषु सुरतोत्सवेषु तव तं अतिप्रसिद्धं सरिदुदम्बतोर्नदीसमुद्रयोरिवाश्वयं सम्बन्धमभिन्नजलोपलम्बेन तादात्म्यलक्षणं अयमहं अयं शुभावेह-विधिरूपं वा सम्बन्धं कामये वाञ्छामि इष्टदेवताभ्य इति

कामये तव महेषु तन्वि तं
 नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४६ ॥
 धीयतां मयि दृढा ममेति धी-
 र्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।
 यद्विधूय दणवद्विद्वस्यति
 क्रीतवत्यसि दयापणेन मां ॥ १४७ ॥

शेषः । महेषूत्सवेषु मध्ये तव सरिदुदन्वत्त्वमेव कामये नलन्यदिति
 वा । हरेर्हृदि प्रियार्पणे शिवस्य च शिवार्द्धघटने आलिङ्गना-
 दीनां पृथक्स्थितभिन्नदेहसाध्यत्वादालिङ्गनादिजन्यं सुखं ता-
 वन्नास्त्येव किन्वेकदेशस्पर्शमात्रजन्यमेवास्ति तस्मादावयोर्यदि
 पृथक्तां तर्हि तदा सुरतसमये चीरवदेकीभावेऽस्तु । यद्यपृथ-
 क्कमिष्टं तर्हि नदीसमुद्रजलवत्तादात्म्यमेव भवतु न तु हरि-
 लज्जादिवद्भेदोऽस्तेष्वेति भावः । नन्वहमित्यपि पाठः । तव
 मयेहेति पाठे अयमहमिह भूलोके मया सह ते तव तादृशं
 सरिदुदन्वत्त्वं कामय इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

धीयतामिति । हे भैमि मयि त्वं ममेति धीर्निश्चिता बुद्धि-
 र्धीयतां न्यस्यतां । मयि स्वबुद्धिरासंसारं त्वया क्रियतामिति
 वक्तुमेव अभिधातुमप्यवकाशः अवसर एव कः अपि तु तात्त्विकेऽर्थे
 एवं वक्तुमवकाशलेशोऽपि नास्ति । यद्यस्माद्धेतोः दिवस्यतिमिन्द्रं
 दणवत्तृणेन तुल्यं वर्त्तते दणवदेव यथा तथा दणमिव परित्यज्य
 दयारूपेण पणेन मूल्येन मां क्रीतवत्यसि । उदासीने हि मम

शृण्वता निमृतमालिभिर्भव-
द्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।
मोघराघवविवर्ज्यजानकी
आविणो भयचलासि वीक्षिता ॥ १४८ ॥

बुद्धिः कार्येत्यारोपः प्रार्थते । विक्रीय मूल्येन गृहीते वस्तुनि तु
स्वत्वं न्याय्यमस्येवेति तदारोपो न प्रार्थत इत्यर्थः । यदि मयि
स्वत्वं नाभविष्यत् तर्हि इन्द्रं परित्यज्य मां नावरिष्यः वृत्त-
वत्यसि तावत् तस्मादेवमपि मया याचितुमयुक्तं मेवेति । तव किं-
करोऽस्मीति भावः । दिवस्सति दयापणेनेत्येताभ्यां इन्द्रापेक्षया
त्वदपेक्षया बाह्यमतितरां गुणवानिति वृत्त इति न किन्तु मद-
रणे तव रूपैव हेतुः । सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित् समये आलिभिः सखीभिः
सह असकृत् भवत्या वाग्विलासं कथासंवादं निमृतं पश्चादा-
गत्य ज्ञातं यथा तथा वरदानादङ्गुष्ठेनावगुण्टं यथा तथा
शृण्वता निमृतं रहसि स्थितत्वात् मञ्जूवणशङ्काभावात् स्पष्टं
स्वकृन्दं सखीभिः सह भवत्संवादं किल शनैः पश्चादागमनाद
दृष्टीकरणादिना कपटेन शृण्वतासता वा मया त्वं वीक्षिता
एवम्भूता दृष्टासि । किम्भूता मोघं वक्त्रौ परीक्षार्थं अकारणे
श्रीराघवेण विवर्ज्या त्यक्ता स्वस्मिन्नेवानुरक्तापि जानकी शृणो-
तीति तच्छ्रीला सीतेव भयेन स्वत्यागशङ्कया भीत्या च व्याकु-
ला । तस्मात्किंकरभूते मय्यन्यथाधोर्न कार्येति भावः । यद्वा

क्षुप्रपत्रविनिमीलितक्षुपात्
 कच्छपस्य धृतचापलात् पलात् ।
 त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः
 स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवं ॥ १४९ ॥
 त्वं मदीयविरक्षान्मया निजां
 भीतिमीरितवती रक्षःश्रुता ।
 नोज्झितास्मि भवतो तदित्ययं
 व्याहरदरमसत्यकातरः ॥ १५० ॥

यस्माद्धीता दृष्टासि तस्मादवश्यं मयि तवानुरागोऽस्तीति नि-
 श्चित्य धीयतां मयि विवेकमयुक्तमिति भावः । राघवः गोत्रा-
 पत्ये विदादेराकृतिगणलादञ् । वज्रत्वे तु यत्रजोश्चेति (पा०
 १।४।६४) अजोलुक् । तेन रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति साधुः
 ॥ १४८ ॥

क्षुप्तेति त्वमिति युग्मं । अयं नलः तां प्रति इति वरमभीष्टं
 व्याहरत् उवाच । अभयदानं प्रादात् । इति किं । हे भैभि
 कदाचित् सखीसमूहेन सह गोष्ठ्यां प्रसङ्गात् काकस्मादिभे-
 तीति तथ्यं कथ्यतामित्यन्योन्यं भयहेतुप्रश्ने कृते क्षुप्ताणि स्पृष्टानि
 पत्राणि यस्यैवम्भूतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः सन् विशेषेण
 निमीलितः सङ्कुचितस्तस्मात् क्षुपाक्षज्जालुसंज्ञकादोषधिविशे-
 षात् सकाशादहं सुतरां विभेमीति कथाचिदुक्तं । धृतं चा
 पक्षं येन स्त्रभावन एव क्षलतः कच्छपस्य पलाक्षांसात् अक्ष-

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका
यैव वामथ रताय तत्क्षणं ।

मिति अन्यथा कथितं । अनिशं शिरोधुतो मूर्ङ्गानं कम्पयतः
प्रतिक्षणमन्यवर्णात् सरटात् कृकलासात् सकाशादहमिति
अपरचेत्येवं तत्सखीषु खं निजं भियोभयस्य वैभवं हेतुं अभिद-
धतीषु भाषमाणासु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयहेतुहृत्त-
स्त्वयापि कथ्यतामिति त्वं प्रत्युक्ते सति नलविद्योगाद्धेतोरहं
विभेमि क्षणमात्रमपि तेन न भाव्यमिति तस्मादेव विभेमि
न त्वन्यस्मादिति मदीयविरहाग्निजां भीतिं रहसि ईरितवती
त्वं मया श्रुतासि यस्मात् तस्मात् माऽभैषीः । अहं भवतीं
कदाचिदपि नेच्छितास्मीति, यतः असत्ये नानाप्रलोभनविषये
कातरो भीरुः भाविनस्त्वागच्छ दैवाधीनत्वान्नासत्यवादित्व-
मिति भावः । यद्वा असतीत्यकातरः सतीषु विषये भीरुरेव
अतस्तद्गुणनिराकरणार्थमेवमवददित्यर्थः । क्षुप्तेति क्षुपस्पर्श
इति तौदादिकात् अनिटो निष्ठा । शिरोधुत इति क्लिबनं
॥ १४८ ॥ १५० ॥

सङ्गति । हे भैमि इत्यतो हेतोः रुष्टया कुपितयेव निद्रया
अस्यां रात्रौ आवयोर्नोपसद्यते आसन्नतयानभूयते । किमिति
वितर्कः । इति किं । हे भैमीनलौ येवाहं निद्रा विरहे विवा-
हात् पूर्वं विद्योगसमये वां युवां स्वप्नदर्शनादिवशात् सङ्गमय्य
संयोगं प्राप्य युवयोः जीविकां प्राणधारणहेतुरभूवमि-

हन्त दत्त इति रुष्टयावयो-
 निर्द्रयाद्य किमु नोपसद्यते ॥ १५१ ॥
 ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ
 सम्मदात् कियदियं न्यमीलयत् ।

त्यर्थः । तत्क्षणं तस्या मम सम्बन्धिनं क्षणं अवसरं वा अथ
 विवाहानन्तरं स्वकार्यार्थं रताय युवां दत्तः । रात्रिलक्षणे
 मदीयसमय एव सुरतस्य क्रियमाणत्वात् हन्त कष्टमनुचितं
 कृतं उपकारं न स्मरथ इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि
 तदीयेऽवसरे अन्यस्मै दत्ते सति कोपात् स्वामिसमीपं नागच्छ-
 तीति, आपदि कृतोपकाराया मम रात्रिरूपोऽवसरः सुरताय
 दत्तो युवाभ्यां, मच्चं तु मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्तः प्रभा-
 तपर्यन्तं सुरतस्यैव करणादिति कोपवशादिति वाऽऽवयोर्निद्रा
 नायातीति नलस्वामवोचदित्यर्थः । आप्रभातं ताभ्यां कामके-
 लयः कृता इति भावः । न क्षणमिति पाठे यैव जीविका तस्या
 मम रताय प्रीताय क्षणमल्पमपि समयं न दत्त इति रुष्टयेति
 व्याख्येयं । सङ्गमय्य व्यपि लघुपूर्वादिति (पा० ६।४।५।६) णेर-
 यादेशः । जीविका कर्त्तारिण्युल्वां षष्ठी द्वितीया द्विवचने वा-
 मादेशः ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति । इयं प्रिये ईदृशमेवम्प्रकारमन्यदपि निग-
 दति सत्येव सम्मदाद्धर्षात् सुरतानन्दजश्रमादिति यावत् ।
 तस्माद्धेतोः दृशौ नेत्रे कियन् न्यमीलयत् किञ्चित् निमीलितवती

प्रातरालपति काकिले कलं
जागरादिव निशः कुमुदती ॥ १५२ ॥
मिश्रितोरु मलिताधरं मिथः
स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियं ।
तौ ततोऽनु परिरम्भसम्पुटे
पीडनां विदधतौ निद्रद्रतुः ॥ १५३ ॥

अमसञ्जातया निद्रया प्रयोजिकथेति शेषः । निद्रावित्यर्थः ।
आन्तो हि निद्राति सम्मदादेवं गदति सतीति वा दृष्टौ न्यमी-
लयत् । सम्मदादिव प्रियप्रियोक्तिश्रवणसञ्जातहर्षवशादिवेत्यर्थः ।
आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रती-
यमानोत्प्रेक्षा वा । कियदित्यनेन दृष्टोर्द्विमीलनस्य सूचित-
त्वाद्भ्रान्त्यत्वं तस्याः सूचितं । केव । प्रातः कोकिले कलं मधुरास्फुट-
ध्वनिं श्रोत्रसुखं आलपति सति कुमुदिनी इव यथा निमीलि-
तोत्पला भवति तथेयमपि । कस्मादिव निशोरात्रिसम्बन्धिना
जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृष्टौ घूर्णनेन निमीलयति
कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादि-
यमपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । न्यमीमिलत् इति पाठे णौ चङि
भ्राजभासेति (पा० ७।४।३) पाक्षिक उपधा ह्रस्वः । जागरात्
भावेद्यञि जापो विचिण्वल्ङित्विति (पा० ७।३।८५) वृद्धप-
वादो गुणः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति । ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमथ एव भैमीनिद्रा-
नन्तरं परिरम्भरूपे सम्पुटे संक्षेपेटीकायामिति यावत् । तदच

तद्यातायातरं हृच्छलकलितरतिश्रान्तिनिश्वासधाराऽ-

जस्त्व्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथः प्राणभेदव्युदासं ।

बालावजो जपत्राङ्कुरकरिमकरीमद्रितोर्वीन्द्रवत्-

श्चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमया द्वन्द्वमानन्दनिद्रां ॥ १५४ ॥

पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनं विदधतौ कुर्वाणौ तौ, मिश्रितौ परस्परानन्तरालघटितौ ऊरू यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा, मिथः पानवशादन्योन्यमिलितावधरौ यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा, स्वप्ने वोचिताः परस्परक्रियाः अन्योन्यचुम्बनादिव्यापारा यस्यां तद्यथा तथा निद्रातुः । शीरनीरालिङ्गनं कृत्वा निद्रितावित्यर्थः । पीडनां । ण्यन्तत्वाद्युच् ॥ १५२ ॥

तदिति । तत् द्वन्द्वं स्त्रीपुंसमिद्युनं आनन्देन सम्भोगसुखभरेण निद्रां अयात् प्राप । किम्भूतां निद्रासम्बन्धिश्वासानां यातायातयोर्निर्गमप्रवेशयोः सम्बन्धिनोरहसो वेगस्य क्लेने व्राजेन कलिता अङ्गीकृता या रतिश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतश्रमसञ्जातनिश्वासपरम्परास्तासामन्योन्यमजस्रमनवरतं सुतरां यो व्यामिश्रभावः निद्रावशभैमीनासानिर्गतश्वासपरम्परासु निद्रावशमलनासान्निर्गतनिश्वासपरम्पराः प्रविष्टा एव वैपरित्ये । इति मिश्रीभावार्थमिव यातायाते, तथा च जले जलप्रवेशवदन्योन्यनिश्वासपरम्पराणां यो नितरामभेदोपलब्ध इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितो मिथोऽन्योन्यस्य प्राणानां भेदव्युदासो भेदनाशः प्राणैक्यं यस्य तत् । तथा बालाया वज्रो जौ स्तनौ तच्च पत्राङ्कुराः पत्रवल्लीभूताः तत्पत्रवल्लीषु वर्त्तमानाः करिम-

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारक्षीरः सुतं
श्रीक्षीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रात्रभव्ये मद्या-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥१५५॥

कथं कस्तूर्यादिरचिता हस्तिमकर्यस्ताभिर्मुद्रितं चिह्नितं नि-
द्रासमयकृतगाढालिङ्गनवशात्संलग्नप्रतिरूपकं कृतं उर्वीन्द्रवच-
स्तद्रूपं चिह्नं तेनाख्यातो नितरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वम-
भेदे यस्यैवम्भूतमुभयोर्भेदीनलयोर्हृदयं वचःस्थलमथ च चित्त-
पत्रं । यातेत्यादिबालेत्यादि च द्वयं क्रियाविशेषणत्वेन वा
योज्यं । आत्मैक्यं शरीरैक्यञ्च क्रमेण वर्णितमिति ज्ञेयं । उभ-
योरपि मिश्रितश्वासत्वादेकप्राणशब्दस्नेषादुत्प्रेक्षितं ॥ १५४ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाद्धं पूर्ववत् । शिवस्य शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र
शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं शिवशक्तिसाधननामा गन्धः । शिवभ-
क्तीति पाठे शिवस्य भक्तिः सिद्धिर्यत्र शिवभक्तिप्रतिपादको गन्ध-
विशेषः तस्य भगिनी एककर्तृकत्वात्तस्य विषये सौभ्रात्रेण शोभ-
नभ्रातृभावेन भव्ये प्रशस्ते तत्तुल्यपरसशब्दार्थन्यासे नलीयच-
रिते अष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवभक्तिसिद्धिरपि
मया कृतेति सूचितं । सौभ्रात्रमित्यत्र भावे युवादित्वाद्दण् ।
अष्टादशः । तस्य पूरणेडट् (पा० ५।२।४८) ॥ १५५ ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामश्रीनारायणपण्डितकृते नैषधीय-
प्रकाशे अष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

ऊनविंशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहा जयतः ।

निशि दशमितामालिङ्गत्यां विवोधविधित्सुभि-
निषधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।
श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसमृग्नाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसङ्गतिः स्रष्टा । वैतालिकैर्विन्दिभिर्गिरो ज-
गिरे, ऊचिरे । किम्भूतैः । निशि रात्रौ । बाह्यं वृद्धिर्वपुःपुष्टिः
प्रज्ञोत्साहो बलं मदः दशकेन निवर्तन्ते मनः पञ्चेन्द्रियाणि
चेति वचनाद्दशदशकस्य शतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकाऽवस्था
विशेषो दशमः स विद्यते येषां ते दशमिनो वृद्धास्तेषां भावो
दशमिता तामालिङ्गन्त्यां अवसानं प्राप्तायां सञ्जातप्रायप्रभा-
तायां यामिन्यां प्रियाङ्गं भैमीषमीपमुपेयुषः प्राप्तवत्स्तथा सह
निद्रितस्य निषधदेशवसुधाया मीनाङ्गस्य कामस्य नलस्य विवो-
धार्थं गिरं विधित्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः । कीदृशो गिरः श्राद्धणां
श्रुत्योः श्रवणयोर्मधु अमृतरूपा अतिमधुरा पदस्रक् सुप्रिङ्गन्ता
पदमाला तस्या वैदग्ध्यावक्रोत्पादिरचनाचातुर्येण विभाविता

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफलयतमां दानादक्षणे दर्शालसपक्ष्मणोः ।

ध्वनिवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिस्था-
यिव्यभिचारिसहकारिरूपैर्भावैर्युक्ता, ज्ञापिता इति यावत् ।
तादृशाः स्फुटाः प्रसन्नतरत्वेन बालिशैरपि प्रतीता ये रसाः
शृङ्गारादयस्त्रैर्भूतं नितरामभ्यक्ताः सर्व्वतः सिक्ताः एकपदमपि
नीरसं यासु नास्ति अतिरसिका नलप्रवोधार्यं मागधैर्मधुरं
प्रातर्वर्णनमारब्धमित्यर्थः । रत्यादयः स्थायिभावाः निर्वेदाद-
यस्तयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः । वैतालिका बोधकरा इत्यमरः ।
दशमोऽवस्थाविशेषो विद्यते यस्यासौ दशमी, अति वृद्ध इति
योगरूढोऽयं शब्दः । दशमिन्या वृद्धाया भावो दशमितेति वा ।
विशिष्टस्तालो त्रितालः सशिल्पं येषां ते वैतालिकाः शिल्पमिति
(पा० ४।४।५५) ठक् । सौखशायिका इत्यर्थः । तदुक्तं । वैता-
लिकास्तु कथ्यन्ते कविभिः सौखशायिकाः । राज्ञः प्रवोधसमये
घण्टाशिल्पास्तु घण्टिकाः । जगिरे गैशब्दे कर्माणि तङ् । अ-
स्मिन् सर्गे ब्रूम इति यावद्धरिणी कृन्दः ॥ १ ॥

जयेति ॥ भो महाराज त्वं जय जय सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व ।
त्वं इमां प्रत्यक्षदशां प्राभातिकीं प्रातःकालसम्भवां सन्ध्यादि
जनितां सुषमां परमां शोभां दरमीषत् अलसे तत्कालमेव
निद्रात्यागादीषड्गूणनयुतेऽर्द्धेऽन्निषितपक्ष्मणी यथोरत्क्षोर्नेत्र-
योस्तयोर्दानात् विषयोकरणाद्धेतोः सफलयतमां, अतितमां

प्रथमशकुनं शय्येत्यायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजनमुखाम्भोजानुङ्गं यदङ्ग न मङ्गलं ॥ २ ॥
वरुणगृहिणीमाशमासादयन्तममुं रुची-
निचयसिचयांशशभ्रंशक्रमेण निरंशुकं ।

सफलं कुरु । तत्कृतदर्शनेनेयं धन्या भविष्यति तस्माच्छीघ्रमु-
दुष्येति भावः । विदर्भजा शय्येत्यायं शय्यायाः सकाशाच्छी-
घ्रमुत्थाय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकालभवं च शकुनं शुभसूचकं
प्रशस्तमस्तु तत्स्थाने भैरवे भूयात् । उत्थितः सन् प्रथमोत्थि-
तभैरौमुखमेव प्रथमं पश्येत्यर्थः । यद्यस्मात् हे अङ्ग स्वामिन्
प्रियजनस्य मुखांभोजादन्यत् तुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु
नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखदर्शनं कर्त्तव्यमिति
लौकिकी स्थितिः । तत्तः पूर्वं भैरवोत्तिष्ठत्विति भावः । दरा-
लसपक्ष्मत्वं तत्कालमुदुङ्खल्य जातिः । पश्चाच्छयनं पूर्वमुत्था-
नमित्युत्तमकुलस्त्रोजातिश्च । जय जयेति वीर्यायां दिरुक्तिः ।
प्राभातिकीं प्रभाते भवेति, कालाट्टञ् । सफलयतमां सफल-
शब्दात् तत् करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) एण्ता लोटि
तमपि किमेत्तिष्ठित्यासुः (पा० ५।४।११) । शय्येत्यायं अपादाने
परीषाद्यामि (पा० ३।४।५२) एणुल् ॥ २ ॥

वरुणेति ॥ हे राजन् हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी असौ प्राची
हरित् दिक् इतः प्राग्भागे अङ्गः प्रारम्भभागा एव निजमुखं
तत् तिमिरत्यागे प्रसादमिषाक्षैर्मल्यव्याजात् स्मरं सहासं धचे

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसा
निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥
अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचरा-
स्तरणिकिरणा द्यामच्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।

विभर्त्ति, उत्प्रेचते । कथंभूतेव । वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीची-
माशामासादयन्तं अभिगच्छन्तमतएव रूचीनिचयस्य कान्ति-
समूहरूपस्य सिचयस्य वस्त्रस्यांशा भागास्तेषामपि अंशेन लेशेन
भ्रंशस्तस्य क्रमेणैकैकभागापागमक्रमेण निर्गता अंशवो यस्य नि-
रंशुकं, अथ च विवस्त्वं अमुं तुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्त-
स्त्वभ्युदयभागऽभूदिदानीमेतस्यामनुरक्त इमां दशामापन्नोऽय-
मितीव हसतीत्यर्थः । अन्यापि नारी अनुगागतिविक्रलं गल-
द्वस्त्वं परस्त्रीसेवमानं विटं दृष्ट्वा मुखं स्मेरं करोति । प्राच्या-
मरुषोदयोऽभूत् । प्रतीच्यां त्वरुणकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्रानिः-
प्रभोऽस्मिं जिगमिषुरस्ति । तस्माच्छीघ्रं बुध्यसेति । अंशेन भ्रंशः
हतीयेति (पा० २।१।३०) योगविभागात् समासः । ततः
षष्ठीसमासः । इतः सप्तम्यर्थतमिः । एवम्भूतं चन्द्रं पश्यन्ती इतो
ऽस्माद्धेतोरिवेति इतो दृश्यमानादस्मात् प्रसादमिषादिति वा ।
सम्बन्धे पञ्चमेव ॥ ३ ॥

अमहतिति ॥ भो राजन् अमहतितराः स्वरूपेणैव सूक्ष्म-
तरा भुवार्धधत्यादयस्ताराः इदानीं तादृक् पूर्ववत्लोचनगो-
चरा न भवन्ति स्वरूपेण सूक्ष्मत्वात् । पूर्वमपि चक्षुःशक्त्यापि

कथयति परिश्रान्तिं रात्रितमः सहयुद्धना-
मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदयितस्त्विषां ॥ ४ ॥

महता यत्नेन या दृश्यन्ते ता इदानीं सर्वथा न दृश्यन्त एव
इत्यर्थः । तादृश्यो बज्रमङ्ग्याः पूर्वस्थूलाः प्रकाशमानाश्च यास्ता-
रकाः स्वात्यार्द्रादयस्ताः सम्प्रति सुतरामन्थाः सूक्ष्माश्च सत्या
नेत्रगोचरा न भवन्तीति वा । यस्मात् तरणेः सूर्यस्य किरणाः
अपरस्यराः अहमहमिकया सततमविच्छेदेन पृथक्ताः सन्तः
क्रमात् द्यां गगनं अञ्चन्ति गाहन्ते । सूर्यकरस्यर्शवशान्निःप्रभ-
त्वात् तारा न दृश्यन्ते इत्यर्थः । तथा दरिद्राणाः चीणाः
प्राणाः असर्वो यस्यैवं भूतोऽस्ति जिगमिषुः । अयं तमीदयितो
निशानाथश्चन्द्रोऽपि रात्रितमसा सह युद्धनां सङ्ग्रामं कुर्व-
तीनां निजत्विषां परिश्रान्तिं सामस्येन ग्लानिं रणपातं च
कथयति । न केवलं त्विष एव दरिद्राणप्राणाः किन्तु चन्द्रोऽपि
इत्यपि शब्दार्थः । अतिशयेन महत्योमहिततराः । धरूपेति
(पा० ६।३।४३) द्रुखः । ततो न समासः । गोचरः पुमान् ।
अपरे च परे च अपरस्यराः अपरस्य क्रियासातत्य इति (पा० ६।
१।१४४) सुट् । द्यां सततमविच्छेदेनाञ्चन्तीत्यर्थः । सह युद्धनां
सहेचेति (पा० ३।१।८६) युधेः कनिपि वनोर्चेति (पा० ४।१।७)
डीप् रेफान्तादेशश्च प्राप्तौ वनोनहश्च (पा० ४।१।७।वा० १)
इति निषेधान्नभवतः । दरिद्राण इति दरिद्रातेरार्धधातुक
इत्यादिना (पा० ६।४।११४।वा० १) प्राप्नोष्यालोपो, न दरि-

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुसितगरुच्चञ्चञ्चूपुटस्फुटचुम्बितः ।
 अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-
 च्छविरिव रवेर्लालालक्ष्मीं करैरितिपातुकैः ॥ ५ ॥

द्रायके लोपो दरिद्राणे च नेय्यत इत्यादि (पा० ६।४।१९४।
 कारिका) निषेधान्न भवति ॥ ४ ॥

स्फुरतीति ॥ भो राजन् तिमिरस्य स्तोमः समूहः लालालक्ष्मीं
 अतिपातुकैः अतिक्रामद्भिः ततोऽप्यधिकं रक्ततरैः रवेः करैः कृत्वा
 पुरुषां बहूनां सितगरुतां श्वेतपक्षाणां हंसानां चञ्चद्भिष्यपक्षैः
 अरुणिष्ठा विलसद्भिर्वा चञ्चूपुटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्पृष्टः
 पङ्कस्य प्रपञ्चः समूह इव उच्चकैः अतितरां स्फुरति शोभते ।
 तिमिरस्तोमः प्रविष्टसूर्यकिरणस्यर्शात् विषखननार्थं पङ्कम-
 थ्यप्रविष्टहंसारुणवलयचञ्चूपुटशबलपङ्कवच्छोभतेतरामित्यर्थः ।
 तथा आत्मानं कालीं मन्यते कालिमन्या अतिकृष्णा च भ्रमर्थ-
 पि अरुणतरैः सूर्यकिरणैः धूमलच्छविरिव कृष्णारुणकान्तिरिव
 शोभतेतरां । सूर्यकरा प्रसृताः तिमिरं चाऽप्योभूतमिति
 भावः । धूमलौ कृष्णलोहितावित्यमरः । उच्चकैरव्ययत्वादकच् ।
 मधुकरी जातिवाचिलाडीष् । कालिमन्या आत्ममानेख्येति
 (पा० ३।२।८३) खश् । दिवादित्वात् श्यन् खित्यनव्ययख्येति
 (पा० ६।३।६६) ब्रखः । अरुर्द्विषदिति (पा० ६।३।६७) मुम् ।
 लालालक्ष्मीं नलोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनिषेधः ॥ ५ ॥

रजनिवमथुप्रालेयान्मःकणक्रमसंभृतैः
 कुशकिशलयस्याक्षैरग्रेष्यैरुदविन्दुभिः ।
 सुषिरकुशलेनायःसूचीशिखांकुरसङ्करं
 किमपि गमितांन्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥
 रविरुचिच्छचामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुतां
 गमयितुममूरुच्चीयन्ते विहायसि तारकाः ।

रजनीति ॥ रजन्या वमथुवत् करिणीमुखान्निर्गतजलवत्
 प्रालेयान्मसो हिमजलस्य कणा लेशालेषां गलनक्रमेण संभृतैः
 सञ्चितैः कुशकिशलयस्याग्रेष्यैरग्रस्थितैः सूचीतीक्ष्णायभागस्थि-
 तैरक्षैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तृभिः मुक्ताफलान्य-
 वमेनिरे अवगणितानि, मौक्तिकतुल्यैर्जातानीत्यर्थः । किम्भूतानि
 मुक्ताफलानि, सुषिरे विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण मध्ये कि-
 मपि लोकोत्तरं लोकां वा अयःसूच्या लोहसूच्या वेधनशला-
 कायाः शिखैव सूक्ष्मत्वादङ्कुरस्तेन सङ्करं संयोगं गमितानि प्रा-
 पितान्यर्द्धविद्वानीत्यर्थः । वमथुः करिणीकर इत्यमरः । द्वितो-
 युच् (पा० ३।३।८६) । अग्रेष्यैः अधिकरणे श्लेतेः (पा० ३।३।
 १५) इत्यजन्ते शयशब्दे शयवासेति (पा० ६।३।१८) सप्तम्या
 अलुक् । सूची छदिकारान्ङोन् । सङ्करं ऋदोरप् (पा० ३।
 ३।५७) ॥ ६ ॥

रवीति ॥ रवेः पौर्वाहिकयो रुचय एव च्छचः तासां प्रातः-
 काले रविकिरणानामृग्युपत्वात् “अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते

स्वरविरचना यासामुच्चैरुदात्ततयाहताः

शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः” इत्यादि श्रुतेः । अग्रे देवाक्यानामो-
ङ्कारेषु प्रारम्भप्रवणेषु अथ च लक्षणया प्रारम्भेषु उदयसमयेषु
स्फुटां प्रकटां अमलां खरोच्चारणादिदोषरहितां अनुस्वार-
रूपां विन्दुतां गमयितुं प्रापयितुं अमूर्विहायसि स्थितास्ता-
रकाः केनाप्युच्चीयन्तेऽववयेन समृद्ध्यन्त इव । वृत्तामल्लवाद्यो-
ग्यत्वात् ऋक्प्रणवा विन्दुनिर्माणार्थं एता गृह्यन्त इव ततो न
दृश्यन्त इत्यर्थः । प्रत्यृचमोङ्कारसङ्गावात्तद्वाङ्म्यात्ताराविन्दू-
नामिति बहुलं । अथच ऊर्द्धं चीयन्ते नीयन्त इति यावत् ।
सूर्यप्रभोदय एव तारका नश्यन्तीति भावः । तथास्तमयोन्मु-
खादस्माच्छिशिरमहसश्चन्द्रस्य विम्बात् सकाशादंशवोऽप्यामाभ्यु-
चामुच्चैर्नितरां उदूर्ध्वं आपतततया गृहीततयाऽथच लक्षणवशा-
द्विशालतया उपरिस्थितितया च अथचोच्चैरुदात्त इति उदा-
त्तलक्षणयोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुत्तमस्वरस्य विरचनाय
निर्माणायऽसंशयं निश्चितं केनापि हता नीता इव । उदात्तस्य
शिरसि उपलभ्यमानत्वव्यञ्जिकोर्द्धरेखा लिख्यते । यजुर्वेदेवर-
कशाखायामुपनिषदि रुच्चैरुदात्तः समाहारः स्वरित इति
लक्षणं द्रष्टव्यं । चन्द्रकिरणानामप्यस्तसमये उपरिणामित्वात्
संक्षोपरितनरेखातुल्यत्वादेवमुत्प्रेक्षितं । सूर्यप्रभोद्गमकमेण च-
न्द्रकिरणा अपि लक्ष्मीभूता इति भावः । वृता इति पाठे स्त्रीक-

ब्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायकं
 भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।
 लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-
 स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं दिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

ताः । असंशयं उभयत्रापि योज्यं । इति चर्चा । अत्यन्त इति
 (पा० ६।१।१२८) प्रकृति भावः ॥ ७ ॥

ब्रजतीति ॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमि-
 रतुल्याः केशास्तेषु गृहीतेतिग्राहं रात्रिं दिनस्ति लघु शीघ्रं
 विनाशयति । कः कामिव । रावणिरिन्द्रजित् मायामयीं माया-
 निर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन् सति । वाक्यार्थस्य
 कर्मत्वात्तदीयं हिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवे मोहं संकोचं
 ब्रजति सति । अथ च सीताहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे
 मूर्च्छां गच्छति सति । तथा नले भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्यो-
 दयसमयं ज्ञात्वा दृशोरपिधापके उन्मीलितनेत्रे सति । यदा
 नले त्वयि नेत्रयोरारोह्यादके भवति सति । अथ च नले वानर-
 सेनापतौ दारुणं तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्त्तमशक्यत्वाद्दुः-
 खवशादा तारापतौ सुग्रीवे च दृशोरपिधापके हतौजसि च
 निस्तेजस्के स्नानवदने सति रात्रिर्गता रविहृदितः कुमुदं च
 निमीलितं कमलं चोन्मीलितं चन्द्रस्य निःप्रभो जात इति
 भावः । मायामय्याः सीताया बध इन्द्रजिता हत इति रा-
 मायस्ये । मायामयीं प्राप्सुर्वैमथटिङीप् । रावणिः अपत्यार्थे-

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाक्षते
 निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
 मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंभरिः
 परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ८ ॥

वाङ्मादित्वादित् । चिकुरगाहं सप्तम्यन्ते उपपदे समासत्तौ
 (पा० ३।४।५०) इति ग्रहेर्णमुल् । गभस्तिभीराजते गभस्तिराट् ।
 सत्सुद्विषेति (पा० ३।२।६१) किप् ॥ ८ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसङ्ग्रहः शुक्रादिस्थूलतारासङ्ग्रहः त्रिदशा
 देवास्तेषां मिथुनं तस्य क्रीडासम्बन्धिनि तल्पे मञ्चरूपे विहायसि
 गगने निधुवनं सुरतसंमर्दः तेन धुता विकीर्णाः स्रजः पुष्प-
 मालाः तासां भाग एकदेशस्तस्य श्रीभरं शोभातिशयं गाक्षरे
 आलम्बते, तथा विधुः अखण्डः पूर्णः वृत्तस्रग्ध्रः गण्डोपधान-
 विधां कपोलतलाधः स्थाप्यमानवृत्तशुभ्रतरोक्षीर्षकप्रकारं न
 परिहरति त्यजति अङ्गीकरोत्येव, तद्वच्छोभत इत्यर्थः । किम्भूतो
 विधुः मृदुतरकराकारैः अतिमृदुरश्मिरूपैस्तूलोत्करैः कार्या-
 ससमूहैरुदरंभरिः परिपूरितमध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरका-
 र्पासपूरितमध्यं वृत्तं शुभ्रं च भवति । स्थूलतरास्तारास्तल्प
 विकीर्णमाणकुसुमतुल्या इतस्ततो दृश्यन्ते । चन्द्रोऽपि सौरप्र-
 काशस्वावलम्बेन सङ्कुचिताभिः स्वकान्तिभिः मध्यमेव पूरयन्म-
 र्दितगण्डोपधानवस्त्रिः शोभोऽस्मदयोन्मुखो जात इति भावः ।
 सङ्ग्रहः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च (पा० ३।३।५८) त्यप् । उत्करः

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः

सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्त ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुक्षरेष्वध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

चक्षोरप् (पा० ३।३।५७) । उदरंभरिः, फलेग्रहिरात्मंभरि-
ञ्चेति (पा० ३।२।२६) चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिन् मुमाग-
मश्च ॥ ८ ॥

दशेति ॥ दशशतानि शाखा यासान्ता एकसहस्रसंख्याः च-
तुर्णामृग्वेदादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी तस्याः शाखानामा-
स्रलायनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तद्भेदभागानां विवर्त्तनरूपा
अतालिकान्यथाभावरूपाः शाखारूपतां प्राप्ताः मूर्त्तयः स्वरू-
पाणि येषां तादृशा रविरश्मयः ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये
सविधमस्मदादिसमीपप्रदेशं भूषयन्ति सर्वेऽपि समीपप्रदेश-
मागच्छन्ति तत् तस्मादयं अध्येतृणां पठतां वदनलक्षणेष्ु कुक्ष-
रेषु दरीषु विषये आकर्ण्यमानवर्णानुरूपस्तेषां वेदशाखीभव-
न्मूर्त्तीनां स्मर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः
प्रतिशब्दोऽध्वनि गगने उदञ्चति ऊर्द्धं प्रसरति । दरीषु प्रति-
शब्दा युक्ताः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा तथेति वा ।
अध्येतारो हि प्रातर्मन्त्रध्वनिना वेदानधीयन्ते । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां
वा । स्मर्योदयो जातः अध्येतारस्य वेदानधीयन्त इत्यर्थः । दश-
शतेति मूर्त्तिविशेषणं । चतुर्वेदी समाहारे द्विगोर्द्धिप् । पद-
मयः ताद्रूपे मथट् ॥ ११ ॥

नयति भगवानभोजस्यानिबन्धनवान्धवः
किमपि मधवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नतां ।
अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वित्यथमण्डली-
लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अभोजस्य कमलकुलस्य अनिबन्धनवान्धवः
अकारणमित्रं तदानन्दकारी भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः सूर्यो
मधवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रघाणं अलिन्दं किमपि
श्लोकं यथा तथा उपपन्नतां आश्रयतां नयति प्राययति आ-
श्रयति, तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च तं श्लिष्यति ।
पराङ्मुखश्चेतः शूरस्य परस्पराल्लेषो युक्तः । किम्भूतः, अपसरत्
पुरःपलायमानमरिरूपं ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाश्रयाः
सम्बन्धिनि विद्यत्यथे गगनमार्गे मण्डल्या संधीभावेन यल्लगनं
संश्लेषः प्रत्यग्दिगन्तगामित्वं, लयनमिति पाठे संधीभावेन यत्
तिरोधानं सामस्येनादर्शनं तेन फलन् सफलो भवन् अश्रान्तो
निरन्तरः स्वर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्षणे भ्रमः स एव
विभ्रमो विलासो यस्य । सदस्तु परिपालनाय रात्रौ भ्रमतो-
यामिकस्य चौरपलायनेन यथा साफल्यं भवति तथा स्वर्णाच-
लरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमणविलाससाफल्यं युक्तमित्यर्थः । अत-
एव स्वर्णाचलपदं प्रायोजि । अत्रापि पूर्वोक्तपदार्थविपर्ययो
ज्ञातव्यः । प्रघाणप्रघणालिन्दा इत्यमरः । बान्धवः प्रह्ला-
दिलात स्वार्थेऽण् । मधवत्प्रासादस्य प्रातिपदिकान्तत्वाच्च-

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपचिणा-
 मिहविहरणैः श्येनम्यातां रवेरवधारयन् ।
 शश्विशसनत्रासादाशामयाच्चरमां शशी
 तदधिगमनान्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

सोपः । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । उपपन्न आश्रये (पा०
 ३।३।७८=८५) इति च प्रघाणोपपन्नशब्दौ साधू । प्रत्यक् दिक्-
 शब्देभ्य (पा० ५।३।२७) इत्यस्मातेः अच्चेर्लुगिति (पा० ५।३।३०)
 लुक् । तसिस्त्रादयस्त्राद्धिता (पा० १।१।३७अ०) इत्यव्ययत्वं
 ॥ ११ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाङ्गवर्त्तिशशाख्यपशुविशेषस्य विश-
 सनं मारणं तस्माद्यस्त्रासो भयं तस्माच्चरमामाशां पचिमां
 दिशमयात्, ययौ । तथा तारा नचत्राणि तद्रूपैः पारावतैः तस्य
 चन्द्रपलायनवृत्तान्तस्य सूर्यमृगयारभवृत्तान्तस्य वा अधि-
 गमनात् परिज्ञानात् उदडीयत पलायितं । किं विधः शशी ।
 नभसि गगने ध्वान्तमन्धकारस्तद्रूपध्वाचाणां काकानां प्रमापणे
 मारणे विषये पचिणां श्येनाख्यपत्तिरूपाणां महसां सूर्यते-
 जसां इह प्राग्भागे विहरणैः क्रीडनैः रवेः सूर्यस्य श्येन-
 म्यातां मृगयामवधारयन् निर्धारयत् । अन्यस्मिन्नपि राशि
 मृगयायां श्येनपातेन काकादीन् हिंसति सति शशयुक्तः पुरुषः
 मदीयं शशमपि मांसार्थमेतदीयाः श्येना जनिव्यन्तीति भिया
 पलाय्य गच्छति । पारावता अप्युड्डीय यान्ति । सूर्यकिरणा-

मृशमविभक्तस्तारा हाराच्युता इव मौक्तिकाः
सुरसुरतजक्रोडालूनाद्युसद्वियदङ्गणं ।
वज्रकरकृतात्प्रातःसम्वार्जनादधुना पुन-
निरूपधिनिजावस्थालक्ष्मी विलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

नगने खेलन्ति चन्द्रः प्रतीचीं गतः । ताराश्च न दृश्यन्त इति
भावः । इह नभसीति वा । शशेन नित्यं युक्तः शशी । चासा-
दिव तदधिगमादिवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अथ शशादनः ।
पक्षी श्येनः इत्यमरः । श्येनस्याता च मृगया । पारावतः कल-
रव इत्यमरः । पतनं पातः भावेघञ् श्येनानां पातः श्येनपातः
षोऽस्यां क्रियायां वर्त्तते श्येनस्याता मृगयेति । घञः साक्षां
क्रियेतिञ (पा० ४।२।५८) इति ज्ञः । श्येनतिलक्ष्येति लक्ष्येति
भुम् ॥ १२ ॥

मृशमिति ॥ सुरसुरतं देवमिधुनरतं तस्माज्जाता क्रोडा
विलाससम्पदः अथ च सुरतुल्यराजादिरतक्रोडासम्पदं स्तेन
लूनास्तुटितात् हारात् च्युता मुक्ता इव वृत्ततरास्ताराः शुष-
द्वियदङ्गणं सुराणामजिरभूतं यद्गगनं निशि नितरां अपू-
पुरन्, तद्गगनं अधुना पुनः बहवः सहस्रं करा यस्य स सूर्यस्तेन
अथच रजःशोधकेन खलप्या कृतात् प्रातःसम्वार्जनात् प्राभा-
तिकात् अथम्वार्जनान्तिमिरनिराकरणद्वारा शोधनादथच
शोधन्या रजोऽपनमनेन शोधनान्तिरूपधिरूपाधिरहिता स्वाभा-
विकी निजावस्था सहजदशा तस्याः श्रिया कृत्वा तसीसम्पत्ति-

प्रथममुपहृत्यार्धं तारैरखण्डिततण्डुलै-
स्तिमिरपरिषद्दूर्वापर्वावलीशवलीकृतैः ।

अथ रविरुचां ग्रासानिथ्यं नभः स्वविहारिभिः

हजति शिशिरलोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

शोभात्यागादथच रजःपुष्पमालामुक्ताद्युपाधित्याजनात् सच्च-
अश्रिया विलक्षणमन्यादृशमोक्ष्यते विलोक्ष्यते । सूर्यकरैर्गगनं
भूषितं तारासु सर्वथा न दृश्यन्त इत्यर्थः । इयदिति पाठे
हस्ताभिनयादतिमहदित्यर्थः । खलपूः स्यादङ्गकर इत्यमरः ।
अविभक्तः । सिजभ्यस्तेति (पा० ३।४।१०८) सेर्जुस् । दिवि सीद-
न्तीति द्युसदः सत्सूद्विषेति (पा० ३।२।६१) क्षिप् । हद्युभ्यांङे-
रुपसङ्ख्यानं (पा० ६।३।८।वा० १) इत्यलुक् प्राप्तावपि तत्पुरुषे-
कृतिबहुलमिति (पा० ६।३।१४) बाहुलकाङे लुक् । दिव उत
(पा० ६।१।१३०) सात्पदाद्योरिति (पा० ८।३।१११) षत्वनि-
षेधः । बहुकरः खलपूपत्वे दिवा विभेति (पा० ३।२।२१) टः ।
उपधिः उमर्गे घोः किः (पा० ३।३।८२) ॥ १३ ॥

प्रथममिति । नभः कर्तृ रविरुचां तिमिरपरिषत् तमःसमू-
हस्तद्रूपा दूर्वापर्वावल्लो दूर्वाग्रान्यपरम्परास्ताभिः शवलीकृतैः
कर्बुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्ज्वलैस्त्राखण्डिततण्डुलैः अभ-
ग्ननिस्तुषशालिवीजैः कृत्वा अर्धं पूजां प्रथमं उपहृत्य दत्त्वा
अथानन्तरमेव स्वविहारिभिः स्वस्मिन् वर्त्तमानैः स्वसत्ताकैश्च
शिशिरस्य हिमस्य लोदास्यूर्णविन्दवस्तेषां श्रेणीमयैः परम्परा-

असुरक्षितमप्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतं
दितिसुतगुरुः प्राणैर्यात्तुं न किं कचवत्तमः ।
पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं
यदि न वदते सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुतां ॥ १५ ॥

रूपैः उदसक्तभिः जलमिश्रयवचूर्णैः पासातिथ्यं भोज्यान्नदानल-
क्षणमतिथिपूजनं सृजति करोति । अन्योऽपि तण्डुलदूर्वादल-
युतेन जलेन पूर्वमर्घं दत्वा सक्तादिना खगृहप्राप्तायातिथये
भोज्यं ददाति । सूर्यदीपत्रयः पूर्वं तारास्त्रिमिरञ्च द्विमजल-
कणानयनयन्ति स्मेति भावः । मूले पूजाविधिवर्धः । मुक्ता-
शुद्धौ च तारः स्यादित्यमरः । अत्र तारशब्दः पुलिङ्गः । तार-
यति सांयात्रिकानिति षण्णान्तरतेः पचाद्यच् । रविरुक्षां
सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । उदकयुक्ताः सक्तवः मध्यमपद-
लोपी । उदकानि च सक्तवस्वेति वा समासः सन्ध्यादनेति (पा०
६।३।६०) उदादेशः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिसुता दैत्यास्तेषां गुरुः शुक्रः आदित्येभ्यो
देवेभ्यो हेतुभ्यः उत्थां जातां अथ च सूर्यात् सञ्जातां विपत्तिं
मरणं नाशञ्च कचवद्वृत्त्यतिपुत्रवत् उपागतं प्राप्तं । असुरेभ्यो
क्षितमपि तेषां रात्रिश्चरत्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्यात्तुं संघो-
जयितुं कण्ठे लुठतीं जाग्रदूपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्थां
विद्यां किं न पठति । अपि तु स्पष्टं पठेदेव । परं चेदयं
शुक्राचार्यः प्रातःकालीनसन्ध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणो निय-

उदयशिखरिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽत्र निशः क्षणे
दधति विहरत्पूषाण्युषाद्रुताश्मजतुस्त्वान् ।

मस्तस्य घयोभङ्गस्तस्माद्भीरुतां भयशीलत्वं यदि न वहते न
धारयेत्तर्हीति सम्बन्धः । मौनवशान्मृतजीवनीजपाभावात् कच-
मिव तमो न जीवयतीत्यर्थः । कचस्य जीवनादि भारतादि-
भ्योऽवगन्तव्यं । तमः सूर्येणात्यन्तं नाशितमिति भावः । असुर-
हितं चतुर्थी तदर्थेति (पा० २।१।३६) समासः । कचवत् तेन
तुल्यमिति (पा० ४।१।१९५) वतिः । पठति वहते कालसा-
मान्ये खट् । सुठतीं वैकल्पिकलाभमभावः ॥ १५ ॥

उदयेति । अङ्गा दिनेन सह निशः रात्रेः रणे सङ्ग्रामरूपे
ऽवास्मिन् क्षणे प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्र उदयशिखरी उद-
याचलस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृणि उग्रभिः प्रातःकाली-
नातपसन्तापैः द्रुतानां विखीनानां अश्रमजतूनां शिलाजतूनां
स्त्वान् प्रवाहान् दधति । यदा क्षणे उत्सवतुल्ये रात्रिविना-
शकारित्वात् सङ्ग्राम इव, सङ्ग्रामे विहरंस्तयोर्युद्धकौतुकदर्शनेन
परिक्रीडमानः पूषा सूर्यः ग्रहराजो यत्रैवभूतान्युदयाचलसा-
नूनि बालातपसन्तापविलीनशिलाजतुस्त्वप्रवाहानेव किय-
त्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान् धारयन्ति । रणभू-
जिषु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत
एवोदयम् उदयं प्राप्नुवन् अरुणो अयजस्तत्सम्बन्धिनि प्रकी-
र्भावे नमस्कृते विषये य आदरो भक्त्यतिशयसत्त्वाद्धेतोः अर-

उदयदरुणप्रक्रीभावादरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्गा नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

रविरथद्वयानश्चस्यन्ति ध्रुवं वडवा बल-

प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।

षानुजे गरुडे मिलति सङ्गमं प्राप्नुवति सति तयोररुणगरुडयोः
सङ्गाश्चेत्यनाद्वेतोः रक्तप्रदीप्या नवास्तत्कालमायाकादाकृष्टा
इष्टका यच्च तादृशी नूतनेष्टकानिर्माता वेष्टना । नवा इष्टका
यच्च शिष्ये तस्मैवेष्टकं तेन वेष्टना प्राकार इति वा । किमु
न शङ्गा न तर्क्या अपि तु सैव तर्क्येत्यर्थः । परिचारभूते
दिनप्रकाशे युद्धमाने तद्दर्शिनो लीलाविहारिणो यहराजस्य
स्वामिनो महाराजोचितगैरिकसुवर्णभूषितप्राकारोर्ध्वस्थितिः
उचिता सम्भाव्यते । अथच दिनरात्र्योः सेनानीभूतयोः सङ्ग्रामे
उदयाचलसानूनि तद्गटतुल्यानि रुधिरं धारयन्ति । भटाः
प्रहारवशात् रक्तसिक्ता भवन्ति । तच्च च दिनपक्षीयप्रस्थानां
अथिलात् सुवर्णमयगरुडसम्यर्कादा इष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टि-
काया धारणा न तर्क्या किं, अपि तु जयिषां तथा भवितव्य-
मेवेति, गरुडस्त्रेषां सुवर्णमयबिरुदपट्टिकास्थाने जात इत्युचित-
मित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ६।१।३४)
पुंवत् । वेष्टकः । कर्त्तरि ण्वल् ॥ १६ ॥

रवीति । भो राजन् सम्प्रति प्रातःकाले बलस्य प्रतिबलः
शत्रुः प्राचीवर्त्तीन्द्रस्तस्य बलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो मध्यवर्त्तिन्यो

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी

स्मरशरपराधीनस्नान्ता वृषस्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥

वडवास्तुरग्यो गाढप्रेमाः सूर्याश्वेषु दृढानुरागाः सत्याः रविर-
यहयान् समीपगान् समीक्ष्य मैथुनार्थं आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति
ध्रुवमुत्प्रेक्षायां निश्चितं वा इच्छन्तीवेत्यर्थः । यतः स्मरशरपरा-
धीनं स्नानं चित्तं यासां ताः । तथा रथाङ्गविहङ्गमी चक्रवाक्य-
पि निजं स्वीयं परिवृढं चक्रवाकं इदानीं प्रातः समीपमागमनं
दृष्ट्वा कामवाणवशचित्ता अतएव रात्रिवियोगेन दृढानुरागा
सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति आत्मनो वृषमिच्छति । वृषवद-
स्त्वन्तं तं मैथुनार्थं कामयतीत्यर्थः । सूर्याश्वः पूर्वस्थां आग-
ताश्चक्रवाकयोश्च सङ्गमो जात इति भावः । अश्वस्यन्ति वृषस्यति
आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति वृषमिच्छतीति च सुप आत्मन (पा०
३।१।८) इति क्यचि अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति (पा० ७।१।
५।१।वा०१) मैथुनेच्छायामसुगागमः । व्युत्पत्तिमाचक्षेत् ।
कृत्वा तु मैथुनार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः । वृषस्यती तु कामुकीत्य-
मरः । तथा कति रामो वृषस्यतीमिति च कालिदासः । प्रभौ
परिवृढ (पा० ७।१।२१) इति निपातः । गाढप्रेमेति डाबुभ्या-
मिति (पा० ४।१।१३) पञ्चदशेऽपि डाप् । यो वैकल्पिकत्वादेव
वनन्तः । विहङ्गमी जातित्वान् ङीप् । रथाङ्गं चासौ विह-
ङ्गमी चेति समासः ॥ १७ ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
मधुरमधुरं द्वेषन्त्येते विलोलितवालधि ।

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कण्ठमणिमन्यभू-
धरभवशिलालेहायेचाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति । भो राजन् निशि रात्रौ निरशना निराहारा
अतएव क्षुधा क्षीरस्यन्तः आत्मनोत्थं क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः
एते अश्वकिशोरकाः अतिप्रसिद्धा अश्वबालकाः मधुरमधुरं अ-
तिकलशब्दं यथा तथा विलोलिताः पुनः पुनश्चालिताः बाल-
धयः पुष्कानि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा द्वेषन्ति । द्वेषारवं
कुर्वन्ति । तथा तव मन्दुरायां स्थितस्तुरगाणां समजः समूहः
स्थानोत्थायं शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कण्ठं द्वेषमाणः सन् म-
णिमन्यनामके भूधरे भवानां जातानां शिलानां सैन्धवशिलानां
लेहायास्वादनाय ईहया इच्छया पुनः पुनर्मुखादिचालनचे-
ष्टया वा चणः ख्यातः सन् लवणस्यति । आत्मनो लोलुपत्वेन
लवणमिच्छति । अश्वकिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं द्वेषन्ते ।
अश्वास्तु प्रातः सैन्धवास्वादनाय द्वेषन्त इति जातिः । सूर्योदयो
जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो लवणस्यतीत्यत्र चात्मेच्छायां क्वचि
अश्वक्षीरेत्यादिना क्षीरलवणयोर्लालसायामिति (पा० ७।१।
५।१।वा० २) वचनात् लालसायामसुक् । किशोरकाः अल्प इति
(पा० ५।३।८५) कः । द्वेषन्ति द्वेषङ्खने । समजः पशुविषयत्वात्
समुदोरज (पा० ३।३।६८) इत्यप् । स्थानोत्थायं अपादाने प-
रीक्षायामिति (पा० ३।४।५२) णमुल् । लेहः भावेघञ् ॥ १८ ॥

उडुपरिषदः किं नार्हत्त्वं निशः किमु नौचितो
 पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेरुचीगणः ।
 स्फुटमुडुपतेराशं वक्षः स्फुरन्मलिनाशन
 क्खिव यदनयोर्विच्छेदेपि द्रुतं वत न द्रुतं ॥ १८ ॥

उद्धृति । हे राजन् उडुपरिषदः नक्षत्रपरम्परायाः अर्हत्त्वं
 किं न अपि तु औचित्यमेवेतत् तथा निशोरात्रेः औचित्यं न
 किमु अपि तौचित्यमेव यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरीभ्यां
 गणेषोऽस्यो रुचीगणो दीप्तिममूहः क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशसूत्रः
 इहास्मिन् समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः । धन्या-
 स्ता या न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलचयमिति वचनात् पतिविषद-
 मदृष्टैव द्वयोरपि ध्वस्तत्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती प्रका-
 शमाना कलङ्कव्याजेन मलिना कृष्णा आशनी पाषाणसम्बन्धिनी
 क्विः कान्तिर्यस्यैवम्भूतं उडुपतेर्वचोमध्यं अथ च हृदयं स्फुटं
 निश्चितं आशं पाषाणविकाररूपं पाषाणघटितमिवातिकठिनं
 मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्तारारात्र्योर्विच्छेदे विद्योगे
 ऽथच विनाशे सत्यपि द्रुतं शोचं द्रुतं स्फुटितं पाषाणनिर्मित-
 मेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् । वचोविशेषणं वा । स्वस्यापि विषये
 निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयस्याः प्रेम न दर्शित-
 मिति तस्यानौचित्येत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिश्च विनष्टा ।
 चन्द्रेऽपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो जात इत्यर्थः । आर्हन्तीति
 पाठे अर्हः प्रशंसनीयमिति (पा० ३।१।१३३) इति अर्हन्ती

अरुणकिरणे वज्रौ लाजानुडूनि जुहोति या
परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।
इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुं ॥ २० ॥

भाव इत्यर्थे प्राक्षणादित्वात् (पा० ५।१।१२४) व्यञ्जित्वान्-
ङीष् । अर्हते नुम् चेति (पा० ५।१।२४।वा० २) नुम् । आशं
विकारेऽणि आशने विकारे टिलोपः (पा० ६।४।१४४।वा० १)
इति टिलोपः । आशनेति सम्बन्धेऽणि विकाराभावाद्विलो-
पाभावे, आशनी चासौ हविष्येति समासे पुंवत् कर्मधारयेति
(पा० ६।३।४२) पुंवत् ॥ १९ ॥

अरुणेति । भो राजन् या सन्ध्या अरुणस्य किरणरूपे वज्रौ
उडूनि नक्षत्राण्येव लाजान् जुहोति । दिवो मणिः सूर्यस्तामेतां
प्रातःसन्ध्यां परिणयति प्रापयति विवाहयतीति अहं अवैमि
मन्ये । यतः इयमिव सन्ध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं वज्र-
विपर्ययज्ञानं पुरा करोति अकरोत् । यद्वा यथेयं कराति
तथा स एव सूर्योऽपि रक्ततरत्वात् उष्णतरत्वाच्च वज्रिवुद्धिं पुरा
करोति उदितमात्र एव करिष्यति । अथचेयं सन्ध्या पुरा प्रथमं
वज्रप्रदक्षिणं परिभ्रमणं यथा करोति तथैवास्या अनन्तरमेव
सूर्योऽपि वज्रप्रदक्षिणं परिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति । एव-
कारोऽप्यर्थः । यतश्च सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं
किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो न उत्कः नोत्तिष्ठजलः, अपि तु

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं बिम्बमस्तुरां
प्रियवचसि यन्नग्राचार्या वदामतमां ततः ।

मन्देहराक्षसनिराकरणद्वारा अस्य किरणमीक्षितं सर्वोऽप्यर्घ-
दानं करोतीत्यर्थः । अथ च सकौतुकं माङ्गलिकसूत्रकङ्कणेन सह
तस्य विवोदः सूर्यस्यैव हस्तमपि वोक्षितुं कः पुरुषो नोन्मनाः
अपि तु सकङ्कणं वरकरं सर्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च
बधूः परिणीयते सा प्रदीपे वज्रौ लाजान् जुहोति, सा च वक्त्रं
पूर्वं प्रदक्षिणीकरोति । वरोऽपि तथा सह पश्चात्प्रदक्षिणीकरो-
तीति सन्ध्यासूर्ययोर्वधूरत्वमुक्तं । अरुणोदयो जातस्तत्प्रभया
च तारा न दृश्यन्ते, अधुना रविरुदेतीति भावः । कौतुकं
कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेऽपि कथ्यत इति विश्वः । किरण इति पक्षे
जातावेकवचनं, परिणयति णोपदेशत्वात् । इयमिव पुरा क-
रोतीति पक्षे परिलुङ्चेति (पा० ३।२।१२२) भूते लट् । पक्षा-
न्तरे तु यावत्पूरेति (पा० ३।३।४) भविष्यति लट् ॥ २० ॥

रतीति । रतिरतिपत्योः रतिकामयोः द्वितैव द्वैतं रतिद्वैतं
कामद्वैतमिति यावत् । तस्यैव श्रीः शोभा ययोस्तत्सम्बोधनं
हे भैमिनसौ नगानां वन्दिनामाचार्या वैतालिका वयं प्रिये
मनोऽनुकूले वचसि यद्यस्माद्भुरं भारं बिम्बमस्तुरां चाटुवचनेषु
वयमेव प्रगल्भतराः, ततस्तस्मात् वदामतमां अतितमां ब्रुवाम ।
सूर्योदयो जातस्तस्मात् क्रीडां त्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उन्निष्ठतं
इति प्रातःकाले धार्ष्ट्येन ब्रूम इत्यर्थः । यद्यूयं प्रियवचनचतुरा-

अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
परुषमरुषे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ ६१ ॥

स्तर्ह्येवं परुषं किमिति वदयेत्याशङ्क्याह । तदस्मादुक्तं परुषं वच-
एव पुण्यद्रुहः प्रातःकालीनस्नानसन्ध्यादिधर्मविरोधिनः नर्मणः
प्रातःकालीनालिङ्गनचुम्बनादिविलासस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्था-
पनाद्विरचितोऽपि विघ्नः वां युवयोरेकस्यै अरुषे क्रोधाभावाय
उदेत्विति न किन्तु खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षायापि उदेतु ।
यद्यप्येतदुक्तं तथापि रोषो न कार्यः परुषस्यापि पुण्यहेतुत्वात्,
हर्षोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवादित्वं अवयवतात्पर्यात्
प्रियवचनचातुर्यमव्याहतमेवेत्यर्थः । क्रीडां विहाय शीघ्रमु-
त्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणेन नर्मोचितो सूचिता ।
वां युवयोर्मध्ये अरुषे रोषहीनायै एकस्यै भैस्यै मुदे नोदेतु भैस्याः
सम्भोगप्रियत्वान्नर्मविघ्ने यद्यपि सन्तोषो न भवेत्तथापि तव
प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत इत्यर्थं दति वा । भैस्याः कोपा-
भावायापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु, भैस्यारोषो वास्तु तोषोऽपि
माभूत्तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरो-
चितभाषित्वात् पुण्यद्रुहो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो
विघ्नोऽपि निश्चितमकोपायं केवलं उदेतु इति न किन्तु मुदे-
ऽप्युदेतु । सदास्त्रोपजीविना अभिहितेऽपि परुषे रोषो न भवति
किन्तु हर्ष एव भवतीत्यर्थं इति वा । किञ्च प्रियवचःप्रवीणा-
अपि वयं यतो नग्राचार्या जितलज्जा अतः स्वच्छन्दं वदाम

भव लघु युताकान्तः सन्ध्यामुपास्व तपोमय
 त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।
 द्युतिपतिरथावश्यङ्कारो दिनोदयमासिता
 हरिपतिहरित्पूर्वभ्रूणायितः क्रियतः क्षणान् ॥ २२ ॥

इति भावः । नम्रो वन्दिच्छपणयोरिति विश्वः । वदामतमां
 प्रेषातिसर्गेति (पा० ३।३।१६३) प्राप्तकाले लोट् । तिङ्सेति
 (पा० ५।३।५६) अतिशये तमप् । पुण्यद्रुहः सत्सुद्विषेति
 (पा० ३।२।६१) क्विप् । उदेतीति पाठे वर्त्तमानसामीप्य इति
 (पा० ३।३।१३१) भविष्यति लट् । एकस्यै तादर्थ्यमात्रविवक्षया
 चतुर्थी ॥ २१ ॥

भवेति । हे राजन् त्वं तस्मात् लघु ग्रीष्मं युता पृथग्भूता
 कान्ता यस्मादेवम्भूतो भव । इदानीं मैत्र्या सह क्रीडां त्यज ।
 ततः सन्ध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्व कुरु । हे तपोमय नित्यक-
 र्माद्यनुष्ठानरूपेण धर्मेणामलोज्ज्वलनिर्दोष निशानुजा रात्र्यन-
 न्तरजाता प्राभातिकी इयं सन्ध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति
 अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुञ्जर्त्तानन्तरक्षणे द्युतिपतिः सूर्यः
 दिनोदयं दिव्यप्रारम्भमवश्यं कारी अवश्यं करिष्यति उदेत्य-
 तीत्यर्थः । यतो हरिरिन्द्रः पतिर्यस्यास्तस्या हरितो दिशः
 प्राच्याः पूर्वभ्रूणायितः दशमासगर्भ इवाचरितो रक्ततरः कि-
 यतस्त्रिचतुरानेव क्षणान् आसिता ख्याता । प्रातःसन्ध्यामुपा-
 स्वेत्यर्थः । युतेति युमिश्रणमिश्रणयोरिति अस्मादमिश्रणे कः
 त्यक्तादिपदत्यागेन अमङ्गलप्रतीतिपरिहारार्थं युतेति सिष्टपदं

मुषितमनसश्चिन्नं भैमि त्वयाद्य कलागृहै-
निषधवसुधानाथस्यापि स्मयस्मयता विधौ ।
अजगणदयं सन्ध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणं
नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणं ॥ २३ ॥

प्रायोजि। सन्ध्यापदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कान्तारहितो भव
तदनन्तरं पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिश्रणमपि वि-
वक्षितं एतदर्थमेतत्प्रायोजि वा । कान्तशब्दस्य प्रियादिवाद्युते-
त्यस्य न पुंवत् । त्वरयति हेतुमण्डि । कारोति भविष्यत्यावश्यके
णिनिः । तद्योगे अकेनोरिति (पा० २।३।७०) निषेधात् दिना-
दयमिति षष्ठ्यभावः । आसिता लुट् । भूणायितः आचारक्य-
ङन्तात् क्तः । चणान् कालवाचित्वाद्धितीया ॥ २२ ॥

मुषितेति । हे भैमि चतुःषष्टिकलानां गृहैर्निवासभूतया
त्वया अद्य मुषितं चोरितं मनो यस्यापहतचित्तस्य त्याजितस्व-
भावस्य वा निषधवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ श्रुतिविहितस-
न्ध्यादिनित्यकर्मणि विषये स्मयस्मयता स्मयप्रकारता आलस्याति-
शयोऽनादरातिशयो वा वर्त्तत इति चिन्नं । परमधार्मिकोऽप्य-
नेककलाभिज्ञया त्वया स्ववशीकारेण धर्माविमुखः कृत इत्याश्चर्यं
अनुचितमेतदित्यर्थः । अथ च कलानिधिभूतया त्वया मुषि-
तमनस्कत्वात्कलानिधौ विधावपि अनादर इति चिन्नं । कथं
श्रेष्ठित्वमित्यत आह । यद्यस्मात्परमधार्मिकोऽप्ययं सन्ध्यां वन्ध्यां
सन्ध्यापलक्षितप्रातःकृत्यरहितां विधाय कृत्वा विहिताकरण-

न विदुषितरा काचित्त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
 पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स्म भूः ।
 अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
 सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्गवदावदः ॥ २४ ॥

जन्यं दूषणं नाजगणत् । यच्च सम्प्रति पूषणं सूर्यं नममितुमना-
 नाम नमस्कर्तुंकामोऽपि न स्याद्भवति । नामाप्यर्थः । परित्यक्तनि-
 त्यकर्मा सूर्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपालम्भः । अन्योऽपि
 कामी कस्याच्चिदामक्तो निजधर्मपत्नीमसंभुञ्जानो वन्ध्यां वि-
 धत्ते दोषञ्च न गणयति सम्भोगविघ्नभूतत्वादिनकरमपि नाद्रि-
 यते । तथा अयमपि । सन्ध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षणमपि
 न मुमोचेति भावः । गृहशब्दस्य पुंस्त्वादङ्गवचनान्तलेऽपि त्वये-
 त्यनेन सामानाधिकरण्यं युक्तं । स्यात् सम्भावने लिङ् ॥ २३ ॥

नेति ॥ भो मनस्विन्यतिधैर्ययुक्ते सावधाने वा त्वत्सका-
 शादिदुषितरा नितरां पण्डिता सर्वलोकशास्त्ररहस्यविदुषी
 कायन्या यद्यस्मान्नास्ति ततस्तस्माद्भर्तुर्नलस्य नियतक्रियापत-
 नास्त्रित्यसन्ध्यादिकर्मलोपाद्यदुरितं तत्र त्वं हेतुः मा स्म भूः
 सन्ध्याद्यनुष्ठानार्थं शीघ्रमेनं मुञ्चेत्यर्थः । किञ्च खलु यस्मात्
 उद्दामो निरङ्कुशोऽतएव पराङ्गवदावदः अन्यदीयकलङ्कभा-
 षणशीलो जनः अनिशं भवत्या अत्यागात् भवत्या कर्तृभूतया वा
 ऽमोचनात् हेतुरेनं नलं कामुक्यामतितरां मैथुनेच्छावत्यां
 सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्वोक्ता सुभगा सौभाग्यवती भवा-

रह सहचरीमेतां राजन्नपि स्तितमां क्षणं
तरणिकिरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः ।
उदधिनिरयङ्गास्वत्स्वर्णादकुम्भदिदृक्षुतां
दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

दृशी स्त्री यस्य एवम्भूतं वाऽभिधास्यति वदिस्यति । स्त्रीपरव-
शत्वादयं नित्यकर्मापि त्यजतीति निन्दाम् करिष्यति तस्माद्विहि-
ताकरणप्रत्यवायलोकगर्हादिपरिहारार्थं एनं मुञ्चेति भावः ।
विदुषितरा उगित्वात् डीपि तरपि उगितश्चेति (पा० ६।३।४५)
पक्षे ह्रस्वः । भवदत्यागात् सर्वनामत्वात् पुंवत् । पूर्व्वेण सह
मयूरयं सकादित्वात् समासः । सुभगाशब्दस्य प्रियादित्वात्
पूर्व्वस्य न पुंवत् । वदतीति वदावदः पचाद्यच् । चरिचलीत्या-
दिना (पा० ६।१।१२।वा० ७) द्वित्वमभ्यासस्यागागमश्च ॥ २४ ॥

रहेति ॥ हे राजन् त्वं सहचरीं सदा सहचरणशीलां तथा
स्तितमां स्त्रीषु श्रेष्ठां एवम्भूतामप्येनां चणमात्रं रह मुञ्च । यतः
नभः स्तोकोन्मुक्तैः अल्पनिर्गतैर्वालैस्तरणैः सूर्यस्य किरणैः क-
रणैः समालभते आत्मानः कुङ्कुमानुलेपनं कुरीति । तथा
सङ्कुचतः कुमुदात् सकाशादिकाशान्मुखं नलिनं कमलवनं प्रति
मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते तच्छीलाः श्रियः उदधेः सकाशा-
न्निरयन्निर्गच्छन् भास्वान् सूर्य एवादकुम्भो जलपूर्णः जलशस्तं
दिदृक्षुतां दर्शनेच्छुतां दधति धारयन्ति । कुमुदान्निर्गताः
सत्यः कमलवनं प्रतिगन्तुं सूर्योदयं प्रतोचन्त इत्यर्थः । जिग-

प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटं क्षितवृत्रहा
 एयनपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महांसि महःपतेः ।
 पटिमवहनादूहापोहक्षमाणि वितन्वता
 महश्च युवयोस्तावत्सद्मीविवेचनचातुरीं ॥ २६ ॥

मिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं विप्रतीचन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः ।
 तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थमत्यजनीयामप्येनां क्षणमात्रं मुञ्चेति
 भावः । रह रहत्यागे, क्षितमां पूर्ववत् । स्लोकोन्मुक्तैः स्लोका-
 न्तिकेति (पा० २।१।२८) पञ्चमी समासः पञ्चम्याः स्लोकादिभ्य
 (पा० ६।३।२) इत्यलुक् । कुमुदान्निर्गता इत्यस्माद्धता उदकुम्भः
 एकहस्तादौ पूरयितव्य (पा० ६।३।५८) इत्युदकस्रोतादेशः ।
 दिदृक्षुरित्यप्रत्ययां तत्त्वान्नलोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनिषे-
 धाद्वितीयेतियोगविभागात् समासः ॥ २५ ॥ .

प्रथमेति ॥ हे राजन् महःपतेः सूर्यस्य महांसि तेजांसि
 प्रथमककुभः प्राच्याः पान्थत्वेन पथिकतया तेनैव मार्गेणाग-
 मनवशात् स्फुटं सर्वशेषमीक्षितो वृत्रहा यैस्तादृशानि सन्ति,
 अनुपदमनन्तरं सविधमागत्य इह प्रासादे वर्त्तमानं त्वां द्रक्ष्य-
 न्ति विलोकयिष्यन्ति । अनन्तरं पटिमोऽतितैक्ष्णस्याथ च
 प्रज्ञातिशयस्य वहनाद्वारणात् असतः प्रकाशादेः प्रकटीकरणं
 ऊहः सतश्च तिमिरादेरपोहो निरङ्करणं तयोः क्षमाणि
 समर्थानि अनुक्तस्याप्यर्थस्य प्रज्ञावशादूहनमूह ऊहा वा उक्त-
 स्थापि दोषोद्भावनादर्जनमपोहस्तत्र समर्थानि सामान्यविशेष-

अनतिशयित्वे पुम्भावेन प्रगल्भबलाः खलु
प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ।

भावादिनिर्णयनिपुणानि तानि रवितेजांसि युवयोरिन्द्रमल-
योस्तावतीनामनेकप्रकाराणां शोभासम्पद्रूपाणां लक्ष्मीनां वि-
वेचनचातुरीं तारतम्यविचारकौशलं वितन्वतां विस्तारयन्तु
अहह चित्रं । अन्यत्रैवंविधस्य चातुर्यस्यादर्शनादाश्चर्यं । इन्द्रा
तिशयितशोभासम्पत्तिमान्नलो वेति संशये प्रथमदर्शनादिन्द्रे
शोभासम्पत्तिमत्त्वसामान्यबुद्धिः । अनन्तरं च नलदर्शनात्तले
शोभासम्पत्तिमत्त्वविशेषबुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य
बलवत्त्वात्, उभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरिन्द्रापेक्षया शोभासम्-
त्तिभ्यां नल एवाधिक इति निर्णयितामिति भावः । अन्योऽपि
प्राज्ञः ऊहापोहचमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं तनोति ।
अन्वगन्धमनुगेनुपदं क्लीवमव्ययमित्यमरः । पटिमा पृथ्वादिः ।
ऊहा स्त्रीत्वविवक्षायां गुरोश्चलः (पा० ३।३।१०३) इत्यप्र-
त्ययः ॥ २६ ॥

अनतीति ॥ हे राजन् खलु यस्मात् पुम्भावेन पौरुषेण प्रग-
ल्भबलाः उत्कृष्टतयोऽतिपृष्टाः अतएवानतिशयित्वे विका-
सोन्मुखे अत्यन्तविशेषविधिकाठिन्येऽपि पाथोजास्ये कमलमुखे
मकरन्दग्रहणार्थं प्रसभमलयाहठान्निविश्य प्रविश्य निरित्वराः निर्ग-
मशीलाः एवम्भूताः अलयः भ्रमराः किमपि किञ्चिदङ्गं मुखतः
मुखे लला आनीतं किमप्यपूर्वरसं स्वादुतरं सरोजिनीमधुरसं

वि म पे मुखतः कृत्वा नीलं वितोर्य सरोजिनी-
मधुरसमुद्योगे जायां नवान्नमचोकरन् ॥ २७ ॥
मिहिरकिरणभोगम्भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
कलितचुलुकापोशनस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

कमलिनीमकरन्दरूपं रसं आखाद्यं वस्तु उद्योगे प्रभातकाले
वितीर्य दत्त्वा नवान्नं नूतनमपूर्वमथ च प्रेमभरात् स्वयमभुक्त-
मनुच्छिष्टमेव जायां मधुकर्था इत्यर्थः । अचोकरन् कारयामा-
सुः । अविकसितेऽतिकठिने कमले अवलत्वात् प्रवेष्टुमशक्ता एता
इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे धृत्वा समा-
नीय मधुकरीभ्यो दत्त्वा ताभिरङ्गोजयामासुरित्यर्थः । किञ्चि-
दासन्नसैरप्रकाशत्वात् कमलानि विकामोन्मुखानि जातानीति
भावः । अन्येनापि प्रातः शुभयोगेऽन्नप्राशनं कार्यते । उद्यो-
ग इति पाठो विभावनीयः । नक्तमुषाचशार्वरीति चेति ह-
लायुधः । उद्योगे अर्थाद्दिनेन मद्योगे प्रातरित्यर्थः । निरि-
तराः । इणनशजी (पा० ३।२।१६३) तिकरप् । मुखतः कृत्वेति
स्त्राङ्गेतस्प्रत्यय इति (पा० ३।४।६१) कञ् क्त्वा । जायां ह्रस्वो-
रिति (पा० १।४।५३) कर्मत्वं । जाया इत्यपि पाठः ॥ २७ ॥

मिहिरिति॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्राक्
अन्यदलापेक्षया पूर्वविकसितेनैकं दक्षेण पक्षेणोपलक्षिता सा-
क्षात्कसुरात्मनः पश्यतो जनस्य इति मतिं जनयति । इति
किं इयं मिहिरस्य स्वर्यस्य किरणानां आभोगं परिपूर्णतां

इति विकसितेनैकेन प्रादलेन सरोजिनी
 जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥
 तटतरुखगश्रेणीसाराविणैरिव साम्प्रतं
 सरसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी ।
 अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमखलब्धया
 धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहां ॥ २९ ॥

भोक्तुं अनुभवितुमथ च भक्षयितुं प्रवृत्ततया हतप्रारम्भतया
 हेतुभूतया पुनर्भोजनादावन्नायामृतकरणार्थस्यापोशानस्योप-
 स्सरणमन्त्रोदकस्य यद्दार्थं कलितो बद्धसुलुकः प्रकृतिविशेषो
 यथा एवम्भूता किमु । भोजने प्रवृत्तेनापोशनक्रियापूर्वमादा-
 वन्ते च भोक्तव्यमिति स्मृतेः । अपोशानग्रहीता करकमले एका
 कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति अन्याश्च संकोचयतीति संप्रदायः ।
 कमलविकाससमयो जातस्तस्मादुद्धुधस्वेति भावः ॥ २८ ॥

तटेति ॥ साम्प्रतं सरसि सरोजिनी सरसस्य तटेषु वर्त-
 मानानां खगश्रेणीनां साराविणैर्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विग-
 लन्ती भ्रमन्ती निद्रैव मुद्रा कोरकबन्धो यस्याः, यद्वा विग-
 लन्ती निद्रायाः सङ्कोचस्य मुद्रा भङ्गी यस्याः सा त्यक्तनिद्रो-
 न्मोक्षितकमललोचनेवाजनिष्ट जाता । कलकलेन च निद्रितस्य
 निद्रा अपयति । तथा मधुपो भ्रमरः सरोरुहां मधूनि कम-
 लमकरन्दान् बध्वाः भ्रमर्याः मुखात् खलब्धयाऽधरसुधया ओष्ठ-
 गतपीयूषेण मध्ये मध्ये स्वादुङ्कारं स्वादूनि माधुर्यातिशय-

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुच-
 त्कमलमुकुलक्रोडान्नोडप्रवेशमुपेयुषा ।
 इह मधुलिङ्गा भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां
 सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

युक्तानि कृत्वा धयति पिबति । कमलानि विकसितानि भ्रम-
 राश्च तन्मधूनि भ्रमर्यधरश्च पिबन्तीत्यर्थः । मधुप इति सा-
 भिप्रायं मद्यपा अयेतादृशा भवन्ति । समन्ताद्वावाः सारा-
 विणानि आभिविधा भाव (पा० ३।१।४४) इक्ष्मितीनुषं तात्
 स्वार्थं अखिनुण इत्यण् (पा० ५।४।१५) । स्वादुङ्कारं स्वादुमिण
 मुल् (पा० ३।४।२६) । मान्तवश्च पूर्व्वस्य स्वादुमोति निर्द-
 शात् ॥ २८ ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतचरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽवसानकाले
 सायंसमये दयाया उदयादिव सङ्कुचतां ज्ञानानां कमलानां
 मुकुलानि कलिकाः तेषां क्रोडान्मध्यात् नोडेषु प्रवेशं उपे-
 युषां प्राप्तानां मकरन्दास्वादलाम्यव्यात् सायं सन्ध्यासमयेऽपि
 कमलेषु स्थितानाममन्तरश्च तेषु सङ्कुचितेषु बहिर्निर्गन्तु-
 मशक्तात् संकुचत्कमलमर्मरूपेषु नोडेषु स्थितानामिति
 यावत् । क्रोडमिति पाठे मुकुलविशिष्टकमलक्रोडमेव नोडप्र-
 वेष्टं गतानां । अमन्तरश्च रात्रावतीतायां इह प्रातःसन्ध्या-
 समये भिन्नेषु ईषद्विकसितेषु अम्भोरुहेषु समायतां पूर्व्वदि-
 नान्तसङ्कुचितेषु ईषदुन्मिषितेषु सत्सु सुखेन निर्गन्तुं शक्त्वा-

न्तेभ्यः सकाशादर्थान्नवीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छतां
मधुलिहां अधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलसङ्कोचात्
पूर्वमेव कमलक्रोडाग्निरगतैः सहचरैः सहचरीभिश्च मित्रक-
लचादिभिः सह मधुना मकरन्देन कृत्वा पारणाः उपोषि-
तसम्बन्धीनि भोजनानि आलोक्यन्ते लोकैरिति शेषः । ये
रात्रौ कमलबद्धास्ते तत्र मकरन्दाभावान्निर्वन्धवशाच्च कृतो-
पवासाः । अनिवद्धाः सहचरास्तु रात्रौ निद्रावशात् तद्वियोगा-
द्धि कृतोपवासाः अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विकसितकमल-
मधुना पारणां कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वदिनान्ते सङ्कुचितानि कम-
लानि प्रातः पुनः किञ्चिद्विकसितानीति प्रसिद्धिः । भूयान्
समयो जातः तस्मादुद्बुध्यस्वेत्यर्थः । अन्येऽपि कस्मिंश्चिन्नदीयसि
मृते बन्ध्यादौ वा निबद्धे कृपया सङ्कुचितहर्षा भवन्ति । केचिच्च
महत्युपरते सति उपवासङ्कुर्वाणा गृहमध्यं प्रविश्य दिना-
न्तरे ज्ञातिभिः सह भुञ्जते । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रे-
तेषु दुर्लभमिति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगडव-
द्धोऽपि कारागृहेषु भिक्षेषून्मोचितः समागच्छन् सन् स्वस्व
बन्धनवशान्निराहारैर्ज्ञातिभिः सह मधुरैरन्नेः पारणां करो-
ति । क्रोडादीनि यथायथं हेतौ स्थलोपे पञ्चमी । समायतां
दणः शता । सहचरैः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।६७)

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कृशतारकाः
 कमलहसितैः श्येनीवोन्मीयते सरसी न का।
 शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-
 द्गगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति ॥ प्राच्यादयो दिशास्तिमिरस्य विरहान्नाशार्
 पाण्डूयन्ते शुभा इवाचरन्ति, अतएव कृशाः अप्रकाशाः किञ्चि-
 दृश्यास्तारकाः कतिपयनक्षत्राणि चासु एवं विधाः । अन्यापि
 प्रियवियोगात् पाण्डुरनिमग्नातिकृशनेचकनीनिका भवति । तथा
 का सरसी कमलानां हसितैर्विकसैः कृत्वा श्येनीव वोन्मीयते
 न तर्क्यते, अपि तु सर्वा अपि सरस्यस्यैः शुभायन्ते । अन्यापि
 प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुखहसितैः श्वेता भवति । एकं गगन-
 शिखरं गगनमध्यभागः शरणार्थं स्वपरिचाणार्थं गगनं प्रति
 मिलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वमिनी विनाशिनी या सूर्यप्रभा
 तस्यास्वादरधारणाद्धेतोः निजैरयशोभरैः स्वीयैरकीर्तिसमूहैः
 नोन्नतिं श्याम इवाचरतिः, अन्योऽपि शरणगतं परित्यज्य
 तद्वैरिणामादरेणाङ्गीकुर्वन् दुर्यशसा श्यामो भवति । दिशः
 सर्वाणि च प्रसेदुः । गगनञ्च नक्षत्राद्याहार्यशोभापगमात् निर्ज-
 नीलमिमानं प्राप्तमिति भावः । पाण्डूयन्ते उपमानादाचारेऽर्थे
 कर्तुः क्यङिति (पा० १।१।१०।११) क्यङ् । अकृतं सार्वधा-
 तुकयोरिति (पा० ७।४।१५) दीर्घः । वर्णवाचिनः श्यमशब्दात्
 वर्णादनुदात्तादिति (पा० ४।१।३८) ङीप् तस्य मस्यनीलति
 नीलवर्णे इति धातुः । आचारकिवन्तानीलशब्दास्त्रिधा ॥ ३१ ॥

सरसिजवनान्युद्यत्तार्थमाणि वसन्तु न
 क्षतक्षिप्तसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवं ।
 हिमगिरिदृषद्वायादश्चि प्रतीतमदः स्मितं
 कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुचैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजेति । सरसिजवनानि न वसन्तु अपि तु विकस-
 न्तेव । यस्मादुद्यन्तुदित्तरः पक्षः सहायभूतः अर्थमा सूर्यो येषां
 विकस्वराणीत्यर्थः । अथ च यदीयमित्रस्योदयो भवति स
 सूर्योऽपि हर्षवशादिकसत्येव । तथा कैरवं कुमुदं तन्द्रां सङ्कोचं
 नोपैतु अपि तु प्राप्नोत्वैव । यतः क्षतक्षिप्तः गतलक्ष्मीकः
 सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशः । चन्द्रोदये विकसतः कुमुदस्य चन्द्रचये
 सङ्कोचो युक्त एवेत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृत्स्ये मूर्च्छावशात्क्षिमी-
 क्षति । अथवा पाथोरुचैर्विकसितकमलैः रात्रिसम्बन्धि-
 न्या निजनिद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विक-
 सितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतं हिमगिरेर्हिमाचलस्य दृषदां
 शिलानां दयादांशभागिनी सदृशी श्रीःशोभा यस्य शुभ्रत-
 रमित्यर्थः । कमलानां रात्रौ निद्रा कुमुदानाञ्च विकासः
 प्रातस्तु कमलानां विकासः कुमुदानाञ्च सङ्कोचो दृश्यते ततः
 स्त्रीयां निद्रां कुमुदेभ्यो इत्था कमलैस्तद्विकासः परिवृत्त्य गृहीत
 इति सम्भाव्यत इत्यर्थः । सूर्य उदितः कमलानि विकसितानि
 कुमुदानि च सङ्कुचितामीति भावः । प्रतीतं प्रतिपूर्वादिशो
 निष्ठा । प्रतीष्टमिति च पाठः अर्थः पूर्वाक्त एव ॥ ३२ ॥

धयतु नखिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः

कुमुदमकरन्दैघैः कुक्षिम्भरिभ्रमरोत्करः ।

इह तु लिङ्गते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा-

मध निजवधूवक्त्राभोजेऽधुनाऽधरनामकं ॥ ३३ ॥

धयत्विति । अभिनवो नूतनः प्रभाते आगतः भ्रमरोत्करः
नखिनैर्वर्त्तमानं माध्वीकं मकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा ।
यतः रात्रौ कुमुदमकरन्दैघैः कुक्षिम्भरिः आकण्ठहृतः परि-
पूर्णोदरः रात्रौ कुमुदमकरन्दवृन्दैः पूरितोदरत्वात् प्रातर्मधु
पिबतु वा मा पिबतु वा न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽ-
प्याकण्ठहृतोऽतिथिर्भुक्तो न वा न तत्रादरः । रथाङ्गविहङ्गमास्तु
रात्रीतर्षं सकलां रात्रिं तर्षित्वा विद्युक्त्वात् कुमुदमकरन्दं
परित्यज्य पिपासयैव स्थित्वा इह प्रत्यक्षदृश्ये निजवधूवक्त्राभोजे
वर्त्तमानमधरनामकमोष्ठमञ्जं मधु अधुना प्रातःसमये लिङ्गते
आस्वादयन्ति, एतद्युक्तं । तावतैव चाभोजस्यापि कृतार्थत्वं जात-
मित्यर्थः । अन्यत्रापि दृष्ट्यर्थे इच्छया उपोषितस्य भोजनं युक्ततरं
भवति । भ्रमरा मकरन्दमास्वादयन्ति चक्रवाकास्तु प्रातर्वि-
योगापनमात् कमलमकरन्दमनादृत्य निजसहचरीसुखमतीति
भावः । फलेयद्विरात्मभरिस्वेति (पा० ३।२।२६) चात्कुक्षि-
म्भरिः । रात्रीतर्षं अस्थितद्वेषोरिति (पा० ३।४।५७) एणमुल् ।
दृतीया प्रवृत्तीति (पा० २।२।२१) समासः ॥ ३३ ॥

जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ
नवमिव मिथः सम्भुञ्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।
सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं
तदमृतभुजां भर्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभः ॥ ३४ ॥

जगतीति । जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने स्त्रीपुंसौ
स्मरागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तावेवास्य वेदिनौ
नान्यौ । यद्वा स्मरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने
नान्ये एतादृशे चतुरे मिथुने स्म इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत
आह । यौ चक्रवाकस्त्रीपुंसौ वियुज्य वियुज्य पुनरन्योन्येन सह
रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिव अतिपरिचयजन्याव-
ज्ञाशून्यं सातिसृहमिव सम्भुञ्जाते सुरतसुखमनुभवतः । अजस्र-
कामसेवनादिरागो भवेदिति वियुज्य सम्भोगः प्रत्ययसम्भोगव-
द्रसातिशयचमत्कारकारी भवतीति कामशास्त्ररहस्यं ज्ञात्वेव
तावेवं कुर्वत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यद्यस्मात् अमृतभुजां
केवलपीषाहाराणां सुराणां भर्ता स्वामी सुखभतरामृत
इति यावत् । विभुर्यापकः समर्थो विषभक्षणेऽप्यसम्भावितोपद्रव
इति यावत् । स शम्भुः नीरोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुख-
कारी असम्भावितरोगोऽपीश्वरः सततममृतलक्षणादेवाहाराद्ग-
च्छादरोचकं अमृतान्नानभिलाषरूपं रोगमापत् प्राप । तत्
तस्मात्परिहारार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्वादजन्याहृषि-
परिहारार्थमेव स कालकूटं भक्षितवान्, अनन्तरञ्च पुनर-

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकासुचं
 दिनमणिमणिं तापे चित्ताग्निजास्र यियासति ।
 विरहतरलज्जिह्वा बद्धाङ्गयन्त्यतिविह्वला-
 मिह सद्यचरो नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥

मृतभक्षणे प्रत्ययैव रुचिसस्य यथा जायते तथा वियोग एव
 सभोगे नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चक्रवाकाभ्यां क्रियत
 इति तावेव कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः । पारगौ अन्नात्य-
 न्नेति (पा० ३।२।४८) उः । सम्भुञ्जाते भुजोन्नवन इति (पा० १।
 ३।६६) तङ् । अनेन सभोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति
 सूच्यते ॥ ३४ ॥

विशतीति । युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठस्त्रीवियोगे मिहि-
 कासुचं शीतांशुं विशति सति रात्रीमुचं रात्रिलक्षणप्रियात्या-
 गिनं तथा वियोगजन्ये तापे परितापे श्रौण्ये च निजाचित्ताच-
 क्रवाकहृदयात् सकाशात् दिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति
 जिगमिषति सति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वली-
 भवन्ती खलन्ती जिह्वा येषां ते रथाङ्गविहङ्गमा विरहेणा-
 तिविह्वलां सद्यचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वसङ्केतेन नाम
 गृहीत्वा इह प्रभाते क्रीडासरमि वा बद्धवारं आङ्गयन्ति आ-
 कारयन्ति । अन्योऽप्यतिविह्वलो बद्ध वारं आकार्यते असिति
 न वेति सन्देहात् । प्रतिचक्रवाकानां संयोगः परितापत्यागः
 परस्परङ्गानं चन्द्रधूसरत्वं सूर्यकान्तसन्नापस्य । प्राख्यं मिहि-

स्वमुकुलमयैर्नैत्रैरन्ध्रम्विष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिका ।

केत्यमरः । रात्रीमुचं क्षिप् । रुगिति सत्यदादित्वात् । मिहि-
का रुग्यस्येति समासः । तरलजिह्वा तरलेवाचरतीति आचार
क्विवन्ताच्छतरि पुमन्त् । आकलयन्ति स्यर्द्धाभावात्तडभावः
॥ ३५ ॥

स्वेति । जनो लोकः स्वमुकुलमयैः आत्मीयकलिकानेचरूपैः
कृत्वा अन्धम्विष्णुतया अनन्धाया अण्यन्धलाङ्गीकाराद्भेताः रवेः
अनवेक्षिकां अनवलोकिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्व्याचष्टे
दुष्टां कथयति । अवश्यदर्शनीयपवित्रसूर्यादर्शननिश्चयमादित्यं
मिषोदयं न सहत इति लोकः किमिति निन्दति, अपि
त्वयुक्तेयं निन्देत्याक्षेपः । उ अहो किं निन्दतीति वा । अन्ध-
म्विष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजानन्नेव किमिति निन्द-
तीति अनविशेषणं वा । कथमयुक्तमित्यत आह । हे ओतारः
यूयं शृणुत शृणुत तस्याः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञो
नृपस्य दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमुत्पन्नेषु व्याक-
रणादिग्रन्थेषु विषये लिखितास्तच्छिष्यैः पठिताश्चातः अवश्य-
दर्शनीयं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यमप्यथा राजदारा इत्येव
लिखितास्तच्छिष्यैस्तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमित्याशङ्क्याह
सा कुमुदिनी किल प्रसिद्धं न भाविनी भविष्यति अर्थाद्राज्ञो
दाराः, अपि तु राज्ञश्चन्द्रस्य अथच नृपस्य दारा भवन्त्येव ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
 शृणुत शृणुतास्यस्य न सा-किल भाविनी ॥३६॥
 चुलुकिततमःसिन्धोर्धृङ्गैः करादिव प्रुभ्यते
 नभसि वि-सिनोबन्धोरन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।

राजमहिष्यो हि अतिसुरचितत्वादस्यस्यः, इयमपि तथा,
 तस्मादेतस्या अपि अस्यस्यस्यता युक्तेति रहस्यानभिज्ञा जना
 दृष्टेवेतां निन्दतीत्यर्थः । किलशब्दः किमर्थो वा । अत्र य इति
 कुमुदिनीपरामर्शेपि दारैः सामानाधिकरण्याद्भवचनं । येति
 पाठः समीचीनः । लिखितपठिता एकवचनं बहुवचनं वा ।
 सूर्यादयवशात् कुमुदिनी सङ्कुचितेति भावः । अन्यन्मविष्णुतथा
 कर्त्तरि भुवःखिष्णुजिति (पा० ३।२।५७) अन्यशब्द उपपदे भुवः
 खिष्णुचः खित्वात् अर्द्धिषदिति (पा० ६।२।६७) मुम् । अवे-
 चिका एलि प्रत्ययस्वादिति (पा० ७।२।४४) कात्यूर्ध्वस्थेत्वं ।
 लिखितपठिताः कर्माधारयोद्धो वा । अस्यस्यस्यः अस्यस्यल-
 लाटयोरिति (पा० ३।२।३६) खश् खित्वान्मुम् । अत एव ज्ञाप-
 कात् क्रियायोगिनोपि नञः समासः ॥ ३६ ॥

चुलुकितेति । गगने गच्छद्भिर्धृङ्गैः उदविन्दुभिरिव नभसि
 प्रुभ्यते दृश्यते । किन्धूतैरुदविन्दुभिः चुलुकः कृतचुलुके धृत्वा
 पीतः तमःसिन्धुस्तिमिरसमुद्रो येन तस्य वि-सिनोबन्धोः पद्मि-
 नीमिषस्य सूर्यस्य करात् किरणादेव हस्तात् रन्ध्रेभ्योऽङ्गुल्य-
 क्षरास्रविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः, चुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिव-

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयीपरिरम्भणा-

दनुपदमदःपङ्काशङ्काममो मम तन्वते ॥ ३७ ॥

घृष्टणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-

परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

र्त्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधोगलिताः हृत्पद्मजलवि-
न्दव इव भृङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थः । चुलुकितेति करविशे-
षणं वा । अनुपदं गगनात् सकाशात् कमलानि प्रति पातानन्तरं
शतदलाख्यान्यतिस्थूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतसः मक-
रन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागदयं यत्तटदयं तस्याः
परिरम्भणात् संक्षेपादुभयतस्तत्र लगनाद्धेतोरमी भृङ्गा अदःप-
ङ्काशङ्कां अमुष्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टकर्दमसम्भा-
वनां वैतालिकस्य मम तन्वते विस्तारयन्ति । सकलेऽपि तमीजले
पीतेऽवशिष्टतया पङ्क इव भृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः । अमुष्या
मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः पङ्क इति वा । प्रवाहतटदये पङ्को
युक्तः । भृङ्गाश्च मकरन्दस्योपरि नोपविशन्ति किन्तु अभित इति
तेषां जातिः । प्रातःकालो जातोऽन्धकारः साकल्येन विनष्टः
भ्रमरास्तस्मिन्नेभ्यो निर्गत्य गगन उड्डीय मधुपानार्थं कमला-
न्युद्दिश्य यान्तीति भावः । चुलुकित इति तत्करोतीति (पा० ३।
१।२६।वा० १) प्लक्ताक्तः शुभ्यते शुभृङ् दीप्तौ भावेयक् ॥ ३७ ॥

घुष्टणेति । घुष्टणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां श्रेणि-
संस्थाः श्रेणां कान्तीनां अनादरिभिः अनादरणशीलैः ताभ्योऽपि

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुव्रता-
 वलिशवलनाद्गुञ्जापुञ्जश्रियं ग्रहयालुभिः ॥ ३८ ॥
 रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितमा रवे-
 र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।
 अजनि सरसो कल्माषो तद्भवं धवलस्फुट-
 त्कमलकलिकाखण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३९ ॥

रक्ततरैः सरःपरिमरचरैस्तीरसञ्चरणशीलैः कुमारतरैरतिबा-
 लैर्भासां भर्तुः करैः सूर्यकिरणैः जलजामोदः गगनावगाहिक-
 मलवज्जलपरिमलसद्विषय आनन्दस्तेनोत्पत्तिष्णुहृत्पतनशीला
 मधुव्रतावलिस्तया शवलनात् मिश्रणाद्धेतोः गुञ्जापुञ्जश्रियं अ-
 र्द्धरक्तेष्वक्ष्णुगुञ्जाराजिशोभां ग्रहयालुभिर्यहणशीलैः अजनि
 तत्सदृशैर्जातमित्यर्थः । बाला अपि सुमनसां धीराणामप्यना-
 दरिणो भवन्ति । बाला अपि रक्तकराभवन्तीति केचित् ।
 अजनि भावे चिण् । उत्पत्तिष्णुः अलङ्कृजि (पा० ३।१।१३६)
 तीष्णुश्च । शवलनं तत्करोतीति (पा० ३।१।१६।वा० १) ण्यन्ता-
 खण्डसके भावे ल्युट् ॥ ३८ ॥

रचयतीति । यद्यस्मात् रवेः कुमारितमा अतिबाला रुचिः
 सरसां शोणीं रक्तवर्णां रचयति । यस्माच्च कमले मकरन्दा-
 स्मादार्थं पातुका अलिपटली मृङ्गश्रेणी स्वसम्बन्धादेतां नीली-
 कर्तुं व्यवस्यति । यतश्चेयं धवलानां स्फुटन्तीनां कमलकलि-
 कानां खण्डैः समूहैः पाण्डूकृतं उदरमण्डलमध्यदेशो यस्याः

कमलकुशलाधाने भानोरक्षे पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
कविभिरुपमादानादभोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्यलूकविलोचने ॥ ४० ॥

मैतादृशी तस्मात् ध्रुवं निश्चितं इयं सरसी कल्पापी कर्बुरेवा-
जनि जाता । रक्तकृष्णश्वेतवर्णमिश्रणात् कर्बुरलोप्तेषा । ध्रुवमु-
त्प्रेक्षायां वा । बालातपो जातः भ्रमराः परितो भ्रमन्ति कम-
लानि विकसितानीति भावः । चित्रं किर्मरि कल्पापेत्यमरः ।
शोणो शोणाद्याच्चासिति (पा० ४।१।४३) डीप् । कुमारितमा
घरूपेति (पा० ६।३।४३) इत्थः । पटलकल्पापी गौरादी ॥ ३९ ॥

कमलेति । कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकूल्याचरणे
भानोः अक्षो अत्याश्चर्यरूपं पुरुषसम्बन्धि व्रतं नियमः, अङ्गी-
कृतपरिपालनशीलत्वमिति यावत्, यं दृष्ट्वाऽहो आश्चर्यरूपः
पुरुष इति सर्वे वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह । यद्यस्मात्ता-
त्त्विकानि कमलानि विकासयतीति किं वाच्यं किन्तु श्रियोः
कान्तिलक्ष्म्योः गृहलं स्थानतां विवक्षुभिः वक्षुमिच्छुभिः व्यास-
वाल्मीकिकालिदासादिभिः कविभिः उपमादानात् किञ्चिच्छ्री-
गृहत्वादिगुणसादृश्यादपि अभोजतां कमललं गमितानि प्रा-
पितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्दिष्टानि
लोकनेत्राण्यसौ रविः उपकुरुते उन्मीलयति । उदितरे हि
सूर्ये लोकनेत्राण्युन्मीलन्ति । अथ च घटाद्यर्थग्रहणसमर्थानि

यदतिमहतो भक्तिर्भानौ तदेनमुदेत्वर-
त्त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।

करोति । यत आलोकसहकृतमेव चक्षुः पदार्थग्रहणममर्थं ।
यदपि अतथाभावात् श्रीगृहत्वाभावात् कविभिः कमलत्वेना-
नुरक्तत्वादलूकविलोचने मुञ्चति नोन्मीलयति । न च पदा-
र्थानापादयति । यत्रोलूकस्य दृष्टिस्तत्रालम्ब्योरिति लोकप्रसि-
द्धिस्तत्रेचयोः श्रीगृहत्वं दूरनिरस्तं । सूर्येण कमलानि कमल-
तुल्यानि च लोकनेत्राणि विकाश्य उलूकनेत्राणि कमलगुणयो-
गाभावादविकाश्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा सत्या कृता ।
एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः कोऽपि नास्त्येत्यर्थः । कमलानि विकसि-
तानि सर्वोऽपि लोकः प्रबुद्धः कौशिकनेत्रे च निमीलिते प्रा-
तःकालो जात इति भावः । श्रीगृहत्वविवक्षुभिः द्वितीयेति
योगविभागात् समासः । उपमितिरूपमानं नपुंसके भावे ल्युट् ।
उपमीयतेऽनेनेति उपमानं सादृश्यमिति भावः ॥ ४० ॥

यदिति । यद्यपि त्वं भानौ अतिमहतो भक्तिर्यस्यैवभूतो
वर्त्तमे तत्तर्हि हे अध्वरपद्धतेर्यज्ञमार्गस्थाध्वन्य महायाज्ञिक
नल उदितरमुदयशीलमेनं सूर्यं त्वरितमुपतिष्ठस्व पूजय । शोध-
मुपस्थाने हेतुमाह । हि यस्मात् इह समये प्रभाते किञ्च प्रसिद्धं
रविमभिलक्ष्योक्त्य उपस्थानमन्त्रेणोद्धं क्षिप्ता जलाञ्जलयो
मन्देहास्थेषु राक्षसेषु उदवज्जतां जलरूपाश्च निभावं व्रजन्ति
वज्रीभूय तान् भस्मोर्कुर्वन्तीति श्रुतावुक्तमित्यर्थः । तिस्रः कोट्यो-

इह हि समये मन्देक्षेण ब्रजन्त्युदवज्रता-
मभिरविमपस्थानोत्तिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥
उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
शिष्टतरमक्षोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

ह्रस्वकोटी च मन्देक्षा नाम राक्षसाः इति पुराणञ्च । तस्मादु-
दयात्पूर्वं शीघ्रमुत्तिष्ठस्वेत्यर्थः । अध्वन्यमिति पाठे अध्वरपङ्क्त-
तेरध्वानमलं गामिनं । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात् पुंवङ्गावा-
ङ्गावः । अध्वन्य अलङ्कारस्यै अध्वनो यत् खाविति (पा० ५।२।
१६) यत् । उदवज्रतां मन्यौदनेत्यादिना (पा० ६।३।६०) उद-
कस्योदादेशः । अभिरभागे (पा० १।४।८१) इत्यभेः कर्मप्रव-
चनीयत्वाद्धितीया ॥ ४१ ॥

उदयेति । इयं अहर्मणेः सूर्यस्य मण्डली उदयशिखरिणः
उदयाचलस्य प्रस्थे सानुनि अवस्थायिनी वर्त्तमानाऽक्षया भूयसी
शिष्टतराणि रक्ततराणि मह्यं तेषां तान्येव माणिक्यानि
तेषां खनिरुत्पत्तिभूमिः ध्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच्च श्यामां
पिंधायिकां आकरद्वारा आच्छादिकां रजनिरूपां दृढदं
शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमुद्रिता उद्घाटितेति
न खलु नैव जाने रात्रिविगमे यतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः
कर्म । न जाने अर्थात्तं जनमित्यर्थ इति वा । अन्यापि माणि-
क्यादिखनिः पर्वतप्रस्थावस्थायिनी ह्यणतरशिलापिहिताऽपि
केनापि भाग्यवतोद्घात्यते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्माऽनेन

रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
 न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥
 सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
 दयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।
 विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
 नवतरकरस्वर्णस्त्रावि द्वितीयमर्द्धमणिः ॥ ४३ ॥

विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपि त्वेवमेव जानामि । कालपरिव-
 र्त्तकारिणा ब्रह्मणैवोद्घाटितेत्यर्थ इति काकुर्वा । खनिः खलु
 खनिरिवेत्युत्प्रेक्षा वा । कतमः उतमश् । अतिशये स्वार्थे वा
 तम एव ॥ ४२ ॥

सुरेति । सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात् कुण्डलदयं कर्णभूषणयुगं
 ब्राह्मणवेषं धृत्वा प्रतिग्रहरूपेणग्रहीत् । किलेति पुराणादौ
 प्रसिद्धं । अथ प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलदयं खलु निश्चितं
 प्राच्यै दिग्ने प्रादात् । हि यस्मात् स शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिः धवः
 रजिता च प्रियान् प्रियायै प्राच्या प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं
 प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह । तत्र प्राच्यां
 तयोर्दयोर्मध्ये वा विधुः सायं उदयभाक् उदित्वर आरक्त-
 किरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टं । प्रातः, अर्द्धमणिः, नव-
 तरासत्कालनिर्गताः करा रक्ततरकिरणाः तद्रूपस्वर्णस्त्रावि
 सुवर्णस्ववर्णशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्
 तस्यै तद्वयं तेन प्रप्तमित्यहं शङ्के इत्यर्थः । सूर्यस्य कुण्डलस-

दहनमविशद्दीप्तिर्यास्तुङ्गते गतवासर-
प्रशमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणी ।
अधरभुवनात् सोढृत्यैषा ष्ठात्तरणेः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तितां ॥ ४४ ॥

मर्थनार्थं प्रसङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तं । बालतरकिरणः सूर्यः
उत्तमसुवर्णस्त्राविकर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः । कर्णे-
नेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्वणि कथा ॥ ४३ ॥

दहनमिति । या दीप्तिः रागिणी रक्ता सती विवस्वति
सूर्यलक्षणे पत्यौ गतवासरप्रशमे पूर्वदिनावसाने सायङ्काल-
समयमस्तमयकालं प्राप्तेऽतएवास्त्रं विनाशं अस्त्राचलं वा प्राप्त
गते सति, अग्निर्जीतिरित्याद्यग्निहोत्रमन्त्रादिप्रामाण्यात् दहन-
मविशत् । सैषा दीप्तिः अधरभुवनात् पातालात् सकाशात् ष्ठात्
बलात्कारेणार्थात्तरणिमेवोद्धृत्योदयं प्रापय्य तरणेरये कृताम-
रपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्यया एवम्भूता सती
तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्त्तमाना मूर्त्तिर्धत्ते स्तुतां धत्ते ।
क्रमेण सूर्यो ऊर्ध्वदेशे प्राप्ते दीप्तिः खरतरा जातेति भावः ।
या नारी भर्त्तरि विनाशसमयप्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्नु-
रागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेशं कुरुते, सा
दुष्कृतैः पातालप्राप्तमपि निरयपतितं, व्यालघाही यथा व्याल-
मित्यादिवचनप्रामाण्याजिरयाद्वलादुद्धृत्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः
सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्याः, सती गौरी

बुधजनकया तथैवेयं तनौ तनुजन्मनः
 पितृश्रितिहरित्यर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।
 शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिवा-
 दपि यदमलच्छायात् कायाद्भूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

तस्या वा व्रतयुक्ता मूर्त्तिर्यस्यास्तत्तां धत्ते । गौरीवदियमपी-
 त्यर्थः । समयप्राप्ते प्राप्तापन्न इति (पा० २।२।४) समासः ॥ ४४ ॥

बुधेति । तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्त्तमानः कालिमा
 श्यामलं किल प्रमिद्धं निश्चितं वा, पितुः प्रिन्नोर्वा श्रितिहरिद-
 र्णादीनां कृष्णनीलवर्णपत्रफलशाकादीनां य आहारो तल्लक्षणं
 श्रितिहरिद्वर्णं यदाद्यमदनीयं पत्रशाकादि वा तस्माज्जातः
 सश्यामो मैत्रातनयत्वादित्यादि बुधानामुदयनाचार्यादीनां
 इयं कथा गोष्ठी तथैव सत्यैव । यद्यस्माद्धेतोः भास्वतः इतः
 प्रत्यक्षदृश्यादमलच्छायादुज्ज्वलक्रान्तेः शुक्लभास्वरादपि तमसां
 पिवात् तमिस्रैकहारात् कायात् शमनयमुनाक्रोडैः यमयमु-
 नाशनैश्चरैः कालैः श्यामैरभूयतोत्पन्नं । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि
 श्यामतमिस्राहारपरिणतिवशात् यमादिभिरपत्यैः श्यामैर्जातं
 तस्मादिदं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण नाशि-
 तमिति भावः । आद्यं अदेः ऋदलोर्णादिति (पा० ३।१।१२४)
 ण्यत् । कास्त्रीव कालौ वेति पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।
 ६७) । तमसां कर्माणि षष्ठी । अभूततद्भावे तद्ध् । क्रोडः कालो-
 सितः पङ्कजमन्दः छायासुतः शनिरित्यमरशेषः ॥ ४५ ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययं
दिनमयमयं कालं भूयः प्रह्वय तथा रविः ।
न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुं ॥ ४६ ॥

अभजतेति । अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अत्ययं प्रत्युषं
प्रतिरात्र्यवसाने इत्यर्थः । दिनमयं दिनरूपं कालं चुष्यादि-
लक्षणसमयं अथच तद्रूपं ग्यामं वपुः भूयो वज्रतरं यथा तथा
पौनःपुन्येन वा प्रसूय उत्पाद्य चिरकालमभ्यासं तथा तेन प्रका-
रेण अभजत अग्निअयत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं काल
प्रसूतिर्यस्याथ च काली ग्यामा प्रसूतिर्यस्यैवभूताऽसौ सूर्यः
यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्माधाने जन्माद्यं वीजक्षेपसमये-
ऽपि, अनेन चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्य स्वभाव-
मुज्झितुं खलु निश्चितं न शकिता समर्थो भविता । कालप्रसूति-
स्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तावपि कालावुदपा-
दयदित्यर्थः । उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः ।
प्रातःकाले क्रियमाणोभ्यासः पटुतरो भवति । चिराभ्यासं मयू-
रव्यंसकादित्वात् समासः । यद्वाऽकारान्तस्य चिरशब्दस्य अत्यन्त-
संयोगे चेति (पा० २।१।२८) समासः । प्रतिक्षणदात्यये वीष्णा-
यामव्ययीभावे नाव्ययीभावादिति (पा० २।४।८३) सुपोनलुक् ।
तृतीया सप्तम्योर्बहुलमिति (पा० २।४।८४) त्यम् अत्यथामिति
निपातः कालप्रसूतिः पक्षे पुंवत् ॥ ४६ ॥

रुचिरचरणः स्तुतोऽश्रीसनाथरथः शनिं
 शमनमपि स ज्ञातुं लोकानस्तुतं सुताविति ।
 रथपदकपासिन्धुर्बन्धुर्दृशामपि दुर्जनै-
 यदुपहसितो भास्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः॥४७॥

हसिरेति । सुजनैरेव स्तुतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्य-
 द्यस्मादेवं उपहसितः स्तस्मादतितुच्छान्परवर्णनोपजीविनः को-
 नाम खलो नोपहसिष्यति, अपि तु सर्वोऽप्युपहसिष्यत्येव । यथा
 उदिते सूर्ये सङ्घिः सूर्यस्त्वार्षणा क्रियते तथा खलैर्न, एवं तुच्छा
 एते स्तोदरभरणार्थं यत्किञ्चिददन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां
 कृतार्था भवादृशे राजशिरोमणिभिरस्माकमर्हणा क्रियत एवेति
 खलानां प्रयासो वृथा एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित-
 इत्यत आह । सूर्यः रुचिरास्तरणाः स्तुतिलक्षणया किरणा यस्य
 तथा स्तुतस्वरूपस्य उर्व्या महत्या श्रिया सुता सूर्येणैव प्रस्तुता
 उर्वी श्रीस्तया सनाथोऽलङ्कृतो रथो यस्य सः । तथा शनिं शमनं
 जनैस्वरदण्डधरौ सुतौ लोकान् ज्ञातुं अस्तुत । शनिर्हिस्तुत्यादि
 सिद्धिमाचहेतुलोकपालतया लोकान् रक्षति । यमोऽपि दुष्टा-
 दुष्टयोर्निग्रहानयहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिजननद्वारा
 रक्षति । एतादृशौ परोपकारपरौ पुत्रौ अस्तुत । तथा रथपदा-
 नामनाथानां चक्रवाकानां कपासिन्धुर्दयासमुद्रः रथस्य पदेन
 यन्त्राद्येन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा सकलपदार्थग्रहण-
 यन्त्रकार्यालोकसम्पादनद्वारा दृष्ट्वा सर्वजननेत्राणां बन्धुः मित्रं

शिशिरजरुजां घर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-

मथ खरकराश्यानास्थानां प्रयच्छति यः पयः ।

एवभूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभावोऽपि इति स्तुतिपत्रः ।
रुचिस्तेजोरूपस्थापकर इति यावत् । तथा अचरणस्वरण-
रहितः यदा विपरीतलक्षणया रुचिरौ चरणौ यस्य । पुरा-
णादौ चरणाङ्गुल्यादिधाने कुष्ठादिदुष्टफलश्रवणात् धानेऽथ-
चरणैव सूर्यः । विश्वकर्मणा कुन्दे आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां
दुःसहत्वाचरणाकारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति सुनेत्र-
वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोक्तोपहासः । तथा स्तुतस्य
अनूरोः सारथेरुत्तमभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्ध-
लक्षणा । तथा श्वनेः क्रूरग्रहत्वाच्चिरकालभोग्यदुःखदत्ताद्यम-
स्यापि जगत्प्राणचरणशीलत्वात् परपीडाकरणैकस्वभावौ श-
निशमनौ पुत्रौ लोकान् चातुमसूतेत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा
तिथ्यगोनिपत्तिविशेषचक्रवाकाणामेव दयासिन्धुर्नान्येषां ताप-
करत्वात् तादृशानामेव बन्धुर्नान्येषां । यदा तेजोभरेण दृष्टि-
प्रतिघातकारित्वादबन्धुरपि दृष्ट्वा बन्धुरित्यपि विरुद्धलक्षणेति
उपहासपत्रः । एवभूतः सूर्यः समुदेतीति भावः ॥ ४७ ॥

शिशिरेति । स भानुर्दृष्टति उदेति । स कः, यः शिशिरर्तौ
शिशिरं हिमं तस्माज्जाता इक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां
जनानां शर्मणः सुखस्योदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसम्बन्धिनं
घर्ममुष्णं क्रमेण प्रयच्छति । अयानन्तरं वसन्तनिदाघसम्बन्धिनः
खराक्षीक्ष्णतरा कराः सूर्यकिरणस्यैः आश्यानं शुष्कं ज्ञानं आहं

जलभयजुषां तापं तापसृष्ट्यां हिममित्यय-
 म्परक्षितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥
 इह न कतरश्चित्रं धत्ते तमिस्ततोर्दिशा-
 मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।

मुखं चेपां तेषां देहिनां सुखाय पयः वर्षासम्बन्धुदकं प्रयच्छति
 दत्ते । ततो जलभयजुषां जलमीनानां तापं दत्ते । ततस्तापसृष्ट्यां
 शारदतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते एवम्प्रकारेण परेभ्यो
 यद्धितं तस्मिन् विषये मिलतां पौनःपुन्येन घटमानानां कृतेः
 श्रितातापजलदानरूपपुरुषव्यापारस्यावृत्तिरावर्त्तना यस्य । यदा
 कृत्यानां श्रितादिदानरूपाणां कार्याणां आवृत्तिर्यस्यैवभूतः
 परोपकारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः । श्रानेति द्रवमूर्त्तिस्पर्शवाचि-
 त्वाभावात् सम्प्रसारणाभावः । निष्ठानत्वं । परहितेति चतुर्थी-
 तदर्थाद्येति (पा० २।१।३६) ममासः । कृत्या कृत्रः शस्तेति (पा०
 ३।३।१००) योगविभागात् क्तिनि कृतिः । चकारात् क्यपि
 तुकिचकृत्या । पचे अर्धार्थे विभाषाकृतृषोरिति (पा० ३।१।
 १२०) क्यपि तुक् ॥ ४८ ॥

इहेति । पूर्वादीनां चतसृणामपि दिशां उत्सङ्गेषु प्रान्त-
 देशेषु श्रिता वर्त्तमानास्तमिस्ततोस्त्रिमिरपरम्पराः क्षणाद्-
 यतां विनाशयतामपि अयं सूर्यः सूर्यस्य रोचिषां तेजसां, रविः
 शरणं यस्य तद्भावं वृक्षतलवासिलादेत्य प्राप्य निवसदन्तमानं
 क्षारारूपं तमः श्रमयितुं विनाशयितुं आनैश्वर्यमसामर्थ्य-

तरुशरणतामेत्य ऋष्यामयं निवसत्तमः

शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोक्षिषां ॥ ४८ ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामञ्ज्रजेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजादस्माद्वस्त्रावधीत्य भिषज्यतः ।

मभूदिति यत् इहात्रासामर्थ्यविषये कतमः को नाम जनश्चिन्तं
विस्मयं न धत्ते, अपि तु सर्वोऽप्याश्चर्यं प्राप्नोत्येव । दिगन्तगताया
अपि तिमिरपरम्परायाः संहारे येषां शक्तिः तेषां रवितेजसां
तरुतलमाचक्षितं क्वाथारूपं समीपवर्त्यपि तमः शमयितुं शक्ति-
र्नाभूदित्याश्चर्यमित्यर्थः । तनु इति पाठे तनु अल्पं शरीरं वा
शरणं यस्य तद्भावं प्राप्य निवसदित्यर्थः । मष्टदाश्रयेण स्थितमपि
यो विनाशयितुं शक्नोति सोऽत्याश्रयेण वर्त्तमानं शमयितुमपि
न शक्नोतीत्याश्चर्यमेव । तरुः ऋष्यामयं देहः ऋष्यामयं वा तमो
विहाय सर्व्वमपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । अनैश्वर्य्यं
अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे न नञ् पूर्व्वादिति (पा० ५।१।२२१)
भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिस्वनीश्वरशब्दस्य पाठात् व्यञ्जि
नञः शुचीश्वरेति (पा० ७।३।३०) पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥ ४८ ॥

जगतीति । दस्त्रौ नाशतौ निजात् स्वीयात् अस्मात्पितुः
सूर्यादधीत्यैवायुर्वेदं पठित्वैव भिषज्यतः । स्वर्लोके चिकित्सां
कुर्वतः । किम्भूतात् पितुः, जगति वर्त्तमानं तिमिरं अथच वस्तु-
दर्शनासामर्थ्यजनकं नेचरोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आ-
युर्वेदोक्तप्रतीकारेण शमयतः । तथाऽञ्ज्रजे कमलखण्डे वर्त्तमानां

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनैचिती
 यदयमदयः कङ्काराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥
 उडुपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-
 द्यदपि विसिनीं भानोजीयां जहास कुमुदती ।

मूर्च्छां सङ्कोचमपि नाशयतः, अथचाप एव ससर्जादाविति
 वचनादपां मूलभूतत्वादङ्गव्रजे लोकसमूहे वर्त्तमानां मूर्च्छां
 वैचित्त्यध्वस्तचेतन्यभावरूपं मोहमपाकुर्वन्तः । उपचारचतुरात्
 कल्याणपाणैर्वैद्यादधीत्यैव हि राजवैद्यो भवति, तस्मादैद्या-
 त्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अपि
 च किञ्च सर्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यासौ
 सूर्यो तातः पिता ततस्तस्मात् कङ्काराणां कुमुदानामपमृत्यवे
 सङ्कोचायां यथाकालमरणायोदेति । यत् यतोऽयं सूर्योऽदयो
 निष्कृपः साऽस्य सूर्यस्य किमनैचिती अपि तेषाऽसौचित्येव
 कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्यं गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता च
 यमेनायस्मात् स्वपितुरेव सकाशात् पठितेत्यर्थः । उदयता
 सूर्येण तमो नाशितं, कमलान्युन्मीलितानि, कुमुदानि मुकु-
 लितानीति भावः । पितुः आख्यातोपयोग (पा० १।१।२६)
 इत्यपादानत्वं । भिषज्यतः । कङ्गादिः ॥ ५० ॥

उड्विति । अयमिदानीमस्त्वं जिगमिषुः उडुपरिवृढश्चन्द्रः
 सायं उदितः सन् अस्त्वं गतेन पत्या सूर्येण मुक्तां त्यक्तां विधो-
 गिनीं भार्यां पद्मिनीं यद्यस्माद्गतरात्रौ अपीडयत् सङ्कोचितवान्

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
प्रसरति नवार्के कर्कन्धूकरुणारोचिषि ॥ ५१ ॥
श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना
विहरणकृतः शाखाः सान्नाच्छतानि दशत्विषां ।

अथच करैर्दूषितवान् । यदपि चन्द्रे पद्मिनीं पीडयति सति
कुमुदती कुमुदविकासव्याजेन रात्रौ जहास, अतएव हेतोः
तदुभयं चन्द्रकुमुदिन्यौ कर्कन्धूपलवत् पक्वबदरवत् कणारुण-
रोचिषि ईषद्रक्तकिरणे नवार्के तरुणादित्ये प्रसरति प्रकर्षेण
गच्छत्युदयति सति निजशङ्कया स्वकृतानाचारनिमित्तभयेनेव
प्रयोजकेन सङ्कोचितं सङ्कोचं प्रापितं निःप्रभोक्तमित्यर्थः ।
इत्यहं शङ्के मन्ये । सूर्य उदितः पद्मिनी च विकसिता चन्द्रे
निःप्रभोऽस्मिमेति कुमुदिनी सङ्कुचितेति भावः । अन्यत्राप्युक्तं प्रमेयं
बोद्धव्यं । कर्कन्धूर्बदरी कोलीत्यमरः । सङ्कोचितमिति ण्यन्तात्
कर्माणि निष्ठा, अन्यथा व्याख्याने सङ्कुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं
निजशङ्कया करणभूतया स्वयमेव सङ्कुचितं कृतारम्भमिति वा
व्याख्येयं । कर्कन्धूकुणेति पाठश्चिन्त्यः । ग्रन्थविस्तारभयात् सा-
धकबाधकादिर्नोक्तः सुबुद्धिभिर्विविच्य बोद्धव्यं ॥ ५१ ॥

श्रुतीति । अहिपतिः शेषः ज्योतिःशास्त्रानुसारेण अवनेर्भूमे-
रधराध्वना अधस्तनेन मार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरण-
कृतः परिभ्रमतः । तथा श्रुतिमयी वेदरूपा तनुर्देहो यस्य तस्यास्त्र-
भानोस्त्रिषां दशशतानि एकसहस्रमेव दशशतानि कठकण्टा-

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्रराः
 पृथग्विपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥
 बद्ध न खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
 कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।

दिशाखाः निशि निशि रात्रौ रात्रौ सहस्रफणत्वात् प्रतिफणञ्च
 नेत्रद्वयसङ्गावाह्याभ्यां सहस्राभ्यां दृग्भिः सहस्रद्वयपरिमिताभि-
 र्दृष्टिभिरनुक्रमेण युगपत् पृथक्च चक्षुःश्रवस्त्वात् साक्षात् शृणोति
 पश्यति चेत्यहं जाने । क्रियाद्वये क्रमेण हेतुद्वयं । यतः सहस्रराः
 स्वरूपेणोदात्तादिस्वरैः सह वर्त्तमानाः खराणां शब्दरूपत्वा-
 न्शृणोति । तथा भास्वराः शुक्लभास्वरूपाः शाखाः ततः साक्षात्
 पश्यति च । रात्रौ पातालगामित्वात्तत्र च शेषस्य वर्त्तनादे-
 दमयश्चरोरस्य किरणसहस्ररूपं शाखासहस्रं शेषो नेत्रसहस्र-
 द्वयस्य सत्त्वाद्युगपत् पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति द्वितीयेन च
 पश्यतीति युगपत् पृथक्श्रवणदर्शनाभ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य
 सार्थक्यमभूदित्यर्थः । अतिमयतरोरिति पाठे वेदरूपस्य वृत्तस्य
 शाखा युक्ताः । अध्वना वलिसङ्घनेति पाठे वलिसङ्घरसातलमि-
 त्यभिधानात् स एवार्थः । दशशतानीति काकाचिवदुभयत्रापि
 सम्बध्यते । सहस्रराः वीपसर्जनस्येति (पा० ६।३।८२) पाञ्चिक-
 त्वात् सभावाभावः ॥ ५२ ॥

वर्द्धति । येषां कराणां खरता तीक्ष्णताऽग्रे पूर्वोक्तसमये
 बद्ध अतितरां न प्रतिभासते स्फुरति, सर्वथा नोपलभ्यत

उचितमुचितं जालेख्यन्तःप्रवेशिभिरायतैः

कियदवयवैरेषामालिङ्गिताङ्गुलिलिङ्गिमा ॥ ५३ ॥

इत्यर्थः । यदा नञ्समासेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्व्याङ्गे येषां
अतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते खलु निश्चितं । अथच येषां-
मुपरिभागे बह्वो नखरा नखाः येषां तत्ता उपलभ्यते तेऽमी
प्रत्यक्षदृश्या विकासहेतुत्वात् कमलागां सुहृदो बन्धोर्भातोः
कमलबन्धोर्वा कराः किरणा एव पाणयः प्रवालरुचः विद्रुम-
वद्रक्तकान्तयः, अथ च प्रकटवालकान्तयः अतिवासा अथच
वालपल्लववद्रक्तकान्तयो दृश्यन्त इति शेषः । तथा जालेख्यन्तःप्रवे-
शिभिः गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः अतएवायतैः तदशाद्दण्डव-
दीर्घाभूतैः कियदवयवैः किरणैः एषां किरणानां पाणीनाञ्च
य आलिङ्गितः सम्बद्धः अङ्गुलिलिङ्गिमा अङ्गुलिर्वाल्लिङ्गिमा
रुचिमाऽथवाऽङ्गुलिभिर्लिङ्गिमा तत् उचितमुचितमियमतितरा
अचिती । गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानामङ्गु-
लीतुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिवच्चारुता युक्तैव, पाणीनामपि दीर्घैः
कतिपयैरवयवैरङ्गुलिकृता चारुता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः ।
अङ्गुलिच्चारुतेत्यपिपाठः । नखाऽस्ती नखर इत्यमरः । उचितं
वीक्षायां द्विरुक्तिः । प्रवेशिभिस्ताच्छिल्वे आवश्यकं वा णिनिः ।
आलिङ्गिता लिङ्गिधातोः पचे कर्मणि लट्, पचे निष्ठा । लिङ्गिति
रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थात् धातोः पचाद्यचि
पृथ्यादेराकृतिगणत्वादिमनिच् समर्थनीयः ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-
 भवनवलभीजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः ।
 भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः
 पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति । भो राजन् त्वं भवनस्य गृहस्थोपरि वर्त्तमानानां
 वलभीनां गृहविशेषाणां जालाङ्गत्वा सविवराद्धेतोर्वलभीमेवा-
 र्यात् प्रविष्टवतीरमूर्ककररूपाङ्गुलीर्जालप्रवेशादङ्गुलीतु-
 ल्यान् सूर्यकरान् अथच करेखङ्गुलीनां युक्तत्वादकर्माणम-
 ङ्गुलीर्नाला इव कमलदण्डसदृशीनयनयोर्द्राक् शीघ्रं पेयत्वं
 गोचरत्वं नय प्रापय सादरं पश्य, तस्मैत्रयोः कमलताज्जाल-
 मार्गप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना एताः स्तनेत्रकमलनाला इव
 जनैर्द्रक्ष्यन्त इत्यर्थः । जालानां कमलतुल्यत्वात्तन्नाला इव त्वं
 पश्येति वा । अमूः काः । याः भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमध्ये
 परिभ्रमतां अणूनां त्रसरैणादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेन
 आक्रान्ता व्याप्ता अत एव दिवो वर्द्धकिना खलीकतक्षणा शृ-
 रेण विश्वकर्माणा पुनरपि कुन्दे शाणचक्रे धृता आरोपिताः सत्यः
 आशु भ्रमन्त्य इव किंवा न भान्ति अपि तु तथैव शोभन्ते । यदा
 भ्रमन्तः शाणघर्षणवशात् परितः पतन्तः येऽणवः शाणतेजसः क-
 णास्तेषां गणैराक्रान्तत्वं युक्तं । विश्वकर्माणा सूर्यः शाणमारोपित
 इति पुराणं । नयनयोराधेयत्वमिति पाठे स एवार्थः । गुणेति
 पाठे गुणेन वशनेत्यर्थः । जालात् जातावेकवचनं ॥ ५४ ॥

दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करै-
स्तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभिः
ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलं ॥ ५५ ॥

दिनमिति । दिवाकीर्त्तिरिव नापित इव दिवसः तीक्ष्णैः
सवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां तिमिरकवरीलूनां तमोरूपां वेषां
क्लिन्नमूलां कृत्वा निरदीधरत् निर्द्धारितवान् । मुण्डयित्वा कापि
कश्चित् केशोऽवशिष्टः स्यादिति गवेषितवानित्यर्थः । अथवा
वह्निर्निष्कासयामास । नापितोऽपि व्यभिचारादिदुष्टां स्त्रीयां
परकीयां वा स्त्रियं क्षुरैर्मुण्डयित्वा देशादह्निष्कामयति ।
ततोऽनन्तरं तस्मात् मुण्डनाद्वा परितस्तत्र पतयालुभिरधः पत-
नशीलैः केशस्तोमैः कृत्वा अवनीतलं तेषां वृत्तादिपदार्थानां
काया प्रतिबिम्बं तस्य कलाज्ञाजेन ध्रुवं निश्चितं अधवलं श्वामं
स्फुरति शोभते । वृत्ताद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालु-
केशवृन्दसम्बन्धकृतं न तु प्रतिबिम्बकृतं इत्यर्थः । कायाव्यति-
रिक्तं सर्व्वमपि तमो दिवसे सूर्यकरैर्नाश्रितमिति भावः । दिवा-
कीर्त्तिस्तु नापित इत्यमरः । कवरी जानपदेति (पा० ४।१।४२)
डीष् लूनां ज्वादिभ्य (पा० ८।२।४४) निष्ठानलं । निरदीधरत्
धारेऽस्मिन् णौचडी (पा० ७।४।१) त्युपधाद्भस्त्रले अभ्यासस्य सन्-
ज्ञावात् दीर्घो लघोरिति (पा० ७।४।८४) दीर्घः । तत्तच्छायेति
विभाषासेनेति (पा० २।४।२५) वा नपुंसकत्वं ॥ ५५ ॥

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे स्पष्टशब्दं
 यत्सोदर्यः स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
 अद्वा अद्वाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
 स्नानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥५६॥

इदानीं शाङ्खिकानां शब्दं श्रुत्वा तद्वाजेन नलयशोवर्णनं
 कुर्वन्ति । ब्रूम इति ॥ हे नल वयं श्रेयसे मङ्गलाय स्पष्टः स्तुतः
 ब्रूदो यस्य तं शङ्खं तव यश एव ब्रूमः, तत्कीर्त्तिमेव शङ्खरूप-
 तथा वर्णयामः । शाङ्खिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तत्त्वद्यश एव, तद-
 दुज्ज्वलतरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खस्वनो हि मङ्गलदीपकः । तद्य-
 शोऽपि स्नानानां शुभाय तव पुण्यस्नोकलाद्भवति । यस्य शङ्खस्य
 यशसस्य समुद्रप्रभवत्वाच्छुभ्रतरत्वाच्च सोदर्यः समानोदर्यो
 भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रः दिवि स्पष्टं लिखितोऽस्ति निः-
 प्रभत्वाच्चिलिखित इव निर्व्यापारः स्फुटोऽत्र दृश्यत इत्यर्थः ।
 तमिह गगने प्रत्यूषसमये वाऽस्य चन्द्रस्य अद्वा निश्चितं अद्वाकरं
 शङ्खसोदरत्वास्तिक्यमुद्भिजनकं करच्छेदं किरणविनाशमपि
 पश्य, शङ्खेऽपि किरणा न सन्ति अस्यापोदानो न सन्ति । कि-
 न्वास्य हरिणसम्बन्धी हारिणो यः कलङ्कस्तद्रूपं नितरां अति-
 श्रयितं स्नानेः श्यामतायाः स्थानमपि पश्य शङ्खस्यापुदरभागे
 नितरां श्यामतास्ति सा चन्द्रेऽपि तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसो-
 दर्यत्वं निश्चितं तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः । उक्त-
 प्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति तदपि तथाच हरिण-

सम्बन्धी यः कलङ्कसदस्य सुतरां स्नानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य
 अद्वेयशङ्खभ्रातृत्वेऽपि निष्कलङ्कं शङ्खमेव तव यशो ब्रूमः । न तु
 सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथच हे राजन् तव
 यशःश्रेयसे यशोविट्द्वये सृष्टब्रह्मं विरचितस्यतिवाक्यं शङ्ख-
 नामानं मुनिं ब्रूमः । शङ्खस्तव यशोविट्द्वये स्यति चकारेत्यर्थः ।
 यस्य शङ्खमुनेः सोदर्या भ्राता स लिखितनामा दिजेन्द्रो ब्रा-
 ह्मणश्रेष्ठो दिवि सृष्टमस्ति । इह लिखिते अङ्काकरं सत्यविश्व-
 सकारकं अङ्का साक्षान्निश्चितं वा करयोः पाण्योः ह्येदं कर्त्तन-
 मपि पश्य । तथा हरतीति हारीतस्तस्य शङ्खस्य भ्रातृद्वयानफ-
 लहरत्तुरस्य लिखितो यः सकलङ्कः पापं तदेव स्नानिस्थानं पश्य ।
 अथच श्रेयसे लोकानां कल्याणाय पुण्यश्लोको सृष्टः नल इति
 शब्दो यस्मिन् एवम्भूतं तव यशः शङ्खनामानमृषिं ब्रूमः समा-
 नधर्मात्वात्, न तु तद्भातरं कलङ्कित्वात्, सोऽपि धर्मार्थं स्यति-
 वाक्यानि सृष्टवान् । यस्य भ्रातेति पूर्ववत् । लिखितस्य सौख्यं
 हस्तच्छेदस्य भारते ज्ञातव्यः । शाङ्खिकास्तत्रबोधार्थं शङ्खं वा-
 दयन्ति तस्माच्छीघ्रमुक्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि
 ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थं
 मोदराद्य इति (पा० ४।४।१०८) यः । अस्मादेव निर्देशाद्यत्र-
 त्ययविवक्षाद्यामेव विभाषोदर इति (पा० ६।३।८८) पाञ्चिकः
 समानस्य सः । हारिणः सम्बन्धेऽण् । पक्षे आवश्यको शिनिः
 ॥ ५६ ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विवो भिन्दतः
 सारम्भं चलता करेण निविडं निष्पीडनां लम्बितः ।
 केदार्योपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बीलपाण्डूभव-
 च्छङ्खच्छित्करपत्रतामिह वहत्यस्तांगतोर्द्धो विधुः ॥ ५७ ॥

तारेति । विशाखानक्षत्ररूपस्य माहमण्डलसञ्ज्ञस्य शङ्खा-
 कारशङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया नाशकस्तस्य तथा जलजं कम-
 लानि भिन्दतो विकासयतोऽथच यतस्ताराशङ्खविलोपकस्यात-
 एव जलजं शङ्खं खण्डयतःतीक्ष्णत्विवः सूर्यस्यैव शाङ्खिकशि-
 स्पिनः सारम्भं सेद्योगं चलता प्रसरता अथच वर्षणवशात्
 खाटोपगमनागमने कुर्वता करेण रश्मिना पाणिना च निविडं
 निष्पीडनां बाधां दृढां यन्त्रणाच्च लम्बितः प्रापितः अस्त्रं गत-
 मर्द्धं यस्य एतादृशो विधुश्चन्द्रः शङ्खकेदमौकार्यार्थमुपहृतमानीतं
 यदम्बु जलं तस्य कम्बुजरजोजम्बालः किञ्चिमानशङ्खसञ्ज्ञातरजस्य-
 यकर्ममः उदकसम्बन्धाद्रजः कर्ममीभर्वाति, तेन पाण्डूभवस्रोह-
 मयत्वाद्धवलमपि धवलपङ्कवशात् धवलं भवत्, यच्छङ्खच्छित्
 शङ्खकेदकारि करपत्रं तद्भावं इह प्रातः समये वहति चन्द्र-
 इत्यर्थः । शङ्खिकशिस्पिनो हि केदमौकार्यार्थं किञ्चिमानशङ्खा-
 दिदेशे जलं क्षिपन्ति । दृढतरयन्त्रिकेदादौ च करपत्रं करेण
 निविडं पीडयति शङ्खादिच्छेदकरपत्रच्छार्द्धचन्द्राकारं सञ्ज्ञा-
 तरजःपङ्कपाण्डुरश्च भवति । अस्त्रमितीर्द्धश्चन्द्रस्तादृकरपत्र-
 तुल्यो दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातस्तारा लुप्ताः कमलानि

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमा-
 न्दृष्टीः पूरयति स्म, यज्जलरूक्षामत्तणा सहस्रं हरिः ।
 साजात्यं सरसीरूक्षामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
 यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कविनुभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥

विकसितानि चन्द्रेऽर्द्धेनास्तिमित इति भावः । जलजं पक्षे जा-
 त्येकवचनं पाण्डूभवदिति च्चिः ॥ ५७ ॥

यदिति ॥ अंशुमान् पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रक-
 रणे उन्मीलनप्रस्तावे एव यद्यस्मात् दृष्टीर्लोकाकनेत्राणि निर्नि-
 द्रयति विगतनिद्राः करोति उन्मीलयतीत्यर्थः । यस्माच्च हरिः
 श्रीविष्णुः शिवपूजासमये एककमलन्यूनं जलरूक्षां कमलानां
 सहस्रं स्वीयेनाक्षणा पूरयति स्म । तत्तस्मात् सरसीरूक्षां दृशामपि
 वास्तवं अबाधितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वं अस्ति । यत् साजात्यं
 मूलमारोपकारणं यस्यास्तादृशी यन्निवन्धना चक्षुषः पद्मेन
 सहोपमा सादृश्यं कविनुभिः कालिदासादिभिः कविभिरा-
 द्रियतेतरां अत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजा-
 तीयानि नाभवियन् तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि
 नोदमीलयिष्यत्, श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण नापूरयिष्यत्,
 न ह्यन्यप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति, तस्मात् दृष्टां कमलानाञ्च सा-
 जात्यं वास्तवमस्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः कमलानि विकसितानि
 सर्वेऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मात् त्वमपि प्रबुद्धस्वेति भावः । विष्णुः
 स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यं ।

अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-
 अयं अयति यत् पुरा विततपद्मनेत्रोदरं ।
 तदेव लुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भधम-
 द्विरेफरवघोरणाघनमुपैति निद्रामुदं ॥ ५९ ॥

विमुद्रणेति विगतमुद्रं करोतीत्यर्थे ण्यन्ताङ्गावे ल्युट् । निर्निद्र-
 यतीति तत्करोतीति णिच्, पूरयतीत्यत्रापि । समाना जातिः
 साजात्यमिति विग्रहे चातुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे यञ् समानस्येति
 योगविभागात् समानस्य सः । वास्तवं आगतार्थे सम्बन्धे वा
 अण् । तत्त्वपर्यायात् वस्तुशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे वा । पद्मो-
 यमा षष्ठीसमासः ॥ ५८ ॥

अवैमीति । चत्कुमुदं कमलानामाकरे देवखातसरसि वा
 अथ च कमलायाः सत्पुत्र्याः आकरे गृहे कोष्ठागारे विततं
 विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणामुदरं येन विततानि पत्राण्येव
 नेत्रमथ्यानि येन तत् । विकस्वरं अथ च प्रसारितपद्मनेत्रोदरं
 लम्बीकृतनेत्रं सत् निखिलयामिन्यास्तुकलाया रात्र्याः सम्ब-
 न्धिनो यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहरप्राहरिकस्य सकलरात्रिजा-
 मरुकस्य अयं शोभां पुरा अयति अग्निरयत् । सायमारभ्य
 सूर्योदयावधि चदिकसितमभूत् । अथ च सकलां रात्रिं जजा-
 नार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्य-
 किरणसङ्घसञ्जातशीघ्रसङ्कोचवशाद्विर्गन्तुमशक्तेरन्तःसञ्चारिणो
 द्विरेफास्तेषां निर्वन्धसञ्जातो रवसङ्ग्रहा या घोरारणा प्रसुप्त-

इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।
भण फणिभवशास्त्रे तातङ्गस्थानिनौ का-
विति विहिततुह्योवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

घर्घरा खाण्डवरस्तया घनं निविडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रा-
सम्बन्धिसुखं उपैति, अन्तर्गतभ्रमरं सत् सङ्कुचतीत्यर्थः । अथ
च यः कोषागारे सकलां रात्रिं जागर्त्ति स दिवसे घोरणाघनं
यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यहमवैमि मन्ये । पुराश्रयतीति
पुरिस्तुङ्क्षास्त्रे (पा० ३।२।१२२) इति भूते सट् । घोरणेति
घुरेधातोर्णिजन्तात् युच् ॥ ५६ ॥

इहेति । इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किमश-
ब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रतिनियमिता प्रतिक्षणं शब्दान्तर-
भाषणाद् व्यावर्त्तिता वाग्येन कौ कौ इति नियतभाषिणा
वायसेन काकेन फणिनः शेषाङ्गवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणं शास्त्रं
पाणिनीयमिति यावत् । तत्र तातङ्गलक्षणस्यादेशस्य स्थानिनौ
आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्टः कृतप्रश्न एषः कोकिलः
विहिता कृता या तुहीति वाक् सैवान्तरं यस्यैवभूतोऽभूत् । किं
काकः प्रातः स्वभावत एव कौ काविति वदति कोकिलस्य तुही
तुहीति । काकः स्वभावात् कौ काविति प्रथमद्वितीयवचनानां
प्रश्नशब्दं ब्रूते । कोकिलस्य तुही तुही इति तच्चाग्रेचा तुस्-
विच्च तुही तुह्योवाताङ्गाग्रिथ्यन्यनरस्यामिति, पाणिनिस्त्वस्व-

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोप्यधीती कपोतः
 कण्ठे शब्दौघसिद्धित्तवज्जकठिनी शेषभूषानुयातः ।
 सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुषसि गतां घोषयन्त्यो घुसंज्ञां
 प्राक्स्संस्कारेण सम्प्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठनेन॥६१॥

रणशीलः सन् तु हि स्थाने तातङ्गेविधानात्तुचीति तातङ्गः
 स्थानिनावित्युत्तरं कोकिलो दत्तवान् किं । प्रभातं जातं का-
 कादयः शब्दायन्त इति भावः । सूत्रवार्त्तिकयोर्महाभाष्येऽपि
 दाक्षीपादनात् फणिभवेत्युक्तं । स्थानं प्रसङ्गः सोऽस्थनयोरिति
 स्थानिनौ अत इतीति इतिप्रत्ययः (पा० ५।२।११५) ॥ ६० ॥

दाक्षीति । अयं आकर्ण्यमानः कोपि शब्दः कोपि कश्चित्
 कपोतः घुक्लक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्रसञ्जातमाहकस्य
 पाणिनेस्सन्त्रे पाणिनीयव्याकरणे अधीतं पठनमस्यासीति अधी-
 ती पठितपाणिनीयव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु
 मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योऽभूत् ध्रुवमित्यहमुत्प्रेक्षे । किम्भूतः
 तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरण-
 साधनाय चत्ता घृष्टा बङ्गी कठिनी खट्विका तस्याः शेषः अङ्गुली-
 लग्नोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयाऽनुयातः सम्बद्धः खट्विकाशेष-
 रेखया कण्ठेऽलेखत् इत्यर्थः । बालादिभिः पट्टिकादौ खट्विकया
 लिखितं पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या सायं लिपिप्रोच्छन्नाङ्गुलिलग्न-
 टिकादि रजसा कण्ठे रेखां रचयन्तीति लोकरीतिः । कपोतस्य
 कण्ठः स्वभावेनैव धूसरो भवति । यः कपोतः सर्व्वमपि शास्त्रं

पौरस्त्यायां घृष्टणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
स्तोमैश्चित्तं हरति हरति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

विस्त्रुत्य देवात् स्त्रुतिं गतां उषसि प्रातःस्त्रुतां दाधाञ्चदाबिति
पाणिनिकृतां घुसंज्ञां पुनर्विस्मरणभिया घोषयन् पुनः पुनः
पठन् सन् भूयसि कालेऽतीतेऽपि सम्प्रत्यपि प्राक् काष्ठघटि-
तपट्टिकालिखितसूत्रपाठादिपाठनेन संस्कारेण पटुतराभ्या-
साहितवासनया शिरो ध्रुवति, विस्त्रुतस्य प्रातःस्त्रुतिर्भवति ।
कपोतश्च प्रातर्घुशब्दं करोति, शिरश्च कम्पयति, तस्मादिय-
मुत्प्रेषा । बालाश्च श्यामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खट्टिका-
दिलिखितं धवलाकारं सूत्रपाठादि आवेष्टेन घोषयन्तः शिरः
कम्पयन्ति । योऽपि विस्त्रुतं पुनः स्मरति सोऽपि शिरः कम्प-
यति । दक्षस्यापत्यं अत इज् (पा० ४।१।८५) इतो मनुष्य-
जातेरिति (पा० ४।१।६५) डीप् तन्लोक्तस्य विषयस्य कर्मणि
सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीतो इष्टादेराकृतिगणत्वादिनिः ।
घोषयन् क्षीरादिकात् घुषेः श्रुता । ध्रुवति तौदादिकात् धूञ्-
कम्पन इत्यस्माच्छब्दित्वाहुणनिषेधे उवङ् ॥ ६१ ॥

पौरस्त्यायामिति । जाम्बूनदतनुः उत्तमसुवर्णतुल्यस्वरूपो
ऽतएव शक्रसौधस्य वैजयन्ताख्यस्योपरिवर्त्ती सुवर्णकलशरूपो
ऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरिति प्राच्यां दिशि कुङ्कुमेन युक्तायाः
कुङ्कुमवदा सुमनसः श्रीः शोभा तां जुषो भजन्त्या वैजयन्त्याः
पताकायाः स्तोमैः सङ्गरूपैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षणयाऽतिबालैर्म-

भानुर्जम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः
स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥

यूयैः कृत्वा चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्योपरिवर्त्तमाना बालतराः
सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा इव, सूर्यश्च स्वर्णकलश इव
शोभत इत्यर्थः । राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयस्यः पताकाः
सुवर्णकलशाश्च वर्त्तन्ते । यतोऽयं इन्द्रसौधस्य स्वर्णकुम्भरूपोऽत-
एवैतस्माद्भवाभिरुत्पन्नाभिर्भाभिः कर्त्तृभिः तिमिररूपोऽति-
श्यामो जलधिसस्य यत्पानं यासेन तिरोधापनं तत् स्थाने नित-
रामुचितं । कुम्भोद्भवो ज्ञगस्त्यः पूर्वसमुद्रमधात्, अतः तासा-
मपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वात् समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्य-
ज्जर्ध्वमागतस्तिमिरश्च सर्वं निरस्तमिति भावः । तोकैरिति
पाठे तोकमपत्यं पताकाया अपत्यरूपैस्तत्तदृशैरित्यर्थः । पौर-
व्या पुरोदेशे भवा दक्षिणापस्यात्पुनरस्यगति (पा० ४।२।८८)
त्यक् किति चेति (पा० ७।२।११८) वृद्धिः । कर्तृकर्षणोः
कृतीति (पा० २।३।६५) कर्तरि प्राप्तापि षष्ठी उभयप्राप्तौ
कर्षणीति (पा० २।३।६६) नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् तिमिर-
जलधेरित्यत्रैव भवति । भाभिरित्यत्र तु कर्तरि द्वितीयैव
॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनग्रासे दवीभावुकै-
सुरैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्त्रोत्सवः ।
घर्माणां रयचुम्बिनं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
क्ष्मादिगव्योमतमोऽधमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति तमस्तमालानां तिमिररूपातिश्यामलतरुविशे-
षाणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव ग्रासे विनाशे दवीभावुकैर्वनव-
ह्नितां व्रजङ्गिः द्वित्रैरल्पपङ्क्तैरेव अस्य सूर्यस्योत्सवैः किरणैः सह-
स्रपत्राणां सदसि आकरे घस्त्रोत्सवः दिनसम्बन्धो हर्षो वि-
काशो यस्माद्व्यश्राणि वितोर्णः तत्तस्मात् कारणास्त्रिदाघद्युतिः
सूर्यः घर्माणामुष्णानां किरणानां ओघं समूहं अधुना द्वि-
त्रैरेव करैस्समोविनाशे पद्मविक्रमे च जाते रयचुम्बिनं वेगव-
न्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति । किम्भूतं अतएव
पिष्टं पिष्टं अतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतं अत्यन्तचूर्णीकृतं क्ष्मादि-
गव्योक्षां भूदिगाकाशानां तम एवाघं मालिन्यात्पातकं
धेन । तिमिरविनाशस्य कमलविकाशस्य च द्वित्रैरेव किरणैस्स-
त्करणे पिष्टपेषणवद्द्वैयर्थमित्यर्थः । दवदावौ वनारण्यवह्नी
किरणोत्समयूखेत्यादि, घस्त्रो दिनाहनी इत्याद्यमरः । द्वित्रैः
द्वौ त्रयो वा द्वित्राः सङ्ख्याव्ययेति (पा० २।२।२५) बज्रब्रीहौ,
बज्रब्रीहौ सङ्ख्येय इति (पा० ५।४।७३) उच् । दवीभा-
वुकै भुवो लघपतपदेति (पा० ३।२।१५४) ताच्छीखादा-
वुकञ् व्यश्राणि दानार्थाच्छृणुतेक्षैरादिकात्कर्मणि चिष्ण ।

दूराकूटस्तिमिरजलधेर्बाडवश्चिन्नभानु-
 र्भानुस्ताम्यद्वनरुद्धवनोकोलिवैहासिकोऽयं ।
 न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानं
 द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥

रयर्चुस्त्विनं पिष्टपिष्टीकृतमिति च कर्माणि भावे वा निष्ठा
 ॥ ६३ ॥

दूरेति । अयं भानुः तिमिरजलधेस्तमः समुद्रस्य शोषकत्वाद्वा-
 उवो बडवानलरूपश्चिन्नभानुरग्निस्तथा ताम्यन्त्याः खिद्यन्त्या
 वनरुद्धवन्याः कमलवन्या एव कान्तायाः केल्या क्रीडया वैहा-
 सिकः परिहासकः क्रीडानर्मकारी, रेखामात्रेण विकासक इत्य-
 र्थः । तथा दूरं गगनमार्गमाकूट ऊर्ध्वमागतः एवम्भूतः सन् स्वा-
 त्मीयं स्वीयतेजोरूपत्वात् महजं भास्वरं श्चेतिमानं स्वपरप्रकाशकं
 शुक्लभास्वररूपत्वमद्यापि दूराकूटत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते
 धारयति, तथा द्युमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयस्याद्यापि द्यौं
 गगनं किमिति न शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति प्रश्नद्वयं । यद्वा
 स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं
 प्रमाणयति, यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयः शोणयन्ति तस्मा-
 द्भास्वरश्चेतिमा सूर्येण न धृत इति ज्ञातव्य इत्यर्थः । एवंविशिष्टः
 सूर्यो दूराकूटः सञ्जातस्तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं
 शुक्लभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः
 सूर्यः कमलानि च विकसितानि तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः ।

प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
 देवो वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।
 सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
 क्रोधावेगसरागलोचनसुखा दारिद्र्यविद्राविणीं ॥ ६५ ॥

चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः । दूरारूढः गम्यादिदर्शनात्ममासः ।
 वैहासिक इति विह्वामे नियुक्तः सप्रयोजनं शिल्पिन्मास्येति ।
 तत्र नियुक्त (पा० ४।४।६८) इति वा शिल्पिमिति (पा० ४।४।
 ५५) ठक् । प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठाञ् । स्वात्मीयं
 दृष्ट्वाहः (पा० ४।२।११४) । दधते दधधारण इत्यस्यैकवच-
 नान्तं धाञश्च बज्जवचनान्तश्चेति । श्वेतिमा पृष्ट्यादिः । श्लोणं
 कुर्वन्तीति तत्करोतीति ष्यन्ताष्टाविष्टवङ्गावः पुंवङ्गावः ष्टि-
 लोपो वा ॥ ६४ ॥

प्रातरिति । सूता मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः
 तन्मदस्तुवर्णाद्यवयवेषु धारयामासुः । किम्भूतां आन्तःपुरीभि-
 रवरोधसञ्चारिणीभिः सखीभिरित्युक्ता पुरो मागधानामये
 निहितां स्थापितां । इति किं । हे मागधाः अनया प्रातर्वर्णनया
 प्रयोजिकया परितोषिता नितरां सन्तोषं प्रापिता देवी कृता-
 भिवेका राज्ञी भैमी निजवपुर्भूषाः स्त्रीयञ्जरीरालङ्कारभूता-
 नेकविधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान् पारितो-
 षिकाणि वा युक्तानि अदादिति । पुनः किम्भूतां माणिक्यरो-
 चिर्मयया पद्मरागप्रभारूपस्य क्रोधास्य आवेगः आडम्बरखेनः

आगच्छन्भणतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
 स्वर्गङ्गाम्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भाश्रुतिर्भूपतिः ।
 आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
 प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

अवरागलोचनरूपा अरुणनेत्ररूपा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं
 पलायनकारिणीं मयि स्थितायामप्यत्र त्वं कथं नाम स्यातुमि-
 च्छसि इति क्रुद्धयाऽनया माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या
 कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारितं। एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे भैरव्या
 निजशरीरभूषणैस्ते सम्मानिता इत्यर्थः। अन्योऽपि रोषारुणलोच-
 नरूपा किञ्चिद्विद्रावयति। आन्तःपुरीभिरिति वज्रत्वेन माणि-
 क्येत्यादिना भूषणानां भूयस्त्वममूल्यत्वञ्च सूचितं। देवी अदा-
 दित्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितं।
 प्रातर्लुप्तषष्ठीकमव्ययं। परितोषिता एण्तान्निष्ठा। आन्तःपु-
 रीभिः सम्बन्धेऽन्। आन्तःपुरिकेति पाठे आन्तःपुरशब्दात् आन्तः-
 पूर्वपदाद्वज्रिति (पा० ४।३।६०) भवार्थे ठञ्। रोचिर्मयेति
 स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ४।३।३४) पुंवत् ॥ ६५ ॥

आगच्छन्निति। भूपतिर्नलः वन्दिनां दृशोरतिथ्यं प्रेक्षण-
 विशेषद्योतितप्रेमभक्तिवाङ्मयेन गोचरत्वं आनशे लेभे। किम्बू-
 तानां क्षणमात्रमुषः प्रभातसमयं भणतां वर्णयतां। किम्बूतः
 स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भाश्रुतिः कृतप्रातः-
 क्षातः, तथा अवरागतैर्नलवर्द्धिर्गमनानन्तरमागतैस्त्रैमागधै-

रविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमः राजगृहाद्वह्निर्निगमो यस्य ।
तथा प्रियायैतुके भैमीपाणिग्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठा-
ङ्गतया दीयमाने वस्तुनि मध्ये प्राप्तं अतिपुष्पकं अतिक्रान्त-
पुष्पकाख्यकुवेरविमानं अतिरमणीयवेगवत्तरं सर्वत्राप्रतिहत-
गमनञ्च रथमधिष्ठायारुह्यानन्दाज्जवातिशयसञ्जातहर्षादा-
गच्छन् । मागधागमनात् पूर्वं न तु वर्णनानन्तरं प्रबुद्धः
प्रासादान्निर्गच्छन्नित्यर्थः । अतएव भैम्यैवैते सम्मानिता इति
पूर्वस्रोते उक्तं । तस्याः परमधार्मिकत्वं सूचितं । हतदिनार-
म्भाभुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणभैमीप्रत्युद्गमनं उत्तरसर्ग-
ङ्गतिश्च सूचिता । नलस्य पुष्पस्रोतकत्वात् सर्वत्राप्रतिहतत्वात्
तस्य च रथस्य पूर्वमेव सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथमित्यादिना
सर्वत्राप्रतिहतगतिलोकोत्थः । अतिपुष्पकलोकोः स्वर्गगमनोक्ति-
र्युक्तैव । आनशे अश्रोतेत्येति (पा० ७।४।७२) नुट् । अतिपुष्पकं
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थ इति (पा० २।२।१८ वा० ५) समासः ।
रथं अधिशीङ्कित्याधारस्य (पा० १।४।४६) कर्मत्वं । यैतक-
प्राप्तमिति पाठे कर्तृकरणेति (पा० २।२।२३) समासः । अव-
रागतैः काला इति (पा० २।१।२८) द्वितीया समासः । प्रा-
सादतो निर्गमः पञ्चमीतियोगविभागात् समासः पञ्चादङ्ग-
व्रीहिः ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारक्षीरः सुतं
 श्रीक्षीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 एकां न त्यजतो नवार्थघटनामेकान्नविंशे मन्त्रा-
 काव्येतस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गा निसर्गाञ्ज्वलः ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धः पूर्ववत् ॥ मुख्यां नवार्थघटनां नवा-
 र्थनिर्मितिमत्यजतोऽमुञ्चतः नूतनमेव प्रमेयं सर्वत्र वदतः श्रीह-
 र्षस्य । एकान्नविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे ङटि विंशतेर्ङितीति
 (पा० । ।) लोपे च विंशः । तत एको नविंश इति,
 हतीयेति योगविभागात् समासे एकादिसैकस्य वाऽदुगिति
 (पा० ६।३।७६) नञाः प्रकृतिभावः एकशब्दस्यादुगागमस्य
 ॥ ६७ ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजना-
 रायणकृते नैषधोपकाशे एकान्नविंशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

विंशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहौ जयतः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोमृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

ततः प्रत्युदगाङ्गैमी कान्तमायान्तमन्तिकं ।

प्रतिचो सिन्धुवीचीव दिनोङ्कारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

सौधेति । सर्गसङ्गतिरुक्तैव । स, रथ एव पाथोमृत् मेघः
दिवः स्वर्गात् गगनाच्च सौधो राजसदनमेवाद्विस्तस्य कुट्टिमः
नानावर्णानेकमणिबद्धभूमिः सैवानेकधातुका नानाविधगैर-
कादिधातुयुक्ताऽधित्यकोर्द्धभूमिस्तस्यास्तटं पर्यन्तप्रदेशं प्राप ।
किन्भूतः वातात् सकाशादधिको जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा
जातो जवो यस्य स जातजवः वातो जातजवो यस्माद्धेतोः
तेनापि यस्माद्रथात् सकाशादेवः शिञ्चितः, अथवा तेन जात-
वेगः मेघोऽपि उक्तविशेषणविशिष्टो पर्वतोर्द्धदेशं गगनात् प-
तति । धातुकेति शेषाद्विभाषेति (पा० ५।४।१५४) कप् ॥ १ ॥

तत इति । ततः सौधोर्द्धभूमिप्राप्यनन्तरं दिनोंङ्कारे दिन-
प्रारम्भे प्रभाते अन्तिकं आयान्तं सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीसि-
न्धुवीचीव पश्चिमदिक्चन्द्रसहस्ररीव मैमी रथादवतीर्थान्तिकं

स दूरमादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।
 दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥
 तेन स्वदेशसन्देशमर्पितं सा करोदरे ।
 बभ्राजे विभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

गृहपरिसरप्रदेशमागच्छन्तं कान्तं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्योदगात्
 प्रत्युज्जगाम । एतेन भैरव्या नले आदरातिशयः सूचितः अन्तिक
 इत्यपि पाठः । अधिकरणे चेति चकारबलात् दूरान्तिकार्थ-
 भ्याऽपि सप्तमीविधानात् सप्तमी । वोची कृदिकारादितिङीष्
 (पा० ४।१।४५।वा०) दिनेकारे ओमाङोश्चेति (पा० ६।८५)
 पररूपम् ॥ २ ॥

स इति । दृष्टा मन्दाकिन्याः हेमारविन्दश्रीर्येन एवभूतः
 स नलः तस्या वदने दूरं स्वर्णकमलादपि नितरामादरं अवि-
 न्दत लेभे, अतएव मदने एका केवला मुख्या वा दृक् यस्य सः
 स्वर्णकमलादप्यधिकं तत् दृष्ट्वा स सन्भोगवासनयाऽपश्यदित्यर्थः ।
 एका दृग्यस्येति एकदृक् मदने एकदृक् सप्तमीति योगविभा-
 गात् समासः । माद्यति सहर्षो भवतीति मदनः नन्द्यादित्यात्
 स्युः ततः समानाधिकरणे वा बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥

तेनेति । सा पद्मेव श्रीरिव बभ्राजे, किम्भूता स्वदेशस्यागम-
 नसमये मन्दाकिनीस्वर्णकमलं मम क्रीडार्थमानेयमिति सन्दे-
 शरूपं पद्मं तेन नलेनार्पितं दत्तं करोदरे विभ्रती, तथा हर्षा-
 दुन्निद्रपद्मदृक् विकसितकमलतुल्यनेत्रा लक्ष्मीदपि करे पद्मं

प्रियेणाल्पमपि प्रत्नं बद्ध मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्षेश्येतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

धारयति प्रसादाद्विकसितपद्मदृक् भवति । सन्देशः कर्माणि
घञ् ॥ ४ ॥

प्रियेति । भौमी भौमी प्रियेण प्रेम्णा दत्तं एककमलरूपत्वात्
अल्पमपि बद्ध मेनेतरां नितरां बद्ध मेने । यद्यस्माद्धेतोरेको
मुख्यः वराटको वीजकोशो यस्य तं पद्मं एकमेव लक्षं नयनवि-
षयो यस्य यस्या वा तद्भावेन वस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेक-
परतयाऽत्यादरेण दध्यौ, अचिन्तयत्, शोभां पुनः पुनरपश्यदि-
त्यर्थः । अथ च यद्यल्पमपि दत्तं बद्धतरं न मन्येत तदेकशोभौ
वराटकस्य तमेककपर्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन
न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभेत्यार्थापत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमल-
दानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्
स्वर्णकमलं लक्षकोटिपरार्द्धद्रव्यादपि नितरामधिकं मेने इति
भावः । प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः । पद्मस्य पुष्पिङ्गुत्वान्तमिति
पुनर्दिशः ॥ ५ ॥

प्रेयसेति । प्रेयसा नखेन सा भौमी इत्यवादि उक्ता । इति किं ।
हे तन्वी कृशाङ्गि तवालिङ्गनविघ्नं करोतीति कृत् श शेषः स्नान-
सन्धानान्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः अतिसूक्ष्मताऽनतिक्रमणीया

कैतावान्नर्ममर्माविद्विद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

नित्याग्निहोत्रादिरूपो विधिर्मया समाप्यतां परिपूर्णक्रियतां
तदेव वदेति सामप्रश्नः । परं यदि ते चेत्तमि आक्षेपविलम्बवशात्
क्षेपः खेदश्चेन्न भवेत् समागतेनाक्षेपलोलुपेन मया भवदाक्षेपः
कर्त्तव्यः । परं अन्तरा यस्तपःशेषो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचि-
त्तत्वेन यद्यनुजामामि तर्ह्येव समाप्तिं नेष्यते नान्यथेत्यर्थः ।
भैमीकर्म्मकालिङ्गनविषयमेतत्, भैमीकर्त्तकालिङ्गनविषये अना-
लिङ्गनखिन्नां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । विधेः
शेष इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥

कृति । असौ भैमी इति रोषात् ईर्ष्यायां तं मनसैवावोचत्
मनस्त्वेवमेवाचिन्तयत्, न वचसा साक्षादुवाचेत्यर्थः । इति किं ।
हे प्रिय नर्ममर्मावित् आलिङ्गनादिकेलिरदस्यभेदी एतावान्
अतिबल्लः अद्यापि ते तव विधिः क कुतः, कियति वा काले,
विद्यते अपि तु नास्त्येव । सर्व्वेऽपि विधिस्त्वयाचरित एव केवलं
अनालिङ्गनार्थं जात्युत्तरमाचमेतत् । यदा अद्यैतावान् क विद्यते,
अपि तु नास्त्येव । पूर्व्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इद-
मपि जात्युत्तरमेवेत्यर्थः । रोषार्थः रोषवशात्तज्जावशाद्वा सा
साक्षात्त बभाष इत्यर्थः । प्रतारणमेव मम करोरोषीति हृष्टा
ऽभूदिति भावः । नर्ममर्म विध्यति इति व्यधेः क्विपि सन्प्रसारणे
न नहि कृतीति (पा० ६।३।११६) पूर्व्वपदस्य दीर्घः ॥ ७ ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽह स्म तदा कलिः ॥ ८ ॥

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनोमिव ॥ ९ ॥

क्षणेति । तदा भैमीचिन्तावसरे गृहारामस्य विभीतकनि-
वासो कलिः हृदा मनसा इति आह स्म अवाचत् । इति किं ।
हे मुग्धे मूढे भैमि क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्रवियोगकात् विधे-
र्नित्यकर्षण एव हेतोस्त्वं विरज्यसे उद्दिग्ना भवसीति काकुप्रश्नः ।
एतावता उद्देगे न कार्यं इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वा त्वां चिरं
बद्धकालं न विच्छेत्ता त्वां विच्छेदभाजां न करिष्यामि, अपि
तु वियोजयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति
सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी वियोगः सूचितः ।
विच्छेता ताच्छील्ये हन् । त्वेति त्वमाविति (पा० ७।१।९७)
त्वादेशः ॥ ८ ॥

सावज्ञेति । अथ एवं नलवाक्यश्रवणोद्देगानन्तरं सा भैमी
नलेन अनालिङ्गनात् स्वयमारम्भालिङ्गनानङ्गीकारादा साव-
ज्ञेव सापमानेव सती पद्ममुखीं नलात् सकाशाद्भैम्यागमनस-
ञ्जातसर्षत्वादिकषितकमलतुल्यवदनां सखीं कलानाक्षीं अगात्
प्रतिअगाम । का कस्मात् कामिव । लक्ष्मीः कुमुदानां केदारात्
चेचात् आराक्षिकटे पद्मरूपवदनां अम्भोजिनो कमलिनोमिवे-
त्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च कुमुदचेत्रस्य यथा ज्ञानत्वं तथा

ममासावपि मा सम्भूतं कलिदापरवत्परः ।

इतीव नित्यसत्त्वे तां स चेतां पर्य्यतुषत् ॥ १० ॥

क्रियां प्राप्तेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीं ।

कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥

भैमीनिर्गमे नलस्य, अश्वोजिन्याश्च खत्स्यागमनानन्तरं यथा
हर्षस्तथा भैमागमनानन्तरं सख्या इति सूचितमुपमया ॥ ८ ॥

ममेति । स नलः इतीव हेतोर्नित्यसत्त्वे नित्याग्निहोत्रे विषये
तां आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण प्रसिद्धां चेतां, अथ च
चेतारूपं द्वितीयं युगं आज्यादिना पर्य्यतुषत् परितोषितवान्
पूजितवांस्य । इति किं । अमौ चेताऽपि कलिदापरवत् मम परः
अनुमी सम्भूत, इति । अग्नित्रयमप्यपूजनेऽहितकारित्वाच्छत्रुरेव
भवति, एतेन चाकरणे प्रत्यवायमभियैव नित्याग्निहोत्रमकरोत्
तत्त्वतस्तु भैमीपरवश एवाभूदिति भावः । चेता त्वग्नित्रये युगे
इत्यमरः । अतुषत् णोचङित्युपधा द्वस्रः (पा० ७।४।१) ॥ १० ॥

क्रियामिति । दमयन्त्या इति । युग्मम् । असौ नलः पृष्ठगः
सन् कराभ्यां तस्या दृशौ न्यमीमिलत्पिदधौ । किं कृत्वा प्राप्ते-
तनीं प्राभातिकीं अर्चाऽग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा, किं कुर्वन्
पाणिनाऽहमागत इति तस्या अग्रे भवत्या न कथनोद्यमिति कर-
संज्ञयैव सखीं निषेधयन्, अत एव सहास्याभिर्नलस्यसख्युत्थिभिः
दमयन्त्या वयस्याभिः समीक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव प्रसू-
तिभ्यां करद्वयक्षुकाभ्यां प्रेयसीदृशोरियत्परिमाणमेतयोर्द्वैर्ध-

दमयन्त्या वयस्याभिः सद्वास्याभिः समीक्षितः ।
 प्रवृत्तिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसीदृशोः ॥ १२ ॥
 तर्किताऽऽलि त्वमित्यर्द्धवाणीका पाणिमोचनात् ।
 ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
 साऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचितो ।
 त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

मायामं मापयन्निव । क्रीडाकारिणामियं जातिः । युग्मपाणिनि
 करप्रवृत्तिरित्यमरः । प्रवृत्तिप्रमाणे दृशाविति सूचितं । प्राद्वेतनीं
 मायं चिरमिति (पा० ४।३।१३) द्युट् टिलान्ङीप् मोलेरकर्मक-
 त्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्त्तुर्णौ कर्मात्वात् दृशाविति द्विती-
 या । मापयन् मा माने अस्माद्धेतुमल्लिचि शता ॥ ११ ॥ १२ ॥

तर्कितेति । हे अलि सखि मया नेत्रपिधापनो त्वं तर्किता
 ज्ञातासीत्येवंरूपाऽर्द्धा मां मुञ्चेत्याद्यवचनात् अपरिपूर्णपदा
 वाणी यस्याः तथा स्वकराभ्यां नलपाण्योर्मौचनहेतोः ज्ञातं
 स्पर्शान्तरं स्वीयस्पर्शादिलक्षणे नलस्पर्श इति यथा ज्ञातस्पर्शम-
 न्तरं चेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप । यतो मानसेवि-
 नी मानिनी । स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा मामवज्ञाय चेतायामनुरक्तोऽ-
 धुना दृष्टैव किमित्यागत इत्यभिमानात् किमपि नावददित्यर्थः ।
 वाणीकेति नद्यन्तत्वात् नद्युतस्येति (पा० ५।४।१५३) कप् ॥ १३ ॥

मेति । तेन नलेन सुतनुः शुभाङ्गी सा इति अवादि उक्ता ।
 अयि प्रिये भैमि ते तवायं मयि कोपो नौचितो । औचितोऽब्द-

निशि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्माभ्यवीवदं ।
 तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
 इत्येतस्याः पदासत्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
 रूढ्या सकोपं सातङ्गं तङ्कटाक्षैर्ममूहत् ॥ १६ ॥

स्याविशिष्टलिङ्गत्वादुचितोऽयं नेत्यर्थः । अहं यस्य प्रसादेन त्वां
 प्रापं प्राप्तवानस्मि तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिये आदरेण न
 कुर्यामिति याच्ने काकुः प्रश्नः । एवंविधमहाफलस्य तपसाऽत्या-
 दरो युक्त एवेत्यर्थः । त्वत्प्रापकत्वादेवास्यादरः क्रियते न त्वन्यथा
 तस्मात् कोपं माकार्षीरिति भावः ॥ १४ ॥

निशीति । हे भैमि अहं निशि तव दास्यं आलिङ्गनादिशु-
 भनादिचरणपर्यन्तं सेवाकारित्वं गतोऽपि सन् प्रातःस्नात्वा त्वां
 नाभ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत् तं मन्तुं अपराधं मन्तुं
 अङ्गीकर्तुं त्वं प्रवृत्ताऽसि चेत्तर्हि वद तवापराधमार्जनायेदा-
 नीमेव वन्द्यसे नमस्क्रियसे । रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन सखीषु
 भैमीरात्रिवृत्तमपि सूचितम् । अभ्यवीवदं अभि पूर्वान्नमस्का-
 रार्थाक्षौरादिकाददेः स्वार्थं णिचि चङिचणो चङी (पा० ७।
 ४।१) इत्युपधा ह्रस्वः ॥ १५ ॥

इतीति । एषा इत्येवमुक्तप्रकारेणैतस्याः भैम्याः पदामत्यै
 चरणनिकटीभावाय प्रणामार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्का-
 रारम्भानौचित्याद्वात्रिवृत्तस्य प्रकटनेन वा शरीरं, पतित्वात्
 स्त्रीयचरणयोः पतिकरस्यर्शस्नानौचित्याद्वा आतङ्को भयं तेन

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारझलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।

दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किं ॥ १८ ॥

च सह यथा तथा, चरणसर्गात् पूर्वमेव रुद्धा स्वरारम्भां
निवार्य तं कटाक्षैरभूमुहत् कामाधीनं चकार । एवं तथा
विलोकित एव कामवशे जात इति भावः । पदासत्यै तादर्थ्य-
मात्रे चतुर्थी । मुहुरेककलाङ्गतिबुद्धीत्यादिना (पा० १।४।५२)
अणौ कर्तुर्णो कर्मात्तात्तमिति द्वितीया । अभूमुहत् हेतुम-
ल्लिचि चङि उपधा ह्रस्वादिः ॥ १६ ॥

अवोचतेति । ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं नि-
षधानामधीश्वरः तन्वीं वक्ष्यमाणं अवोचत । किम्भूतः तार-
शब्दस्य कनीनिकावाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्यापाङ्गे चलतस्ता-
रस्य कनीनिकायाः किरणोल्लामलक्षणो दर्शननमस्कारझल-
त्कारश्चमत्कारस्तेन वशीकृतः, यद्वा चलन्ती तरला तारा यच्च
तादृशस्यासौ झलत्कारश्च ततः पूर्व्या षष्ठीसमासः । झलत्कार
इति देखं पदं ॥ १७ ॥

कटाक्षेति । हे प्रिये कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्रविलोकन-
व्याजेनारम्भं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घने अतिदूरदेशातिक्रमणे
रंहो वेगो यस्याः, एतादृशा ते दृशा कर्णकूपं कूपं अग्रे निरूप्य
विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युत्प्रेषा । दूरं

सरोषाऽपि सरोजाक्षि त्वमुदेषि मुदे मम ।
 तप्ताऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १८ ॥
 क्वेत्तुमिन्दौ भवदक्रविम्बविभ्रमविभ्रमं ।
 शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं कूपं पुगे दृष्टा भयेन शीघ्रं पराव-
 तन्त एव। दृष्टेत्यनेन स्त्रीत्वं युज्यते, स्त्रिया हि भीतिर्युक्ता ॥ १८ ॥

सरोषेति । हे सरोजाक्षि सरोषाऽपि त्वं मम मुदे हर्षायै-
 वोदेषि भवसि, अङ्गानामालिङ्गनाद्यर्थं दुरापत्वेन स्पृहणीय-
 तरत्वासौन्दर्यातिशयाच्चेत्यर्थः । यस्मात्तप्ताऽपि उष्णसर्शापि
 सूरः सूर्यस्तत्सम्बन्धिनी सौरी भा दीप्तिः शतपत्रस्य कमलस्य
 विकासपूर्वं सौरभायैवेति न तु स्नान्ये । सौरभेत्यत्र पुंवत्कर्त्त-
 धारयेति (पा० ६।३।४९) पुंवत् भावः ॥ १८ ॥

क्वेत्तुमिति । हे भैमि विधिर्ब्रह्मा पूर्वं निष्कलङ्केऽपीन्दौ विषये
 अतिसादृश्यात् प्रतिक्षणं भवन् उत्पद्यमानो भवतो वा वक्रवि-
 म्बस्य विभ्रमः विग्रह्या भ्रान्तिस्तस्य विभ्रमं विलासं क्वेत्तुं शशाङ्कं
 आनङ्के, शशरूपेण कलङ्केन चिह्नितवानित्यहं शङ्के । यतो भिन्न-
 भिन्न प्रकारः किञ्चित्किञ्चिद्भेदयुक्तो विधिर्घटपटादिविधानं
 यस्य तादृशः । तस्माद्भवन्मुखं चन्द्रादप्यधिकमिति भावः । आनङ्के सौरा-
 दिकालक्षणायां दङ्केर्लिट् । भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विवक्तिः ॥ २० ॥

ताम्रपर्णीतिटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुञ्जैः ।

बद्धस्पृष्टतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

त्वङ्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सहेत्यिताः ।

अद्य यावद्द्वे धावद्गुग्गुलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥

ताम्रपर्णीति । तत्र वर्णास्त्वददननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पृष्ट-
तराः, निर्दोषत्वादुज्जलाश्च, तथा स्वादवो मधुराः सुश्राव्याः
क्रमेण मलयनिर्गतमलयदक्षिणममुद्रगामिताम्रपर्णाख्यनद्यास्तटे
उत्पन्नेः, तथा अमृतमयस्य इन्दोः कुञ्जौ जातैर्मौक्तिकैः सह
बद्धा धृता स्पृष्टा सादृश्यदर्पो यैस्ते, अतिशयेन बद्धस्पृष्टा बद्ध-
स्पृष्टतराः, इक्षुकुञ्जैरिति पाठे इक्षुकुञ्जेर्जातैर्मौक्तिकैः । ताम्र-
पर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यं न तु माधुर्यं । इक्षुकुञ्जौ मौ-
क्तिकानि यदि जायेरन् तदा माधुर्यातिशयात् तैः सह बद्ध-
स्पृष्टतरा इत्यभूतोपमा । इक्षुर्विशेषस्तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य
वैद्यकनिर्घण्टे शैत्यं माधुर्यं पित्तोपशमकलञ्जाकं वंशामौक्ति-
कोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥ २१ ॥

त्वदिति । तत्र गिरः क्षीरपाथोधेः क्षीरममुद्रात् सकाशात्
सुधयैव सहेत्यिताः उत्पन्नाः । यस्मादद्य यावत् अद्यतनदिन-
मवधीकृत्य अद्यापि अदो चित्रं धावत्प्रसरत् दुग्धलेपलवरूपं
स्मितं हास्यं यामां तादृश्यः । अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवस्म-
धुरक्षीरममुद्राच्च निर्गतत्वात् स्मितव्याजेन दुग्धलेपलश्च एवा-
द्यापि अनुवर्तते, तद्वद्वलस्मितास्येति भावः । धावत् धावु-
गतिशुद्धोरित्यस्माच्छ्रुता ॥ २२ ॥

पूर्वपर्वतमास्निष्टचन्द्रिकसूत्रमा इव ।
 अलञ्चके स पर्यङ्कमङ्कसङ्कमिताप्रियः ॥ २३ ॥
 प्रावृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रिया ।
 परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥
 चक्षुस्वास्थमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितं ।
 नभेमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुविम्बितः ॥ २५ ॥

पूर्वेति । स नलः पर्यङ्कमलञ्चके । किम्भूतः, अङ्के सङ्कमिता
 समारोपिता प्रिया येन सः । कः कमिव, आस्निष्टा चन्द्रिका
 कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वतमिव ॥ २३ ॥

प्रावृडिति । सः प्रियां विशेषः प्रातःस्नानादनित्यकर्मा-
 नुष्ठानवशेन तावन्मात्रभिरुद्देशावस्थायितया वा वियोगस्तज्ज-
 नितो य आयासः खेदस्तस्य मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिराय
 आस तस्यौ शुशुभे वा । कः कामिव प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भे
 अभोदो मेघो द्यामिव । किम्भूतः स्निग्धः सजलत्वात् श्यामः ।
 मेघो यथा वीणां श्लेषो योगः शरदादौ सदा गगने क्रीडद्भिः
 पक्षिभिर्यः श्लेषः सम्बन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जलभिया
 पक्षिणां नीडनिवेशत्वात्तद्योगक्षेत्रमुक्तये दिवमालिङ्ग्य चिरं
 तिष्ठति । किम्भूतः स्निग्धोऽतिप्रोतिमान् । असगतिदीप्यादा-
 नेषु ॥ २४ ॥

चक्षुस्वेति । असौ रसमग्नः प्रेमभरपरवशः सन् तस्या गत-
 रोषत्वादालिङ्गनसुखाच्चाश्रितस्मितं आस्थं चक्षुम्ब । कः कमिव

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखी ।
 परस्तादेशितामूचे कर्तुं नर्म्माणि साक्षिणीं ॥ २६ ॥
 कस्मादस्माकमञ्जास्या वयस्या दयते न ते ।
 आसक्ता भवतोष्वन्यं मन्ये न वज्र मन्यते ॥ २७ ॥

मधुमध्ये भकरन्दमध्ये अनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव
 रसमग्ने नभोमणिः सूर्यः अम्बोजमिव अतविकासं । सूर्य-
 पद्मयोर्दूरदेशत्वात् कथं चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुविम्बित
 इत्युत्तरं ॥ २५ ॥

अथेति । अथ चुम्बनामन्तरं स पाणिना हस्तमञ्जया कलां
 नाम प्रियायाः सखीमाह्वय ऊचे । किम्भूतां नर्म्माणि अन्योन्य-
 रहःक्रीडाहास्ये साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादग्रे वेजितां स्थापितां ।
 वेजितां एवन्तान्निष्ठा ॥ २६ ॥

कस्मादिति । हे कले अञ्जास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी
 कस्मात्कारणादस्माकं न दयते कृपां न करोति कथय पृच्छेति
 शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते भवतीषु भवादृशीषु भूयसीषु
 सखीषु आसक्ता सामस्येन अनुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं
 मादृशं वज्र यथा तथा नितरां न मन्यते, इत्यहं मन्ये, तेन
 मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । राचावात्मानं मम हस्तेन स्पृष्टुमपि
 नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदासक्तेरस्माकमयं दशा
 अनया कृतेति कलां प्रत्यपि सोऽप्युपहनं । अथ च नवपरिचयेऽप्य-
 स्माकं दयते चिरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं दयते । कुतः भवतीषु

अन्वयाहि मया प्रेयान्निशि स्त्रोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलोकवाक् ॥ २८ ॥

आह स्त्रौषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाऽभून्मनोभवा ॥ २९ ॥

आसक्ता सती अन्यं मल्लक्षणं बद्ध मन्यते । यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयं । अस्माकं धीगर्थेति (पा० १।२।५२) षष्ठी अस्मादे-
द्वयोश्चेति (पा० १।२।५६) एकत्वेऽपि बद्धवचनं ॥ २७ ॥

अन्विति । अलीकाऽसत्या वाक् यस्याः सेयं इत्युक्ता विश्वास-
स्थानभूता भवादृशीरालीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति ।
इति किं । मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्यात्मशरीरस्त्रो-
पनयादानादानुकूल्येन रमणात् मया प्रेयान्नलोऽन्वयाहीति
विप्रलभते प्रतारयति । मादृशान् यद्यपि वञ्चयति तथापि
भवादृशीः कथं वञ्चयेदिति तावच्छब्दार्थः । अलीकवाक् न
प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया सोल्लुण्ठभाषणाद्विप्रलभत एवे-
त्यर्थः । आलीस्तावन्न विप्रलभते, अपि तु ता अपि वञ्चयत्ये-
वास्मादृशान् का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं न दद्यते
इत्येव तथ्यं जानीत सर्व्वथा वाऽस्या वचसि भवतीभिर्न विश्व-
सनीयमिति भावः । एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितं
॥ २८ ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह । आहिति । एषा भवादृशीनां पुर-
इति यत् आह स्त्रौषा इति किं । अहं नलादन्यं मनसाऽपि न जुषे

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।

तद्वि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनाऽपि नः ॥ ३० ॥

पूर्णयैव दिलोचन्या सैषालीरवलोकते ।

द्रागदृग्गन्ताणुना मान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

भेजे इति तदेतस्याः प्रतिवाक्यं, यौवने प्रसूते मति अनुमितेन प्रकटीभूतेन मन एव भूः स्नानं यस्य तेन कामेन कृत्वा मृषा मिथ्याऽभूत् । यदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृतेति व्याजस्तुतिः ॥ २६ ॥

आस्येति । हे कले त्वं एतस्या आस्यसौन्दर्यं चिरपरिशीलनज्ञानाग्रेषविशेषत्वाद्यदि भाषसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शे हस्तकङ्कणदर्शनवदसङ्गतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह, हि यस्मात्तदेतदस्या आस्यसौन्दर्यं अधुनाऽपि विवाहमारभाद्यतनक्षणपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षं नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यतः लज्जया नमन्मौलेर्नमस्तकायाः नमसौलित्वादेतन्मुखं कदाऽपि न मया दृष्टं तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं सम्भोगकथा तु दूरापास्ता । यस्मादेतदीयवचने सर्वथा न विश्वसनीयं इति भावः । अधुनेत्यस्य वर्त्तमानार्थत्वात् परोक्षं भूतार्थत्वाद्दर्शमानस्य भूतत्वविरोधात् परोक्षाधुनाशब्दयोरर्थान्तरपरिग्रहादिरोधाभास इति ॥ ३० ॥

पूर्णयेति । सैषा, आलीर्भवाद्दृशीः सखीः पूर्णयैव दिलोचन्या

नालोकते यथेदानीं मामियन्तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषोदृशा ॥ ३२ ॥

नेत्रद्वयेनावलोकते मान्नु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव
एकस्या अपि दृशः अन्तः प्रान्तदेशस्तस्यापि अणुर्लेशस्तेनापि
द्राक् झटिति क्षणमात्रमेव ईक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकाल-
विलोकनस्य का कथा इत्यर्थः । सापराधोऽपि सरोषया दृशा
विलोक्यते । प्रियया च प्रेयान् दृग्गन्तेनैव विलोक्यते, सख्यादि-
बान्धवजनस्तु सरसैः सकलैः नैवैः । द्विलोचन्या समाहारद्वि-
गोर्द्विगोरिति (पा० ४।१।२९) डोप् ॥ ३१ ॥

नेति । हे सखि यथा येन प्रकारेण यत इति यावत्, यस्मा-
दिदानीं इदं मां नालोकते, तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरे अ-
नया दृष्टोऽप्यहमीदृशा सर्वथाऽनवलोकित्याऽनयैव व्यस्मारिषि
विस्मृत इति कल्पये सम्भावयामि । सम्प्रति जिज्ञासिताशेषवि-
शेषं मां द्रव्यतीति तु कथादूरेऽस्तु, किन्तु सर्वथा नावलोक-
कथयतीत्यर्थः । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यभविष्यत्तर्हि
तादृगेव व्यलोकयिष्यत्, नत्वेवं, तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति
कल्पना युक्तेति सोऽलुण्ठनपूर्वकवक्रोक्तिः । कल्पयेत् । चिन्तार्था-
चौरादिकात्कपेः णिच्चेति (पा० १।३।७४) तङ् । व्यस्मारिषि
विस्मरतेः कर्षाणि लुङ्-उत्तमैकवचने, इटि, स्मसिच्सोयुडित्या-
दिना (पा० ६।४।६२) सिचःसिचुडागमे, तस्य चिण्णद्भावे, अचो-
जिणितीति (पा० ७।२।१९५) ढङ्ङिः ॥ ३२ ॥

रागं दर्शयते सैषा वयस्याः स्मृतान्मृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी ।

कले नलेति नास्माकं स्पृशत्याङ्गां तु जिह्वया ॥ ३४ ॥

रागमिति । हे कले सैषा वयस्या भवादृशीः स्मृतानि प्रियाणि सत्यानि च वचनानि तद्रूपैरमृतैः कृत्वा रागं निजां प्रीतिं दर्शयते बोधयति, भवतीष्वतितमा मम प्रीतिरिति ज्ञापयतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं ममेति एतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी तूष्णीम्भवतीत्यर्थः । यतो वृथैव मानिनी धृताभिमाना, न हि मया किमप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं मदीय इत्येतावतैव वचनेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदतीति मय्यस्याः कृपा नास्त्येवेति मोक्षुण्ठनं, सज्जावशान्न वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते णिच्चेति (पा० १।३।७४) तङ् । वयस्या दृशेर्बुध्यर्थत्वाद्भक्तिबुद्धीति (पा० १।४।५२) अणौ कर्त्तृणोर्कर्मत्वम् ॥ ३३ ॥

कामिति । हे कले इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम गृहीत्वा नामन्त्रयते सम्बोधनपूर्व्वं नाह्वयति, अपि तु सर्व्वमपि । नाम शिरस्त्रालने । अस्माकमस्मात्सम्बन्धिनीं तु पुनर्नलेति सम्बुध्यन्तामाङ्गां संज्ञां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयति रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः । स्त्रीणां भर्त्तुर्नामग्रहणस्य निषिद्धत्वादनौचित्यारोपेणोपासन्माङ्गाजस्तुतिः । आङ्गानमाङ्गा, आतस्योपसर्गे (पा० ३।३।१०६) इत्यङ् ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मात् निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तु नः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येदगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अस्या इति । अस्याः परिदृशमानेऽत्र हृदये अवकाशलवः स्थानलेशोऽपि नास्ति तस्मान्नोऽस्मान् कुत्र कस्मिन् स्थाने विभर्तुं धारयतु । अवकाशलेशाभावे हेतुमाह । यस्मात् पीनाभ्यामा-
षाङ्गमूलप्रसृताभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिसङ्कटेऽपि
दयया समावेशो भवति, इत्याशङ्क्य साऽपि नास्तीत्याह, अस्मात्
निर्दयेऽस्माद्विषये ह्यपारहिते । एतेन नास्याः कश्चिदपराध
इति सोल्लुण्ठं । उच्चकुचाभ्यामहमुपर्य्येव ध्रिये न तु मम हृदय-
स्पर्शः कदाऽपि दीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपादक्रोक्ति-
र्याजस्तुतिर्वा ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति । हे कले वयं ईदृगेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कठिनं
तस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचो कठिनाश्रयव-
ज्ञात्काठिन्यं भजतोः कदाप्यनालिङ्गनान्मयि विषये निर्दययो-
रिति यावत् । तथा युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः, कदाचिद-
प्यालिङ्गनकारणाद्विरुद्धलक्षणयाऽनाचारशील्योरिति यावत् ।
एवम्भूतयोरस्यास्तनयोः कदाचिदप्यालिङ्गनादानाद्वैमुख्यं परा-
ङ्मुखत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलिङ्गने कुचौ सम्मुखौ भवतः ।
निर्दयहृदयत्वादेव तस्याः पराङ्मुखादेवम्भूतावेतत्कुचावपि

सदा मम पराङ्मुखावेव जातावित्यर्थः । अथ च स्त्रीणां हृदय-
 स्थातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदु ज्ञात्वाऽपि सर्वस्य तस्या-
 वरणान्निर्दयत्वं भजतोः, अत एव विपरीतलक्षणा युक्तवृत्त-
 योरनाचारशीलयोः । मृदु प्रति हि मृदुनैव भवितव्यं । विशेष-
 तस्तु स्त्रियम्प्रति, तथा च विपरीताचरणादनाचारशीलयोरत
 एव वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं, अथच विरुद्धमुखत्वं जानीम एव ।
 अनाचारशीलो हि कस्मैचिदपि स्वं मुखं न दर्शयति मलिन-
 मुखश्च भवति । एतयोरप्युक्तप्रकारेण पराङ्मुखत्वं चूचुकयोः
 श्यामत्वाम्लिनमुखत्वं जानीम इति मोक्षुण्ठं । अथचैतस्या हृदयं
 कठिनं ज्ञात्वा आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायेन नि-
 दुरत्वमङ्गीकुर्वते । यस्मादुचितं वृत्तं स्थितिर्ययोरथ च युक्ता-
 चारयोः पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपर्यूर्द्ध्वमुखेन वर्त्त-
 मानत्वात् हृदयं प्रति कुचौ सदा पराङ्मुखावेवेत्यर्थः । युक्ता-
 चारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात् पराङ्मुख
 एव भवति, न तु पश्यति, अथ च ईदृक्सुन्दरमन्तरपरि-
 त्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वगुणं भजतोः तथा पीव-
 रत्वादन्योन्यसंस्निष्टयोर्वर्त्तुल्लयोश्च विगतमुखत्वं निमग्नचूचुकत्व-
 गौरत्वविरुद्धश्याममुखत्वञ्च जानीम एव । अथ चेदृगतिकोम-
 लमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढताममुञ्चतोरालिङ्गना-
 दीनामपि विषये सकृपयोरतएव युक्ताचारयोर्विशिष्टमत्युन्नतं
 मुखमयं ययोस्तादृक् प्रसन्नमुखत्वञ्च जानीम एवेति इत्यादि-
 ज्ञातव्यं ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् मोक्षुण्डमभिधाय तां ।
 दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तथा जगे ॥ ३७ ॥
 भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।
 चिरन्तनानुरागाहं वर्त्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

इतीति । अस्मिन्नले इत्युक्तपकारेण मोक्षुण्डं वक्रोक्तादिस-
 हितं यथा तथा तां भैमीं कलां वा अभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे
 मौनिनि सति दमयन्तीमुखादधीतं स्मितं यथा नलवक्रोक्तिमा-
 कर्णं हसद्भैमीमुखं दृष्ट्वा सञ्जातहासया भैमीमुखेनाधीतं स्मितं
 यस्याः, नलीयसोत्प्रासवचनात् स्वयं हसन्ती भैमीमपि हास-
 यति स्मेत्यर्थः । तादृश्या वा तथा कलया असौ नलो जगे,
 अभाणि । मोक्खण्डनं तु मोत्प्रासमित्यमरः । उक्खण्डनमुक्खण्डः,
 भावे घञ्, तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं । मुखाधी-
 तेति पञ्चमीति योगविभागात् समासः । पक्षे कर्तृकरणे कृतेति
 (पा० २।१।३२) तृतीयासमासः । अस्मै तथेति पाठे क्रियया
 यमभिप्रैतीति (पा० १।४।३२वा०१) सम्प्रदानत्वं ॥ ३७ ॥

कस्मादस्माकमित्यस्योत्तरमाह ॥ भावितेति । हे राजन्
 त्वयेयं साधु सम्यक् भाविता सम्यक् तर्किता यत्त्वयि विषये खलु
 निश्चितं नवरागा नवप्रीतिर्वर्त्तते नवोदवाद्धार्ष्णेन सलज्जा
 वर्त्तत इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः सखीः प्रति चिरन्तनो-
 योऽनुरागस्तस्याहं योग्यं यथा तथा वर्त्तते बह्वकालीनस्नेहवशा-
 न्निश्चङ्कवदित्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरन्तना-

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं सम्भुज्यते बाला कथमस्मासु भाषतां ॥ ३८ ॥

नुरागार्हमतिदृढप्रोतिर्यथा तथा वर्त्तते न तु त्वयित्येकवा-
क्यता वा । तस्मान्नज्वावशादधाष्टान्मथ्युदासीना भवतीषु तु
प्रीतिमती तव बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः । अथ च त्वयेयं माधु तर्किता
साध्विति काका विपरीतलक्षण्या वा माध्वेव विपरीतमेव
तर्कितेत्यर्थः । यद्वा अकार प्रक्षेपेणासाधुतर्किता, खलु यस्मात्
त्वयि नूतनानुरागा अतिदृढप्रोतिर्वर्त्तते, अस्मासु तु जोर्णा-
नुरागयोगं यथा तथा अतिशिथिलप्रोतिर्वर्त्तते न तु त्वयि ।
अतिपरिचयादवज्ञा इत्यादि न्यायादित्यर्थः । यतोऽस्मभ्यं
दयते तुभ्यं न दयत इति पूर्वोक्तवचनान् त्वया सत्यमुक्तं
इत्यर्थः । यद्वा सम्यक् भाविता भावं प्रापिता द्रावितेत्यर्थः
यस्मात् त्वयि नवरागत्वादृढप्रोतिः सती अस्मान्प्रति पुराण-
प्रोतिसदृशमतिशिथिलप्रोतिर्वर्त्तते न तु त्वयि । तथा सम्य-
ग्भाविता यथा त्वयेव दृढप्रोतिः सती अस्मान् सर्वथा न
गणयतीत्यर्थः । तस्मादस्मान् वृथैव उपहससीति भाव इति
सोक्तुण्डं ॥ ३८ ॥

अन्वयाद्दीत्यादेरुत्तरमाह ॥ स्मरेति ।

बाखां बलान्न भुञ्जीत विरागेत्यन्तिशङ्कया ।

भुञ्जीत चेन्नपाभीतित्याजनकममङ्गतां ॥

इत्यादि स्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन त्वया नवोढा

नवपरिणीता सेयं बाला नोऽस्माकं सखी कथं सम्बुध्यते, अपि तु विरागोत्पत्तिभिर्या बलादुपमर्दनं कथं विद्म्यते, अत एव त्वया सम्भुक्तत्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि तु त्वत्क्षतरतत्वादेव किञ्चिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः । अथ चैवं वक्रोक्तिः कामशास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं किंवा सम्बुध्यते, अपि तु सामस्येन भोगो न क्रियत एव, किन्तु स्मरशास्त्रविज्ञात् स्वल्पमेव भुक्ता मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषतां, अपि तु अतिपीडनाभावान्न किञ्चिदप्यस्मासु भाषते । या हि बाला सुरते नितरां पीड्यते मैव सखीषु ममातिपीडा भवति मया सोढुं न शक्यत इत्यादि वदति, न तु सामिभुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च कामशास्त्रज्ञेन त्वया बालाऽपीयमेतन्मनोऽनुकूलमेव भुक्ता, अतः कथमस्मासु भाषतां अपि तु न कथञ्चिद्भाषते कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । बाला हि कामशास्त्रकौशलवशाद्यथानुरागं भुक्ता यद्यपि भोगं सहते तथाप्यतीव लज्जालुत्वात् सम्भोगरहस्यं कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभावपि वक्ष्यकौ युवांमस्मान् वक्ष्यथ इति भावः । अथ च सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवोढेयं बाला केन प्रकारेण सम्बुध्यते स्मरं चिन्तय तं प्रकारमित्यर्थात् राचै हतमेव सम्भोगमकृतमेव कथयसि, सम्भोगप्रियेण स विस्मृतोऽतः स्मरेति काकूक्तिः । कथञ्चेयमस्मासु भाषतामपि तु नास्मासु कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुक्ता अनया रहस्यमस्मासु कथितं किमिति नः प्रतारयसीत्यर्थः । अथ च

नासत्यवदनं देव त्वा गायन्ति जगन्ति यं ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

तथेयं बाला परिणीता कथं समन्ताहुज्यते, अपि तु अनुचि-
तमेतत् विदुषाऽपि तया क्रियते, अस्मासु कथं न भाषतां अपि
तु भाषते एवेत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ३९ ॥

आलीरियमलीकवागित्यंशस्य, आह स्मेत्यत्र तन्मृषाभूदित्य-
स्यांशस्योत्तरमाह ॥ नासत्येति । हे देव राजन् जगन्ति त्रयोऽपि
लोका यं त्वा त्वां असत्यं वचनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति
किन्तु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यदा न असत्यं नासत्यं सत्यमेव
भाषणं यस्य तं तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा
विपरीतार्थमलीकमालपनं भाषणं यस्यास्तादृशसत्यवादिनी
सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न स्यात् किन्तु सत्यवादिन्येव प्रिया
तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मासु यदनया कथितं सत्यमे-
वेति भावः । अथ च वक्रोक्तिः, त्रयो लोका यं त्वामसत्यभाषिणं
न गायन्ति, अपि तु असत्यभाषिणमेव गायन्ति । यदा आ ईष-
दपि सत्यभाषणं यस्य तं सदाऽनृतवादिनं त्वां वदन्ति तस्यानृ-
तवादिनस्तवान्यथालपनात् सत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात्
किन्तु असत्यवादिन्येवोचिता । कृतमपि सम्भोगमहं न कृतवा-
निति वदसि तथेयमपि राज्ञौ कृतमपि सम्भोगं नेति वदति
योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति न्यायो युक्तः, इति द्वावपि प्रति-
शेषाण्डं । भो राजन् त्रयोऽपि लोका नासत्यवदश्चिनीकुमा-

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किं नु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभूर्यस्मान्ननः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिष्ठाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथं ॥ ४२ ॥

रवन्मुखं यस्य तमतिसुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रिया अन्य-
थाऽनुरूपं सपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात् किन्तु
सुन्दरतरवदनेव योग्या स्यात्, तथा च त्वन्मुखवदेवैतस्या अपि
मुखं सुन्दरमिति जानोहीति भावः ॥ ४० ॥

आह सौम्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह ॥ मनोभूरिति । अस्या-
श्चित्ते मनोभूः कामोऽस्तीति सत्यं, हे देव किन्तु त्वमेव स मनोभूः
न तु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः । कुतः, यस्मात् कारणात् सख्या
भैम्या मनः दिवानिशं तवावस्थितेर्भूः स्थानं । कामपरत्वे मनसि
भवति, न सपरत्वे मनोभूः स्थानं यस्य, अस्याश्चेतसि सुन्दर-
तरो मनोभूस्त्वमेव वर्त्तमं नान्य इति ॥ ४१ ॥

यद्यहमेव कामस्तर्हि मद्दिषयेऽस्याः कामो नास्तीति नली-
यावान्तरस्त्वस्मादङ्गानिराकरणव्याजेन प्रकारान्तरेण तस्यैवो-
त्तरमाह ॥ सत इति । अथायवा स मन्मथो सख्याः भैम्याश्चित्ते
सतो वर्त्तमानस्य तव प्रतिष्ठाया प्रतिविम्ब एव न तु स्वतन्त्रो
विम्बरूपः, प्रतिविम्बस्य स्वरूप एव मुकुरादौ भवतीति भैमीम-
नसः स्वरूपतरत्वं द्योतितं । कुत एतदित्याशङ्क्यान्वयानुपपत्तिं
प्रमाणयति । अन्यथा यदि प्रतिष्ठाया न भवेत्तर्ह्यतनोरन्यथो-

कः स्मरः कस्त्वमनेति सन्देहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवां ॥ ४३ ॥

रस्यास्य कामस्य तया सह समरूपत्वं कथं स्यादपि तु न कथ-
ञ्चित्, ऐलनामत्यादीनां मशरीरत्वात् तया सह सारूप्यं युज्यते,
अयं ततनुस्मादस्य प्रतिविम्बव एव तत्सारूप्यं युज्यते । प्रति-
विम्बमेव ह्यशरीरमपि तुल्यरूपं भवति । तस्मात् प्रतिविम्बस्य
विम्बं विना स्थातुमशक्यत्वान्मनसि तव धारणात् सारूप्यं तत्र-
तिविम्बभूतं तदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः ।
विम्बत्वे अतङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिविम्ब एवायमित्यनु-
मानं ॥ ४२ ॥

क इति । अथ चाभयोर्द्वयोर्भवतोस्तुल्यया शोभया कृत्वाऽत्र
द्वयोर्मध्ये स्मरः कः त्वं नलश्च क इति सादृश्यात् सन्देहे सति
अत्रास्मिन् सन्देहे सति वा त्वय्येव विषये अर्थितया साभिलाष-
तया सेयं भैमो युवां द्वावपि स्मरनलो चित्ते धत्ते । सर्व्वी ह्यति-
सदृशयोः काचमण्यादिपदार्थयोः सन्देहे एकतरपरित्यागे
मणरेव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्निर्णयं
काचमपि न मुञ्चति । तथा तुल्यशोभत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात्
स्मरपरित्यागे भवानेव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति त्वय्येव
साभिलाषतया द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । त्वदर्थमेव धारयति
न तु कामार्थं त्वामिति भावः । त्वयेति पाठे त्वया हेतुना
चाऽर्थिता त्वेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गणेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

विलोकनात् प्रमृत्त्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

पूर्णयेत्यादेरुत्तरमाह ॥ त्वयीति । पङ्कजाक्षी असौ त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्त्तमानत्वस्य दर्शनाद्भेतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिभिया त्वां दृग्गणेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति । न तु पूर्णया दिलोचन्या, त्वयि न्यस्तेति अनु-रागातिशयः, पङ्कजाक्षीति दृशेरतिमौन्दर्यञ्च सूचितं । सुन्द-रवस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भयं इति च सूचितं । शङ्कयेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

नालोकत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ विलोकनादिति । विलो-कनात् प्रमृति अनया प्रथमं त्वं यदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वं अस्याश्चक्षुषोः संलग्न एवासि । त्वामेवेयं सदा पश्यति नान्यत् किञ्चिदपीति । अस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः । एवं सति महत्तने इयं मिथ्या वदतीति शङ्का अविश्वासस्येत्तर्हि एत-दीयचक्षुषोर्मध्ये अहं वर्त्ते न वेति निश्चेतुं स्वेनात्मनैवावलोक-कय एतदीयचक्षुषी पश्य अहमत्र वर्त्ते इत्यनुभवेनैव निर्द्धी-रयिष्यसीत्यर्थः । स्वेनालोकने हेतुमाह । परवाचि को नाम प्रत्ययो विश्वासः, अपि त्वनुभवयोग्येऽर्थे परवचनमप्रमाणमेवे-त्यर्थः । दृश्यकनीनिकायां सम्मुखं दृष्टुमवश्यं प्रतिविम्बो भव-

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमं ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

त्येवेति क्लोक्तिः । अथच नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रकज्जलवदीक्षितुममामर्थान्नालोकत इति त्वया मत्तमेवाक्तिमित्यर्थः । अत्र चेच्छङ्का तर्हि स्नेत्रलग्नमेव गोलकादि स्वयमालोकय तदा ज्ञास्यसि, यतः परवाचि कः प्रत्ययः । विलोकनात् आरभ्यार्थयोगे पञ्चमी ॥ ४५ ॥

रागं दर्शयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ परीति । अनया परीरम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुङ्कुमस्य सङ्क्रममारम्भोपक्रमस्य तद्भाजेन मे हृदयस्य मनसोऽथ च वचसस्त्वय्येवं अनेन प्रकारेण रागोऽनुरागोऽथ च रक्तिमा, एतादृशी वागुदितैव, साक्षात् यद्यपि नोक्तं तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गनं ह्यनुरागं विना न घटत इति गाढालिङ्गने कुचकुङ्कुमाङ्गरागलेपनव्याजेन मम त्वय्येवमनुरागो वर्त्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभरण एव प्रकटीकृत इति भावः । हृदयस्यैवेति पाठे त्वय्येवेति योजना । त्वयि मे हृदयस्यैव रागो न तु वाचिकः । सख्यादौ तु वाङ्मात्रेणैव रागो न तु हृदयस्येति वा । उदितेवेति पाठे त्वत्प्रेचा । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये लग्नमिदं परिदृश्यमानं कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिवृत्तान्तमस्मान् बोधयतीति वृथैव वक्ष्यसीति सूचितं ॥ ४६ ॥

मनसाऽयं भवन्नामकामसूक्तजपव्रती ।

अलसृचं सखीकण्डमुन्मत्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

अध्यासिते वयस्याया भवता मद्धता हृदि ।

स्तनावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वह्निः ॥ ४८ ॥

कां नामन्वयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ मनसेति । अयं सख्या
भैर्याः कण्ठो मनसैव भवतो नलेति ते नाम तदेव कामसूक्तं
स्मरस्य प्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रतं अस्यासीति
तादृशः सन् एकावलिच्छलात्, एकयष्टिकमुक्ताहारविशेषव्या-
जात् अलसृचं पद्माक्षादिरचितां जपमालिकां चुम्बति । भर्तृना-
मग्रहणनिषेधात् 'साहस्रं मानसो जपः' इति मानसजपे फल-
विशेषश्रवणाच्च मुक्ताहारजपमालिकया तन्नामैव मनसा जप-
तीति भावः । नलेति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकान्नामः काम-
सूचत्वं ॥ ४७ ॥

अस्या पीनस्तनेत्यादेरुत्तरमाह ॥ अधीति । महता नि-
तरां मीरवयुक्तेनाथ च महापरिमाणेन भवता तया वयस्यायाः
भैर्या हृदि अध्यासितेऽधिष्ठिते सति अन्तर्हृदयमध्येऽसम्मान्तौ
स्यातुमशक्तौ सन्तौ हृदयात् वह्निर्देशे निष्क्रान्तौ, इति वयं
ब्रूमहे सम्भावयामः । यदाप्रमृति त्वं चित्ते लग्नस्तदाप्रमृत्यैवैतौ
वह्निर्दृश्येते तस्मात् पूर्वमन्तराऽवस्थितत्वादहिर्न दृश्येते त्वद-
धिष्ठानानन्तरं तु वह्निर्निर्गतौ इति तवैवावकाशोऽभूत् न तु
कुचयोस्तस्मादस्मानेवं प्रतारयसीति भावः । अन्योऽपि महताऽ

कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पोडितौ व्रणितौ त्वया ।
कथं दर्शयतामास्यं वृहन्तावावृतौ द्विया ॥ ४८ ॥

धिष्ठिते स्थाने स्थातुमशक्तौ वह्निर्निर्गच्छत्येव । वहिरपि यदादि
त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गताविति भावः । अध्या-
सिते हृद्यन्तरसम्मान्ताविति वान्वयः ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादेरुत्तरमाह ॥ कुचाविति । दोषेणोज्झितौ नि-
दोषावथ च दोषायां रात्र्यां कूर्पासेन त्यक्तौ, तथा वृहन्ताव-
तिपीवरौ, अत एव त्वया पाणिभ्यां पोडितौ मर्दितौ व्रणितौ
नखैश्च चतयुक्तौ कृतावस्थाः कुचौ दिने द्विया हेतुना आवृतौ
वस्तेणाच्छादितौ सन्तौ आस्यं चूचुकाग्रं कथं दर्शयतां अपि
तु न कथञ्चित् । रात्रौ हि सन्भोगसमये निर्विघ्नं स्नानदर्शनं
भवेत् दिवा तु द्विया नखचतादिसन्भोगचिह्नदर्शनभिया च
वस्त्रावृतत्वात् कथं नाम चूचुकाग्रस्यापि दर्शनं स्यादपि तु
न कथञ्चिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वाद्दिन-
प्रकाशसम्बद्धौ, अत एव द्विया वस्त्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव
तयोर्युक्तमित्यर्थः, इति वा । वहिःस्थितं त्वाम्प्रति वैमुख्यासम्भ-
वात् हृदयस्थितस्य तव स्वमुखं कथं दर्शयतामिति द्विया
पराङ्मुखत्वाद्वा भैम्या कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । स्वाश्रयभू-
तस्य भैमौहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । न हि कुचौ
हृदस्य सम्मुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोज्झितो निरपराधो
स्वभ्रप्रतिष्ठो धनादिग्रहणेन पोडितो नासादिकर्त्तनेन कृत-

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।
 ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमितानना ॥ ५० ॥
 बभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः ।
 चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥
 ह्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखं ।
 दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥

ब्रह्मो लज्जितः कस्याप्यये मुखं न दर्शयति । ब्रणितौ तार-
 कादित्वादितच् ॥ ४८ ॥

इतीति । कलया पीयूषवर्षिभिरमृतं चरद्भिरतिमधुरैः सूक्तैः
 शोभनवक्रोक्त्यादिरूपैर्वाक्यैः सिक्तः सञ्जातगाढप्रेमभरोऽसौ नलः
 उन्नमितं पाणिना ऊर्द्धीकृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमीं हे
 भैमि इदं कलावचनमीदृगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उन्नमि-
 तेति ज्वलकलेति (सि०कौ०चा० १२५ पत्रे) मित्वपत्रे ह्रस्वः ॥ ५० ॥

बभाविति । पत्युः करोऽरविन्दमिव बभौ । किङ्कुर्वन् प्रेय-
 सीवक्त्रमुन्नमयन् । किम्भूतमरविन्दं चिरेण बज्जकालेन वैरं वि-
 स्मृत्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं सन्धानं येन, अभू-
 तोपमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरित्वं ॥ ५१ ॥

ह्रीणेति । नलोक्तिक्लोक्तिवक्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन ह्रीणा
 स्मयमाना चातएव लज्जावशेन स्मितञ्च नलेन द्रष्टव्यमिति
 बुद्ध्या वा, अत्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दम-
 यन्ती तदा तस्मिन्मुखोन्नमनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मु-

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितं ।
 परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥
 क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्थतात् ।
 निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

देऽभूदिति वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा नितरां दृष्टोऽभूदिति
 भावः ॥ ५२ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्त्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्रो-
 क्त्वादिपरिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः
 सखीं कलां सस्मितं यथा तथा आ हसन् । विलासाय स्पृहेरी-
 स्मितः (पा० १।४।३६) सम्प्रदानत्वं । सहप्रियः वेपसर्जनस्येति
 (पा० ६।३।८२) पालिकत्वात् सादेशाभावः ॥ ५३ ॥

क्षन्तुमिति । हे कले इयं तव वयस्या अस्य वर्त्तमानस्य
 दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं सेदुं व्यवस्थतात् प्रयततां । कोऽप-
 राधो दिनस्येत्यत आह । यद्यस्मादियं भैमी निशीव रात्रा-
 विव नोऽस्माकं निशि चुम्बन इति पठितस्य धातोरर्थमत्र
 दिने नाचरति, रात्रौ यथा मां निःशङ्कं चुम्बति तथा भव-
 तीत्येव लज्जया दिने नेति दिनस्यापराधस्तस्मात्तस्यापराधं
 क्षमस्येति प्रार्थित इत्यर्थः । व्यवस्थतामिति पाठे आत्मनेपदं
 चिन्तं ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति । दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः निष्प्रभोक्त्य पराभूतः, एवमपराधस्येन्द्रन्यते तत्तर्हि तस्य भैमी-
मुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां श्रियोः
विकासलक्ष्योऽयं च सम्पदोऽपि तेन कृताः । अनेकापकारका-
रिण्येकस्मिन् पराभूते यदि बहूनां क्षेमं भवति तदा महानु-
पकार एवेति तन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकत्वादि-
नोपकार एव कृता नापकारस्तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति
तन्मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्वीति भावः । एकस्मिन् धर्षितोपाये
बहूनामपकारिणि बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो बध इत्या-
द्युक्तेः । तत्कृता इति पाठे दिनस्य मित्रभूतानां सम्बन्धात् सल-
क्ष्मीकाणां कमलानां, अथ च शतसंख्यानि बहूनि पत्राणि वाह-
नानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृताश्चिन्ताः । रात्रौ
सङ्कोचकरणात् दिनेन तु तन्मुखमित्रं चन्द्रे धर्षितश्चन्द्रेण तु
दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्षितानीति चन्द्रेण स्वयं
वैरनिर्यातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्य-
र्थः । तन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि क्षिप्त्वा अपि तु न,
किन्त्वतिवृद्धिमेव प्रापितास्तस्मात् पूर्ववदेवापराधो नास्तीति
काकुर्वा । तन्मुखमित्रं चन्द्रे यदि दिनेन तिरस्कृतस्तर्हि दिन-
मित्राणां कमलानामपि श्रियस्तेन तन्मुखेन क्षिप्त्वाः, स्वकान्या

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कम्प्रति ॥ ५६ ॥

निशि दद्याधरायापि सैषा मद्भ्यं न रुध्यतु ।

क्व फलं दृश्यते बिम्बीलता कोराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

तेषां निःशोभीकरणात् वैरं निर्यातितमेवेति दिनस्यापराधा
न गणनीय इति भाव इति वा ॥ ५५ ॥

लज्जितानीति । हे कले अनया मयि विषये तावलज्जि-
तानि लज्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव । यतो रात्रौ
क्रीडितया कृतसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितवज्रविधसुरतचातु-
र्यया, तत्तस्मात् सम्प्रति तानि लज्जितानि यत् पुनः प्रत्यावृ-
त्तानि तत् कं प्रति उद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ, मयाऽस्या सुर-
तचातुर्यधार्ष्ट्यं वज्रवारं दृष्टमेव । त्वामेव प्रति इयं लज्जत इति
जानीहीति भावः ॥ ५६ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्त्रापराधमाशङ्क्य परिहरति ॥ नि-
शीति । सैषा निशि दष्टः अधरो येन तस्मादपि मद्भ्यं न रुध्यतु
न कुप्यतुः, यस्मात् पक्वबिम्बी फलं दृश्यते आस्वादते, कोराय
शूकाय बिम्बीलता क्व कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किन्तु
स्वसम्बन्धेन शोभाहेतवे तस्मै स्निह्यत्येवेत्यर्थः । दन्तचते कृतेऽपि
ब्रणसम्बन्धवशास्त्रितरामधरशोभाकारित्वेन मद्भ्यं प्रसाद एव
युक्तो न तु कोप इति भावः । रुध्यतीति पाठे सिद्धवत्कारेणो-
क्तिः । मद्भ्यं कोराय च क्रुध द्रुहेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी ॥ ५७ ॥

शृणीपदसुचिह्ना श्रीशोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यान्तन्नृपस्तौ पीडयामि न ॥ ५८ ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्द्धा किमपराद्धं यत् पादौ नाप्नोति चुम्बितुं ॥ ५९ ॥

शृणीति । एतस्याः कुचाभ्यां शृणीपदं अङ्कुशाघाततत-
मेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथ चाङ्कुशाकारनखपदविशेष एव
शोभनं चिह्नं यस्या सा कुम्भिनःकरिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा
सम्पच्च यस्माच्चोरिता, पश्य, एतत्कुचयोरङ्कुशाकारं नखं यदि
नास्ति तर्हि त्वमेव विलोकय । तत्तस्मान्नृपो दण्डदण्डकरणा-
धिकारी अहं तौ स्तेयकारिणावेतत्कुचौ न पीडयामि, अपि
तु पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपनखत्ततादिरूपं चो-
चितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य दण्डः क्रियते । ममापराधो
नास्तीति भावः । अङ्कुशो स्त्री शृणिर्दयोरित्यमरः । शृणी
छदिकारादिति (पा० ४।१।४५वा०) ङीप् ॥ ५८ ॥

अधरेति । ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽप-
राध्यतु, अयं मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्द्धा पुनः
किमपराद्धं यो मस्तकः प्रणामहेतुनाऽस्याः पादौ चुम्बितुं
स्रष्टुमपि नाप्नोति, नमस्कर्तुमपि न ददाति कोऽपराधो तेन
कृत इति वृष्केत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अपराद्धं भवदाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरं ॥ ६० ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषतां ।

ममताऽनुमताऽस्मात् पुनः प्रस्मर्यते कुतः ॥ ६१ ॥

अपराद्धमिति । भवदाणीश्राविणा तद्वचनाकर्णनशीलेन
मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराद्धं को वाऽप-
राधः कृत इति कले त्वं भैमीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ ।
यद्यस्माद्वीणा साम्प्रतं परुषमाहः, कलकण्ठी कोकिला च मां
प्रति निष्ठुरं ब्रूते तस्मादपराधः सम्भाव्यते । येन हि यस्याः
कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीया वा तत्सदृशः कश्चि-
त्परुषं भाषते । अथच वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्मान्माधुर्यं नास्ति
तस्मात् पश्चादागत्य निश्चितं मयाऽसमञ्जभाषमाणाया भवत्या
भारती श्रुता न त्वन्येन केनाप्यामयेनेति । सोऽप्यपराधो न
भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलालापपेक्षया भैमीवाणी मधुरतरा
रात्रौ एतद्वाणीमाधुर्यं मया वक्त्रनुभूतं, इदानीन्तु त्वां दृष्ट्वा मां
प्रति दूष्णीमस्मि इति । परुषं निष्ठुरं च क्रिया विशेषणं । परुषं
निलेहं निष्ठुरं सतिरस्कारं । कलकण्ठी अङ्गगात्रेति (पा० ४।१।
५।४। वा०) डीप् ॥ ६० ॥

सेति । हे कले सेयं स्वस्यालिजने त्वयि विषये विश्वस्य भा-
षतां कथयतु । अस्मात् विषये अनुमताऽङ्गीकृता ममता स्वीय-
तामिति पुनः कुतः प्रस्मर्यते विस्मर्यते इति त्वं पृच्छ । इयं च

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

सन्निधाय श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद तां ॥ ६२ ॥

अहो मयि रक्षोवृत्तं धूर्त्ते किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

तयि विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः । राक्षो रतानुकूल्यमाचरितमनया
इदानीं तु तव समक्षं प्रातिकूल्यं किमित्याचर्यत इति भाव
इत्युपासन्नभङ्गिः । प्रशब्दस्य गतार्थतया विस्मरणार्थता
॥ ६१ ॥

अथेति । अथ नलोत्पन्नतरं सा कला भैम्याः उपवदने
वदनसमीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात् समीपनयनव्याजात् तस्या
भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं सन्निधाय सन्निहितं कृत्वा तां जगाद ।
अवदन्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतोव कर्णे भैमीमुखसमीपे
कृत्वा अनन्तरञ्च तद्वचः प्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तोव भैमी-
कर्णसमीपे निजमुखं कृत्वा भैमीं जगादेत्यर्थः । कथकानुकथक-
जातिः । उपवदनेऽव्ययीभावे सप्तम्या अन्धाभावाभावः । सन्निधाय
हेतुमण्यन्ताख्यप् ॥ ६२ ॥

अहो इति । हे धूर्त्ते वचनचतुरे त्वं मयि विषये रक्षो-
वृत्तं एकान्ते निघ्नमालिङ्गनादि किमप्येकमपि अल्पमपि च
नाभ्यधाः, अहो आश्चर्य्य एतादृशी धूर्त्ता काऽपि न दृष्टे-
त्यर्थः । त्वं आस्व तिष्ठ तिष्ठः, यद्यपि त्वं नाचकथा, तथापि ते
तव तद्रक्षोवृत्तं सत्यं सत्यवादिनमिमं भूपं नलमेवाभिधापये

स्मरशास्त्रमधीयाना शिञ्जिताऽसि मयैव यं ।

अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

वादयामि । अहमपि त्वया यतो वञ्चिता तथा किञ्चिद्रच-
यिष्यामि यथा नल एव स्वयं त्वदीयसुरतप्रागल्भं प्रकटयति
मां वञ्चयित्वा कथङ्कारं स्थास्यसि क यास्यसि क्षणमात्रं स्थिरा
भवेति सरोषोक्तिः । सभ्यमिति पाठे आभिधापये नलं सभ्यं
जानीहीत्यर्थः । आश्वसभ्यमिति पाठे इमं भूपमेव तमेवेदम-
सभ्यं सभायां जनसमक्षं वक्तुमनर्हं तद्रहोत्तमाश्रिदानीमेवा-
भिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपं अकथितञ्चेति (पा० १।४।
५१) कर्म्मत्वं अभिधापये अभिपूर्वाङ्गावधारणाद्वाधातेर्हेतुमणि
चि णिचञ्चेति (पा० १।३।७४) तङ् ॥ ६३ ॥

स्मरेति । स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं अधीयाना
पठन्तो त्वं तत्र प्रतिपादितं यं दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसम्भोगं
मयैव शिञ्जिताऽसि । स दाम्पत्यव्यत्ययः त्वया कृत्वाऽपि निष्पा-
द्यापि मम पुरस्तात् किमगोपि गोपितः कथयेति प्रश्नः । नितरां
धार्म्म्यमवलम्ब्य मया शिञ्जितं विपरीतसुरतं कृत्वाऽपि समैव
पुरस्तादकृतमेव कथयसीति नितरां वञ्चनचतुराऽसीति भावः ।
स्मरशास्त्रं नलोकेति (पा० २।३।६६) षष्ठीनिषेधः । दम्पत्यो-
र्भावः सम्भोग इति यावत् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्य इति (पा०
५।१।१२८) यक् ॥ ६४ ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।
 वादं वादं मुहुश्चक्रे ऊं ऊमित्यान्तरान्तरा ॥ ६५ ॥
 अथासावभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।
 सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नृपं ॥ ६६ ॥

मौनिन्यामिति । सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्या-
 मेव सत्यां तदुक्तीर्भैमीवचनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्यामपि
 भैमी मां प्रति किमपि वदतीत्यहं शृणोमीति नलम्प्रति प्रक-
 टयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किञ्चि-
 दुक्ताक्ता अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये मुहुर्मुहुः ऊं ऊं इति
 शब्दं चक्रे । वदत्यचिह्नीत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सत्यत्वबुद्धिजननार्थं
 पूर्व्वरङ्गभूतमस्तीकमेव अवणोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति
 भावः । वादं वादं आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति (पा० ३।४।२२)
 द्विर्वचनञ्च ॥ ६५ ॥

अथेति । अश्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरं असौ कला नृपं अ-
 भिसृत्य भैम्याः सकाशात्तलं प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमेव अवोचत् ।
 किम्भूता, अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यशंसति वर्णयति तच्छीला
 विपरीतसुरतमपि करोषि साम्प्रतं नितरां धृष्टा जातासीति
 भैमीकर्णे प्रेमभाषणं कुर्व्वाणा, अत एव सख्या भैम्या लीला-
 म्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य रतिप्रागल्भ्यं नलेन शंसयति त-
 च्छीलेति च । शंसिनी केवलाद्भेतुमण्यन्तादा शंसेताच्छीले
 णिनिः ॥ ६६ ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थभ्यर्थना क्रुधा ।
यत्ताडयति मामेवं यदा तर्जयति भुवा ॥ ६७ ॥
वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैष नैषधः ।
शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयं ॥ ६८ ॥
स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानतां ।
नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

दृष्टमिति । हे महाराज सार्वभौम इयं नलाय सम्भोगं
वितरेति त्वदर्थं त्वत्सम्भोगसम्बन्धितया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्मा-
ज्जातया क्रुधा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघातप्रकारेण
यत्ताडयति, यदा यच्च भुवा कटाक्षेण तर्जयति भोषयते
तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा
तत्र मां कथं प्रवर्त्तयसीति मां ताडयति भूक्षेपेण चेतः परं
मा वादीरिति तर्जयती च तत्त्वं पश्येति भावः दृष्टं दृष्टं सम्भ्रमे
द्विरुक्तिः ॥ ६७ ॥

वदतीति । हे राजन् इयं इति वदति । इति किं हे कले
यदर्थमर्थनां त्वं करोषि एष नैषधः त्वया केन चिह्नेन अचिह्नि
निर्द्धारितः, तर्हि कः अयं शक्रः स्वयंवरणकाल इव माया
नलरूपं कृत्वा स्वयमायातवान् इति अहं शङ्के त्वदर्थमर्थनां
कुर्वन्मया मम कर्णे इति वदति ॥ ६८ ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्वे इन्द्रप्रमाणमाह ॥ स्वर्णदीति । इयं स्वर्णद्यां
मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मनो दानं, दिवः स्वर्गोत्ते

भाषते नैषधच्छायामायाऽमायि मया हरेः ।

आह चाहमहन्त्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

सम्भावयति वैदर्भी दर्भाग्राभामतिस्तव ।

जम्भारित्वं कराम्भोजाद्भोलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

भूमिं प्रति आगमनञ्च तवेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां
नयति प्रापयति । न हि मनुष्यस्य स्वर्णदीस्वर्णपद्मिनीसुवर्णक-
मल्लानयने स्वर्गादागमने च सामर्थ्यं दृष्टं । तस्मान्नलरूपं धत्वा
पूर्वं इन्द्र एवायमागत इति । एतदर्थं माम्प्रत्यर्थना त्वया कर्तु-
मयुक्ता इतीयं मत्कर्णे कथयतीति भावः । स्वर्णदीति पूर्वपदा-
त्सञ्ज्ञायामग इति (पा० ८।४।३) एत्वं ॥ ६८ ।

भाषत इति । हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य ह्यायाया कान्तेः माया
कापथ्यं मया स्वयंवरकाले अमायि ज्ञातेति इयं भाषते । स्वयं-
वरकाले तव परस्त्रीत्वाभावात् नलरूपं धृतं, इदानीन्तु पर-
स्त्रीत्वभियैवं न करिष्यतीति मया प्रत्युक्ता सती इयं भैमी
अहस्यायां गौतमपत्न्यां तस्मेन्द्रस्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणे
दुष्टे नयो यया एवंविधोऽयमिति चाह ब्रूते । परस्त्रीत्वभी-
तिरपि तस्य नास्ति तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना न
कार्येति मां प्रति भाषत इति भावः । नैषधस्येव ह्याया यस्या-
मिति मायाविशेषणेन पृथग्वा ॥ ७० ॥

समिति।कुशायाभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सार्व-
भौमलसूचकं वज्रं तत्परिरम्भिणो युक्तात् कराम्भोजाद्धेतोस्तव

अनन्यसालिकाः साक्षात्तदाख्याय रक्षःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निऋतीकृतकैतवां ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

जम्भारित्वमिन्द्रत्वं सम्भावयति, तर्कयति न ह्यनिन्द्रो वज्रह-
स्तः । रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात् कुशाग्रबुद्धित्वमस्याः
॥ ७१ ॥

अनन्येति । तस्माद्धो राजन् त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि
न तु कृद्गना, तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवद्व्यतिरिक्तः साक्षी
यासु युवाभ्यामेव ज्ञायन्त इत्यर्थः । तादृशो रक्षःक्रिया एकान्त-
क्रीडाः साक्षात् स्वयमेवाथ च व्यङ्ग्यवृत्तिं विना आख्याय प्रकटं
कथयित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमायासंशयभयं त्वं नुद नि-
राकुरु एतत्प्रत्यायिकां क्रीडासमयचेष्टामुक्त्वा अस्माकमेतस्याश्च
सन्देहमपनुदेत्यर्थः । सत्यनैषध इति वा पाठः ॥ ७२ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तथा कलया सुप्रयुक्तत्वेन कैतव-
द्योतकहास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादिन्द्रत्वनि-
श्चायकोपपत्तिमत्तया च सम्यक् प्रयुक्तत्वेन निऋतीकृतं आश्चर्यं
कैतवं कृद्ग यस्यास्तां कलावाचमाकर्ण्य तद्भावे मयीन्द्रभ्रान्त्यै-
वेयं चुम्बनादि न करोति किमिति भैम्याशये संशयालुः स-
न्दिहानः स नलः भैमीभ्रान्तिनिरासार्थं शशंस रक्षोवृत्तमि-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

स्मरसि क्वद्वनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात् ।
यदानन्दोल्लसल्लोमा पद्मनाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥

स्मरसीति । हे भैमि क्वद्वनानिद्रालुर्निद्राणां अलीकमेवाङ्गी-
कृतनिद्रालं मया नाभौ शयस्य करकमलस्यार्पणाद्भूतोः आन-
न्देन सात्त्विकभावेनोल्लसन्ति लोमानि यस्याः मत्करनाभिस्य-
र्शेन जातरोमाश्चा सती पद्मयुक्ताभिर्यस्यास्तादृशी भविष्यसि
सञ्जाता, तत् स्मरसि । पाणिरोमाश्चसम्बन्धात् सकण्टककमल-
सम्बन्धसम्भावनया पद्मनाभीलं तव यज्जातं तत्स्मरेत्यर्थः । नल-
पाणिः पद्मस्थानीयः रोमाश्च तत्कण्टकस्थानीयः । अथ च
विकसितकमलदलतुल्यरोमाश्चोद्गमात् पद्ममिव नाभिर्यस्या-
स्तादृशी जाताऽसि तत्स्मर । शयार्पणं रोमाश्चोद्गमे हेतुः । अथ
च नाभौ शयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभः श्रीविष्णुर्भविष्यसि ।
यद्मनाभी भविष्यसीति च्चिः । तत् स्मरसि नाभौ करकमलधा-
रणाच्छ्रीविष्णुर्जाताऽसि । न हि विष्णुं विनाऽन्यस्य नाभौ कमल-
मस्तीत्यर्थः । निद्रिताऽसीति बुद्ध्या वसनखंसनार्थं नाभिसमीपं
मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातसात्त्विकरोमाश्चा जाताऽसि तत्
स्मरेति भावः । आनन्दोल्लासि लोमेति निद्राया अलीकत्वं
द्योतितं । न हि निद्रायाः सत्यत्वे करस्यर्शाद्रोमाश्चोद्गमे
भवति । भैमीपचेऽपि पद्मनाभीति च्चिः । स्मरतियोगेत्वभूतेत्य-
भिज्ञावचने लृट् । त्वदानन्देति पाठः सभ्यः ॥ ७४ ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।
 सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि मृदि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥
 स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।
 अङ्गुलीयुगयोगेन यदास्त्रिष्यं घने जने ॥ ७६ ॥

जानामीति । हे मृदि सुकुमाराङ्गि श्रीघ्नद्राविणि च भैमि
 मया नवे मन्मथोत्सवे ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलितचित्ता त्वं,
 अतिमृदुत्वात् सम्पूर्णसम्भोगोपमर्दासहतया तव खेदो भविष्य-
 तीति भयात् सामि अर्द्धं भुक्तैव अप्राप्तस्मरतावसानैव यत्
 मुक्ताऽसि तज्जानासि स्मरसि । सामिभुक्ता सामीति (पा० २।१।
 २७) समासः ॥ ७५ ॥

स्मरेति । हे भैमि आजिं सङ्ग्रामं जित्वा त्वां आशामुखेनेतः
 प्राप्नोऽहं नमस्कारार्थं चालनार्थं वा मत्पदधाविनि मच्चरण-
 स्पर्शिनि तव करे अङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणाङ्गुलीद्वय-
 सम्बन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदास्त्रिष्यं
 आलिङ्गितवान् तत्स्मर । जनसमक्षं साक्षादालिङ्गनस्यानौचि-
 त्यात्प्रवासेत्कण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन तत्पाणि-
 पोडनवशात्तदालिङ्गनवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवान् तत् स्मरे-
 त्यर्थः । आस्त्रिष्यं श्लिष आलिङ्गने लुडुत्तमैकवचने ज्ञेः क्तः
 विभाषासाकाङ्क्ष इति (पा० ३।१।११४) वैकल्पिकत्वादडभावः
 ॥ ७६ ॥

वेत्यमानेऽपि मत्त्यागदूना स्वं माञ्च यन्मिथः ।
 मद्दृष्टाऽऽलेख्यपश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥
 प्रस्मृतन्तत्त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।
 अहन्नेऽधरपानेषु रसनामपिवन्तव ॥ ७८ ॥
 त्वत्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थितां ।
 स्मरेः स्वहृदि यत् स्मरसखीः शिष्यं तवाङ्गुवं ॥ ७९ ॥

हे भैमि माने प्रणयकलहे सत्यपि मत्कर्म्मकत्यागेन दूना
 क्षणमात्रमपि मद्दिरहं सोढुमशक्ता सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं
 स्वं पुरुषं माञ्चालेख्ये पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभव-
 न्ती त्वं मया दृष्टा सती यच्चिचलिखितयोरारवयोरन्तरा मध्ये
 तुलिकादिलिखितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवत्यसि
 तद्वेत्य जानासीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतमिति । हे भैमि मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः
 सुरतपरवशः मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरस्तवि-
 वेकोऽहं तवाधरपानेषु अहप्रः सन् तव रसनां जिह्वामपिवं
 तत्त्वया तावत् शाकल्येन प्रस्मृतं । जिह्वायलेहनेनमपि कामशा-
 ल्लोक्तमिति ॥ ७८ ॥

त्वदिति । अहं स्वहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे ता-
 त्कालिकत्वादार्र्द्रस्थाशुष्काधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्गस्य मुद्रां
 नखक्षतदर्शनादेव स्मरसखीः ह्यास्यपरास्तव सखीः प्रति तव
 शिष्यं भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं हारं पश्यतेति तन्निर्माणं यद-

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठिं रूपेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्द्धा त्वत्पादे यत्किलास्खलं ॥ ८० ॥

वेत्य मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

ब्रुवं तत्स्मरेः चिन्तयेः । स्मर इति पाठे स्मरः सन्नहमित्यर्थः, सखीः मुख्यं कर्म । शिल्पमिति अकथितञ्चेति (पा० १।४।५९) कर्मत्वं ॥ ७८ ॥

त्वयेति । मधुगोष्ठ्या मद्यशालाया मध्ये मद्यसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन् त्वया रूपा रोषरूपितया दृशा ईक्षितो ऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमत्तत्वात् स्खलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्द्धा यदस्खलं यदपतं तदेत्सि जानामि । स्खलनव्याजेन प्रणामेन त्वां प्रसादितवान् अस्मि तत्स्मरेत्यर्थ इति भावः । मध्येमधुगोष्ठिं पारे पश्य वेति (पा० २।१।१८) सुमासः ॥ ८० ॥

वेत्येति । मयि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा आगते एव हार्दिनि प्रेमभरतरले त्वां पश्यति सति आलिं सखीं आलिङ्ग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा हर्षेण किल विलासप्रकरणव्याजेन यत्त्वां अचुम्बीः तदेत्य स्मरामि । कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात्सख्यालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्तुप्रेमभरं यत् सूचितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । हे हार्दिनि इति भैमीशस्फुट्तिर्वा । प्रोष्य प्रपूर्वोद्धमेः क्वात्यपि यजादित्वात्

जागर्त्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।

निक्षिप्यायाचिषं यत्त्वां न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।

प्राग्भावाधिगमागस्थे त्वया शम्बाकृतं चतं ॥ ८३ ॥

सम्प्रसारणं । हार्दिनि हृदयस्य हृत्तोखेति (पा० ६३।५०)

हृद्भावः ॥ ८२ ॥

जागर्त्तिति । अहं ताम्बूलस्य चर्वितपूगफलनागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि स्वमुखात् सकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निधाय यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा दण्डं इति न्यायाच्छास्त्रोक्तयुक्तेर्यत्ताः ताम्बूलफालिकाः मदीयाः पुनर्मह्यं देहीति याचितवान् तत्र विषये स्मरणकारणभूतो भावनाख्यः संस्कारो जागर्त्ति स्फुरद्रूपो वर्त्तते स्मरमि किमित्यर्थ इति प्रश्नः ॥ ८२ ॥

चित्त इति । मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव सत्तां यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखप्राप्तिः तद्रूपे आगस्यापराधे तिष्ठतीति एवम्भूते सति मयि विषये वा समरतस्यैव सुखहेतुत्वाद्विषमरतस्यासुखहेतुत्वात् क्रुधा मध्य एव सुखजन्याद्रोषाद्धेतोः नखजं चतं त्वया यत् शम्बाकृतं । प्रथमं फालकृष्टे चेत् पुनरपि सीतावदारणवत्प्रथमकृष्टभूयां पुनः कर्षणवत् प्रथमकृतनखचतमध्य एव पुनरपि गाढतरं नखचतं यदारोपितं तत्ते चित्ते अस्ति कश्चित् तत्स्मरेत्यर्थः । शम्बाकृतं द्वितीये स्यादि-

स्वदिग्विनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तनीः ।

स्वप्नेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणं ।

दर्शिताधरमद्दंशा ध्याय यन्मातर्जयः ॥ ८५ ॥

त्यमरः शम्बाकृतं कृजो द्वितीयेति (पा० ५।४।५.८) डाच् लक्ष-
णया प्रयोगः ॥ ८३ ॥

स्वेति । स्वीयस्वीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्त्तनेनैव निशि
पार्श्वविवर्त्तनीनां मदक्षिणकुक्षिपरिवर्त्तनीलयोनं तु यथाव-
स्थितयोः सम्मुखयोरेवैवम्भूतयोः आवयोस्तव मम च स्वप्नेष्वपि
निद्रास्वपि मध्ये अस्तं त्यक्तवैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे
सख्ये मैत्रे यत्सौख्यं सुखसुखित्वं वा तत्स्मर । सम्मुखयोर्हि यथा-
वस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्त्तनीर्द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्परा-
ङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनियमपूर्वकमेव पार्श्वपरिवर्त्तने-
नैव वैमुख्याभावान्निद्रासमयेऽपि सामुख्येन यदावयोर्भैद्यं तत्स्म-
रेत्यर्थः । स्वदिग्विनियमेन पार्श्वपरिवर्त्तनं वाऽन्योन्यसामुख्यमेव
भवतीति सर्व्वसाक्षिकं । सौख्यं स्वार्थं भावे वा व्यञ्ज् ॥ ८४ ॥

क्षणमिति । सदस्येव सभायामेव वर्त्तमानाऽपि त्वं सभा-
स्थानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदर्शनपराणि कृतानि
ईक्षणाणि यत्र येन वा तादृशं क्षणं अवसरं नृत्ताद्युत्थवं वा प्राप्य
मह्यं अङ्गुल्यादिना दर्शिताऽधरे वर्त्तमानो मद्दंशो मत्कृते
दन्तव्रणे यथा एवम्भूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः

तथाऽवलोक्य नीलाञ्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।
 करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥
 ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।
 न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥
 तदध्येहि मृषोद्यं मां हित्वा यच्च गता सखीः ।
 तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्त्वं ॥ ८८ ॥

ध्याय स्मर । विमनितेति तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा०)
 णिचि णाप्रातिपदिकेति सि० कौ० चु० १५१ इष्टवद्भावाद्धि-
 लोपः ॥ ८५ ॥

तथेति । तथाऽधरदन्तचतदर्शनपूर्वं तर्जनप्रकारमालोक्य
 लीलाञ्जनालस्य कराभ्यां भ्रमणरूपादिभ्रमात् तद्भावात् प्रणा-
 मप्रसादाञ्जलिवन्धनरूपेण करौ योजयता संयुक्तौ कुर्वता मया
 कोपत्याजनपूर्वं यत्प्रसादिताऽसि तदध्येहि स्मरेत्यर्थः । इक्
 स्मरणे ॥ ८६ ॥

ताम्बूलेति । त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानं अन्यस्त-
 करजं अक्षिप्तनखचतं प्रायो बाहुल्येन न स्मरसि । अहमपि
 मदीयपाणिपद्मे तत्कृतं त्वघाच्छेदकं तत्ताम्बूलदानं अक्षिप्त
 नखचतं यथा तथा बाहुल्येन नैव स्मरामि किन्त्वन्योन्यवीटि-
 कादानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपद्मगर्भारोपितनखचतमेव सदा
 ताम्बूलदानमावयोस्तस्मरेति भावः ॥ ८७ ॥

तदिति । कमयपराधं कृत्वाप्यहमेतन्नाकार्षमित्यादिमृषोद्यं

स्मरसि प्रेयसि प्रायो यद्वितीयरतासहा ।
 शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी ॥ ८९ ॥
 भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिविविषती मधौ ।
 सपत्नीष्वपि मे रागं सम्भाव्य स्वरूपः स्मरेः ॥ ९० ॥

अलीकभाषिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि
 सखीसमीपे भवदीयपृष्ठदेशानुवर्त्तित्वेन गतस्य मे अग्रे लोलयेव
 स्वभावेनैव यत्तद्वृणं अच्छिनः चिच्छेद तदध्येहीति पूर्व्वत्, अद्य-
 प्रभृत्यलीकभाषिणस्तवाहं न काऽपि त्वं मम न काऽपि इति
 मैत्रीविच्छेदकसूचकं वा तद्विच्छेदं यथा बालकाः कुर्व्वन्ति
 तद्वदत्र त्वयाऽपि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । मृषोद्यं राजसूयेति
 (पा० ३।१।११४) निपातः ॥ ८८ ॥

स्मरसीति । हे प्रेयसि बालत्वात्कौकुमार्यविशेषाच्च यत् द्विती-
 यरताभिलाषिणोऽपि मम द्वितीयस्य रतस्यासहा तथा पिक-
 वन्नदति तच्छीला कोकिलतुल्यकूजना त्वं मया शुचिरात्री
 यीश्वरुसम्बन्धिनी रात्रीति उपालब्धा सोपालम्भमामन्विताऽसि
 तत्प्रायः स्मरसि कथयेत्यर्थः । शुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वा-
 देकवारसुरतेनैव जातप्रभातत्वात्, द्वितीयसुरतासहा । वसन्त-
 नैकव्याच्च पिकनादोऽस्यां वर्त्तत इति । तत्रापि प्रभाते कोकि-
 लालापो भवतीत्यर्थः । यद्वा वसन्तस्थातीतत्वात्कोकिलानाम-
 भावतः पिकव्यतिरिक्ताः पक्षिणः अपिकास्तन्नादयुक्ता ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति । मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं

स्मर शार्करमाखाद्य त्वया राद्वमिति स्तुवन् ।

स्निन्दा रोषरक्तात्तु यद्भैषं तवाधरात् ॥ ८१ ॥

निम्बं भुञ्जानस्य मे सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं सम्भाव्य अनुमाय
कोपवशात् पुनः निम्बमेव मम भोजनार्थं परिवेविषती पात्रे
परितः क्षियन्ती त्वं स्वरूषः स्वीयात् कोपात् स्वकोपस्य वा स्मरेः,
मधुतरशर्करादिपरित्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्यैवं रुचिस्त्सर्हि
मदीयापेक्षयातिहीनासु मत्सपत्नीष्वप्यस्य रुचिः स्यादिति स-
म्भाव्य वज्रतरनिम्बमेव भुञ्जेति वारंवारं अतिकटुनिम्बातिदा-
नेन यत्कोपान्नां प्रति व्यञ्जितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । वसन्ते
च जना निम्बं भुञ्जते । परिवेविषती परिवेषणार्थात्परिपूर्वाद्धिषेः
शता । स्मरिति (पा० ६।१।१०) द्विर्वचनं, स्वरूषः अधोगर्थेति ।
षष्ठी (पा० ३।२।५२) कर्म्मत्वविवक्षया द्वितीया वा ॥ ८० ॥

स्मरेति । शार्करं शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा कि-
मपि भक्ष्यमाखाद्य एतत् सर्वातिशायिरमं अमृतस्वाविहस्तया
त्वया साधितं किमिति स्वादातिशयात् अतिस्तुवन् वारंवारं
तदेव वर्णयन्, अहं सर्वातिशायिरसमेतच्छार्करमिति स्तुतौ
अधरस्यापि सर्वमधुरवर्गान्तःपातितया निन्दापर्यवसानान्म-
दपेक्षयाऽप्येतदधिकरसमिति अयं वर्णयति । ननु तर्ह्यद्यप्रभृति
अयमेतदेव रसयतु मम तु कथाऽप्यनेन न कार्येति स्निन्दया
रोषस्तेन रक्तान्तवाधरात् पुनर्यद्भैषं भीतवानस्मि तत् स्मर ।
कोपेन खोदित्यं युक्तं तदधरकल्पशार्करवर्णनया कुपितया

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न तदप्रवान् ।
 न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ८२ ॥
 कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।
 मया विद्वितसम्बुद्धी ब्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ८३ ॥

तया अधरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यदभेषं तत्स्मरेति
 भावः । शार्करं विकारे संस्कृतार्थे वा अण, अधरात् भीत्रेत्यपा-
 दानत्वम् (पा० १।४।२५) ॥ ८१ ॥

मुखादिति । मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं तदङ्गं
 चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा अदप्रवान् अममात्रचुम्बनेच्छुः सन्नहं
 स्मरमन्दिरं यत्तदङ्गं पाण्यादिना प्रतिवन्धास्रज्जातिशयाद्वा
 गोपितत्वात्तच्चुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं धन्या स्मृतिः चुम्बतु
 इति अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं प्रवृत्तस्य मम तन्न
 दत्तवती तत्स्मरेति भावः । चक्रवर्त्तिनाऽपि मया यच्चुम्बितुं
 न प्राप्तं तत्स्मृत्या प्राप्तं अत एव सा धन्येति भावः । मुखाच्चिकचा
 कुचनाभिमूलवराङ्गभागाद्युम्बनस्थानानि ॥ ८२ ॥

कमिति । त्वं कमपि तं अनिर्वचनोयं लोकोत्तरपुरुषादि-
 ताख्यं स्मरकेलिं कामकेलिं स्मर, यत्र कामकेलौ पुंस्त्वारोपेण
 भवन्नित्येवं पुल्लिङ्गेचितसम्बुद्ध्या मया विद्विता सम्बुद्धिर्यस्याः
 सा त्वं ब्रीडिता स्मितवत्यसि कामशास्त्राभ्यासकौशलाद्यदि-
 परोत्तमसुरतमकार्षीः तत्स्मरेत्यर्थः । केलौ पुंस्त्वं पूर्वं दर्शितं
 ॥ ८३ ॥

नीलदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन अमाश्रुना ।

स्मर दारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणेचितं ॥ ८४ ॥

स्मर तन्नखमन्त्रेरौ कस्तेऽधादिति त मृषा ।

ह्रीदैवतमलुप्तं यद्गतं रतपरीक्षणं ॥ ८५ ॥

नीलदेति । तत्रोक्तरूपे पुरुषायिते ललाटकपोललिखितपत्रवक्षीसम्बन्धिना मदेन कस्तरुथ्याक्तेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता अमाश्रुना आचिवुकं हनुभागमभिव्याप्य नीलत् नीलवर्णं भवत् उपरिस्थितत्वादंधोविलोकयतो मुखस्य कस्दुरीमिलितेन गलता अमज्जलेन चिवुकसम्बन्धस्यौचित्यान्वीलं भवत् एवम्भूतं । अधोभागे वर्त्तमानस्य मम इति वर्त्तमाने मुक्ताहारमध्यमणौ तत्क्षणं विपरीतरताचरणसमये तल्लक्षण उत्सवे वा उचितमुक्तरौत्या योग्यमथ च पुरुषायितक्षणे तादृशस्य अमजलस्य चूचुकातिवाहिलेनोचितं दृष्टं स्वमास्यं स्मर । मदेन रेतसि कस्दुरी गर्वं हर्षभदानयोरित्यभिधानान्मदसदृश एकदेशलक्षणया मृगमदवाची । नीलत् आचारक्रियन्ताच्छता । नीलवर्णधातुरिति केचित् ॥ ८४ ॥

स्मरेति । अहमत्र स्थिते तवोरौ को नखमधादन्तवानिति मृषाऽसत्यभाषी सन् ह्रीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव रतस्य परीक्षणं परीक्षाकरणं ब्रह्मचर्यरूपं रतिप्रतिबन्धकं व्रतं नियमं यदलुप्तं निर्वर्त्तितवान्, तत्स्मर । परपुरुषसम्बन्धशङ्कोत्पादनाथं मृषाभाषणेन रसान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृते सुरतप्रतिबन्धकमनु-

वनकेलौ स्मराश्रयदलं भूपतितं प्रति- ।

देहि मङ्गमुदस्येति मङ्गिरा ब्रीडिताऽसि यत् ॥ ८६ ॥

इति तस्या रक्षस्थानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे तस्याः अवसी ह्रीवशीकृता ॥ ८७ ॥

कर्णेऽपि पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयता भैमीकरकोकनदे नु तौ ॥ ८८ ॥

योगं यन्निर्वर्त्तितवान् तत् स्मरेत्यर्थः । अतं सदैवतं भवतीति
ह्रीदैवतमित्युक्तं ॥ ८५ ॥

वनेति । त्वं इति मङ्गिरा यद् ब्रीडिताऽसि तत्स्मर । इति
किं । हे भैमि त्वं वनकेलौ आरामविहारसमये भुवि पतितं
अश्रयदलं उदस्य पाणिना उत्क्षिप्य मङ्गं प्रतिदेहीति अश्रय-
पत्रसदृशं विपुलञ्च गुह्यमिति कामशास्त्रवचनात् भूपतिता-
श्रयदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद् ब्रीडिताऽसि तत्
स्मरेति भावः ॥ ८६ ॥

इतीति । सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या रक्ष-
स्थानि एकान्तरतटत्तानि शंसति सति ह्रिया वशीकृता लज्जिता
सती अन्तरा मध्ये एवासमाप्त एव वचने पाणिभ्यां सख्याः
कलायाः अवसी कर्णेऽपि पिदधे आच्छादितवती । इतः परमद्यं
सङ्गुप्तमपि रक्षस्थमस्यै कथयिष्यति तदनया अनाकर्षणीयमिति
बुद्ध्या तस्याः कर्णेऽपि पिदधेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

कर्णपिधानमेवोत्प्रेक्षते ॥ कर्णाविति । भैमीकरावेव कोक-

तत्प्रविष्टं सखीकर्णे पत्युरालपितं द्विधा ।

पिदधाविव वैदर्भो स्वरहस्याभिसन्धिना ॥ ८८ ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहसिनि ।

आरात्तत्त्वमबध्वाऽपि सख्यः सिस्त्रियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

नदे रक्तोत्पले अपि कर्त्तारौ सख्याः कलाया नेत्रे एवासितो-
त्पले तस्या एव कर्णे पीडयती यन्त्रयती वीक्ष्य तौ कलाकर्णे
कर्म्मभूतौ अपीडयतां नु । कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णतया
कर्णाक्रमणात् पीडाकरणे इव भैमीकररक्तोत्पले अपि साजा-
त्यान्नेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरणबुधेव स्पृद्धयेव वा भैमीक-
रकोकनदे अपि तत्कर्णे पीडयामासतुः किमिति भावः ।
सवर्णयोः साहाय्यकं स्पृद्धं च युक्ता । पीडयती वा नपुंसकस्येति
(पा० ७।१।७८) नुमभावः ॥ ८८ ॥

पुनरन्यथोत्प्रेचते ॥ तदिति । वैदर्भो सखीकर्णे प्रविष्टं तत्पू-
र्व्वाक्तं रहस्यरूपं पत्युरालपितं स्वरहस्यं एतत्कर्णाभ्यां सका-
शात् वह्निर्मा गादिति अभिसन्धिना अभिप्रायेणैव द्विधा
पिदधौ आच्छादितवती । अन्यदपि गोप्यवस्तु भाण्डे निचि-
ष्याम्यो मा ज्ञासीदिति तद्वारं पिधीयते ॥ ८८ ॥

तमिति । आरादूरे स्थिता अप्यपराः सख्यस्तत्त्वं नल्लाहा-
सकारणमबध्वाऽपि सिस्त्रियिरे जहसुः । कस्मिन् सति । नले तं
पूर्वाक्तं प्रियाकेलिं आलोक्य सोत्प्रासहसिनि उत्प्रासेनोच्चैस्तेन
सह यथा तथा हसति सति । नल्लाह्वासश्रवणमात्रेण सिस्त्रि-
यिरे इत्यर्थः ॥ १०० ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।
 ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥
 तदास्यहसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।
 आलोकादिव शीतांशोः कुमदश्रेणिजृम्भणं ॥ १०२ ॥
 प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं हासविकस्वरं ।
 सख्यास्तासु स्वपत्न्याः कला जातबलाऽजनि ॥ १०३ ॥

दम्पत्योरिति । ताः सख्य एव धरायां उर्व्वशाद्यप्सरसः तयो-
 र्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेमातिशयेन मुखानिलैः सुरभीणि स्मि-
 तान्येव पुष्पाणि ववृषुः सर्वा अपि सख्यास्तावुभौ क्रीडावशा-
 ज्जहसुरित्यर्थः । मुखानिलसुरभितेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितं
 तयोः षष्ठ्यतसर्थेति (पा० २।३।३०) षष्ठी ॥ १०१ ॥

तदेति । अस्य नलस्यास्यहसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं
 शीतांशोरालोकात् सकाशाज्जातं कुमदश्रेणां जृम्भणं विकास-
 नमिवाभासत । तदस्येति कचित् पाठः ॥ १०२ ॥

प्रतीति । अथ सखीसमूहहास्यानन्तरं विज्ञा अतिचतुरा
 कला तासु सखीषु मध्ये स्वपत्न्या निजमित्रभूतायाः कस्या-
 सिन्त् सख्याः स्वरं हास्येन विकस्वरं सुव्यक्तं, अत एव सोऽयं
 मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयात्मकज्ञा-
 नविषयं कृत्वा, जातं बलं यस्यास्तादृशी भैमीप्रतारणार्थं सम-
 हायोत्साहशक्तियुक्ता वाऽजनि । मत्पत्नीयाऽत्र विद्यतेऽतोऽस्याः
 सकाशात्मां मोचयिष्यति, अवशिष्टञ्चाकर्णयिष्यतीति साऽऽश्चखाऽ

साऽऽह्योच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिव वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

साऽश्रुणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पयामास्यनिर्घोषं वदरीव कृशोदरी ॥ १०५ ॥

भूदिति भावः । अन्योऽपि केनचित् प्रतिबद्धः स्वपत्नीयं दृष्ट्वा
जातबलो भवति । सखीस्वरश्रवणन्तु कर्णपिधानात् पूर्वमेव ज्ञा-
तव्यं अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कोमलतरतया
कर्णनिविडपीडनसामर्थ्याभावेन वा स्वरश्रवणोपपत्तेः । तय्यज्ञा
इति च पाठः ॥ १०३ ॥

मेति । अथ स्वपत्नीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां
सखीं उच्चैस्तारस्वरं यथा तथा आह्वय इति ऊचे । इति किं
दूरस्थत्वात् हे स्वर्गसुखेन वञ्चिते सुन्दरि एहि समीपमागच्छ ।
आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकत्वाच्चन्द्रस्तस्य सुधावेणीः अमृतप्रवाह-
रूपा वाणीः पिव सादरमाकर्षयेति । स्वर्गेऽपीन्दमृतपानमेव,
नलपरिहासाकर्णनसुखं स्वर्गसुखमेव तदनुभवेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

मेति । कलयाऽऽहता ऽनत्यासत्तिमत्यपि अत्यन्तनैकस्वर-
हिताऽपि यत्र स्थितौ किञ्चित् श्रूयते किञ्चिन्नेति तत्र स्थिता
कृशोदरी सा कलासखी तस्य वचोभागमवशिष्टमंशं अश्रुणोत्
कलाकर्णयोर्भेन्ध्या पिहितत्वादाहता सखी नलकथ्यमानरहस्य-
कथाशेषमश्रुणोदित्यर्थः । का कमिव । कृशोदरी कृशमभ्या अल्प-
जनेति यावत् । एवम्भूता वदरी कल्पयामनाखो ग्रामस्याल्पनिर्घोषं

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वन्त्या नैषधभिधाः ।
 नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०६ ॥
 प्रतिविम्बेक्षितैः सख्या मुखाकृतकृतानुमा ।
 तद्ब्रीडाद्यनकुर्व्याणा शृण्वती चान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

लोककलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिम्वा तमिव, वदरिकाश्रमस्यो
 लोकः मुनिजनस्थानभूतः कल्पयामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं
 शृणोतीति तैर्यिकप्रसिद्धिः ॥ १०५ ॥

अथेति । अथ कलासख्या नलवाक्यशेषश्रवणानन्तरं स्वपृष्ठे
 निष्ठा स्थितिर्यस्याः कर्णपिधानपरतया कलापञ्चाङ्गागे स्थिता-
 यास्तथा कलासखीं प्रति रहस्यं ब्रुवतो नैषधस्याभिधा वच-
 नानि शृण्वन्त्याः तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्वासकोपाभि-
 व्यञ्जकमुखचेष्टाविशेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिवि-
 म्बवशादाकलयदज्ञासीत्, ददर्शेत्यर्थः । नलेन कलासखीं प्रति
 रहस्ये उक्ते भैम्या हासकोपादिचेष्टां नलमौलिरत्ने प्रतिवि-
 म्बितां सा कला ददर्श न त्वशृणोदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

प्रतिविम्बेति । प्रतिविम्बे द्रक्षितैः सख्याः पृष्ठस्थिताया भैम्याः
 स्वपक्षसख्या वा मुखाकृतैः ब्रीडाहास्यादिसूचकमुखसङ्कोचविका-
 सादिचेष्टितैः कृत्वा कृता अनुमाऽनुमितिर्यथा तादृङ्मुखविका-
 रदर्शनात् प्रायेण नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवं कृता नलवाक्यार्थसम्भा-
 वना यया सा, तथा तस्या भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानु-
 रूपब्रीडाद्यनकुर्वती प्रतिविम्बदर्शनादेवाङ्गसङ्कोचाद्यभिनयेना-

कारङ्कारं तथाकारमूचे साऽष्टणवन्तमां ।
 मिथ्या वेत्य गिरश्चेत्तद्व्यर्थाः स्युर्मम देवताः ॥ १०८ ॥
 मत्कर्णभूषणान्तु राजन्निषिडपौडनात् ।
 व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्बुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

नुकुर्व्वाणा दर्शयन्ती सती सा कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि
 तत् ब्रीडाद्यनुकरणादेव भैमीवत्सखीवद्वा नलवचनं शृण्वती-
 वान्वमानि भैमीनलाभ्यां सम्भाविता । ब्रीडादि न लोकेति
 (पा० २।३।६६) षष्ठोनिषेधाद्वितीया । अनुकुर्व्वाणा अनुपरा-
 भ्यां कृञ् इति (पा० १।३।७६) परस्मैपदविधानाच्छानजभावे
 ताच्छीत्ये शचौ वा चानश् ॥ १०७ ॥

कारमिति । सा कला तथा पूर्वोक्तभैम्याः स्वपक्षसख्या वा
 नलमौलिमणिदृष्टं मुखब्रीडादर्षाद्याकारं कृत्वा कृत्वा अनया
 सर्व्वं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाऽभिनयं कृत्वा इत्युच्ये ।
 इति किं । अहं भवदीयं सर्व्वं वृत्तान्तं सर्व्वमष्टणवन्तमां नि-
 तरां आकर्णितवत्यस्मि, हे भैमि त्वं भवद्वचनश्रवणसूचिका मम
 गिरः मिथ्या चेद्वेत्य जानीषे अनाकर्णितमप्याकर्णितमियं वद-
 तीति मन्यषे चेत्तर्हि अभीष्टसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम
 गौर्यादौष्टदेवताः व्यर्थाः निष्फलाः 'सुरिष्टदायिन्यो मा भूवन्नि-
 ति मया शपथः क्रियते इति नलं प्रत्यवोचद्वा । अष्टणवन्तमां
 तिङ्श्वेति (पा० ५।३।५६) तमप् ॥ १०८ ॥

मदिति । इतीति युग्मम् ॥ सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रति

इति सा मोचयाच्चक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदतालतां ।

जगाम झटितित्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

उक्त्वा सख्या भैरव्याः करग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात् सकाशात् कर्णौ
मोचयाच्चक्रे, अर्थाङ्गैश्चैव प्रयोज्यया । तृतीयान्तस्तु स्पष्टार्थः । कि-
म्भूतायाः । कर्णपिधानरूपान्मुधायासात् वृथाप्रयासात् निषेधिना
निवारयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्त्या गच्छन्त्यास्तद-
चनकारिण्या इत्यर्थः । शपथरूपकलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधान-
प्रयासो व्यर्थ इति निविडपीडनात् तव पाणिपीडैव भविष्यतीति
तत्कर्णौ मुञ्चति । नलवचनाङ्गैर्मौ तत्कर्णावमुञ्चदित्यर्थः । इति
किं । हे राजन् मत्कर्णपिधानवशात् कर्णभूषणानां निविडपीड-
नाद्भेदोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथिष्यमाणौ
पीडां प्राप्स्यन्तौ पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निषेद्धुमुचि-
तेति, कर्णपिधानफलं नास्ति, पिधानप्रयासो व्यर्थः, प्रत्युतास्याः
पीडा भविष्यति, इयं त्वया निषेद्ध्यत्यर्थः ॥ १०८ ॥ ११० ॥

श्रुतीति । ततः कर्णमोचनानन्तरं, ततो विस्तृता, वा तस्याः
कलायाः कर्णयोः झटिति शीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचना-
ज्जातो यो यन्त्रादिस्वनः स श्रुत्योः संरोधान्निविडपीडनाज्जातो
यो ध्वानः शब्दस्तस्य सन्ततिरविच्छिन्नता निरन्तरं समुत्पन्नो
गुमगुमारव इति यावत् । तस्य केदे विरतौ तालतां हस्ततालद-

साऽपसृत्य कियदूरं मुमुदे सिस्मिये ततः ।

इदञ्च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥

अभिधास्ये रक्षस्यं तद्यदश्रावि मयाऽनयोः ।

वर्षयाकर्णितं मच्चमेच्छालि विनिमीयतां ॥ ११३ ॥

यवाद्यपरिच्छेद्यगीतादिक्रियामानभूतकालतां जगाम । झटिति-
मुद्रितकर्णमोचनादनुभूयमानयन्वादिशब्दः कर्णपिधानसमये
ऽनुभूयमानगुमगुमारवविरामज्ञापकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च प्रत्य-
क्षमिदं ॥ १११ ॥

मेति । सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्गैस्तुपवेशनस्थानाद्वा
सकाशात् कियत्किञ्चिदूरमपसृत्य गत्वा मुमुदे सिस्मिये प्रतार-
णकौशलवशाज्जहास च तां सखीं श्रुतनलवचनां एत्य इदं
वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषव्यञ्जकैरुच्चनीचैर्ध्वनिविकारैः कृपण-
भाषणैर्यथाचे, अवोचदिति यावत् ॥ ११२ ॥

अभिधास्य इति । हे सखि मया अनयोर्द्वन्द्वस्यमश्रावि अहं
तं रक्षस्यं तुभ्यमभिधास्ये । मत्कर्णपिधानानन्तरं अनयोः रक्षस्यं
त्वया आकर्णितं तत्त्वं मच्चं वर्णय कथय, एहि शीघ्रमागच्छ विनि-
मीयतां परिवृतिः क्रियतां । मच्चं क्रिययाद्यमभिप्रेतीति (पा०
१।४।३२वा०१) सम्प्रदानत्वं भिन्नवाक्यत्वादन्यादेशाभावात्
मयादेशः ॥ ११३ ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राक्कूटश्रुतिनाटने ।

विस्मितौ कुरुतः स्मृतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥

तथाऽऽलिमालपन्ती तामभ्यधान्निषधाधिपः ।

आस्र तदञ्चितौ स्वस्वेन्मिथ्या शपथसाक्षसात् ॥ ११५ ॥

प्रत्यालापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैषाऽद्य मृषोद्यता ॥ ११६ ॥

वयस्येति । अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाह्वताया वयस्याया अभ्यर्थनेन स्वाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनाऽस्याः कलायाः अश्रुण्वन्तमामित्यादिप्राक्कूटश्रुतिः पूर्वकृतमिथ्याशिरःकम्पादिपूर्व्यं श्रवणं तस्या नाटनेऽभिनये विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ स्तः दृष्टं दृष्टं इति मिथोवचनपूर्वकं सास्यर्थ्या तौ दम्पती शिरःकम्पितं कुरुतः स्तः । नाटने चौरादिकान्नटेर्नपुंसके भावे लुट् ॥ ११४ ॥

तथेति । निषधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण यां स्वपक्षभूतां आलिं प्रत्यालपती तां कलामभ्यधात् अवोचत् । हे कले मिथ्याशपथरूपात् साहसादविचारकारित्वाद्धेतोः चेद्यद्यावां कर्णमोचनार्थमेव त्वयाऽलीकवचनोक्ता वञ्चितौ प्रतारितौ स्तौ भवावः तर्हि आस्र तिष्ठ तिष्ठ । तत्तर्हि आस्येति भिन्नं वा प्रतारणमिच्छां तर्ज्जनोक्तिमूचे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

प्रतीति । कलाऽपि दमं नलं प्रति उदिश्य आलापीत्, अवोचत्, हे राजन् त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया ममोक्तस्य वचनस्य एतावत्सु दिनेषु मध्ये अद्यैव मृषोद्यता मि-

सत्यं खलु तदाश्रौषं परं गुमगुमारवं ।
 शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥
 आमन्त्य देव तेन त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।
 शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

याभाषणरूपः कलङ्को दोषः कुतः कस्माद्धेतोः शङ्कितः सम्भावितः तत्कारणं कथयेति सत्यवादित्वाद्भेदाः परिचारिकायाः ममालीकभाषित्वं सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः । भैमी राज्ञौ वृत्तमपि सुरतमस्रदग्ने अवृत्तमिति कथयति परिजनश्च प्रभुसदृशो युक्तः । तथाचालीकभाषणं मम गुणा एव न तु कलङ्क इत्यर्थः । परिजनस्योक्ताविति वा पाठः ॥ ११६ ॥

स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति । सत्यमिति । अहं तदा अवणपिधानकाले खलु निश्चितं अश्रौषं इति सत्यं, परं केवलं गुमगुमारवं न तु त्वद्वचनं । तथाच अवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथकरणसमये शृङ्गातोः सकर्मात्वेऽपि कर्माविवक्षया अहं शृणोमीत्येव वाऽवोचं न तु त्वद्वाचमिति विशेषणमप्यवोचं । शपथोऽपि साधारणव्रणमात्रविषयत्वात् सत्य एवेति । न कथञ्चिदपि ममालीकभाषित्वं त्वया शङ्कनीयमित्यर्थः । अशृणवन्तमामिति तत्रोक्तत्वाच्च शृणोमीति अवणमात्रोपलक्षणपरं न तु भूतवर्त्तमानपरमिति ज्ञातव्यं ॥ ११७ ॥

वार्थाः स्युर्ममेति देवताशब्दस्यान्यार्थत्वेन शपथो मया न कृत एवेति समर्थयते । आमन्त्येति । हे राजन् अहं तेन

असम्भोगकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथं नु मां ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यत्तु विप्रलभे युवां ॥ ११९ ॥

व्यर्था स्युरित्यादिना वाक्येन देवेति त्वामामच्य सम्बोध्य ताः
श्रवणप्रतिपादिका अष्टवन्तमामित्यादयो मम गिरो व्यर्था
अलीकाः स्युः यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्थ तादृश एव कामं
स्युरिति अष्टवन्तमामित्यादीनां तद्वचनश्रवणप्रतिपादिका-
नामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये मिद्भान्तत्वेन प्रतिपादयामि ।
अथ च या गुग्गुमारवरूपा अश्रौषं यास्य त्वं मिथ्या वेत्थ
तासां गिरां अनुकरणशब्दत्वात् अर्थशून्यत्वात् निरर्थकत्वा-
द्वैयर्थ्यं समर्थये पूर्वकृतस्य श्रपयस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपलप-
स्योत्यत आह ।

सत्येनापि श्रपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ ।

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निहन्ति ॥

इत्यादि मन्वादिवचनप्रामाण्याद्देवतासम्बन्धो सत्योऽपि श्र-
पथो सत्यं निश्चितं यस्मात् कर्कशोदरकः दारुणपरिणामः किं
पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया श्रपथो न कृत एव । परं
देवस्यैव श्रपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रित-
वती देवते सत्योऽपि श्रपथः कर्कशोदरक इति यन्मन्वादिभि-
रुक्तं तत्सत्यं । यस्माच्छ्रपथभ्रान्त्या सम्प्रत्येव त्वया मयि कलङ्क
आरोपित इत्यर्थ इति वा ॥ ११८ ॥

इदानीं आर्जवं हि कुटिलेषु न नोतिरिति न्यायादलीक-
भाषणेऽपि अदोषत्वमाह । असम्भोगेति । हे भैमीनलौ युवां

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतसाचख्यतुर्मिथः ।

मुज्ज्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बज्ज ॥ १२० ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोप्यस्याः सङ्गाप्यैव यदब्रुवं ॥ १२१ ॥

भैमी मङ्गं स्पृष्टुमपि न ददाति नखेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्ट्वा
ऽपि इत्यसम्भोगकथारक्षैरन्योन्यसम्भोगाभावविषयवृत्तान्तरभैः
मिथोऽनुभूतसुरतभरनिऋतैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वञ्चयेथे
प्रतारयथः । यत्तु पुनः, अहं कर्षीभूतौ युवां विप्रलम्भे प्रतार-
यामि सेयमहं अनर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं
चित्रं वेति काकुः । युवाभ्यामहं वञ्चनीया मया तु भवन्तौ न
वञ्चनीयौ का वा रीतिरियं वञ्चनकरणसाम्यात् समदोषगुणौ
युवामहं चेति भावः । अनर्हन्तीति अर्हः प्रशंसायामिति शतरि
उगित्वाण्डोप् नुम् युवां कर्तृत्वेन चावृत्त्या योज्यं ॥ ११८ ॥

कर्ण इति । ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमी-
सुरतप्रागल्भ्ये मुज्ज्विस्मयमाने आश्चर्य्यं कुर्वाणे च बज्ज नि-
तरां स्मयमाने हसन्तौ च ते कलासखीलक्षणे सख्यौ भैम्या
वा सहचर्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यं
आचख्यतुः । चावन्योन्यसमुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्सायां
द्विरुक्तिः ॥ १२० ॥

अथेति । अद्यान्योन्यकर्णे तत्तद्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः
सख्या कल्यैव सख्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता द्वे दम-

प्रियः प्रियामयाचष्ट दृष्टं कपटपाटवं ।

वयस्योरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

आलापि कलयाऽपोयं पतिर्नालपति क्वचित् ।

वयस्येऽसौ रक्षस्यं तत्सभ्ये विस्वभ्यमोदृशि ॥ १२३ ॥

यन्ति त्वं मे मर्ह्यं मा कुप्य अहं यदब्रुवं तदस्या द्वितीयतोऽपि कर्णात् सङ्गोऽयैवाब्रुवं, अस्या एकेनैव कर्णेन श्रुतं न तु द्वितीये-
नेति लौकिकादाभाषणात् परिहासोऽपि । एवमिति पाठे एव-
म्प्रकारेण सङ्गोऽप्येति । कुप्य मे क्रुधद्रुहेति (पा० १।४।३७)
सम्प्रदानत्वं मा निरनुबन्धकः अभ्रुवं लङ् ॥ १२१ ॥

प्रिय इति । अथ सख्युत्पन्नन्तरं प्रियः प्रियां आचष्टे इति
उच्ये । इति किं हे भैमि त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वच-
नचातुर्यं दृष्टमनुभूतं यतः तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः किन्तु
मयि कदाचिद्विश्वसिद्धिं सखीषु मैव विश्वसीः किन्तु मय्येवेति
वा । यद्वा मा विश्वसीरेव ॥ १२२ ॥

आलापीति । कलयाऽपि इयं भैमो मधुरकाकूत्वा आलापि
इत्युक्ता । इति किं । हे वयस्ये असौ तव पतिः क्वचिदपि देशे जने
वा तद्रक्षस्यं नालपति किन्तु गोपायत्येव । तत्तस्मादोदृशि
एतत्सदृशेऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधौ विस्वभ्यं विश्वसनीयं त्वया
किं पुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणया अयं सर्वस्याये तद्रक्षस्यं
प्रकटयत्येव, असभ्यश्चाज्ञोऽयमित्यस्मिन्नेतत्तुल्येऽन्यस्मिन्नपि मैव
विश्वसीरिति । नालपति अपित्नालपति विस्वभ्यमपि तु नेति
काकुर्वा । आलापीत्यपि क्वचित्पाठः ॥ १२३ ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियां ।
 भण भैमि वह्निःकुर्वे दुर्विनीते गृहादम् ॥ १२४ ॥
 शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।
 चुलुकं तुच्छमुत्क्षिप्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

इतीति । नलसखां कलायां इति उक्तप्रकारेण प्रति-
 बन्ध्या व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रति
 इत्युचे । इति किं । हे भैमि अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां वि-
 श्वासघातिन्यौ अमू सख्यौ गृहाद्वह्निःकुर्वे निष्कासयामि भण
 आज्ञापय । एतेन नलस्य सम्भोगेच्छा व्यज्यते तदर्थमेव कुर्वे
 इति लट् । व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि चेत्यभिधा-
 नादूर्ध्वकर्षलाभावात् उदोऽनूर्ध्वकर्षणीति (पा० १।३।२४) तङ् ।
 व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृतोद्यमायां वा ॥ १२४ ॥

शिर इति । अथोक्तविषयकथानन्तरं सुदत्या भैम्याः शिरः-
 कम्पेन या सखीनिष्कासनस्थानुमतिरनुज्ञा तथा कृत्वा प्रीणितो
 जानतानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमुत्क्षिप्य
 उद्यस्य वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थं अक्षिपत् ।
 सख्योर्दुष्टत्वाच्छिरःकम्पेन भैम्या तद्वह्निष्करणमङ्गीकृतं, नलस्य
 स्त्राग्नयानुसारेण भैम्यपि सम्भोगेच्छयैवैते वह्निष्कर्तुमिच्छति
 मत्सम्भोगोऽनुमतोऽस्या इति सन्तुष्टोऽत एव तन्निर्गमनार्थं जलं
 क्षिप्तवानिति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्तया सुद-
 त्येति वा ॥ १२५ ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं ।
 ताभ्यामलम्बि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्ज्जलैः ॥ १२६ ॥
 वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।
 एतयोस्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥
 तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तोमयं ततः ।
 हर्षेणादर्शयत् पश्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

तदिति । तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तज्जलेन
 चित्रे आश्चर्यं दत्तं स्थापितं चित्तं यथोक्ताभ्यां दूरेऽपि स्थिताभ्यां
 सखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाज्ञाव-
 यन्ति तच्छीलैः परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य
 वस्तस्य सेचनमाद्रीभावोऽलम्बि प्रापि ॥ १२६ ॥

वरेणेति । अयं नलो वरुणवरेण सुलभैरनायासलभैरम्भ-
 सां भरैः पूरैः तथाऽऽकस्मिकदर्शनप्रभवैर्विस्मयैराश्चर्यैरपि कृत्वा
 एतयोः मत्थोः क्रमेण हृदयं उरःस्थलमन्तरञ्च स्तिमितीचक्रे
 पूर्वमनार्द्रमप्याद्रीचक्रे तथाऽनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे वारि-
 पूरसेकेनातितरां आश्चर्यं जातमित्यर्थः । तिमस्तिम आद्री-
 भावे ॥ १२७ ॥

तेनेति ॥ क्लिप्नीकृत्येति ॥ युग्मं ॥ ततो जलमेकानन्तरं अयं
 मलः तेन तावता जलमेकेनापि गृहाद्वह्निनापसर्पन्त्यौ अनिर्ग-
 ञ्जन्यौ ते सख्यौ कुचदर्शनाज्जातेन हर्षेण दमयन्तौ अदर्शयत् ।
 हस्तेनेति पाठे कुचदर्शनापलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेन, ननु तन्वि

क्षिप्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितोद्धते ।

सख्यौ सचौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२८ ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायेवाविरभूदियं ।

तत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

त्वं मे पुर इमे सख्यौ पश्य । किम्भूते सख्यौ । अम्भसा कर्तृभूतेन
करणेन कर्तृभूतेन मया वा वसनं क्षिप्नीकृत्यार्द्रोक्त्य जैन-
प्रव्रजितोद्धते दिगम्बरपरिव्राजिकात्वं प्रापिते । यतः सचौम-
भावे दुकूलमाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहितं स्तनदर्शनं
यथोक्ते सूक्ष्मतरे वस्त्रे जलसिक्ते निरन्तरमङ्गदर्शनं भवति तथा
च नग्नप्राये एते सख्यौ ममाये विलोकयेति तथोक्त्यात्याग-
द्वारा वह्निर्निर्गमनाद्यं कुचदर्शनेऽपल्लवकपाणिचेष्टाभिनयेनाद-
र्शयदित्यर्थः । दृष्टेर्बुद्ध्यर्थात् दमयन्तीमित्यत्र, अणौ कर्तुर्णौ-
कर्मत्वं । जैनानां दिगम्बराणां प्रव्रजिता प्राप्ताजिकाश्च अतादृश्यौ
तादृश्यौ कृते, अभूततद्भावे (पा० ५।४।५०) इति च्छिः ॥ १२८ ॥
॥ १२८ ॥

अम्बुन इति । अदः जलं कर्तुं, अनयोः सख्यौः पटावृतम-
प्यङ्गं स्तनजघनादिकर्म यत्कथयति प्रकटयति सेयं अम्बुनः नी-
रचीराम्बुशम्बरमित्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञत्वेनाथ च शम्बराख्यदै-
त्यभावेन मायेवाविरभूत् प्रकटाऽजनि । शम्बरी हि माया
अविद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति । अत्रापि निर्जले जलदर्शनात्
अनग्रे नग्नीकरणाच्चेयं शम्बरी मायेव प्रकटाऽभूदितिच्छलेन
नल्लवचः कविवचो वा । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ज्ञेयम् ॥ १३० ॥

वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपानमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वीचारसात् सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

अत्रैव पचान्तरमाह । वासस इति । वा अथवा स्नाद्य-
ङ्गानां इयं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेनातिसूक्ष्मव-
त्प्रविशेषत्वेनाथचाम्बरशब्दवाच्यत्वसादृश्यादाकाशत्वेनोपानमत्
समागता जाता । निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं
दृश्यते तथैव वस्त्रादृतमपि च दृश्यते तर्हि तच्चाम्बरत्वमेव हेतु-
रित्यर्थः । किम्भूता । चारवः सूक्ष्मतरनिर्गलमनोहरा मणयः
मौक्तिकानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तय एव ताराणि नक्षत्राणि
तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा । अम्बरे हि
नक्षत्रदर्शनं भवति तदेव च तस्य लक्षणं तद्वदपि वस्त्रादु-
तलेऽपि जलसेकाद्भारमुक्ताफलानि स्फुटानि दृश्यन्ते तस्माद-
म्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारशब्दस्य नक्षत्रवाचित्वं बहुधा
दर्शितं ॥ १३१ ॥

ते इति । ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्गोप्याङ्गदर्शनरूपां
निजावस्थां निरीक्ष्य ह्रीणे लज्जिते मत्स्यौ ततस्तद्राजगृहात्
निर्ययतुः, वह्निर्निर्गम्यतुः । अन्या अपि सर्वाः सख्यः तयोर्जला-
द्रिङ्कितवस्त्रयोः सख्योर्वीचारसात् दर्शनकौतुकातिशयात् तयोः
पश्चात् क्रमान्निश्चक्रमुः ॥ १३२ ॥

ता वहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीतिनि ।

उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १३३ ॥

उच्चैरुच्चेऽथ ता राजा सखी यमिदमाह वः ।

अतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः ॥ १३४ ॥

ता इति । ताः सख्यो वहिर्भूय गृहादहिस्थित्वा वैदर्भीमूचुः
हे नीतौ नीतिशास्त्रे अधीतिनि सुतरां कृताभ्यासे भैमि ते त्वया
मर्मज्ञे तद्रहस्यवेदिन्यावमू सख्यौ अधुनाऽपि पूर्व्वं यत्कृतं तत्
कृतमेवेतः परमपि यावद् दूरं न गमिष्यतस्मावत् पुनर्नोपेक्ष्ये
“विरोधयेन्न सर्व्वज्ञं नोपेक्षते विरोधिनाम् । प्रसादयेदशक्यं तु”
इत्याद्युच्यते । स्मरणान् मर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया नीतिशास्त्रप्रवीण-
योपेक्षा नैव कार्य्या किन्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये
वेत्यर्थः । मर्मज्ञो ह्युपेक्षितो विकरोतीति नीतिज्ञत्वं तस्मा-
देते आकारणीये प्रसादनीये वेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

उच्चैरिति । अथ राजा ताः सखीरुच्चैर्दूरादाकर्णनयोग्यं
तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोचे । हे सख्यः वो युष्माकमियं सखी
युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह, एताभ्यां मम मर्म रहस्यं अतमियोता-
वन् मया तु पुनरनयोः सख्यौर्मर्मं गुह्यमङ्गं दृष्टं अतादृष्टं बलव-
दिति न्यायादेताभ्यामहमेव बलवतीति न काऽपि मे भीति-
रिति वक्ष्यमाणञ्च भैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवांचदित्यर्थः ।
राज्ञेति पाठे ताः प्रति राजा, ऊचे इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यषिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

धैतेऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः ।

मृषामघीलवैर्लक्ष्य लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

मदिति । हे सख्यः वह्निर्निष्कासनाद्यनुमितिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्य-
त्वबुद्धिर्न कार्या, विरोधिना हि प्रायेणासत्यमेव वदन्तीत्यर्थः ।
किञ्च विधिर्ब्रह्मा इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्याऽसत्या-
नाञ्च सिंहासने कपटासत्यसर्वाधिपत्ये अभ्यषिञ्चत् । योऽनयो-
र्जलसेको दृश्यते स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक
एवेति भैमी मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न
विश्वसनीयमिति भावः ॥ १३५ ॥

शत्रुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थ-
यते । धैतेऽपीति । कीर्त्तिधाराभिः कीर्त्तिपूरैः धैते अत एव
चारुणि मनोज्ञे धवले एवंविधेऽपि द्विषश्चरिते मृषामय्याः लवेः
लेभेः कृत्वा लक्ष्म कलङ्कं लिखितुं के जनाः शिल्पिनस्तुरा न
भवन्ति अपि तु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्विरो-
धितयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जल-
धाराक्षालिते स्मरणीये कुड्यादौ मृषादिवर्णकैश्चित्रं लिखन्ति
केचिद्विषः शिल्पिनो वा ॥ १३६ ॥

ते सख्यावाचचक्षते न किञ्चिद्ब्रूमहे बद्ध ।
वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वा निर्वसिता वयं ॥ १३७ ॥
स्थापत्यैर्न स्म वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।
कृतमपि तथावाचि करकम्पेन वारणां ॥ १३८ ॥
अपयानमितो धृष्टे धिग्वामश्लोलशीलतां ।
इत्यक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३९ ॥

ते इति । ततस्ते सख्यौ इति आचक्षते ऊचतुः । इति किं ।
आवां अन्यत्किञ्चित् बहूधिकं न ब्रूमहे किन्तु यस्मै प्रयोज-
नाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्वह्निर्निर्वसिता निष्कासितास्त-
देव परं केवलमावां वक्ष्यावो वदित्वावः सर्वेषामग्रे सुरतार्थं
वयं निष्कासिता इति कथयित्वावो न चान्यत्किञ्चिदिति
॥ १३७ ॥

स्थापत्यैरिति । ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्का-
सिता इति वचने विषये स्थापत्यैः सौविदक्षैः करकम्पेन कृता-
मपि वारणां निषेधं न वित्तः स्म जानीतः स्म यस्माद्वर्षीयस्तेन
वार्द्धकेन चलन्तः कराः येषां तैः वार्द्धकातिशयजनितदोषवशेन
स्वाभाविककरकम्पनभ्रान्त्या कृतमपि निषेधं न वित्तः स्तोत्यर्थः ।
सौविदक्षाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाद्यते, इत्यमरः । अति-
शयेन दृष्ट्वा वर्षीयान्, इयमुनि प्रियस्थिरेति (पा० ६।४।१५७)
वर्षादेशः ॥ १३८ ॥

अपेति । हे धृष्टे अतिनिर्लज्जे सख्यौ युवामितो गृहात्

आह स्म तद्गिरा द्वीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भण्डसखी काऽपि निस्तपा न मनागपि ॥ १४० ॥

अपयातं निर्गच्छतं यस्माद्वा युवयोरस्त्रीलशीलतां याम्यभाषण-
सखीभावत्वं धिक् धिक् इति तैः स्थापत्यैरुक्ते गदिते सति ते
सख्यौ तेभ्यो मारणभिया व्यतिद्राते स्म पलायाञ्चक्रुः, एवं
उक्तवन्तस्ते कञ्चुकिनश्च पलायाञ्चक्रुः । तयोः पलायमानयोः प-
श्चात्तगन्ति स्म तयोर्भोगेच्छतां ज्ञात्वा सखीतर्जनव्याजेन तेऽपि
निर्गता इति भावः । ते इति व्यतिद्राते इति दिवचनबद्धव-
चनश्लेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते इति वचनत्रयेऽपि
तुल्यं रूपं । द्रातेः परस्मैपदत्वादात्मनेपदं चिन्त्यं । व्यतिद्राति
स्मेति पठनीयं इत्युक्ते ते उक्तवन्तश्च सर्व्वे व्यतिद्राति स्मेत्यर्थः
॥ १३९ ॥

आहेति । नलरतार्थं सर्व्वं निर्व्वामिता इति तयोः सख्यो-
र्गिरा द्वीणां लज्जितां अत एव नतमुखीं प्रियां इति आह
स्म । इति किं । इदृग्भण्डसखीलभाषणशीला भण्डा निर्लज्जाः
सख्यौ यस्यास्तादृशी काऽपि मनागपि निस्तपा निर्लज्जा न ।
अपि तु सखीयुक्तत्वमेव समानशीलव्यसनेषु सख्यमिति न्याया-
दनुरूपयोर्हि सख्यं युक्तमिति त्वमपि लज्जां मुञ्चेति सका-
मस्य नलस्य वचः । भण्डसखी कापि इदृक् कलासदृशी न
दृष्टा ॥ १४० ॥

अहो नापत्रपाकन्ते जातरूपमिदं मुखं ।

नातितापार्ज्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति । अहो भैमि ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं
यस्यैवंविधं सदपत्रपाकं गतलज्जं न भवति किन्तु सलज्जमेव,
स्त्रीणां तु लज्जैव महद्भूषणमित्यर्थः । नापत्रपाकमिति समासे-
नैकपद्यं वा । अथ च पत्राणां नागवल्लीदलानां पाकः फलभूतः
पूगादियोगसञ्जातो रागः स नास्ति यस्य तदपत्रपाकं तादृशं
न भवति ताम्बूलरागसहितमिति यावत्, अत एव नितरां
जातलावण्यं । अथ च सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जं । अहो
चित्रम्, असुन्दरं हि सलज्जं भवति स्वं न दर्शयति । इदन्तु
सुन्दरमपि स्वं न दर्शयतीत्याश्चर्यं । अतिनघत्वान्मुखं किञ्चिदपि
न दृश्यत इत्यर्थः । अथ च चपैवाकं दुःखमपगतं चपाकं यस्मा-
दपत्रपाकं तादृङ्गं भवति लज्जारूपदुःखसहितमत एव न जातं
रूपं यस्य सुरतार्थं सर्वनिर्व्वासने ताभ्यामुक्तं लज्जातिशयान्मुखं
नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च पत्रयोर्मृत्पु-
टयोर्मध्ये यः पाकः स नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति
यत्तदपत्रपाकं कृतपुटपाकमिति यावत्, एवम्भूतं सुवर्णमेव तव
मुखमहो चित्रं मुखस्य सुवर्णत्वमाश्चर्यकारीत्यर्थः, यतः सल-
ज्जमत एव नितरां तापस्य क्रोधाग्नेरर्ज्जने सत्यादने सत्यपि स-
मक्षमस्त्रीलभाषणादिना सखीकोपे समुत्पादिते सत्यपि, इतो
मुखाम् सकाशात् दुर्वर्णानां परुषाक्षराणां निर्गमो न स्यात्

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुं ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४८ ॥

न्यस्य तस्याः कुचदन्द्रे मध्येनोवि निवेश्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्कारग्रहणश्रमं ॥ १४९ ॥

कोपे सत्यपि लज्जाबाहुल्यात् सखीः प्रत्युत्तरमपि परुषं न भा-
षसे एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथच कृतपुटपाकसुवर्णसुरूपं यतो
ऽतएव पुटरहितं नितरामग्निदाहे सत्ययस्मात् सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति
निर्दुष्टस्य शुद्धरजतस्य पश्चात् सुतरामग्निदाहे कृतेऽपि दुष्टा-
ग्रस्य पूर्वमेव गतत्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव । तथा सति
तापार्जनेऽप्यस्मान्मुखादपि दुर्वर्णनिर्गमो न स्यात् सपचपाक-
जातरूपं ते मुखमित्यर्थः । अथच वर्णमात्रेण सुवर्णसदृशं ते मुखं
यद्यपि तथापि नितरामग्निदाहे तस्मादुर्वर्णं निर्गच्छत्येव । अति-
तापार्जनेऽपि ते मुखाद् दुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याश्चर्यमित्यर्थः ।
अत्युत्तमशोऽग्रवर्षसुवर्षवर्णापरुषभाषिणी चासीति भावः ।
अपचपाकं पचे न कपीति (पा० ७।४।१४) ह्रस्वनिषेधः ॥ १४९ ॥

तामिति । अथैष नल्लक्षां हृदि न्यस्य तल्पतले शय्यायां तनुं
शरीरं ददौ पृष्ठेन शय्यां पश्यन्नेत्यर्थः । तदालिङ्गनसुखवशादेव
निमिष्य नेत्रे विमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत्, अनुबभूव
च ॥ १४९ ॥

न्यसेति । स तस्याः कुचदन्द्रे स्पर्शकरं न्यस्य निमिष्य तथा

स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वचन् ।

तदुद्वह्नकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

खिद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

फूत्कार्य्यपोडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

नीवीनां मध्ये च नाभिमूले निवेश्य स्थापयित्वा पाणेः स्वरस्य तस्याः करग्रहणे पाणिविवाहने विषये जातश्रमं सफलं चक्रे । स्नानजघनादिस्पर्शसुखानुभवादित्यर्थः । एतदेव विवाहफलं यत् स्नानादिस्पर्शसुखानुभवं । अथच तत्प्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः ग्रहणं तज्जनितस्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे स्नानादिमर्दनमेव राजदण्ड इत्यर्थः । अथच स्वपाणैर्मन्याः करे यद्वह्णं निरोधनं तज्जनितं तस्याः श्रमं सफलं चक्रे । कुचनीवीस्पर्शमात्रेण निवृत्तौ न तद्वृत्तान्तरे करं निवेशितवान् न च सम्बुभुजे इत्यर्थः । एतच्चो-
त्तरचसम्भोगनिषेधास्तभ्यते ॥ १४३ ॥

स्थापितामिति । स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्था-
पितां वचसि निवेशितां तां वचन् मुमुदे सुखातिशयाज्जहर्ष ।
स्पष्टमुत्प्रेक्षते । आत्मनस्तस्या भैम्या उद्वह्नं विवाहं प्रति अथचो-
र्ध्वधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्ट चेति शब्दच्छलेनोत्प्रेक्षा ॥ १४४ ॥

खिद्यदिति । स प्रियास्तनौ खिद्यन्तीभिः सञ्जातसात्विकस्ने-
हाभिः कराङ्गुलीभिः सुप्तया कस्तूरीलेपसम्बन्धिन्या मुद्रया
पञ्चवक्त्रोरचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये फूत्कार्य्यं महाकल-
कलकथनीयं पीडनं मर्दनं यथोर्थाभ्यां वा तौ चक्रे । भैमी-

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्व्वस्तयेक्षितः ।

सोऽवादीत्तां हृदिस्थन्ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

अहो अनौचित्ययन्ते हृदि शृङ्गेऽप्यशृङ्गवत् ।

अङ्गः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

कुचयुगले स्वरचितां कस्त्ररीपत्रवल्लीरचनां प्रोज्झितां दृष्ट्वा
प्रियेण गाढमेतौ पीडितावित्यन्योन्यमुखैः कलकलं सख्यो यथा
फूत्कारं कुर्व्वन्ति, वृत्तं कुचमर्दनं खयमेव यथा जानन्ति तथा
तत्कुचौ ममर्दंति भावः । लोकेऽपि खड्गतां मुद्रां लुप्तां दृष्ट्वा
अन्यथाभावशङ्कया उच्चैः फूत्कारं कुर्व्वन्तीति ॥ १४५ ॥

तदिति । तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय खयमेव चम-
त्कुर्व्वन्नङ्गसङ्कोचाभिनयपूर्व्वं शङ्कमानो नखक्षतपीडाविशेषादेव
तथा किञ्चित्कोपेनेक्षितः, हे भैमि एष नखस्ते हृदिस्थं मां किं
नाभिनदपि तु मामपि व्यदारयदेव । अन्यथा कथं त्वदीये
हृदि नखे क्षिप्ते ममाङ्गचमत्कार इति ॥ १४६ ॥

अहो इति । हे भैमि तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशिताघैर्मम
नखैः शृङ्गे निष्कपटेऽपि हृदि अशृङ्गं रुधिरं वर्त्तते कल्पते
यत्र तद्यथा तथाऽङ्को मयूरपदादिचिह्नमकल्पि आक्रारीति
यत्सा इयं महती अनौचित्यो अहो चित्रं । कैरिव । दोषारोप-
रूपरुषभाषणवशात् तीक्ष्णमुखैः दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा
खलैः शृङ्गेऽपि पुरुषे अशृङ्गवत् सदोषे पुरुष इव अङ्को दोषा-
रोपः कल्प्यते सा यथाऽनौचित्यो, नखक्षतेन दृष्टायाः स्नेहैव

यच्चुम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्नौ ।

भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितं ॥ १४८ ॥

लीनचीनांशुकं स्वेदि द्रालोक्यं विलोकयत् ।

तस्मितम्बं स निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घतां ॥ १४९ ॥

नखानामनौचित्यप्रकटनव्याजेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अ-
शुद्धवदिति पक्षे सप्तमीसामर्थ्यादिति ॥ १४७ ॥

यदिति । हे भैमि गुणमयं सुखं श्रुत्वातरतन्तुं ते वासः
नितम्बोरु अधनमूरु च यद्यस्माच्चुम्बति स्पृशति तथा यस्माच्च ते
स्नौ आलिङ्गति तत्तस्मात् कारणाच्छुभानांरमणीयानां दशानां
प्राप्ततन्तूनां यद्योग्यमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः ।
यत्तदौ वासेविशेषणे वा । अथच यो गुणमयः शैथिल्यादार्यादि-
गुणपरिपूर्णो निर्दोषश्च शुभाया दशायाः पूर्वोचरितपुष्पपरि-
पाकोपनतशुभयज्ञयोगानुकूलसमयविशेषोचितं भोगं लभते
स एव सुन्दरतररमणीयनितम्बोरुसुम्बनं तत्कुचालिङ्गनञ्च भल-
ते नान्व इति तस्मितम्बादिचुम्बनकारिणो मत्तोऽपि वसनमेव
धन्यमिति भावः । नितम्बोरु प्राण्यङ्गलादेकवद्भाव इति ॥ १४८ ॥

लीनेति । सात्विकस्वेदवशादतिसूक्ष्मत्वात् समच्छवीभूय लीनं
संलग्नं चीनाख्यं अंशुकं यत्र, तथा स्वेदि सात्विकस्वेदयुक्तं अत
एव च द्रालोक्यं ईदृशं नितम्बं व्यलोकयन् स कामोन्मत्तो
भूत्वा निश्चस्य दिने सुरतनिषेधान्निराशतया निश्वासमोच-
नेन दुःखमभिव्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमि-

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकं ।
 चकाराधरपानस्य तच्चैवालीकचापलं ॥ १५० ॥
 न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं स्मरशरव्यथा ।
 तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

अतीत्यादिना निनिन्द । सुरतार्थं दिनावसानमभिललाषे-
 त्यर्थः । कामपरवशत्वात् सम्भोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च
 सुरते सहसा न प्रवृत्त इति भावः ॥ १४८ ॥

देशमिति । असौ प्रियादन्तच्छदोऽधरस्तस्थान्तिकं समीपव-
 र्त्तिनं देशं कपोलचिवुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश, अनन्तरं
 तच्चैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख एवाधरपा-
 न्तस्थालीकमेव चापलं पुनरोष्ठचालनं चुङ्कारादित्वरां चकार ।
 चापलस्थालीकत्वञ्च तादृगभिनयमात्रकरणात् तात्त्विकचापल-
 करणेऽपि अधरसम्बन्धाभावाज् ज्ञेयं । सम्बुभुचातिशयाद् या-
 वता क्षणेनाधरं चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्तः
 सञ्जयमधर एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदंशादि चकारेति
 भावः । अतिरिक्तोत्तरिणं जातिः ॥ १५० ॥

नेति । स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां,
 प्रसन्नमपि तां इत्युक्ताऽकोपयत् । इति किं । हे चपलापाङ्गि
 अहं स्मरशरव्यथां सोढुं न क्षमे शक्तोऽस्मि यतस्तस्मात् त्वं मम
 प्रसीद प्रसीद मङ्गं सुरतं देहि देहीति दिने रन्तुमनुचितत्वात्
 कोपव्याजेनापि दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि

नेत्रे निषधनायस्य प्रियाया वदनाम्बुजं ।

ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

झटित्युत्थाय सौत्कण्ठमसावन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

कोपं विना न सम्भवतीति कोपसम्पादनं । शरव्यतामिति च पाठः ।

चपलापाङ्गि अङ्गगात्रेति (पा० ४।१।५४ वा० १) ङीष् ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति । निषधनायस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया वदनाम्बुजं ततोऽनन्तरं स्तनतटौ, अनन्तरञ्च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाशाद् घनं पीवरं जघनं दयतुः प्रापयतुः सुरतौत्सुक्यात् सादरं वदनादिक्रमेणालोकयदिति भावः । अम्बुजतटजघनपदैः सादरालोकनार्हत्वं सूचितं । घनपदं सादरालोकनद्योतनार्थं । क्रियाविशेषणत्वेन सर्वत्र वा योज्यं ॥ १५२ ॥

इतीति । इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्वं जघने चिरकाहं सादरदृष्टिस्थापनद्वारा धीरतया रतौत्सुकतयाऽस्य हठवृत्तौ बलात् सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना सम्भावयन्ती असौ झटिति मञ्चादुत्थाय चिरनिर्गतसखीगवेषणाय सौत्कण्ठं यथा तथा कलाद्याः सखीरन्वसरत् । सख्यनुसरणोत्कण्ठाव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्यहर्षीदिति भावः । अतितरां रसपरवशता दोषाय रसत्यागस्य नायकस्य नीरसतामेवापादयतीति तदुभयपरिजिहीर्षया रसान्तरद्वारेण सम्भोगशृङ्गारपरां काष्ठामापादयितुं श्रीहर्षेण भैमीनलद्योर्भिन्नदेशावस्थायित्वकथनोपक्रमः कृतः ॥ १५३ ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दमन्दं वितन्वता ।

भैमीकुचनितम्बेन नलसम्भोगलोभिना ॥ १५४ ॥

अपि ओणिभरस्त्रैरा धर्तुं तामशकन्न सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि मामित्यर्द्धगिरं प्रियं ।

स्मित्वा निवृत्य पश्यन्तो द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

न्यवारीवेति । नलसम्भोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं
शनैः स्पन्दगमनं वितन्वता स्वीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तु-
मददता सता भैमीशक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकलरूप-
निजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहादहिस्त्वया न गन्तव्यमिति न्यवा-
रोव न्यषेधोव । निर्गताऽपि स्तननितम्बभराक्रान्तलाङ्घ्रीं गन्तुं
न शक्नोतीति भावः । कुचनितम्बेन प्राण्यङ्गलादेकवद्भावः ।
लोभिना अत इनी (पा० ५।२।११५) इति ॥ १५४ ॥

अपीति । स ओणिभरेण नितम्बभाराक्रान्तत्वेन स्त्रैरां
मन्दगामिनीमपि समीपे गच्छन्तोमपि तां स्वयं गजबन्धनस्त-
म्भवदुरु दीर्घा च पीवरौ दीर्घा बाह्व यस्मैवम्भूतः सन् अङ्ग-
पात्त्रा धर्तुं नाशकत्, यतस्तस्या अङ्गसङ्गाङ्गघनाङ्गस्यर्शाङ्गातो
निष्क्रियलरूपसात्त्विकभावः स्तम्भो यस्य सः सात्त्विकस्तम्भवशात्
तां धर्तुं नाशकदित्यर्थः ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्येति । असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्द्धगिरं
वाक्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मित्वाऽधीरत्वेन हसित्वा नि-

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुं ॥ १५७ ॥

वृत्त्य परावृत्त्य वलितपीवं पश्यन्तो सती दारस्य पारं देहली-
वहिःप्रदेशमगात् । इति किं । हे तन्वङ्गि प्रियं आलिङ्ग्यालि-
ङ्ग्यापरिपूर्णवाग् वाणी यस्य तमित्यर्थः । कामोन्मादबाहुल्येन
गद्गदभिन्नस्वरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य मां सुखय पञ्चाङ्गच्छेति
वाक्यशेषः । स्मितादयः सम्भोगशृङ्गाररसाङ्गीभूततयाऽलङ्कारः
॥ १५६ ॥

प्रियस्येति । प्रियस्य तत्सम्भोगप्रातिकूल्यलक्षणमप्रियमारभ्य
कृत्वा तदशदेवान्तर्हृदये दूनया उपतप्तया प्राप्तपञ्चाप्तापयेति
यावत् । दारवहिर्देशं प्राप्तयाप्यनया प्रियस्यान्येप्सिताचरणा-
नन्तरं तस्य प्रसादनमकृतैव सखीं प्रतिगन्तुमयुक्तमिति विचा-
र्यालीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके समर्थाऽभूत् तत्रैव तस्या-
वित्यर्थः । सखीभ्यः सकाशाद्विवर्त्तितुं नष्टं प्रति परावर्त्तितु-
मपि न शेके यतः शालीनयाऽधृष्टयाऽतिसलज्जया, अस्मदुद्देशे
नागताऽपि सुरतार्थं प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदित्यस्मि
तथा च लज्जा स्यादिति भियाः पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । नलविष-
यैव वा लज्जा । लज्जमात्रं मार्गमध्ये चिन्तावशात्तूष्णीं स्थितेति
भावः । आलीभ्यः गत्यर्थकर्त्तव्येति (पा० २।३।१२) चतुर्थी ।
निवृत्तिं प्रत्यपादानत्वात् पञ्चमी वा ॥ १५७ ॥

अकथयदथ वन्दिसुन्दरी द्वाः-
 सविधमुपेत्य नलाय मध्यमङ्गः ।
 जय नृप दिनयौवनोष्णतप्ताऽऽ-
 श्वनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५८ ॥
 उपहतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
 च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अकथयदिति । अथ परिहासपूर्व्वं भैमीवह्निर्निर्गमनानन्तरं
 पुरुषस्थान्तःप्रवेष्टुमशक्यत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं आवणी-
 यत्वादन्दिसुन्दरी विदग्धमागधवनिता द्वाःसविधं द्वारदेशस-
 मीपमुपेत्य इति अङ्गे मध्यं मध्याङ्गमकथयत् यज्ञापयदि-
 त्यर्थः । इति किं । हे नृप जय सर्व्वात्कर्षेण वर्त्तस्व दिनस्य
 यौवनं मध्याङ्गस्तत्सम्बन्धिनोष्णेन तप्ता, आतपसन्तापेन क्षतस-
 न्तापवती क्षितिः ते आश्वनजलानि माध्याङ्गिकस्नानजलानि
 पिपासति पातुमिच्छति । माध्याङ्गिकस्नानावसरो वर्त्तत इत्य-
 स्मृत्यदित्यर्थः । मध्याङ्गतप्ता हि जलं पातुमिच्छति । अकथ-
 यदिति लङ् । अचकथदिति पाठे ण्यन्ताच्चङ् । नलाय क्रियया
 यमभिप्रेतीति (पा० १।४।२२।वा० १) सम्प्रदानत्वं ॥ १५८ ॥

उपेति । अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्त्तमानमुपहतं भागीर-
 थ्याः सकाशादानीतं कम्बुच्छविं शङ्खधवलं अम्बु तव क्षण्णतरकु-
 टिलकेशपाशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह सङ्गात् सम्बन्धात्
 अनन्तरं सम्बन्धे जाते तरङ्गैः क्षलाऽसमाऽतुल्यरूपा विषमा वा

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
 समशमनस्त्वहमिश्रभावशोभां ॥ १५८ ॥
 तपति जगत एव मूर्द्धि भूत्वा
 रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।
 पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-
 रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

अतिहृष्टा वा शमनस्वसा यमभगिनी यमुना तथा सह मिश्र-
 भावेन मिलितत्वेन सङ्गमेन या शोभा तां गङ्गायमुनासम्भूत-
 प्रयागकामनीकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरस्य जलस्य
 हृष्टतरकेशपाशसङ्गे सति प्रयागजलशोभा भविष्यतीति गङ्गा-
 जलेच्छां पूरय माध्याह्निकस्नानं कुर्विति भावः । अधिगङ्गं
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५८ ॥

तपतीति । हे राजन्, अद्भुतोऽसह्यः प्रकृष्टस्तापः करौण्डं यस्य
 स रविरधुना मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि मूर्द्धि भूत्वा
 तपति । क इव । त्वमिव । यथा अद्भुतः प्रतापः चात्रतेजो यस्य स
 त्वं विश्वस्य मूर्द्धि चरणमारोप्य तपसि राजलक्ष्म्या दीप्यसे तथे-
 त्यर्थः । मध्याह्नसमयो निश्चितो वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव पुर-
 मथनं हरमुपास्याराधोपाज्जितैरिति शेषः । एवम्भूतैस्त्वदीयैः
 पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मस्तकोपरिभागाच्छा-
 त्रितं तिर्यग्गगनभागे वर्त्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि
 सूर्यो नमस्कुर्वत इत्याचारात्त्वमप्यपराङ्गे सूर्यं मनस्कुर्विति

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारक्षीरः सुतं
 श्रीक्षीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं ।
 अन्यालुल्लसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥१६२॥
 समाप्ता विंशः सर्गः ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाद्धः पूर्ववत् ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः
 कविभिरनुष्ठा रसस्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य समासोक्त्युत्पादेऽथ
 भणितिर्गुम्फना यच्च तादृशेऽपूर्वसादिमति महाकाव्ये विंशः
 सर्गः विंशतेः पूरणः व्यगलत् समाप्तिमितः । भणितौ । भाषित-
 पुंस्त्वं विंशः तस्य पूरणे ङटिति (पा० ५।२।४८) ङट् ॥ १६२ ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे
 विंशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरित ।

एकविंशः सर्गः ।

तं विदर्भरमणीमणिसौधा-
दुज्जिह्वानमनुदर्शितसेवैः ।
अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रै-
रात्मनः करदता पुनरुचे ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नस्नानदेवपूजादिवर्णना-
र्थमेकविंशं सर्गमारभते । तमिति । विदर्भरमणा भैरवा मणिसौ-
धान्मणिवद्धसुधाधवलितप्रासादात् सकाशादुज्जिह्वानं वह्निर्नि-
र्गच्छन्तं नलमनुलचीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना
ज्ञापिता सेवा यैः, अवसरपर्यन्तं वह्निस्थितैरन्तरङ्गैर्नरेन्द्रैर्नल-
हस्तावलम्बनार्थं निजकरस्यार्पणाद्धेतोरात्मनः स्वस्य करदता
पुनरुचे पुनरुक्तीचक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेऽपि राजानः वलि-
रूपकरसमर्पणात् करदा अभूवन्, इदानीन्तु सोपानमा-
र्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिसमर्पणात्
करदा जाता इति वृत्तेनात्मेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्त्तिवं
द्योत्यते ॥ १ ॥

तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा
 पङ्क्तिः पदयुगात् कठिनेति ।
 तां प्यधत शिरसा खलु माल्यै
 राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
 द्रागुपाह्नियत तस्य नृपैस्त-
 दृष्टिदानवज्जमानकृतार्थैः ।

तस्येति । खल्वितीव हेतोः अभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती
 राजराजिर्नृपपरम्परा तां सिचयैर्बद्धामपि पङ्क्तिं शिरसा
 माल्यैः शिरोधृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत आच्छादयति स्म ।
 इति किं । चीनसिचयैः देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्वस्त्रैर्बद्धा
 सज्जिता आच्छादितापि सती पङ्क्तिः तस्य नलस्य पदयुगात्
 सकाशात् कठिनेति, मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां
 भुवि गमनं युक्तं इति शिरोधृतपुष्पसंसनं यावद्भवति ताव-
 त्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत् प्रणामं सर्वेऽपि चक्रु-
 रित्यर्थः ॥ २ ॥

द्रागिति । अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्र-
 निरीक्षणं तल्लक्षणेन वज्जमानेन कृतार्थैः सफलश्रमेनृपैः देशे
 भवं देशं स्वस्वदेशं स्वीयस्वीयदेशभवं तत्रान्यत्र वाऽपूज्यं दुर्लभं
 अत्युत्तमं, तथा यत्नेन बुद्धिपूर्व्यं शिष्टावशेन कल्पितैरारोपितै-
 र्दृष्टान्तलोज्ज्वलत्वादिरमणीयकत्वादिगुणविशेषैरधिकं अतितरां
 विचमाश्चर्यरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरामाश्चर्यकारि-

स्वस्वदेश्यमथ रत्नमपूर्वं
यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रं ॥ ३ ॥
अङ्गुलीचलनलोचनभङ्ग-
भूतरङ्गविनिवेदितदानं ।
रत्नमन्यनुपढौकितमन्ये
तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

मणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् शीघ्रं प्रणामान-
न्तरमव्यहितमेवापाद्वियत उपदीकृतं । तत्र उपदीकृते रत्न-
जाते दृष्टिदानमेव बज्जमान इति वा । केनेदमिदमानीतमि-
त्यादरप्रश्नपूर्वं तेषु दृष्टिदानमेवेति वा यच्चेति पाठे यत्कल्पि-
तगुणाधिकचित्रं न भवति किन्तु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेत-
द्रत्नमिति सम्बन्धः । देश्यं भवार्थं दिगादित्वाद्यत् दिश्यमिति
पाठेऽपि, रत्नजातावेकलोचनं, एवमुत्तरस्रोत्रेऽपि ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति । अन्ये चिरकालमेविनस्तदानीमेवागता वा
नृपा अन्यनृपैर्ढौकितं उपदीकृतं तत्पूर्वोक्तं मणिमुक्तादिरत्नजा-
तमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानं अलभन्त । किन्भूतं ।
अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गा प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण
भूतरङ्गेण च एतस्मै एतद्देहीति मेवकान् प्रति एतत् त्वं गृह्णाषीतत्
त्वं गृह्णाषीति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यस्य ।
अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान् न तु कोषागारे निवेशितवानि-

तानसौ कुशलसूनुतमेकै-
 स्तर्पितानथ पितेव विद्वज्य ।
 अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये
 शैथ्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

त्यनेनौदार्यातिशयश्चातुर्यञ्च सूच्यते । चतुरो हि तदीयमेव
 तस्मै न ददाति । अङ्गुल्यादिचालनेन आदानादिवेदनमी-
 श्वरजातिः ॥ ४ ॥

तानिति । अथ नूतनागतराजस्वीकृतोपदानानन्तरं चिरा-
 गतराजेभ्यो वितरणानन्तरं असौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमा-
 नलो नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूनुतमेकैः कुशलप्रअसम्बन्धि-
 सत्यप्रियवचनामृतमेचनैः भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं भवतां
 कार्यं करिष्यामीत्येवंरूपैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सबद्ध-
 मानं स्वशिविरं विमृज्य शैथ्यकेन शिथ्यभावेन प्रयोजकेनोपन-
 मितान् समीपमानीतान् अस्त्रादिशिञ्जार्थं समीपमागतानन्य-
 नृपान् अस्त्राणाग्नेयादीनि शस्त्राणि वाणादीनि तेषां खुरलीषु
 हस्तचरणादिसंस्थानचातुरीविशेषेषु विनिन्ये तद्विषयं कौशल-
 मशिक्षयदित्यर्थः । क इव, पितेव । शैथ्यकेति भावे षोपधा-
 दुञ् । शिथ्यतेति च पाठः ॥ ५ ॥

मर्त्यदुःप्रचरमस्त्वविचार-
 च्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।
 खेदविन्दुकितगोधिरधीरं
 स श्वसन्नभवदास्रवनेच्छुः ॥ ६ ॥
 यत्तकईममृदून्मृदिताङ्गं
 प्राक्कुरङ्गमदमीलितमौलिं ।

मर्त्येति । स नल आस्रवेच्छुः जलावगाहनाय साभिलाषो-
 ऽभवत् । किम्भूतः । मर्त्येषु दुःप्रचरमविद्यमानप्रसरं मर्त्यैः दुःप्र-
 चर्यते दुःप्रचरं नलातिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताशेषविशेषं अस्ताणां
 आग्नेयाद्यस्ताणां विचारं मोक्षोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः
 ग्रीढप्रतिभः शिष्यजनस्तत्समूहं चारुसम्यग्वा अनुशिष्य शिष्य-
 त्वा स्थितोऽनन्तरं अमवशाज्जाता ये खेदविन्दुकास्ते सञ्जाता
 यस्य तादृशो गोधिः ललाटं यस्य अत एव धीरं दीर्घं न धीर-
 मल्पं श्वसन् । विन्दुकेत्यत्राल्पार्थं कन् । तारकादित्वादितच् ।
 ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः ॥ ६ ॥

यचेति । उच्चकुचा अङ्गनास्तं वज्रलपरिमलेनानुवन्विताः
 मिलन्तो मृङ्गा येषु तैर्गन्धवारिभिः कर्पूरादिवासितजलैः सि-
 षिचुः अभ्यङ्गस्नानमकारयन्नित्यर्थः । किम्भूतं । प्राक् पूर्वं कर्पू-
 रागहकस्त्ररीचन्दनकङ्कोलचूर्णरूपेण यत्तकईमेन सुगन्धिद्र-
 व्येण कृत्वा मृदु यथा तथा शनैः उन्मृदितं अङ्गं यस्य तथा
 पश्चात् कुरङ्गमदेन कस्त्रिकया मोलितः सम्बन्धं प्रापितः

गन्धवाभिर्नुबधितभृङ्गै-
 रङ्गना सिषिचुरुच्चकुचास्तं ॥ ७ ॥
 भूभृतं पृथुतपो घनमाप्त-
 स्तं शुचिः स्नपयति स्म पुरोधाः ।
 सन्दधज्जलधरस्त्वलदोघ-
 स्तीर्थवारिलहरीरूपरिष्टात् ॥ ८ ॥

लिर्यस्य कस्तूरिकानिर्व्वसिततैलशिरसमिति यावत् । तथा ।

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरीचन्दनं तथा ।

कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यच्चकईमः ॥

इति* विष्णुपुराणात् ॥ ७ ॥

भूभृतमिति । अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साधार आप्ते
 तः स्वकुलपरम्परायातः पुरोधाः पुरोहितः जलधराज्जल-
 त् स्पर्णकलशात् स्खलन् पतन्नेघः सन्ततधारापरम्परा या-
 ताः प्रयागादितीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गान् उपरिष्टात्
 इधत् प्रचिपन् सन् पृथुना तपसा चाम्द्रायणादिजन्येन च
 न घनं पूर्णं तं भूभृतं नलं स्नपयति स्म । पूर्व्वमुष्णोदकस्ना-
 शरीरशुद्धिं कारयित्वा सङ्कल्पपूर्व्वं शीतलोदकेन वेदोक्त-
 स्नानमकारयदिति भावः । शुचिराषाढः पृथुना तपसा
 वमासेनाघनं माघमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्रत्वादगहनं
 भूतं पर्व्वतमभिषिञ्चती विशिष्टा लहरीरूपरि धारयन्

* गण्ड इति पा० ।

प्रेयसी कुचवियोगहविर्भुग्
 जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।
 स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं
 तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥
 कल्प्यमानममुनाचमनाथं
 गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।
 निर्मलत्वमिलितात् प्रतिविम्बा
 द्यामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

बज्जलं विलिपन् आषाढः पृथुतपो येषां तैस्तपस्त्रिभिर्धनं
 निरन्तरव्याप्तं पर्वतमभिषिञ्चतीति वा । तपा माघ इत्यमरः
 शुचिस्त्रयमाषाढ इति च ॥ ८ ॥

स्नानक्रममाह ॥ प्रेयसीति । स्नायिनो मन्त्रवत्तीर्थजलाव-
 गाह्यस्नानविधिना स्नानं कुर्वाणस्य करसरोरुहयुग्मगर्भयो-
 स्तर्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्धृतौ दर्भा येन एवम्भूतमराजत्
 शुशुभे । किम्भूतमिवोत्प्रेचते । प्रेयस्याः कुचवियोग एव हविर्भुक्
 तस्माज्जन्म यासान्ताः धूमविततीर्विभ्रदिव दर्भाणां श्यामत्वा-
 द्धूमविततिलं युक्तम् ॥ ९ ॥

कल्पेति । अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं
 कर्तुं वा कल्प्यमानं स्वीक्रियमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकम-
 थ्यवर्त्ति गाङ्गं अम्बु कर्त्तुं निर्मलत्वेन मिलितस्तस्मिन् जातः प्रति-
 विम्बो यस्यास्तां द्यां स्वर्गं उपनीय समीपस्थां कृत्वा हस्तप्राप्यां

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या
 भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।
 अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे
 तं मृदो जलमृदुग्रह्यालुं ॥ ११ ॥

कृत्वा करे आयच्छत् । दाण्दाने तदुत्प्रेक्षायां स्नानप्रारम्भान-
 न्तरमाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु हस्ते आनीय
 दीयते ॥ १० ॥

मुक्तमिति । भूमिः आत्मनो भूपतित्वाद्दयितं प्रियं भर्तारं
 नलं स्नानकाले दमनस्य भगिन्या भैम्या मुक्तं विरहितमाप्य
 लब्ध्वा धृत्तो रागे लौहित्यं यथा अथ च सानुरागा सती ऊष-
 रादिमृत्तिकानिवेधान्त्यपरिहाराय जलस्पर्शमात्रेण श्रित्यि-
 लावयवाः मृदुतरस्पर्शाः स्नानार्थमानीताः मृदो गङ्गादिमृ-
 त्तिका गृह्यालुं गृह्यन्तं अनुकं आत्मनः कामुकं तं अङ्गमङ्गं
 प्रत्यङ्गं परिरेभे आलिलिङ्ग । औतमार्गेण ललाटायङ्गेषु रक्त-
 मृत्तिकालगनव्याजेनान्यदा दुःप्रापं स्ववत्सलं भूरालिलिङ्गेति
 भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याऽपि सपत्नीमुक्तं वत्सलं चिरा-
 त्प्राप्य सानुरागा सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति कं सुखं लचीकृत्य
 सुखोद्देशेनालिलिङ्गेति वा ।

शुक्ला विप्रस्य रक्ता तु चित्रियस्याथ मृदिशः ।

मिश्रा शुद्धस्य कृष्णा तु क्रमान्मृद उदाहृताः ॥

इति स्यते । अनुकं अनुकाभिकाभीकःकमिता (पा० ५।१।७४)

मूलमध्यशिखरस्थितवेधाः
 शौरिशम्भुकरकाङ्क्षिशिरस्थैः ।
 तस्य मूर्ध्नि च करे शुचिदर्भैः
 वारि वान्तमिव गाङ्गतरोजैः ॥ १२ ॥

इति साधुः । अनुकिमिति पाठे सर्वाण्यङ्गानि लचीकृत्य परि-
 रेभे किमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मूलेति । सायमूलैस्त्रिभिरगर्भैर्दर्भैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मलं
 कुचाप्यसम्बन्धात् पवित्रतरश्च मार्जनं मन्त्रं तत्सम्बन्धि वारि च
 करे विचित्रं । क्वचिपे किम्भूतैः ।

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्यात्तयो देवाः कुशे स्थिताः ॥

इति वचनान् मूले मध्ये शिखरे च क्रमेण स्थितानां वेध-
 शौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण करके कमण्डलौ अक्षौ
 पदाम्बुजे शिरसि च गङ्गा सर्वदेति पुराणप्रामाण्यस्थितैरेवम्प्र-
 कारेण दर्भेषु सम्भवद्भिर्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरङ्गैर्वान्तमिव उद्गीर्ण-
 मिव कुशमूलादिस्थितब्रह्मादिदेवता यत्र करकादिनिष्ठगाङ्ग-
 तरङ्गभ्रष्टैरिव पवित्रैर्दर्भाद्यजलैः स्नानाङ्गभूतं मार्जनमकरोदि-
 त्यर्थः । कमण्डलौ करक इत्यमरः । वान्तं उदित्वाक्तः यस्य
 विभाषेति (पा० ७।२।१५) निष्ठायामिण्डिवेधः ॥ १२ ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये
 मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
 आपगा परिवृढोदरपूरे
 पूर्वकालमुचितस्य सुधाशोः ॥ १३ ॥
 मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं
 विभ्रदभ्रविशदद्युतितारम् ।

प्राणमिति । सुवर्णघटितमहापात्रस्य तीर्थलोपकल्पितसमन्त-
 ककरकृतावगाहनजलमध्ये ।

गायत्रीं शिरसा साङ्गं जपेद्वाहतिपूर्विकां ।

प्रतिप्राणवसंयुक्तां चिरयं प्राणसंयमः ॥ इति ।

याश्च वल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामं आयतवतः
 कृतवतः जलमध्ये मुखं नम्रीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नासामुखश्चा-
 सनिरोधपूर्वं च घर्मर्षणं कृतवत इति यावत् । एवम्भूतस्यास्य
 नलस्य जलान्तर्वर्त्तिमुखं आपगानां परिवृढस्य स्वामिनः समु-
 द्रस्य उदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्यनात् पूर्वकालं उषितस्य कृत-
 वासस्य सितांशोश्चन्द्रस्य मञ्जिमानं सौन्दर्यमभजत् सागरो-
 दरस्य चन्द्रदृशमभूदित्यर्थः । पुंसिभूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरोक्तेः
 प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तलनियमादेकवचनं चिन्त्यं । आयतवतः
 यमेः कृतवतुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १३ ॥

मर्त्येति । मर्त्यलोकमदनो नलः दशदिश एव वसनं यस्य
 तस्य दिग्गम्बरस्य विधुमौलेस्त्वन्द्रेखरस्य स्यङ्गयेव अम्बरं वस्त्रं अथ

अम्बरं परिदधे विधुमौले
स्पर्द्धयेव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥
भीमजामनुचलत् प्रतिवेलं
संयियंसुरिव राजच्छपीन्द्रः ।

च गगनं परिदधे । अत्र कृतदशदिग्यूपविभागं गगनमुच्यते तेन
गगनवसनस्येत्यर्थः । किम्भूतं । सदृशत्वं दशाभिर्दीर्घप्रान्ततन्तुभिः
सह वर्तते तद्भावं अथ च दशभिः सह वर्तमानं तद्भावं दशत्व-
सङ्ख्यायोगिदिग्विभागोपाधिरेव दशत्वसङ्ख्यायोगित्वं विभ्रत् सद-
शत्वमुदितभाग्यत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा अभ्रव-
दौचित्याच्छरन्मेघस्वेवाभ्रका परिपर्या यस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेष-
स्येव वा । विशदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य अत एव तारं सूक्ष्मतरं
धवलद्युतिवत् तारञ्चेति एकपद्यं वा अभ्रवद्विशदा द्युतिर्यस्य
तद्भावस्ततातामारात् आदत्ते तद्भवत्तरं वा शरन्मेघवदभ्रक-
द्रव्यवदा निर्मलाद्युतिर्यासां तादृशस्तारका यत्र । यदा अ-
भ्राणि मेघा विशन्ति अत एव मेघावृत्तत्वादद्युतयः कान्ति-
रहितास्तारका यत्रेति वा । अस्त्विन्नं धैतं वस्तं परिदध
इत्यर्थः ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव वस्ते शिवकामयोर्विशे-
षात् स्पर्द्धा युक्ताः । अभ्राणि विशन्तीति पक्षे द्वितीयेति योग-
विभागात् समासः ॥ १४ ॥

भीमजामिति । राजच्छपीणां सदाचारनृपाणां मध्ये इन्द्रः
च नलः उत्तरी यस्योपरितमवस्तस्य परिवेषमिषेण वेष्टनव्याजेन

प्राववार हृदयं स समन्ता-
 दुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥
 स्नानवारिघटराजदुरोजा
 गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।
 केशशेषजलमौक्तिकदन्ता
 तं वभाज सुभगास्रवनश्रीः ॥ १६ ॥

हृदयं मनः अथ च वक्षःस्थलं समन्तात् प्राववार ववन्ध पिदधे च ।
 किम्भूतं । यतः प्रतिवेलं वारं वारं भीमजामनुलचीकृत्य अनुरा-
 गातिशयाक्षलदभिमुखं धावत् । किम्भूत इव तद्भृदयं संयियं-
 सुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव क्षणमात्रं त्वया न
 गन्तव्यमिति गाढं सयत्नं कर्तुमिच्छति वा स्मृत्यादावेकवा-
 ससः कर्मानधिकारोक्तेरुत्तरीयवस्त्रधारणं युक्तं । अन्योऽप्यन्यत्र
 गमनोत्सुको बलाद्रज्ज्वादिना स्थाप्यते समन्तादिति च पाठः ।
 राजा क्षणिरित्येक इति प्रकृति भावः ॥ १५ ॥

स्नानेति । सुभगा मनोहरा अथ च सौभाग्यवती आस्रवन-
 श्रीः स्नानलक्ष्मीस्तं वभाज सिषेवे स्नानेन नितरां शुशुभे इत्यर्थः ।
 किम्भूता । स्नानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णघटास्त एव राजनौ
 उरोजौ कुचौ यस्याः सा तथा ऊर्ध्ववृत्ततिर्यग्ऊर्ध्वचन्द्राकाराः
 वर्णानां क्रमात्तिलका इति दक्षवचनात् । ललाटे धृतो गौर-
 मृत्तिलकविन्दुर्गङ्गातीरमृद्गोपीचन्दनादिरचितो वर्तुलखिल-
 कः स एव गौरवृत्तत्वान्मुखेन्दुर्यस्याः सा तथा हस्तवस्त्रैर्न मार्ज-

शैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्र-

खादुताप्रमुदितां चतुराक्षीं ।

वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं

घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

येदिति व्यासवचनेन वैधस्नानानन्तरं वस्त्रादिना केशमार्जनस्य निषेधात् केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गलद्यज्जलं जलविन्द-
वस्त एव मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्याः, यदा जलमौक्तिकानि
मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवमूता
रमणीयदृशना तिलकं दधारेति भावः । अन्याऽप्येवंविधा
तरुणी कश्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

शैत्येति । शैत्येन शैत्येन च जलदैवतं येषां तैराप्यैः तज्जल-
दैवतं वरुणस्तत्सम्बन्धिभिर्वारुणैर्मन्त्रैः शब्दात्मकैः खादुतया म-
धुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्य शब्दरसलक्षणस्वविषय-
लाभेन प्रमुदितां अतितरां सन्तुष्टां चतुराक्षीं इन्द्रियचतुष्टयं
क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनसमाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य
घ्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्या असाधारणगुणत्वाज्जले तद-
सम्भवात् कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्नापनादिधर्मकर्मासु
प्रतिषेधादौपाधिकस्याप्यसम्भवात् मोघो निष्फल एव धृतः
सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्जातीयस्यर्द्धा, विगलि-
तविवेकं सत् चतुर्धृतं चेत्यादिसन्ध्याघमर्षणे चुलुकोदकस्य शमिषेण
सलिलं जिघ्रतीति सलिलघ्नं जलाघ्राणं कुर्वन्निवाभूत्, लोभस्य-

राक्षि भानुमदुपस्थितयेऽस्मि-
 न्नात्तमम्बु किरिति स्वकरेण ।
 भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्रु-
 र्व्यष्टृतर्कुचलदर्कवितर्कं ॥ १८ ॥

ह्नाभ्यां विगलितविवेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्तते । सन्ध्याघमर्षणं
 चकारेति भावः । सैत्यं वर्णवाचितात् यञ् । चतुराक्षीं समा-
 हारे दिगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप् । सलिलघ्नं आदन्तलात्
 कः ॥ १७ ॥

राक्षीति । अस्मिन् राक्षि भानुमतः सूर्यस्योपस्थितये उप-
 स्थानार्थं आत्तं गृहीतमर्षदानसम्बन्धि स्वकरेण स्वपाणिना अर्घ्य-
 दानानन्तरं वा “असावादित्यो ब्रह्म” इत्यादिमन्त्रपूर्वकं जलं
 शिरः परितः स्वपाणिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभा-
 प्रसरे मध्ये गलद्विन्दु क्रमेण किरिति सति भ्रान्तयः क्षिप्रोदकस्यैव
 प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य त्वष्टुर्विश्वकर्माणस्तर्कुः शाणचक्रं
 तत्र घर्षणवशाच्चक्षतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्य
 अर्कस्य वितर्कं तद्विषयविशिष्टमूर्च्छं चक्रुः । प्रकाशमानसौरप्रभा
 प्रक्षिप्तगलद्विन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्माणा सूर्यः पुनरपि
 शाणचक्रे धृतः किं । अत एव तत्क्षणाः पतन्तीति लोकस्य
 तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः । भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वक-
 रेण विक्षिपन् यस्मिन् राक्षि विषये लोकस्य तदानीं भ्रान्तयो
 नलाङ्गप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति शाणचक्रपरिभ्रमसूर्यसम्भा-

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः
सन्निधानमभजन्त कराब्जे ।
शुद्धवीजविशदस्फुटवर्णाः
स्फाटिकाक्षवलयक्लभाजः ॥ १८ ॥

वर्णां लोकस्य चकुरिति वा । राज्ञा यदम्बु गृहीतं तस्मिन् क्षिप्ते
जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रम-
णानि त्वष्टुस्तक्षणं चलदर्के वितर्कश्चक्रुः । उत्थिता आपो विद्यति
भ्रमन्त्यः पतन्ति तत्प्रतिबिम्बितेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते तत्रो-
त्प्रेक्षा इति वा । अर्घदानं सूर्योपस्थानञ्च कृतवानिति भावः ।
स्फुरिततेजसीति पाठे नलविशेषणं ॥ १८ ॥

सम्यगिति । श्रुतिमन्त्राः सम्यग् जपतः सावित्र्यादिमन्त्रमा-
वृत्योपांशु उच्चारयतः अस्य कराब्जे सन्निधानमभजन्त अशो-
भन्त । किम्भूताः शुद्धैरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्भलैर्विवाहणा-
दिवीजैः कृत्वा विशदस्फुटाः मात्रादिसाकल्योच्चारणेनासन्दि-
ग्धा वर्णाः अक्षराणि येषु । अथ च शुद्धेषु चासादिदोषरहि-
तेषु बीजेषु स्फाटिकगुटिकासु विशदो धवलः प्रकटो वर्णः का-
न्तिर्येषां । यद्वा निर्दोषः स्फाटिकबीजान्येव धवलाः प्रकटा
वर्णा अक्षराणि येषु । तथा स्फाटिकाक्षाणां वलयस्य मास्त्राया
कृत्वा भजन्ति ते तदाकारेण परिणता भक्त्यतिशयात् मूर्त्तिभूय
तत्पाणिपद्मे वसन्ति स्मेति भावः । उपस्थानानन्तरं सावित्री-
जपञ्च कृतवानिति भावः ॥ १८ ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्या-
 देवतर्पण्यवार्पणमस्य ।
 न्युष्यमानजलयोगितिलौघैः
 स द्विरुक्तकरतालुतिलोऽभूत् ॥ २० ॥
 पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चै-
 रध्वना नितरपादहतेन ।

पाणीति । अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीनां ग्रन्थौ काण्डे
 वर्त्तमानो यवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखाविन्यासरूपो
 यवो देवतर्पणजले यवार्पणं कर्मभूतं पुनरुक्तमाख्यात् अकरो-
 दित्यर्थः । देवतर्पणं हि यवैः क्रियते ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव
 वर्त्तन्ते एतावतैव पौनरुक्त्यं । तथा न्युष्यमानेन पिष्टभ्यो दीय-
 मानेन जलेन योगिभिः सहजक्षिप्यमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स
 नलो द्विरुक्तः पुनरुक्तः करतालुतिलः करकमलमध्यवर्त्तिसा-
 मुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलाकारो अङ्गो यस्य तादृ-
 शोऽभूत् । पिष्टतर्पणं हि तिलैः क्रियते स च तिलस्तलहस्तमध्ये
 वर्त्तत एवेति पौनरुक्त्यं ब्रह्मयज्ञदेवपिष्टतर्पणमपि तेनाकारोति
 भावः । आद्यन्तयोर्देवपिष्टतर्पणयोर्मध्ये वर्त्तमानं ऋषितर्पणमपि
 तेन कृतमिति ज्ञेयं । न्युष्यमानं प्रज्ञादित्यात् सम्प्रसारणं ॥ २० ॥

पूतेति । एष राजा चासौ ऋषिः श्रुतिधर्माचरणशीलो नलः
 देवपूजागृहप्रवेशीचित्यार्थं पूतं जलक्षालितं पाणिचरणौ येनैव-
 भूतः सन् शुचिना गोमयलिप्तेन पवित्रेण तथा नितरस्य नला-

ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चा-
 वेश्म राजच्छिरेष विवेश ॥ २१ ॥
 कापि यन्नभसि धूपजधूमै-
 र्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।
 भूयते स्म सुमनः सुमनःस-
 ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

तिरिक्तस्य पादेनाहतेऽन्यचरणस्यर्शदूषितेनेत्यर्थः । ऊचैः ऊङ्गैः
 अध्वना सोपानबद्धमार्गेण । यद्वाऽनितरपादहतेन अत एवोच्चै-
 र्नितरां शुचिनाऽध्वना ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारि-
 णो देवसेवाकारिणो यत्र एवम्भूतं सुरार्चवेश्म सुवर्णादिनिर्मि-
 तमन्त्रसंस्कृतप्रतिमा गृहं देवपूजासम्बन्धिनो गृहं विवेश ॥ २१ ॥

क्वेति । यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे कापि
 कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमानीताः सुमनसः
 पुष्पाणि तासां स्रग्दामानि मालापरम्पराः । यद्वा स्रजः कण्ठ-
 माला दामानि शिरोमाल्यानि तेषां धामानि स्थानानि मध्य-
 स्थापितपुष्पवेणुसुवर्णादिपात्राणि तेषां पटले समूहे विषये ते-
 षामुपरिष्टात् मेचकागरुसमूहैः कृष्णागरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौग-
 न्ध्यार्थं रचितैर्धूमोत्पन्नैर्धूमैरेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते
 स्म जातं । पुष्पाणामुपरि भ्रमरैर्भावं तथा च धूपजधूमा एव
 तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां माला-
 परम्परास्तासां स्थानं तद्रचितमिति यावत् एवं पटलं वितानं

साङ्कुरेव रुचिपीततमायै-

यैः पुरास्ति रजनीरजनीव ।

ते धृता वितरितुं चिदग्नेभ्यो

यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥ २३ ॥

यत्र तादृशे वा देवानामुपरि पुष्पवितानमपि निबद्धं यचेत्यर्थः ।
देवपूजार्थं उपहृतपुष्पमालापरम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृह-
प्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशपदान्तरप्रदेशे देवतागारे हि हृदिः
प्रान्ते । सौरभरामणीयकार्यं पुष्पमाला बध्यन्ते तासामुपरि
धूमा एव मृङ्गा जाता इत्यर्थ इति वा । वज्रतरा धूपाः पुष्प-
मालाश्च यत्र सन्तीति भावः । सुमना मालतीजातिरित्यमरः ।
प्रान्तेऽथ पटलं हृदिः ॥ २२ ॥

साङ्कुरेति । यत्र देवगृहे ते दीपा हेमलतिका इव चिद-
ग्नेभ्यो वितरितुं धृताः स्थापिताः सन्ति ते केयैः यैर्दीपैरुच्य
दीप्या पीतं यत्नं तमो यस्यास्तादृशी सा भृता भविष्यति वा
रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्भिन्नप्रत्ययतेजोऽङ्कुरसहितेव पुरास्ति
अभूत् भविष्यति वा । तथा यैः कृत्वा कान्था पीततमा अतितरां
पीतवर्णा अत्यन्तगौरी रात्रिः उद्भिन्नप्रत्ययाङ्कुरा रजनीव
हरिद्रेव अभूत् भविष्यति वा । रात्रिः पीतीभूततया हरि-
द्रावत्, प्रदीपकलिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्युल्लेखोपमा वा । निशा-
ख्या काञ्चनी पीतेत्यमरः । पीततमा पक्षे सान्तं पक्षे तमवन्तं ।
पुरास्तीति पुरिलुङ् चेति (पा० ३।२।१२२) यावत् पुरेति (पा०
३।३।४) भविष्यति वा लट् ॥ २३ ॥

यत्र मौक्तिकमणेर्विरहेण
 प्रीतिकामवृतवक्त्रिपदेन ।
 कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः
 शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति । यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा
 कुङ्कुमस्य खोद्दीपने हेतुतया प्रीतिस्तया कामं वृतं दत्तं कामेन
 कर्त्रा वा दत्तं वक्त्रेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारः तद्रूपं चिह्नं
 वा यस्य तेन कुङ्कुमेन केसरेण परिपूरितं अन्तर्मध्यभागमनुभ-
 वन्त्यो विभ्राणाः शुक्तयः शुशुभिरे वियोगिन्योऽपि विरहाग्नि-
 तप्तं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुमपूर्णाः शुक्तयो वियोगिन्यो रूप-
 केन वर्ण्यन्ते । यदा मौक्तिकमणेर्विरहेण उपलक्षिताः शुक्तयः
 कुङ्कुमस्य कामोद्दीपने हेतुतया या प्रीतिस्तया युक्तेन कामेन ।
 अन्यत् पूर्ववत् । घृतदाहकत्वरूपाधिकारेण कुङ्कुमेन परिपूरितं
 अन्तः अनुभवन्त्यः शुशुभिरे इति वा । प्रीतो हि किञ्चित् पदं
 ददाति । शुक्तयः विशिष्टेन कुङ्कुमेन उपलक्षिताः सत्यः मौक्तिक-
 मणेर्विरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिरे इति प्रतीय-
 मानोत्प्रेक्षा वा । प्रीतेति पाठे खोद्दीपकत्वेन प्रीतात् कामात्
 वृतवरेण लब्धवक्त्रिपदं येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः
 शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्द्वाहं वहन्ति तथा
 कुङ्कुमरूपमन्तर्द्वाहं वहन्तः शुशुभिरे इति वा ॥ २४ ॥

अङ्गचुम्बिघनचन्दनपङ्कः
 यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।
 प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः
 सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥
 गर्भमेणमदकईमसान्द्रं
 भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।
 यत्र साम्यमगमन्नमृतांशो-
 रङ्कुरङ्कुःकलषीकृतकुत्तेः ॥ २६ ॥

अङ्केति । यत्र देवागारे अङ्गचुम्बो मध्यवर्त्ति घनस्रन्दनपङ्को
 यस्य तत् गारुडशिलाजं अतिनीलस्रलगरुडोद्गारमणिघटितम-
 मत्रं पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवलीभवन् ग्रासीभवन् मुखम-
 ध्यवर्त्त्यर्द्धभाग इन्दुर्यस्य तस्य सिंहिकासुतमुखस्य राजवदनस्य
 शीतलान्नभोजनसुखानि प्राप तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणि-
 पात्राणि यत्र चन्दनभरितानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति
 जात्या एकवचनं भवदिन्दोर्भाषितपुस्तकं ॥ २५ ॥

गर्भमिति । यत्र देवागारे एणमदकईमेन कस्तूरीपङ्केन
 सान्द्रं पूर्णगर्भमयं भजन्ति विभ्राणानि रजतघटितानि भाज-
 नानि पात्राणि अङ्कुरङ्कुः कलङ्कमृगः तेन कलुषीकृतो मलीनी
 कृतः कुचिर्यस्य तस्यामृतांशोऽस्रस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं
 रजतपात्राणि कस्तूरीपूर्णाणि यत्र सन्तीति भावः ॥ २६ ॥

उज्जिहानसुक्रताङ्कुरशङ्का
यत्र धर्मगहने खलु तेने ।
भूरिशर्करकरम्भवलीना-
मालिभिः सुगतसौधसखानां ॥ २७ ॥
खर्व्वमाख्यदमरौघनिवासं
पर्व्वतं कचन चम्पकसम्पत् ।
मल्लिकाकुसुमराशिरकार्पोद्
यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चं ॥ २८ ॥

उज्जिहानेति । धर्मेण गहने निविडे, अथ च पुण्यकानन-
रूपे यत्र देवपूजार्थरचितगृहे उच्चवर्त्तुलधवलतराणां सुगत-
सौधानां बौद्धदेवालयानां वा सखायः सदृशास्तेषां भूरि शर्करा
घेषु तेषां करम्भवलीनां दधिसक्तपूहाराणां दधोदनोपहा-
राणां वा मालिभिः पङ्क्तिभिः उज्जिहान उद्गच्छन् सुक्रता-
ङ्कुरस्तस्य शङ्का सम्भावना खलु निश्चितं तेने धरति । आस्रा-
दिवने हि आस्राद्यङ्कुर एवोद्गच्छति तथा धर्मकानने धर्मा-
ङ्कुर एवेति । यत्र शर्करामिश्रितं दधोदनवल्लिश्रेणय उपक-
ल्पिताः सन्तीति भावः । सुगतसौधसखानां राजेति (पा० ५।
४।६१) टच् ॥ २७ ॥

खर्व्वमिति । यत्र कचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां
सम्पत् उच्चतरपुष्पं अमरौघाणां निवासभूतं पर्व्वतं मेहं खर्व्वं
द्वखमाख्यत्, सुमेखवर्णचम्पकराग्निर्मरोरपुष्पतरो यत्रास्ती-

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं
 कुर्वती कुलवधूमवजज्ञौ ।
 हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशा-
 द्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २९ ॥
 यत्र कान्तकरपीडितनील-
 ग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

त्यर्थः । तथा मल्लिकाकुसुमराग्निः स्फटिका एव शिखराणि यस्य
 तं कैलासं पर्वतं अनुचं खर्वं अकार्षीत् । शुद्धतरस्फटिकवर्ण-
 कैलासतुल्यो मल्लिकापुष्पराग्निः कैलासादप्युच्चतरो यत्रास्ती-
 त्यर्थः । पृथगन्यथात् खर्वानुचपदद्वयं भिन्नमिति ज्ञेयं ॥ २८ ॥

स्वात्मन इति । यत्र हृद्यानां वर्णरसादीनां मनोहारिणां
 देवतासम्बन्धिनां निवेद्यानां पञ्चखाद्याद्युपहाराणां निवेशाद-
 वस्थापनाद्वेतोः तिलमात्रावकाशेनापि दरिद्रा रहिता भूमिः
 स्वात्मनः प्रियं नलं प्रत्यपि लचीकृत्य गुप्तिं सर्वान् सुवर्णरूप-
 गोपनं कुर्वती, शोभनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्वती वा
 तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधूमवजज्ञौ
 अवमेने, कुलस्तीतुल्याऽभूदित्यर्थः । कुलवधूरपि स्वप्रियं प्रति
 लज्जातिशयात् स्वशरीरं गोपयति । बह्विनि निवेद्यानि यत्र
 स्थापितानि सन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यत्रेति । यत्र वर्त्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादि-
 मणिवद्भूमिषु देवपूजावसरे गाढवर्णा गायकानां गानवशाः

गाढमूर्ध्वविधुतेरनुविम्बात्
कुट्टिमल्लितिषु कुट्टमितानि ॥ ३० ॥
नैकवर्णमणिभूषणपूर्णं
स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।
अध्वतिष्ठदमलं मणिपीठं
तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

मूर्ध्वविधुतेः शिरःकम्पस्थानुविम्बात् प्रतिविम्बाद्धेतोस्तद्भाजेन
कुट्टमितानि दृढक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशि-
रःकम्पविलसितानीव विरेजुः । किम्बूतासु । भीमो भीमसेनस्तद्वत्
सूर्यकान्ताञ्चन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः छिडिताः पुर-
स्ताद्गन्तुं प्रतिबद्धास्तत्रैव घनीभूता इति यावत् । नीलयावर-
णयो नीलमणिकिरणा एव चिकुराः सुनीला केशा यामां
तासु । कामिन्यो दृढपरिचुम्ब्यमाना प्रियपाणिगृहीता नील-
मणिरश्मितुल्याः । सुनीलाः केशा यामां । कृतकचयहासतः
चुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान् विलासान् कुर्वन्ति ।
मणिबद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः
॥ ३० ॥

नेति । स क्षितीन्दुः भूचन्द्रो मलः तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे
अमलं मणिभीरुलैः खचितं पीठमध्वतिष्ठत् । किम्बूते । नैकवर्णा
मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैः भूषणैः पूर्णं । तथाऽनव-
द्यानि मोदकादिनिवेद्यानि चक्षिन् । तथा चित्राणां नाना-

सम्यगर्चति नलेऽर्कमद्वयं
 भक्तिगन्धिरमुनाऽकलि कर्णः ।
 अद्धानहृदयं प्रति चान्तः
 साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३२ ॥

वर्णानामासुर्यकारिणां देवार्थमानीतानां सिञ्चयानां वस्त्राणां
 उच्चयेन राशिना चारौ रमणीये । मणिपीठं अधिशीङ्गिति
 (पा० १।४।४६) कर्णत्वम् । चार्विति पाठे पीठविशेषणं ॥ ३१ ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात् प्रथमं
 सूर्यपूजामाह । सम्यगिति । नले सूर्यकान्तमलिरूपं सुवर्णादि-
 घटितप्रतिमारूपं वाऽर्कं सम्यक्श्रौतस्मार्तमार्गेण अद्वयं त्वरार-
 हितं सावधानतया चिरकालं अर्चति सति अमुना सूर्येण
 कर्णो राधेयो भक्तिगन्धः अल्पा भक्तिर्यस्य तादृश अकलि अशा-
 यि, सूर्यभक्तोऽपि कर्णो नलापेक्षया अतिहीन एवेति सूर्येण
 अन्तर्निश्चित इत्यर्थः । तथा नले अर्कं शनैरर्चति सति अम्ब-
 रमणिः सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बं अन्तःकरणे अद्धानहृदयं
 प्रति अद्धानहृदयमात्रं निरचैषीत् निश्चितवान् । साम्बोऽपि
 भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पश्रद्धावान्न तु नलवदत्यन्तभक्त इति नि-
 श्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकाशान्नलस्य सूर्ये महती भक्ति-
 रभूदिति भावः । अर्चतीत्येवारादिकादर्शतेः शता । भक्तिगन्धि
 अल्पाख्यायां (पा० ५।४।१३६) इति गन्धस्य इत् । हृदयं प्रति
 सुप्रतिमा माचार्ये (पा० २।१।८) इत्यव्ययीभावः ॥ ३२ ॥

तत्तदर्थमरहस्यजपेषु
 सङ्गयः शयममुष्य बभाज ।
 रक्तिमानमिव शिलितुमुच्चै-
 रक्तचन्दनजवीजसमाजः ॥ ३३ ॥
 हेमनामकतरुप्रसवेन
 त्वम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

तदिति । तेषामर्थमसम्बन्धिनां रहस्यानां श्रौतस्मार्तम-
 न्त्राणां जपेषु उपांशुमन्त्रावृत्तिषु विषये सङ्गयो जपमालि-
 कारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमथवर्त्ति-
 वीजानां वा समाजः समूहः अपतोऽमुष्य नलस्य शयं हस्तं बभाज
 सिषेवे । उत्प्रेक्षते । तत्करे वर्त्तमानं उत्प्रेक्षति शयितं रक्तिमानं
 रक्तत्वं शिलितुमिव । अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव ।
 रक्तचन्दनवीजजपमालिकाजापेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात्
 सौरमन्त्रान् रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । सङ्गयः एका-
 च्छान्मयट् ॥ ३३ ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह हेमेति । हेमनामकध-
 त्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नलेन उपक-
 ल्पिता पूजा यस्य स त्वम्बको राजितः शृष्टभे । उत्प्रेक्षते । कथेव ।
 रतीशं युधि विजित्य बलात् आत्तया गृहीतया कुसुमरूपया
 काहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेणैव, कुसुमकाहलयोपल-
 क्षित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद् वादित्राणामपि कौसु-

आत्तया युधि विजित्य रतीशं
 राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥
 अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा
 नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

मतया युक्त्वात् कामकाहलायाः कौसुमत्वमुचितमेव । परा-
 भूतात् कामाहलात् गृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण
 राजत इत्यर्थः । अन्योऽपि शब्दं जित्वा बलाद् गृहीतेन कृत्वा-
 दिचादिना शोभते सौन्दर्येण स्वसङ्घितया स्वस्य शिवभक्ततया
 कामस्य च शिवविरोधिलात् स्वविरोधिनं स्वामिविरोधिनश्च
 स्मरं रणे जित्वा तस्माद्विजित्यैव गृहीतया कुसुमकाहलया
 धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन उपकल्पितपूजः शुशुभे । सेवको हि
 स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनश्च रणे जित्वा तच्छत्रवादिचा-
 दिबलाद् गृहीत्वा स्वामिन उपदीकरोति तेन च स्वामी
 शोभते इति वा । प्रियतरेण धत्तूरपुष्पेण स राजा नलः शिव-
 मपूजयदिति भावः । धत्तूरः कनकाहय इत्यमरः । वाद्यभा-
 ण्डविशेषे तु काहलेति विश्वः ॥ ३४ ॥

अर्चयन्निति । स्मितं विकासं भजते स्मितभाक् तेन विक-
 सितेन नागकेसराख्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सु-
 वर्णादिघटितदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिं अर्चयन् पूजायै
 स्थूलतरं शुभ्रतरं केसरतत्कुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं
 नलः तिरस्त्रा दिशः तिर्यग्वर्त्तमानप्राच्यादिदिगष्टकान्

सीऽयमापयदतिर्यग्वाग्दिक्-
 पालपाण्डुरकपालविभूषां ॥ ३५ ॥
 नीलनीरूद्धमाल्यमयीं स
 न्यस्य तस्य गलनालविभूषां ।
 स्फाटिकीमपि तनुं निरमासी-
 न्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

अवाच्या अधोदिशः सकाशाच्चान्या अतिर्यग्वाग्दिक् ऊर्द्धा
 तस्याः पालो रचको ब्रह्मा तस्य चिरकालघर्षणाद्गतकृत्तिं पा-
 ण्डुरं धवलं शिरः तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषां अलङ्कृतिं क-
 पालरूपां विभूषां आपयत् अलम्बयत् । हरेण ब्रह्मणः पञ्चमं
 शिरः क्लृप्तं तन्नायश्चित्तं कुर्वते हरस्य भिचार्यं करे तिष्ठति
 ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति नागकेसरपुष्प-
 रूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलञ्चकारेत्यर्थः । चाम्पेयः केशरो
 नागकेसरः काञ्चनाक्षय इत्यमरः । हरकरमर्चनापेक्षया कर्म-
 लम्, पक्षे आप्नोतेर्गत्यर्थत्वादणौ कर्तुर्णौकर्मलं । तिर्यग्वागिति
 अव्ययं तिर्यग्वाक्कासौ दिक्च वा इति समासः ॥ ३५ ॥

नीलेति । स नलः तस्य हरस्य स्फाटिकनिर्मितामपि तनुं
 हरप्रतिमां नीलनीरूद्धाणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः
 कण्ठः तस्य विभूषां भूषणं न्यस्य आवध्य नीलकण्ठवाचकं यत्पदं
 तस्य सान्वयतायै अन्वयसाहित्याय नीलः कण्ठो यस्येति सम्बन्ध-
 सार्थक्याय निरमासीत् निर्मितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेह-
 कर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।
 तत्पुरः पुरमतोऽयमधाक्षो-
 हूपरूपमथ कामशरश्च ॥ २७ ॥

बध्वा स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहितामकरो-
 दित्यर्थः । कण्ठे एव नीलोत्पलपूजां चकार अन्यत्र तु चन्द-
 नश्चेतुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥ २६ ॥

प्रीतिमिति । पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुस्तथा मदनस्य
 अरिः शिवः मम कृते ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपव्या-
 पारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्ना भविष्यति । अतो हेतोरिव इति बुध्येव
 अयं नलस्तस्य पुररिपोः कामारिः पुरः धूपस्वरूपं अथच धूप-
 वेषधारिणं पुरं गुगुलुं अधाक्षीत् ददाह । अथ च तद्वाहानन्तरं
 धूपविशेषरूपं कामशरश्च ददाह यस्मारिर्यद्रिपुः शरस्य यदये
 येन दह्यते स तस्मिन् प्रीयत एव । शिवभयेन वेषान्तरधारिणं
 पुरं दैत्यं कामवाणश्च मोहनाख्यं ददाहेत्यर्थः । धूपसमर्पणान्तां
 शिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशपुष्पपूजां तेन भक्तियुक्तेनापि
 कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मदर्थं मयि विषये
 प्रीतिं न यास्यति एतावताऽपि सन्नुष्टो न भविष्यति, अतः
 कारणादिव तदये पुरं कामशरश्च ददाह । एवं कृते सन्नुष्टो
 भविष्यतीति धियेति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारिः इति च
 योगसूत्रेणैव प्राधान्यान् पौनरुक्त्यं । गुगुलौ कथितः पुर इति

तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजा-
 विप्रयोगमसहिष्णुरिवायं ।
 शूलिमौलिशशिभीततयाऽभू-
 द्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥
 दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम
 व्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

विश्वः । तत्पुनः शेषषष्ठीसमासः । अन्यथाऽव्ययेन सह षष्ठीसमा-
 सनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्तषष्ठीकविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं,
 वृथक् पदं वा ॥ ३७ ॥

तदिति । तन्मुहूर्त्तं तस्मिन् देवपूजाक्षणेऽपोत्यर्थः । भीम-
 तनूजायाः विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौलौ वर्त्तमा-
 नाच्छशिभो भीततयेव त्रिनेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनं एकाग्रता-
 लक्षणः प्रलयः तेन हेतुना निमीलिते सङ्कोचितपञ्चीकृते
 नेत्रे येनैवम्भूतोऽभूत् । विरहित्वाद् हरशिरस्त्र्यम्बदर्शनस्य नि-
 तरां सक्तापकारित्वमभिया ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमीलि-
 तवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः ।
 शूलधारिणाऽपि यः शिरसि धृतः तस्मादधिकभयं सूचयितुं
 शूलिपदं प्रायोजि । तन्मुहूर्त्तं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा०
 १।१।५) इति द्वितीया । विप्रयोगं न लोकेति (पा० १।३।६६)
 षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥ ३८ ॥

दण्डवदिति । स नलो दण्डेन तुल्यं साष्टाङ्गयोगेन भुवि

आत्मशस्त्रविशिखासनवाणान्
 न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥
 व्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि
 न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
 दण्डवद्भुवि लुठन् किमु काम-
 स्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

लुठन् सन् अम्बकं ननाम । किं कृत्वा । तस्य हरस्य पदयुगे
 पुष्पाञ्जलिदानार्थमञ्जलिना धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्प्य ।
 तत्रोत्प्रेक्षते । तान्येव कुसुमानि आत्मनः शस्त्रं खड्गादि, विशि-
 खासनं धनुः, वाणान् स्वशस्त्रभूतानि पुष्पाणि तस्य हरस्य पद-
 युगे न्यस्य समर्प्य शरणभाक् काम इवाद्यप्रभृतिशस्त्रं न धार-
 यामि दामोऽस्मि मच्छस्त्राणि त्वमेव गृहाणेत्यादिवचनपूर्वकं
 चरणयुगसमीपे स्वशस्त्राणि कुसुमानि परित्यज्य दण्डवद्भुवि
 लुठन् सदा रचेत्यादि वदन्, शरणं रक्षितारं शिवमेव भज-
 मानो रूपसाम्यात् काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं
 भक्त्यतिशयेन दण्डवत् प्रणाममकरोदित्यर्थः । विशिखासनं
 दूषणीरं वा । अन्योऽपि शरणागत एवमेव करोति ॥ ३९ ॥

अम्बकेति छेपकः । सैष इत्यत्र सोत्तिलोपे चेदिति (पा०
 ६।१।१३४) सुलोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥ ४० ॥

व्याघ्रतस्य शतरुद्रियजप्तौ
पाणिमस्य नवपल्लवलीलं ।
मृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्ष-
श्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥
उत्तमं स महति स्म महीमृत्
पूरुषं पूरुषस्तुतिविधानैः ।

व्याघ्रतेति । रुद्रशब्दात् परेषां पञ्चादुच्चार्यमाणानां रुद्रा-
चाणामित्यर्थः । रुद्रः परो दैवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्ताः
तत्सम्बन्धिनां तैर्धार्यमाणानामिति यावत् । तादृशानाञ्च अ-
चाणां मणीनां श्रेणिमाला मृङ्गभङ्गिर्भ्रमरपङ्क्तिरिवास्त्य नलस्य
नवपल्लवलीला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करं
आश्रयत, शिषेवे । किम्बूतस्य । रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य अत एव शतं
रुद्रा देवता अस्य, शतरुद्रसम्बन्धिनः शतरुद्रियमञ्जस्य “नमस्ते”
इत्यादिशिवस्तुतस्य जप्तौ जपे विषये व्याघ्रतस्य सव्यापारस्य,
रुद्राचाणां रुद्रप्रियत्वान् नमस्त इत्यादिषडङ्गरुद्रजपं रुद्रा-
क्षजपमालया चकारेत्यर्थः । मृङ्गमालाऽपि नवपल्लवं मेवते ।
शतरुद्रियेत्यत्र शतरुद्राद्वस्येति वक्तव्यात् (पा० ४।२।२८वा०)
घः । जप्तौ तितुत्रेति (पा० ७।२।८) इङ् निषेधः । “पद्माक्षैश्चैव
रुद्राक्षैः” इत्यादि हारीतोक्तो हरीरुद्रश्च जपमालाविधिर्द्रष्टव्यः ।
अणिमादिषिद्धये पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैरिति ज्ञातव्यं ॥ ४१ ॥

उत्तममिति । स महीमृत्तलः उत्तमं पूरुषं पूरुषोत्तमं

द्वादशापि च स केशवमूर्त्ति-
द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

पुरुषसूक्तस्य सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चा विधानैरनुष्ठानप्रकार-
विशेषैः ।

“दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्व्वं चराचरं ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभस्य देवताः ।

पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः” ॥

तथा । “ॐकारपूर्व्वकं सैव सर्व्वमन्त्रैः पृथक् पृथक् ।

आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकं ॥

स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च गन्धमाल्यादि च क्रमात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणं ।

षोडशोदासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः” ॥

इत्यादिस्मृतिवाक्यविहितप्रत्यृक्क्रमं निर्दिष्टषोडशोपचारैर्महति
स्य अपूजयत् । तथा स नलः “यवादेसुवातेवगभमोऽन” इति
व्युत्क्रमोक्तं द्वादशाक्षरं वासुदेवमन्त्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेण उदीर्य
सम्यगुच्चार्य द्वादशापि केशवसम्बन्धिनीर्मूर्त्तिर्वैष्णवो द्वादशशा-
लयामशिलामूर्त्तिर्ववन्दे तुष्टाव प्रणनाम वा ता अप्यपूजय-
दिति भावः ।

“शिला द्वादश भो वैश्य शालयामसमुद्भवाः ।

विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥

कोटिद्वादशल्लिङ्गैस्तु पूजितैः स्पर्शपङ्कजैः ।

यस्याद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत्” ॥

इति विष्णुपुराणादिति भावः । पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुच्चार्य द्वादशसङ्ख्याका अपि केशवसम्बन्धिनीर्मूर्त्तिः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षरक्रमसूचिताः । “ॐ केशवाय धात्रे नमः” इति प्रकारेण

“द्वादशादित्यसंहिता मूर्त्तिर्द्वादश विन्यसेत् ।

केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥

ललाटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।

अर्थमणा हृदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वरुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।

अंशुना विष्णुमंसखे भगेन मधुसूदनं ॥

गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरं ।

वामपार्श्वस्थमित्रेण वामनाख्यमथासके ॥

पुष्पा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतं ।

हृषीकेशाक्षयमृष्टे पद्मनाभं ततः परं ॥

त्वष्टा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् ।

द्वादशार्णमहामन्त्रं ततो मूर्द्ध्नि प्रविन्यसेत्” ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रगर्भितमिति ज्ञातव्यं । इति प्रकारान्तरमागमोक्तं द्रष्टव्यं । मन्त्रोक्तानिति पाठे नितरामागमशास्त्रकोविदः परमभक्तस्येत्यर्थः । पुरुषाः पुरुषा नराः, इत्यमरः ॥ ४२ ॥

मल्लिकाकुसुमदुण्डुभकेन
 स भ्रमीवलयितेन कृते तं ।
 आसने निहितमैक्षत साक्षात्
 कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजं ॥ ४३ ॥
 मेचकोत्पलमयी वलिबन्धु-
 स्तद्वलिस्रगुरसि स्फुरति स्म ।

कथमपूपुजदित्याह । मल्लिकेति । स नलो भ्रमीभिर्भ्रम-
 णैर्वेष्टनैर्वलयितेन वलयाकारीभूतेन मल्लिकाकुसुमसम्बन्धिना
 दुण्डुभकेन निर्विषनिष्फणस्यूलराजिलतुल्येन घनस्यूलतरदास्त्रा
 कृत्वा नलेनैव कृते रचिते आसने निहितं स्थापितं तं पुरुषो-
 त्तमं साक्षात् तत्त्वतः कुण्डलिनां चक्षुःश्रवणमिन्द्रः श्रेष्ठस्तस्य
 तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितवलयाकारशरीरभागं तद्भ-
 जत इति कुण्डलाकारे श्रेष्ठशरीरे वर्त्तमानमिवैक्षत । दुण्डुभस्य
 विफणतया साम्यात् स्यूलघनतरे पुष्पदाक्षि दुण्डुभपदं लाञ्छ-
 णिकं । दुण्डुभप्रतिष्ठातिर्दुण्डुभकः । इवेति प्रतिष्ठाताविति (पा०
 ५।३।६६) कन् । दुडि निमज्जने दुण्डतीति दुण्डुभ इत्यौणा-
 दिकः पृषोदरादिर्वा ॥ ४३ ॥

मेचकेति । मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तेन
 नलेन समर्पिता वलिखक् पूजामाला वलिबन्धुः वलैर्वन्धनका-
 रिणः श्रीविष्णोरसि स्फुरति स्म, अशोभतं । उल्लेखते । कौ-
 स्तुभाख्यमणेः सम्बन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिबद्धा भूः वचोऽलक्षणं

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तु-
 श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥
 स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः
 पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।
 मालयाऽरुणमणेः करवीरं
 तस्य मूर्द्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४५ ॥

तद् वास्तु वसतिस्थानं यस्यास्तस्या श्रियः कटाक्षाणां विकटा-
 यितानि विस्तारान्नीलतुरनेत्रगोलकवक्रविस्फुरितकिरणास्तेषां
 कोटिः परम्परेव । नीलोत्पलमालायाः वक्षस्वैव वर्त्तमानत्वात्
 तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्त्तमानत्वात् साम्यं । तत्कटाक्षविकटा-
 यितकोटिरिव अशोभत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । वलिबन्धुः
 हनि पूर्व्वेण द्वितीयेति योगविभागात् समासः । विकटायितं
 आचारकिबन्तत्वाद्भावे निष्ठा ॥ ४४ ॥

स्वर्णेति । स नलः तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्द्ध्नि हेम्नः सुवर्णघटि-
 तपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां शतानि, तथा रज-
 तस्य रूप्यघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिताम्भो-
 जानां घटनां समर्पणां, तथाऽरुणमणेः समर्पितमाणिक्यपद्मरा-
 गादिरक्तवर्णमणोनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि एतत्
 सर्व्वं पुनरुक्तमकार्षीत् । सुवर्णेनान्येनैव पूजायाः सिद्धत्वात् स्वर्ण-
 केतकादिनिरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटि-
 तपुष्पादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तममपूजयदिति भावः । विष्णुपूजायां

नाल्पभक्तवलिरन्ननिवेद्यै-

स्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवदर्चः

शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४६ ॥

कमलकरवीरजपावाणपुष्पव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषेधः ।
गृहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेध इत्यविरोधः । पुनरुक्तं
नपुंसकमनपुंसकेन (पा० १।२।६६) इत्येकशेषैकवद्भावौ ॥ ४५ ॥

नाल्पेति । स पुरुषोत्तमः तस्य नलस्यान्ननिवेद्यैः तेन सम-
र्पितैर्नानाविधैर्दानानामुपहारैः कृत्वा नाल्पोऽतिमहान् भक्त
वलिः, औदनोपहारो यस्य, अथ च अतिमहान्भक्तःश्रद्धापरो
वसिर्वैरोचनिर्यस्यैवभूतोऽभूत् । तथा नलसमर्पितेन हारिणम-
देन कस्यर्था कृष्णवर्णोऽथ च कृष्णनामाऽभूत् । तथा हेम-
व्यादिबद्धदक्षिणावर्त्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्तत्र स्थितेन
जलेन कृत्वा या पूजना अभिषेकार्घ्यदानादिरूपा तथा कृत्वा
शङ्खचक्रजलेन जातवतो सम्यग्वाऽर्चा पूजा यस्य, अथ च शङ्खःपा-
ञ्चजन्यः चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मं तानि निवेद्यन्ते यस्यास्मा-
दृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ताऽर्चा प्रतिमा यस्यैवभूतोऽभूत् । पुरुषो-
त्तमसम्बन्धिनामेतेषां शब्दानामन्वर्थत्वं । एतत्कृतान्ननिवेद्यादि-
वमर्पणेन इदानीमभूदित्यर्थः । एतन्नित्यम् एवास्त्य एताः
सञ्ज्ञा इति वा । अथ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि
इत्यमरः । नाल्पेति न समासः । हारिणेऽपि सम्बन्धेऽण् ॥ ४६ ॥

राज्ञि कृष्णलघुधूपजधूमाः
 पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
 निर्ययुर्भवधृता भुजगा भी-
 दुर्यशो मलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥
 अर्घनिस्वमणिमाल्यविमिश्रैः
 स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।
 तं पिधाय विद्धे बज्ररत्न-
 क्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४८ ॥

राज्ञीति । कृष्णलघु कृष्णागुरुः तस्य धूपजधूमा धूपकरण-
 सम्बन्धिनो धूमा अस्मिन् राज्ञि नले ऽहिरिपुर्गरुडो ध्वजे यस्य
 तं गरुडध्वजं धूपोपचारेण पूजयति सति जालैर्गवाक्षैर्वह्निर्नि-
 र्ययुः । उत्प्लेक्षते । भीरेव दुर्यशो गरुडामत्तिः भयजन्येन अयश्चसा
 स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृता देवतागारस्थि-
 तेन भवेन हरेण स्वदेहे भूषणत्वेन धृता वासुकिप्रमुखा भुजगा
 इव । अयमस्मद्रिपुकेतुं याजयति, अतो रिपुनिकटे स्थातुमश-
 क्यमिति हराश्रिताः सबला अपि सर्पा दुर्यशोमलिनिता इव
 दण्डायमानकृष्णागुरुधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि
 भीमलिनो आलादिद्वारेण निर्गच्छति । अगुरुपर्यायो लघुशब्दः
 तेन कृष्णागुरुरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्घेति । एष नख अर्घेन मूष्येन निखा दरिद्रास्त्रेषां
 अत्युत्तमानां मणीनां माल्यैर्मालाभिर्विमिश्रैः स्मेरजातिम-

अक्षसूत्रगतपुष्करबीज-

श्रेणिरस्य करसङ्करमेत्य ।

शैरिस्तुक्तजपितुः पुनरापत्

पद्मसद्गचिरवासविलासं ॥ ४९ ॥

यदामसहस्रैर्विकसितमालतीकुसुममालामहस्रैः तं पुरुषोत्तमं
पिधाय आच्छाद्यैव बह्वनि रत्नानि यस्मिन् एवम्भूतो यः क्षीर-
नीरनिधिसूत्र मग्नमिव विदधे चकार । मध्ये मध्ये मणि-
मालाभिर्मध्ये पुष्पमालाभिः संवेष्ट्य बज्ररत्नक्षीरसमुद्रभायिन-
मिव चकारेत्यर्थः । रत्नस्थाने रत्नान्येव क्षीरस्थाने च तानि
दामानि तै राग्निभिः पर्यणूपजदिति भावः । समृद्धतिशयो
भक्त्यतिशयश्च सूचितः । बह्वनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्
य चासौ निधिसेति वा ॥ ४८ ॥

अत्रेति । अक्षसूत्रजपमालां तां गतानि प्राप्तानि तच्च वि-
क्षयमानानीति यावत् । ईदृशानि यानि पुष्करबीजानि कमल-
बीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरचिता जपमालिका शैरिस्तुक्त-
जपितुः “विष्णोर्गुणकं” इत्यादिविष्णुस्तुक्तजपश्रीलस्य अस्मिन् लस्य
‘करसङ्करं’ पाणिपद्मसम्बन्धमेत्य प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे यद्गनि
स्रष्टुं चिरं वायः स्थितिक्षेण कृत्वा यो विज्ञासः शोभा त
आपत्, प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्षमालया जप्यन्ते बलक-
रश्च पद्मबद्धः तत्सम्बन्धात् पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद्ग-
निवासं प्राप्तेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । पुष्कराभोरक्षाणि चेत्य-

कैटभारिपदयोर्नतमूर्द्धा
सञ्जिता विचकिलस्रगनेन ।
जङ्गजेव भुवनप्रभुणाऽभात्
सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ५० ॥

मरः । जपितुः ताच्छीले त्वनि द्वितीयेति योगविभागात् पूर्व्वेण
समाप्तः ॥ ४९ ॥

कैटमेति । अनुनयता अर्थादात्मानमेव चरणसमीपं प्राप-
यता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्द्धा नम्रशिरसा प्रणामस-
त्पुणं षोडशमुपचारं कुर्व्वता अनेन नखेन कैटभारेः श्रीविष्णोः
पदयोः सञ्जिता पुष्पाञ्जलित्वेन समर्पिता आयतमाना अति-
दीर्घा विचकिलस्रक् मल्लिकामाला जङ्गजा गङ्गेवाभात् । चर-
णमम्बन्धादतिदैर्घ्याद्भवत्तरत्वाच्च गङ्गेव शुशुभ इत्यर्थः । सा-
ध्येवविधा । अथ च अन्याऽपि मार्गिनी नायिका एवंविधा प्रिये-
शैवमनुनीयते । अथ च भूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना
सप्रयत्ना अतएवानु पश्चात्प्रयता परावर्त्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं
प्राप्य पुनरुत्थागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्द्धा लोकनाथेन
ब्रह्मणा सेविता जातवीव । भुवनप्रभुणा रुद्रेण वा उक्तविशेष-
णविशिष्टेन जलप्रभुणा वहस्येन समुद्रेण वा सेवितेति वा ।
प्रणामान्तां षोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः । स्रते
विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदनेऽपि चेति विश्वः ॥ ५० ॥

खानुरागमनघः कमलायां
 स्रचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।
 गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः
 श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥
 इत्यवेत्य वसुना बज्जनाऽपि
 प्राप्नुवन् मुदमर्चनया सः ।
 स्रक्तिमौक्तिकमयैरथ चरै-
 र्भक्तिमैहत चरैरुपहारैः ॥ ५२ ॥

स्मेति । इतीति युग्मं । स नलः इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोर-
 भिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा बज्जनाऽपि वसुना स्पर्णमणिवसनादिना
 लक्ष्मीस्थानीयेन समर्थितेन कृता या अर्चना तथा मुदं न
 प्राप्नुवन् हर्षमलभमानः । अथ पश्चात् सूक्तैर्यै सरसशोभनप-
 दवन्मासद्रूपाणि मौक्तिकानि तन्मयैर्हारैरेकावल्यादिहारैरेव
 उपहारैः पूजनैः कृत्वा भक्तिमैहत तेन हरेर्भक्तिर्महती कृते-
 त्यर्थः । सख्यवैदिकपूजनं कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदत्तावतारादि-
 स्तुतिं प्रारभ इति भावः । इति किम् । न विद्यते अघं दुःखं
 पापं दारिद्र्यञ्च यस्मात् सोऽनघः पुण्यश्लोकः श्रीविष्णुः हृदि
 न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्खानु-
 रागं प्रेमभरं तां प्रति श्लोकं प्रति वा स्रचयन्नपि श्रीगृहा-
 न्निजहृदयादूर्ध्वमुपरिभागे वर्त्तमानो निजकण्ठस्तत्र निवेशात्
 स्थापनाद्धेतोः वागधिदेव्याः सरस्वत्या गौरवं व्यधित बज्ज-

स्वप्रकाश जड एष जनस्ते
 वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुं ।
 नन्वहर्षतिमहः प्रति स स्या-
 न्न प्रकाशनरसस्तमसः किं ॥ ५४ ॥
 मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भू-
 स्त्वा पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

पाञ्चानाग्निरर्थकं वदामि तत् क्षमस्वेति । प्रलपामीत्यनेन नि-
 तरामनौद्धत्यं सूचितं ॥ ५३ ॥

स्वेति । ननु हे स्वप्रकाश सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष
 परमात्मन्, एष मल्लक्षणे जडोऽविद्याच्छादितचैतन्यो जनस्ते
 वर्णनं कर्तुं यदभिलषति सोऽहर्षतेः सूर्यस्य महस्तेजः प्रति
 लक्ष्यीकृत्य सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य
 प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव
 वर्णनं जडस्य ममाभिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभिलाष
 इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्त-
 सिद्धान्तः ॥ ५४ ॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयं स्वरूपं न जानासि तर्हि तदीये
 वाङ्मनसी कथं मत्परायणे इत्याशङ्कां परिहरन् सुत्यवसरं
 दातुमाह । मैवेति । हे भगवन् त्वं “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
 अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो
 गोचरो मैव भूः ताभ्यां यद्गीतुं न शक्य एव यद्यपि तथापि ते

उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात्
 तप्तये घनमनाप्नुवतोऽपि ॥ ५५ ॥
 क्क्षमत्स्यवपुषस्तव पुच्छा-
 स्फालनाज्जलमिवोद्धतमध्ये ।

वाङ्मनसे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशतां, अपि तु अविषयमपि त्वामु-
 दिश्य प्रवर्त्ततामेवेत्यर्थः । दृष्टान्तमाह । अतिदूरवर्त्तितात्
 घनं मेघं अनाप्नुवतोऽलभमानस्यापि उत्कस्य जलार्थमुत्कण्ठि-
 तस्य चातकस्य स्त्रीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तप्तये स्या-
 देवेति दृष्टान्तेन अविषयोऽपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः
 स्वयमेवानुगृहीयतीति तव स्तुतिं कर्त्तुं युक्तमेवेति भावः । वा-
 ङ्मनसयोः अचतुरेत्यादिना (पा० ५।४।७७) साधुः ॥ ५५ ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह । कथ्येति । हे हरे
 शङ्खासुरापहतवेदोद्धरणरूपेण कथ्यमा मत्स्य एव वपुर्धस्य
 तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं चित्रमुच्छलितं
 अग्नेः सागरस्य जलमेव गगनाङ्गणस्य सङ्गात् सम्बन्धात् शैत्यं
 धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी
 आविरक्षि प्रकटीभवति । तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने
 स्फुरतीत्यर्थः । वेदरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया तत्त-
 ष्करीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । शैत्यमेवेति
 वाऽन्वयः । “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत”
 इत्यादिश्रीकृष्णवचनमेव कथ्यपदेन सूचितं । सागरोदकस्याभयो-

शैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गा-
 दाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥
 भूरिदृष्टिधृतभूवलयाणां
 पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।
 चुम्बिताऽवतु जगत्क्षितिरक्षा
 कमलठस्य कमलस्तव मूर्त्तिः ॥ ५७ ॥

पाथिकतया प्रतिभासमानस्यापि गगने क्षिप्रतया निरूपाधिकं
 शुक्लमेवापां रूपं प्रकटितमित्यनेनातिस्थूलतरश्शरीरवत्त्वं सूचितं ।
 नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति न त्वधः पततीति सामर्थ्यातिशयः
 सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णु-
 भक्तत्वाद्विष्णुसुत्यैव च शिवस्य प्रीतिसम्भवादेकरूप्याच्च नलस्य
 विष्णुसुतिकरणं श्रीवर्षस्य च परमवैष्णवत्वात् पुरुषोत्तमस्तु-
 त्तिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोपसंहा-
 रेऽपि हरिहरं परिपूज्येत्युक्तं ॥ ५६ ॥

कूर्मं वर्णयति ॥ भूरोति । हे भगवन् तव कमलसङ्गा-
 मूर्त्तिर्जगदवतु । किम्भूता । भूरिषु दृष्टिषु धृतानां प्रतिसर्ग-
 भूवलयाणां किणैः अतिघर्षणनिष्ठुरीभूतसञ्जातवैवर्ण्यलङ्घनैरेव
 चक्रैः चक्राकाररेखाविन्यासविशेषैः पृष्ठसीमनि स्थले चुम्बिता
 स्युष्ठा । किम्भूतस्य । क्षितौ क्षये प्रसये रक्षायां च कर्मलठस्य
 कर्मपूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य । वृक्षीधारणद्वारा
 लोकांशुरक्षार्थमेव कमलरूपं स्याद्वृत्तमिति भावः । वृत्तपाता-

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रा-
 मभ्युपैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।
 तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा
 तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५८ ॥
 उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भा-
 स्त्रोमभिर्वहिरितैर्वज्रहृष्टैः ।

स्नानेऽधस्तात् फणिमण्डलेन शेषो भुवं विभर्त्ति ततोऽप्यधो
 ब्रह्माण्डाधःकटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरणरूपे जले
 कूर्मराजो वर्त्तत इति पुराणं । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डल-
 धारणेन अनिर्वाच्यमहिमत्वं सूचितं । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्च-
 क्राणि भवन्ति ॥ ५७ ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति ॥ दिक्ष्विति । अहं चतसृषु
 प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां
 चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसञ्जातभूगर्भ-
 मेव अभ्युपैमि जाने । तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव
 दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्त्याऽऽनन्दाय अस्तु । किम्भूता दंष्ट्रा ।
 जगत्याः पातालादुद्धरणावसरे दंष्ट्रायधारणाद् भूमेर्वास्तु व-
 शतिगृहं धृतमभूदित्यर्थः । कोलःपोत्री किरिः किटिरित्य-
 मरः ॥ ५८ ॥

उद्धृतीति । हे कोल्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवराहरूप
 भगवन् हिरण्णाक्षं दैत्यं हत्वा पातालात् सकामादुद्धृती उद्ध-

ब्राह्ममण्डमभवद्वलिनीयं

केलिकोस तव तच्च न मातः ॥ ५८ ॥

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं

सिंह मामव रवेर्धनघोरैः ।

रणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इक्षाया भुवः परिरम्भात् समार-
म्भेण धारणात्, आलिङ्गनाच्च हेतोः बद्ध नितरां दृष्टैः उन्नतो-
भूतैः अत एव ब्रह्माण्डं निर्भिद्य वह्निरितैर्निर्गतिर्लोमभिः कृत्वा
ब्राह्ममण्डं तव वलेः पूजायाः सम्पन्निभोयं तत्कालविकसितक-
दम्बकुसुममिव अभवत् । किञ्चूतस्य । तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेह-
त्वाच्च मातः सम्पातुमशक्तस्य । एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव
भवशीत्यर्थः । अन्योऽपि योषिदालिङ्गनादुदितरोमाश्चो भवति ।
ब्राह्मं जाताविति साधुः । मातः मामान इत्यस्माच्छ्रुता ॥ ५८ ॥

श्लोकद्वयेन श्रीनृसिंहं वर्णयति । दानवेति । हे नृसिंह दा-
नवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोगर्हणं मरणरूपं सङ्कटं
तदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकञ्च यस्य तन्मरणार्थं कृतावतारः, अथ
च दानवो हिरण्यकशिपुः तद्रूपमाद्यं पुरातनं यद्गहनं वर्णं तच्च
प्रभवो यस्य, पुरातने हि वने सिंहसम्भवो युक्तः, अथ च दानवा-
नामाद्यभक्तः श्रीहरिभक्तत्वात्पुनः प्रह्लादस्य गहने पितृका-
रितताडनादिदुःखनिमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्त-
प्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्वेन तादृशत्वं घनवस्त्रेष्वहोर्निर्ग-
न्धोरैर्निर्विडैर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्मामव । किञ्चूतः । वैरिषः

वैरिदारिदिविषत्सुकृतास्त्र-
ग्रामसम्भवभवन्मनुजार्द्धः ॥ ६० ॥
दैत्यभर्तुर्दुरान्धुनिविष्टां
शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।
पातु पाणिद्वयपञ्चकमस्त्रा-
श्लिङ्गरज्जुनिभलग्नतदन्तं ॥ ६१ ॥

अत्रून् दारयन्ति तच्छीलानि दिविषदां मुनीनां देवानाञ्च
सुकृताणि अस्त्राणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्माद् सम्भव उत्प-
त्तिर्यस्य तादृशो भवन् सम्यद्यमानो मनुजो मनुष्य एवार्द्ध एक-
देशो यस्य । दानवाचेति पाठे दानवानां पापानि तेषां गहनं
लक्षणया बाहुल्यं तेन प्रभवे यस्य दानवदुरितोद्रेकात् तिर्य-
ग्योनिः सिंहरूपस्त्वं दिविषत्पुण्ड्रेकाक्षोत्तमयोनिर्मनुष्यस्त्व-
मित्यर्थः । दानवनामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सभामहोद्याने
प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवासिनां पुण्यैरस्त्वैव कृत-
मनुष्यार्द्धदेहः स्वतेजोनिर्मितसिंहार्द्धश्च नरहरिर्हिरण्यकशि-
पोर्महासभोपवने एवावततारेति सकलपुराणसंवादः । प्रकटित-
स्त्वस्त्रादिति तु प्रवादमात्रमिति भागवतविरोधादुपेक्ष्यं ॥ ६० ॥

दैत्येति । हे श्रीनृसिंह ते पाणिसन्निहितां सृणीनां तोत्स्व-
तरनखरूपाणामकुशानां पञ्चकमस्त्रान् पातु । किञ्चूतस्त्रेव तव ।
दैत्यभर्तुः हिरण्यकशिपोः उदरलक्षणे अन्धौ कूपे निविष्टां
पतितां शक्रसम्पदं उद्धरत इव, तस्माद् वह्निर्निर्गमयत इव ।

स्नेन पूर्यते इयं सकलाशा
भो बलेन मम किं भवतेति ।

किञ्चूतं पञ्चकं । ह्रस्वरञ्जुनिभानि मध्यत्रुटितपूर्वकपतितदोरक-
तुल्यानि लग्नानि तस्य दैत्यरिपोः उदरस्य चान्त्राणि यत्र यस्य
वा । यथा कूपपतितं वस्तु समुद्धर्त्तुं लोहनिर्मिताङ्गुष्ठपञ्चकं
कूपमध्ये निक्षिप्य वल्लयित्वा पूर्वनिमग्नरञ्जुखण्डसहितं तद्यथाऽऽ-
दाय निर्गच्छति तथा तव रञ्जुम्यानीयभुजदण्डकपाणिज-
क्षिपञ्चकं दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसम्पदमुद्धरच्छिन्नरञ्जु-
निभलग्नतदन्तं सव्यामवलित्यर्थः । सृणाति हिनस्येति सृणि-
रौषादिकः । अस्मान्, अस्मदो दथेति (पा० १।१।५६) बहुलं
॥ ६१ ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति । स्नेनेति । हे वामन इति
पूर्वाङ्गीकृता या कपटवाक् तस्यां विषये पटीयान् अतिनिपुणो
वटुर्भक्ष्यचारिवेषधारी च यतस्त्वं नोऽस्मदादीनां मम वा मनसुः
प्रमदं हर्षं देहि । सर्वभिलाषपूरणं कुर्वित्यर्थः । वटुवाचस्य कप-
टवाचो भवन्ति । इति किं । पादत्रयमात्रस्त्वयाचिन्नि वामने
किमेतदस्पीयस्त्वया चाचितं सकलमेतद्भुवनं गृह्यन् अहं ददा-
मीति दानशूरत्वावलिचक्रवर्त्तिनि भाषमन्ने चैवकीर्तिश्चलेन
वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत् । भो बले चक्रवर्त्तिनं भवता स्नेन
आत्मना हेमरत्नादिद्रव्येण वा इयं मदीया सकला आत्मा
सर्वोऽप्यभिलाषो न पूर्यते, अपि तु परिपूर्णीकरिष्यत एव, परं

त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान्
देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

मम तस्य भिक्षोर्निस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः । त्वं सर्वं
दातुं समर्थ एव परन्तु मम प्रयोजनं नास्ति कुटीनिर्वाणार्थं
पादत्रयमितं स्खलमेव देहीत्यर्थः । स्वेन आत्मीयेन बलेन
सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते आद्रिद्यत एव
तद्योऽपि मम किं तेन यो यद्याचते तस्मै तद्दासोति प्रत्यच-
दर्शनाद्भ्रूणाभिनयदर्शनीयेयं सकलानां दृष्ट्या । भो वले त्वया
परिपूर्णीकियते, अतो मम कलया लेभेन सहिताऽल्पीयसीति
यावत् । एवम्भूता पादत्रयमिता । तस्मात् किं न पूर्यते अपि तु
पूरयिष्यते एव । अथ च भो वले इयं सकलाऽपि विदित्या मम
स्वेनात्मना न पूर्यतेऽपि लावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं
शक्यते, अपि तु न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । मया सकलाऽपि
द्विगात्मना पूर्यते भवता बलेन किं कर्तुं शक्यत इति वा । अथ
च भो वले पादत्रययाचनविषया मम सकला दृष्ट्या भवता
स्वेनात्मनारूपेण स्वदेहेन किं न पूर्यतेऽपि तु पूरयिष्यत एव
महतीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पादद्वयेन मया व्याप्ते प्रति-
श्रुतं ततोयं पादमद्वयं निरयो भविष्यतीति भिया अवसिष्ट-
पदस्वाप्नार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यत इत्यर्थः । त्वां पाताले
पातयिष्यामीति भावः । भूखर्गरूपलोकद्वयमेव वलेः स्वं नरक-
पतनभिया स्वशरीरमेव ततोयपादत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते ।

दानवारिरसिकाय विभूते-
 वंशि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिं ।
 इत्युदग्रपुलकं वलिनेत्तं
 त्वां नमामि कृतवामनमायं ॥ ६३ ॥

“पदं तृतीयं कुरु श्रीर्षि मे निजं” इति वचनात् । इत्यादिकप-
 टवाग् ज्ञेया । प्रमदसम्पदौ हर्ष इति (पा० १।३।६८) साधुः
 ॥ ६२ ॥

एवं वामनेनेत्ते वलिरुत्तरमाह । दानेति । हे वामन अहं
 कृता वामनस्य ह्रस्वपुरुषस्य माया येन तथाऽहमनेन ज्ञात इति
 ज्ञात्वा जातासुर्यवशादुदग्रपुलकं सञ्जातरोमाञ्चमिति पूर्वा-
 ह्नाक्तप्रकारेण वलिचक्रवर्त्तिना उक्तं भाषितं त्वां नमामि ।
 इति किं । हे ब्रह्मन् अस्मि अहं दानवारिणि रसिकाय कृताभि-
 स्ताषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसम्पदः सुतरां प्रतिपत्तिं सङ्कल्पेन
 दानं वंशि इच्छामि । सर्वामपि सम्पदं तुभ्यं दातुमिच्छा-
 मि । अथ त्वं दानवानामरिः शत्रुरसि ते तव कायविभूतेः
 शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि कीदृशं
 महच्छरीरं धारयिष्यसि तद्गुणमिच्छामोत्यर्थः । यदा तव
 कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूचितं
 सुखेन धारणीयमित्यहं कामये इत्यर्थः । अस्योत्पद्यमर्थेऽप्ययं
 ॥ ६३ ॥

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं
बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणः ।
पाणिरेष भुवनं वितरेति
च्छद्मवाग्भिरव वामन विश्वं ॥ ६४ ॥

एवं वलिनोक्ते वामनः प्राह । भोगिभिरिति । हे वामन इति एवंपाभिः क्लृप्ताग्निः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वं श्रव रच । इति किं । भो वले चिरं चिरायुषेन बद्धकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा ध्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिः सुखिभिर्मित्रभ्रातादिभिः सह सम्बन्धं संयोगं एष्यसि प्राप्स्यसि यदि, यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तत्र वा मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यस्यतीत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतियुक्तार्थं प्रसार्यमाणः प्रत्यक्षदृष्टो मम करोऽस्ति तस्मादत्र पाणौ यद्दानसम्बन्धिभुवनं जलं वितर देहीति । अथ च क्षित्यास्तले पातालक्षणे दिवि रमणीयत्वात् स्वर्गे भोगिभिः संप्रियमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वासं दुःखबद्धत्वाद् वसतिरूपं बन्धनं प्राप्स्यसि । यदा चिरञ्जीवन् पाताले संप्रैः सह वासं बन्धनञ्च एष्यसि वा । इवार्था वा । दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् सम्बन्धं प्राप्नोषि तथेदानीमेव पाताले संप्रैः सह सम्बन्धमेष्यसि । यदाऽदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थं स्वर्गात् सकाशात् त्वमस्वर्गरूपपाताले पातयिष्यसीत्यर्थः । एष चक्रविच्छेपतत्परो

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं
 दित्सुरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः ।
 विश्वमित्यभिहितो वलिनाऽस्मान्
 वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

मम करोऽस्मि, इच्छाद् गृह्येतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै
 समर्पयेति, भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । जीवनं भुवनं
 जलं, पिष्टयं भुवनं । इति चामरः ॥ ६४ ॥

एवं वामनेनाक्ते वलिः पुनराह । आशयस्येति । हे वामन
 प्रणतपावन, वलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहित उक्तस्त्वं
 अस्मान् पायाः रच । इति किं । भो वामन त्वया शयस्य पाणैर्वि-
 वृतिः प्रसारणं किं क्रियतेऽपि तु तन्न कर्त्तव्यं । आशब्देऽयो-
 ग्यतया शिरःकल्पपूर्वकं वारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्त्त-
 व्यमित्यर्थः । आ सामस्येन नितरां शयस्य विवरणं किं क्रियते
 ऽपि तु तन्न कर्त्तव्यमिति वा, वाक्यपूरणे वा । हि यस्माद्भवच्च-
 रणेभ्यः पूज्येभ्यो भवद्भ्यः विश्वं सकलं हेमरत्नादि च दित्सुर्दातु-
 मिच्छुरस्मि, चरणशब्दः पूजार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि
 किमिति पाणिप्रसारणेनैतावदधैर्यं प्रकटोक्रियत इत्यर्थः । अथ
 च सहस्रपात्वाद् बह्व्यो भवदोयपादेभ्य सर्वं दित्सुरस्मि सर्व-
 स्त्रदानेन भवच्चरणान् पूजयिष्यामि तस्मात् करप्रसारणं किं
 क्रियते ॥ ६५ ॥

क्षत्रजातिरुदियाथ भुजाभ्यां
 या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।
 जामदग्न्यवपुषस्तव तस्या-
 स्तौ लयार्थमुचितौ विजयेतां ॥ ६६ ॥
 पांशुला ब्रह्मपतिर्नियतं या
 वेधसाऽरचि रूषा नवखण्डा ।

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति ॥ क्षत्रेति । हे भगवन् तव तौ
 भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तेतां । तौ कौ । प्राक् सृष्ट्यादौ
 भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव “बाह्व राजन्यः कृतः” इति
 श्रुतिप्रामाण्याद् भुजाभ्यां सकाशाद् या क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्र
 उदियाथ उत्पन्ना तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं लयार्थं जामदग्न्यवपु-
 षस्तव यौ भुजौ उचितौ, कारणे कार्यलयस्योचित्यात् ।

“अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्ननो लोहमुत्थितं ।

एषां सर्व्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु ग्राम्यति” ॥

इति भारतवचनाच्चावतारप्रयोजनमुक्तं । जातेर्नित्यत्वादु-
 त्पत्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति ते आविर्भावतिरोभा-
 वयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरणीयाः । वेदान्तमिद्धान्ते जातेर्नित्यत्वा-
 भाव इत्यपि । जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद् घञ् इति
 ज्ञातव्यं । विजयेतां विपराभ्यां जेरिति (पा० १।१।१६) तङ् ॥ ६६ ॥

पांशुलेति । नियतं सर्व्वदा पांशुला धूलिवज्रला बहवो
 मन्वादयः पतयो यस्याः सा मन्वादिभिः पालिता च सा

तां भुवं हतवतो द्विजभुक्तां
 युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥
 कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण दशास्ये
 रैणुकेय भवता सुखनाशे ।

भूः वेधसा रूपेव गवखण्डा भारतादिगवसङ्गविभागाऽरचि
 निर्मिता । तां गवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काका-
 दिपक्षिभिः हतोपभोगां व्याप्तां, अथ च ब्राह्मणैर्गृहीतफलां
 हतवतः चिसप्तहत्तः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रति-
 वारं ब्राह्मणेभ्यो ददत्तस्यैव युक्तकारितरता नितरामुचितकर-
 णभीक्ष्णता जीयात् सर्व्वेत्कर्व्वेण वर्त्ततां । एवंविधमार्तशूरं दा-
 नशूरञ्च त्वां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । निवृतमित्युत्प्रेक्षायां वा ।
 ह्यसौ नियतं रूपेवेत्यर्थं इति वा । अथ च या स्त्रैरिणी अत
 एव वज्रभिर्जारेर्भुक्ता सती तद्गर्भा कोपेन करचरणादिसन्धिपु
 पृथक् तत्कालच्छेदेन गवानि प्रत्यगाणि खण्डानि यस्यास्ता-
 वृद्धी हतखण्डां तामग्निसंस्कारनिवारणाद्धेतोः काकादिभिः
 पक्षिभिर्भक्षितां कुर्व्वतो भर्त्तुर्युक्तकारिता सर्व्वैः कोत्थते । स्त्रैरि-
 णी पाञ्चला समेत्यमरमिहः ॥ ६७ ॥

कार्त्तवीर्य्येति । हे रैणुकेय रैणुकापुत्र कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण
 यदीयकारागारे निबद्धो रावणोऽपि बह्वनि वर्षाण्यत्यतिहृत्
 तं कार्त्तवीर्य्यं सहस्राङ्गुलं हतवता भवता दशास्ये रावणे सु-
 खेन अनायासेन नाशे हन्तुं शक्ये इति काकभेदस्य विरहादु-

कालभेदविरहादसमाधिं

नौमि राम पुनरुक्तिमच्च तां ॥ ६८ ॥

भयोरवतारयोरेककाखीनत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनु-
ष्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रामेण विधेयान्तराभावात्
तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतोर्लमिति वक्तुमशक्यत्वात् प्रयोजना-
भावादहं ते भो राम पुनरुक्तिं दाशरथिरूपजामदग्न्यरूपां दा-
शरथिरूपां वाऽहं नौमि स्तौमि । अन्यत्र पुनरुक्तिः कार्यभेदात्
कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वोष्पायामप्येककाल-
प्रयुक्तस्यापिशब्दस्य भयादरसम्भवादिना परिहारोऽस्त्येव, अत्र
तु पूर्वैवेवोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदा-
भावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्तौतव्यस्य तव केनाप्यनुयोगः
कर्तुं न शक्यत इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि दैव-
ज्ञानस्य तथैव सङ्गावाद्देवाच्चावध्यत्वस्य रावणे वृत्तत्वात् तस्य
तेन हन्तुमशक्यत्वाद्वावणवधपर्यन्तं च श्रीरामस्य दैवज्ञानाभा-
वाच्चाप्यनुषत्वेन तेनैव तस्य हन्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदादेकस्मिन्नापि
कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात् सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव । तथापि
स्वल्पदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयं । गर्वादायां जख-
क्रोडां कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इती-
तिशामः । रैषुकेय इति क्षत्रियत्वसूचनं । अपत्यार्थे स्त्रीभेदा
ठक् (पा० ४।१।१२०) इति ठक् ॥ ६८ ॥

हस्तलेखमसृजत् खलु जन्म-

स्थानरेणुकमसौ भवदर्थं ।

राम राममधरोक्ततत्त-

लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६८ ॥

इतिभिः श्लोकैः श्रीरामचन्द्रं वर्णयति । हस्तेति । भो राम
दात्ररथे अमौ विधाता भवदर्थं त्वादृशोत्तमशिल्पनिर्माणाथं
जन्मस्थानं रेणुकैव यस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वदपेक्षयाऽऽद्यं
जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवासृजत्, चक्रे । त्वन्निर्मा-
णाथं जामदग्न्यं हस्ताचराभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः । खल्विवार्थं
वा हस्तलेखमिव चक्रे । किम्भूतः । अधरोक्ताः एतादृशनिर्मा-
णसमर्थत्वान्नितरां हीनाः कृता ते प्रसिद्धा लेखका देवा इन्द्रा-
दयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अथ वा
न अधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमौ अवतारितास्तै हनु-
मत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्त-
लेखरूपेण हीनत्वं न तु द्वितीयस्तेत्येवोक्तं । प्रथममेवासमेव
रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमशिल्पनिर्माणाथं हि
हस्तलेखा पूर्वं क्रियते । हीनाः कृतास्तै तेऽतिप्रसिद्धा लेखका
शिल्पिकरा येन स इति वा । अचराभ्यासेऽप्येवमेव क्रियते ।
जन्मस्थाने रेणुः घृष्टेष्टकादिपूर्णरूपः पांसुर्यस्यैतादृशं । हस्त-
लेखं प्रेषादिभावेति (पा० ५।४।१५०) कप् ॥ ६८ ॥

उद्भवाजतनुजादज कामं

विश्वभूषण न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थं

येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

उद्भवेति । हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र । अजस्य रघुपु-
त्रस्य तनुजादृशरथात् सकाशात् कामं स्वेच्छया उद्भव उत्पत्ति-
र्यस्य भो विश्वविभूषण जगदलङ्कारभूत, अत्र दृशरथादपि जन्म-
विषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य
पितामहेनाप्यजेनात्पन्नस्तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तरामुत्पन्नः तत्पु-
त्रः स्वयं कुतस्समामुत्पत्स्यते । तथा स्वयमप्यजः कथं जायत इत्या-
श्ङ्कायां स्वेच्छामात्रविलसितमित्याश्ङ्कापरिहारः । ब्रह्मैव हि
स्वाविद्यया संसरति मुच्यते चेति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव
दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथ वाऽ
जतनुजादजस्योत्पत्तिर्युक्तैव, अजो हि क्कागस्तपुत्रोऽप्यज एव
जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेतुज-
नमप्याह । येन कारणेन हे देव श्रीराम तव वैभवमेव प्रभाव
एव दोषाणां प्रकर्षेण श्रमनाय नाशाय समर्थं यत्स्मरणादि-
वैभवादन्येषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति तत्स्वरूपे दोषले-
शसंशयोऽपि कथङ्कारं स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः । अथ
च दूषणाख्यराक्षसविनाशाय तवैव समर्थं यत्सस्मादत्र तवो-
त्पन्नो यस्यां दूषणाभावो युक्त एवेति क्लृप्तं । अथ च परशु-

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे
 यच्छ मोक्षमपि तं रघुवीर ।
 येन रावणचमूर्युधि मूढा
 त्वन्मयं जगदपश्यदशेषं ॥ ७१ ॥
 आज्ञया च पितुरज्ञभिया च
 श्रीरक्षीयत महीप्रभवा द्विः ।

रामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात् सुखेनात्पद्यस्व । अथ
 तयोत्पत्तिविषये दूषणं पुनरुक्तिदोषो नास्ति । यतो दूषणादि-
 रावणान्तराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं न तु परशुरामस्ते-
 त्यत्र दूषणशब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालोत्पत्त्येऽपि का-
 र्यभेदाच्च पुनरुक्तिदोषः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तं । अनुका-
 ममिति पाठे कामं लक्षीकृत्य यथेच्छमित्यर्थः ॥ ७० ॥

नो ददासिति । हे रघुवंश्यानां मध्ये वीर, ईश्वरतम श्रीर-
 घुनाय त्वं तत्त्वधियं मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वं साक्षात्कारं यदि
 मे मच्छं नो ददासि तर्हि तं मोक्षमपि तां विब्रिष्टां भ्रान्ति-
 मेव यच्छ देहि । तं कं । येन मोक्षेन भयसञ्ज्ञातभ्रान्तिविज्ञा-
 सेन युधि मूढा भ्रान्ता रावणचमूरश्रेष्ठं सकलं जगत् त्वन्मयं
 श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् । रावणसेनया च मोक्षेन जगद्रामा-
 त्मकं दृष्टमिति सर्वपराणे ॥ ७१ ॥

आज्ञयेति । हे श्रीरामचन्द्र भवता महीप्रभवा कन्यासुपा-
 वैर्भूलोकोत्पन्ना श्री राज्यलक्ष्मीः, अथ च भूमेरात्मिका कल्पव-

लङ्घितश्च भवता किमु न दि-
वरिराशिरुदकाङ्गलङ्कः ॥ ७२ ॥

ताररूपा जानकी क्रमेण पितुराज्ञया च अज्ञेभ्यो भिया च मूर्ख-
जनापवादभयेन च दिर्दिवारमहोयत त्यक्ता । वनवासाङ्गीकारा-
द्राज्यलक्ष्मीः, जनापवादभयाच्च वक्रौ विशुद्धाऽपि सीता त्यक्ता,
इत्येवं द्विप्रकारं त्यक्तेत्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोकप्रवाद-
भीदश्च कोऽपि नास्तीति भावः । चावन्त्येन्यसममुच्ये । तथा वा-
रिराशिररिराशिर्वा दिवारं दिधा च न लङ्घितः किमु, अपि तु
सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव । तथा रावणादिब्रुचुसमूहो-
ऽपि पराभूत एव । वा चार्थं दवार्थो वा । अरिराशिरश्च अरिरा-
शिरिव वागन्धनार्थाद्भातोः किपि वातीति वाः स चासावरिरा-
शिरश्च स सकलो वैरिसङ्घ इत्यर्थः । किम्भूतः । उदकाङ्गा जलम-
च्छगा लङ्का यस्य यदीयजलमध्ये लङ्कासीत्यर्थः । अरिराशिर-
पि समुद्रजलमध्यवर्तिनी लङ्का यस्य । समुद्रपक्षे यस्येत्यस्योदकेन
सम्बन्धः । अरिराशिरपक्षे तु लङ्कायाः । एतावान् विधेयः ।
उत्कटमकं दुःखं यस्यास्तादृशी अङ्गा लङ्का यस्येति वा ।
उत्कटमकं कर्त्तनलक्षणं दुःखमुदकं तदेवाङ्गसिद्धं येषां ता-
दृशा गलाः कण्ठा यच्च क्रियायां यथा तथा कः किमु ब्रुचुसङ्गो
न लङ्घितः, अपि तु सर्वोऽपीति वा । सागरस्यापि बन्धना-
द्रावणस्यापि बधाच्च एतादृशो महाप्रभावः इतरतमस्य लदन्त्यः
कोऽपि नास्तीति भावः ॥ ७२ ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं
 माऽर्पयज्जनकजामिति रक्षः ।
 देवतादमरणे वरवाक्यं
 तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदस्त्रैः ॥ ७३ ॥
 तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं
 शम्बुकस्य न किमम्बुधिक्षिम्ब ।

कामदेवेति । रक्षो रावण इतीव हेतोर्देवताम्भरणाभाव-
 विषये देवाद्धेतोर्न मरिष्यसीति ब्रह्मणो वरवाक्यं यत् सत्यं
 कुर्वन् स्वमात्मानं भवदस्त्रैरपुनात् धूतकल्मषं चकार । इति
 किं । जनकजां सीतां रामायार्पयद्ददद् रक्षः कामदेवस्य मो-
 हनशोषणादिभिर्विशिखैः खलु निश्चितं मा नेशं तदिरहसन्ता-
 पवन्नान्मृतो मा भूवमिति । सीताप्रत्यर्पणे कामदेवस्य देवत्वात्
 तद्वाणैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादिति तामददद् वरवाक्य-
 सत्यत्वार्थं मानुषावतारकामरूपभवद्वाणैरात्मानं नाशितवा-
 नित्यर्थः । कामवाणात् शरीरविनाशमात्रं त्वद्वाणात् तु मरणे
 संसारहेतुनिःशेषकल्मषक्षय इति महान् विशेषोऽपुनादित्यनेन
 सूच्यते । नेशं मायोगादुरु भावः । तथ्ययत् तत्करोतीति (पा०
 १।१।२६वा०) प्लन्ताच्छता ॥ ७३ ॥

तदिति । हे रघुनाथ नामशेषिजः कथाशेषोक्तो हतः
 सेनया सहितो दशरथो येन तप्तस्त्रात् तव हस्तादसौ ब्रम्बुकः
 यत् शस्त्रं विनाशं आप तत् ब्रम्बुकस्य ब्रम्बुकनाशः शूद्रस्य शम्बु-

नामशेषितससैन्यदशास्या-
 दस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥
 मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्र-
 चासदानजमुपार्ज्य यशस्तत् ।
 ह्रीणवानसि कथं न विहाय
 क्षुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

धिचुम्बि समुद्रमध्यवर्त्ति यशःकम्बु कदम्बं शङ्खचन्द्रं धवलतया
 किं न हसति अपि तु हसत्येव तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन तत्क-
 रेण अतिशूरो रावणो हतः तेनैवान्धवर्त्तोऽधमो दुर्बलः शम्भुको
 ऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्टं बलिनं हन्ति
 तेनैव ह्रीने दुर्बले हते दुर्बलस्य महद् यशो भवति । ब्राह्मणस्य
 बालपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितधूमपानमधोमुखं कुर्वन्तं
 शम्भुकं शूद्रं श्रीरघुनाथो हतवानिति तिहासः । अथ च शम्भुकस्य
 जलशुक्ले शैत्यरूपं यशः समुद्रमध्यस्थं शङ्खचन्द्रं हसति तत्तुल्यं
 भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति । तत्करोतीति (पा० १।१।
 २६वा० १) ण्यन्तास्त्रिष्टा ॥ ७४ ॥

मृत्युभीतीति । यस्मात् मृत्योर्यमादन्येषां भीतिसस्यापि
 मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्षसेन्द्रो रावणस्यस्यापि मरण-
 पर्यन्तं चासदानाद् भयोत्पादनाद्धेतोर्जातं तत् अतिप्रसिद्धं
 लोकत्रयेऽपि गीयमानं यश उपार्ज्य क्षुद्रोऽत्यल्पको दुर्जनस्य-
 स्माङ्गिया भयेन पामरलोकापवादभिया निजदारानात्मनः

इष्टदारविरहैर्वपयोधि-

स्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणलणवियोगकृशानौ

यः स्वजीवितवृणाञ्जनिदग्धा ॥ ७६ ॥

प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न ह्रीणवान् लज्जितवानसि, लज्जितत्वं तावत् त्वयेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवान् तस्य दुर्जनभोत्या निष्ठुरजनापवादभयेन प्रियापरित्यागे लज्जैव युक्ता । अभिमानास्त्रिजस्तोदृता रावणो नाश्रितो लोकापवादभयाच्च सापि परित्यजेति एतादृशः शूरोऽभिमानी लोकापवादभोक्ता कोऽपि नास्तीति भावः । यातुधानः पुण्यजन इत्यमरः । भीतिकरेति ताच्छील्ये टः ॥ ७५ ॥

इष्टेति । हे शरण्य शरणागतभक्तस्वक रघुनाथ स त्वं मम शरणं रक्षकः एधि भव । स कः । यस्त्वं इष्टदाराणां सीतायाः विरह एव दुःसहत्वादौर्वी वडवानलः तस्य पयोधिः आश्रयः एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहत्वात् कृशानुसूत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव वृणानामाञ्जने-सद्रूपहोमद्रव्यस्य वज्रा होता । योऽहि लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं मोहमग्नकक्षयवदिच्छामात्रेण स्वप्राणांस्तथाज । स यावज्जीवं सीताविरहानलं कथं मोहवानिति क्रिययोर्विरोधादाश्चर्यं । वज्रना चाञ्जतिरग्नौ ज्वयते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधु-र्व्यंलं सूचितं । इन्द्रजितः ब्रह्मा मूर्च्छिते लक्ष्मणे क्षयमपि मुमुक्षुः

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शूचा यः

श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं

श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध ॥ ७७ ॥

तथा मुनिरूपकालकृतसमयभङ्गभग्नप्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाज्ञ-
या शरयूजलप्रवेगेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्त्व-
णमेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेगेन स्वयमपि स्वस्वा-
प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियो-
गदुःखादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःसहमिति सूचितं । परम-
कारुणिकस्त्वं शरणागतं मामपि रक्षेति सूचितं ॥ ७६ ॥

क्रौञ्चेति । दैवी वाक् येन भुवं प्रथममानीता स आद्यः
प्रथमः कविर्वर्णको यो वाल्मीकिः क्रौञ्चयोः पक्षिज्ञेयार्मध्ये
रिंरसावेकस्मिन् व्याधेन हतेऽन्वस्य दुःखं श्लोकमपि वीक्ष्य ति-
र्थगोनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शूचा श्लोकेन हेतुना ।

मानिषाद् प्रतिष्ठान्त्वमगमः शान्तोः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितं ॥

इत्यादिकमेकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः करु-
णरसो यस्य सीताविरहविक्रलमहानुभावभवदर्शनात्पक्षश्लोक
इव श्लोकानां सिन्धुः सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितरामाय-
णाख्यं काव्यमुचितं योग्यं प्रबबन्ध । तिर्यग्योनिविषये श्लोकेन
येन श्लोकः कृतः तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माहमुचि-

विश्रवःपितृकयाप्तुमनर्हं

सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः ।

त्वं चकर्त्तियं न शूर्पणखायाः

लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

तमेव । अथ च त्वया सिन्धुर्वद्धः । अयमपि त्वदेकचित्तः सिन्धुं
बबन्धेत्युचितं । परित्यक्तसर्वसङ्गो मुनिरपि त्वदर्शनां कृतवान् ।
एतादृशः परमपुरुषोऽसीति खल्वित्यर्थः ॥ ७७ ॥

विश्रव इति । हे रघुनाथ, इति हेतोः उचितं जानाति यः
स उचितकारी त्वं चतुर्ह्यावतीर्णत्वात् लक्ष्मणलक्षणेन स्त्रीयेनैव
वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णे त्वं न चकर्त्तियं, अपितु कर्त्ति-
तवान् एव । इति किं । विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च
कर्णरहितः पिता यस्यास्तयाऽनया शूर्पणखाया सश्रवस्त्वं सकर्णत्वं
प्राप्तुमनर्हमयोग्यमिति स्त्रीषधस्यानौचित्यात् कर्णच्छेद एवो-
चितः, यतः अकर्णपितृकाया अकर्णत्वसौचित्यात्कर्त्तृणां लक्ष्मणेन
कर्त्तयामासित्येत्वेवंविधः समुचितकारी महाप्रभावोऽसीति
भावः । वा इदार्थो वा इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवः-
पितृकया न द्यूतश्चेति (पा० ५।१।१५३) कप् । शूर्पणखा पूर्वप-
दात् सञ्ज्ञायामिति (पा० ८।४।३) णत्वं । नखस्य स्नाङ्गत्वेऽपि
नखमुखात् सञ्ज्ञायामिति (पा० ४।१।५८) ङीबभावः । अ-
न्यथा चेयं सञ्ज्ञा ॥ ७८ ॥

ते हरन्तु दुरितव्रततिं मे
 यैः स कल्पविटपो तव दोर्भिः ।
 कदायादवतनोरुदपाटि
 स्पृह्यमान इव दानमदेन ॥ ७६ ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति । त इति । कंसादितत्त-
 दैत्यमारणरूपकद्वया यादवसञ्ज्ञा तनुर्यस्य, अथ च कदाया
 नीतिकद्वया एवम्भूताचामौ आदवतनुश्च, मायावान् कंसादिवं-
 शवनवक्त्ररूपशरीरस्य तस्य श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्भिः भुक्ति-
 मुक्तिप्रदेशतुर्भिर्हस्तैरतिप्रसिद्धः कल्पविटपो कल्पितफलदान-
 समर्थः पारिजातवृक्षः उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव ।
 तादृशकल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानमदेन दर्पेण
 तेर्भुजैः सह स्पृह्यमान इव । ते बाहवो मे दुरितानां व्रततिं
 क्षतां दैन्यसंहतिं रहन्तु उन्मूलयन्तु । पारिजातलक्षणमहा-
 वृक्षोन्मूलने समर्थानां तेषां लतोन्मूलने सुतरां सामर्थ्यं । कपट-
 दावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षक्षताद्युन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमे-
 वेत्यर्थः । दानगूढो महाप्रभावश्च तादृशः कोऽपि नास्तीति
 भावः । सत्यभामया याचितः पारिजातः इन्द्रं जिलोन्मूल्य
 सत्यभामाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निर्घृति-
 व्रततिमिति पाठे स्यादलक्ष्मीस्तु निर्घृतिरित्यमरः ॥ ७६ ॥

बालकलिषु तदा यदस्त्रावीः
 कर्परोभिरभिहत्य तरङ्गान् ।
 भाविवाणभुजभेदनलीला-
 सूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥
 कर्णशक्तिविफलां खलु कर्तुं
 सज्जितार्ज्जुनरथाय नमस्ते ।

बालेति । हे कृष्ण त्वं तदा कृष्णावतारसमये भूयसीषु
 बालकेलिषु मध्ये कर्परीभिः स्फुटितघटशकलैः कृत्वा यमुना-
 जले तरङ्गानभिहत्य तेषामभिघातं कृत्वा ताननेकप्रयत्नेना-
 स्त्रावीः अर्धैस्त्रोः इति यत् तत् कर्परीभिस्तारङ्गलवनं कर्तुं
 उवाहरणावसरे भावि करिष्यमाणवाणासुरभुजच्छेदनं तल्लक्ष-
 णलीला विलासः तत्सम्बन्धी सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेद-
 नाभ्यासरूपमिव अस्मान् पातु रक्षतु । अक्षरपङ्क्तेः रजुत्वायै
 बालैः प्रथमं खटिकादिप्राक्षिप्तसूत्रपातनं क्रियते । तत्रादिभि-
 रपि काष्ठस्यार्जवेन हेदनार्थगैरिकादिप्रक्षिप्तसूत्रपातनं क्रियते
 तद्वद्वाणभुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गलवनं यद-
 कारि तव बालक्रीडनमस्मानवतु इत्यर्थः । कर्पण्याघाते ते तर-
 ङ्गच्छेदनमिति बालजातिः । अवतारप्रयोजनञ्चोक्तं ॥ ८० ॥

कर्णेति । हे कृष्ण ते नमोऽस्तु । किम्भूताय । ते उरसि लग्ना
 इन्द्रजिम्बुका शक्तिर्यस्य तं लक्षणं द्रोणाचक्षानीतविप्रत्यक्ष-
 रौषधिप्रक्षेपेण हतं निष्काशितं शक्तिलक्षणं ब्रह्मं यस्य तादृशं

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं
लक्ष्मणं कृतवता हृतशक्त्यं ॥ ८१ ॥
नापगेयमनयः सशरीरं
द्यां वरेण नितरामपि भक्तं ।
मा स्म भूत् सुरवधूसुरतज्ञो
दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ८२ ॥

कृतवता । केतनेन ध्वजस्यपताकारूपेण कपिना हनूमता कृत्वा
कर्णस्य शक्तिमाङ्गिकं बलं, अथ च इन्द्रदत्तां शक्तिं अफलां
कर्तुमिव सज्जितो योजितो अर्जुनरथो येन तस्मै नरनागाय-
णरूपाय । यो हि यच्च कर्मणि शक्तः स तच्च नियोक्तुमुचितः
स हनूमांश्च शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात् कर्णशक्तिवि-
फलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानसीति भक्तवत्सलाय
तुभ्यं नम इत्यर्थः । यो मर्मभृतां उरःस्थितां शक्तिं विफलीकरोति
स अवर्णस्यां सुरतां विफलीकरोत्येवेति क्लृप्तेनाक्तिः, खलु इवार्थः
उरसि शक्तिः अमूर्द्धमस्तकादिति अलुक् (पा० ६।१।१२) ॥ ८१ ॥

नेति । हे कृष्ण त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्मं सशरी-
रेण प्रसादेन कृत्वा इति विचार्य कारणत् वा द्यां स्वर्गे न
अनयः न प्रापितवानसि । इति किं । स भीष्मः अनेन शरीरेण
सुरतं न करिष्याम्यद्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्यमिति नियमवान्
व्रतस्य विलोपाङ्गीतस्तथा भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुर-
वधूनां रक्षादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्ततमस्य वरदानेन

घातिताकसुतकर्णदयालु-
 जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।
 अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं
 साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितं तथाऽपि तस्य शरीरस्य
 स्वर्गप्रापणेऽपि न कोऽप्युपयोगस्तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात्
 तच्छरीरं विनाशयतः स्वर्गमनयः न तु तुच्छशरीरमहितस्य
 प्रापणे तवाशक्तिरिति भावः । यदा भुक्तेरतितुच्छत्वाच्छरीरं
 विनाशय मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगेयं अपत्यार्थं
 स्त्रीभ्य इति (पा० ४।१।१९०) ढक् ॥ ८२ ॥

घातितेन । अर्कसुतेन प्रयोज्येन समरे घातितो योऽर्कसुतः
 कर्णस्त्रिभिन् विषये दयालुः सकरुणः । तथा स्वसामर्थ्येन जैत्रितो
 जेता कृतो दत्तजय इत्यर्थः । इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्जुन-
 स्तेन कृत्वा कृतार्थः मत्पादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात् स हर्षः,
 अत एव क्रमेण साश्रुः पुत्रशोकवशाद् बहन् भानुः सूर्यः पुत्र-
 विजयाच्च विशेषेण हमन् हर्षानुभवं कुर्वन् विधुस्त्र्यम्बकः तावेव
 दक्षिणवामनेत्रे यस्य एतादृशः त्वं यथाक्रमं अर्द्धदुःखं अर्द्धसु-
 खञ्च अभ्यनयः, अभिनयेन युगपद्वर्धनवानमि । परमार्थतोऽवि-
 द्यमानमयनाद्यविद्याविलासादहिर्नाटितवानसीत्यर्थः । सूर्य-
 चन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात् कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात् नात्र शोकात्
 सूर्यस्य साश्रुत्वं, अर्जुनस्य च सोमवंशत्वात् तद्विजये चन्द्रस्य

प्राणवत्प्रणयिराध न राधा-
पुत्रश्चसुखता सदृशी ते ।
श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्री-
वत्समात्महृदि धत्तुमजखं ॥ ८४ ॥

हर्षेण विहसितत्वात् ताभ्यामर्द्धसुखदुःखाभिनयेन अद्भुतरूपो
ऽमीति भावः । घातितेति हेतुमस्यन्तान्निष्ठा । जैत्रितेति तत्
करोतीति (पा० ३।१।२६ वा०) ण्यन्तान्निष्ठा । पार्थेति कुत्वात्
स्वयन्भक्त्येण (पा० ४।१।११४) अर्द्धं च तद्दुःखसुखञ्चेति द्वन्द्व-
गर्भः कर्षधारयः ॥ ८३ ॥

प्राणेति । प्राणवत् प्रणयिनी निरूपाधिपरप्रेमाख्यदं रा-
धाख्या गोपिका यस्य एवम्भूत हे श्रीकृष्ण ते तव राधापुत्रः
कर्णः तस्य ब्रह्मचर्यज्जुनस्तस्यसुखता तस्मै चो सदृशी योग्या न । रा-
धावल्लभस्य हि राधापुत्रश्चतुर्भुजो कथंकारमुचिता, अपि तु
अयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकच राधा गोपिका, अन्यच तु
कर्णपालनकारिणी कैवर्त्तबधूरिति परिहारः । त्रियः प्रियस्य
श्रीवल्लभा यस्य वा तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपादन्यासरूपत्वा-
च्छ्रुत्वा । अथ च त्रियो वत्सं पुत्रमजखं आत्महृदि धत्तुं सदृगेव
उचितमेव, यस्य श्रीवल्लभा स तत्पुत्रं स्ववचसि सदा विभर्त्तीति
युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदक्षो लोकशिक्षार्थं ब्राह्म-
णभक्तिपरश्च कोऽपि नास्तीति भावः । प्रणयिराधेति स्त्रियाः
पुंवदिति (पा० ६।३।३४) ॥ ८४ ॥

तावकापरतनोः सितकेश-

स्त्वं हली किल स एव च शेषः ।

साध्वसाववतरस्तव धत्ते

तज्जराचिकुरमालविलासं ॥ ८५ ॥

तावकेति । हे श्रीकृष्ण हली साङ्गलधरो बलभद्रः स एव
च शेषोऽनन्तस्त्वमेव शेषावताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव न तु
स तप्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः तप्तो हली
न भिद्यते । हस्तिनश्च शेषो न च भिद्यत इति वा । यतः कायस्य
सम्बन्धाच्छरसा सितकेशः धवलितकचः किलेत्यागमे । विष्णुपुरा-
णादौ च यदुक्तं “उज्ज्वलारात्मनः केशैः सितकृष्णौ ततः प्रभुः”
इति । तव इयं तावकी न विद्यते परा उत्कृष्टाऽन्या यस्याः सा
तावकी अपरा तनुस्त्वत्सम्बन्धिनी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्त्तिसंस्थाः
सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तव अवतारः शेषावताररूपोऽसौ
हली त्वं किल तदवयवभूतकेशरूपत्वात् तस्य, स च हस्तेव शेष
इति वा । शेषरूपबलदेवसंज्ञणोऽसाववतरो मूर्त्तिः, अत एव
तस्याः तदीयाया अपरतनोर्जरसा धवलोल्लतस्य चिकुरमालया
केशदण्डस्य विलासं वर्षाकारुण्यं साधु यथा तथा धत्ते । अति-
मौरो बलदेवस्यदिवापरतनुर्धवलकेशः इव भातीत्यर्थः । केश-
कापि दीर्घलघवसंज्ञाभ्यां जराधवलदीर्घकेशाकारुण्यधारणं युक्त-
मेव । कारवगुणा हि कार्ये गुणानारक्षण इति व्याख्या युक्त-
मेव । शेषावतारो बलभद्र इति चेत्तत् । अथ श्वेतकेशः बलमेव

न तु जरायोगादिति वा । यतो हरिर्नित्यतश्च इति पुरा-
णादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु कस्य ब्रह्ममुखस्य सदृशौ सुखस्वरूपा-
वित्यर्थः । प्रकाशत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वान् मोहकत्वेन च
तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात् सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मका-
वेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात्
प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्यसितकृष्णपदस्यार्थः । “कृष्णस्तु
भगवान् स्वर्यं” इति श्रीभागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधा-
री परब्रह्मैव । “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषस्तु न प्रियः” इति
भगवद्वचनात् । बलभद्रस्तु अवतारः, रामो रामस्य रामश्चेति
वचनात्, अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्त्तित्वं कृष्णस्य तमोगुणमू-
र्त्तित्वं प्रापद्येत, न च तथास्तीति बलभद्रस्य तमः प्रधानत्वद-
र्जनादित्याशयः । श्रितिकेव इति पाठे श्रितो धवलमेघका-
वित्यभिधानात् । तदीयपुराणतमोः समन्वी श्रितिकेवः श्याम-
केवरूपस्त्वं, हस्ती च धवलकेवरूपः स एव च हस्तीति शेषः । बल-
भद्रः शेषावतार इति पुराणादौ । स तदीयधवलकेवरविज्ञातं
धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद् हस्तिनश्चातिगौरत्वाच्च
क्रमश्यामसितगौरत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यलमतिविश-
रेण । तावकापरेति पाठः साधीषान्, यतः युगदस्यदोरिति
खञ्जि (पा० ४।१।१) तवकादेमे दृष्टौ च दृष्टिनिमित्तयेति
(पा० ६।१।१८) पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तोऽपि कर्मधारयत्वात्
पुंवत्कर्मधारयेति (पा० ६।१।४१) प्रतिप्रवृत्त्यात् पुंवद्भावः । अक-
तरः । पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

हृद्यगन्धवद् भोगवतीशः
 शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।
 भोगभूतिमदिरासुचिरश्री-
 रुक्मसत्कुमुदबन्धुसुचिस्त्वं ॥ ८६ ॥

इत्येति । इद्यो हृदयानन्दकारी गन्धसुन्दनादिसौरभं
 तं वहसि धारयसि तत्सम्बोधने हे एवंविधरम्यसौरभधारिन्
 श्रीकृष्ण त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपं । अथ च नागाधीशरूपं विभ्रत्
 धारयस्यपि अथैव उभयविधोऽपि शेषो न भवसि इति विरोधः ।
 अथ च न विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मात् असौ ऽशेषः सकल-
 जगदात्मकस्त्वमिति तत्परिहारः । अथ च बलभद्रोऽप्यतिष्ठ-
 ज्जारित्वाद् हृद्यगन्धवद्, अत एव भोगवतीनां सुखीनां गो-
 पिकादीनां ईशः प्राणप्रियः । अथ च भोगवत्या अतितरां
 सुखिन्याः रेवत्या ईशः पतिरिति । श्रीकृष्णोऽपि हृद्यगन्धवतीरं
 स्वाभाविकं चन्दनादिजन्यञ्च गन्धं वहतीनां भोगवतीनां सुखि-
 नीनां गोपिकादीनामीशः । शेषोऽपि जलक्रीडात्तासितचन्दनक-
 र्पूराद्यङ्गरागसम्बन्धिहृद्यसौरभधारिण्याः भोगवत्याः पातासन-
 द्याः पतिः । कर्पूरादिवज्रसौरभयुक्ताया नागर्या वा हस्ति-
 देतुत्वाद् इद्यो गन्धवद्वा वायुर्थस्य स चासौ नागपुण्या नद्या वा
 पतिः । तथा लम्बरूपस्य भोगस्य सुखस्य भूतेर्हेतोः मदिरावत्
 इत्थं सुखं राति जनयति या तादृशी श्रीः कायकानिर्धस्य चः ।
 भोगः शेषकथा तत्कायो वा च एव भूः स्नानं तथा क्षतिः अवनं

स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन माद्यति दृश्यतीति भोगभूतिमती ।
तथा इराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया दूर्वादलश्यामला
श्रीः कान्तिर्यस्य सः स्निग्धश्यामलकायकान्तिरित्यर्थः । इरायाः
भारत्याः प्रियायाः धरण्या वा रुचिरा रमणी श्रीः कान्ति-
र्यस्मादिति वा । तयोर्भूयोः सपत्न्योरपि रुचिं प्रीतिं ददाना
समवर्तिनी श्रीः हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां का-
लियफणानां भूतिरैश्वर्यजनितो दर्पः तं मथ्नाति तादृशो वा ।
पृथग्वा पदं । गोपिकादिसम्भोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिः तद्वान्
स चासौ उक्तरीत्या इरावरुचिरश्रीस्येति वा । अथ च बलभ-
द्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिरुत्पत्तिहेतुः तादृशो या म-
दिरा तथा कृता रुचिरा रमणीया सरागा कान्तिः प्रोभा
यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामत्तः । अथ च शेष-
रूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिः तद्वान्
अतिदीर्घमहाकायः सहस्रफणासमृद्धिमान् वा । तेन मा-
द्यति सा चासौ स्वशिरःसु धारणेन भूमेः रुचिं राति ददा-
तीति रुचिरा श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः । तथा कृष्णरूपस्त्वं
उल्लसन्ती कुमुदवन्ध्याः चन्द्रस्य सम्बन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन्
सर्व्वं ह्लादकारित्वा चन्द्र इव सर्व्वप्रेमास्यदभूत इत्यर्थः । कुमुत्
श्वेतं कैरवं तस्य अबन्धुः तदिरोधिनी कृष्णा रुचिः श्रीर्यस्य
जलदश्याम इत्यर्थः इति वा । उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानररूपे
सुहृदि रुचिः प्रीतिर्यस्य रामावतारे इति वा । पृष्टे दंष्ट्रायां
वा उल्लसन्ती कुः पृष्ठी यस्मिन्कोदत इति मुदः स चासौ स

रेवतीश्च सुषुमा क्षिप्त नील-

स्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

च तथा बन्धुषु बन्धौ वा बलभद्रे वा रुचिः प्रीतिर्यस्य स चासौ स
चेति वा । उल्लसन्ती कुमुदतुल्येऽतिगैरे बन्धौ बलभद्रे रुचिः
प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एव उद्दीप-
कत्वाद् बन्धुर्यस्य सः प्रद्युम्नावतारः कामः तत्र रुचिः पुचत्वात्
प्रीतिर्यस्येति वा । अथ च बलभद्ररूपस्य, उल्लसन्ती कुमुदबन्धुः
कैरवसद्वृत्ती गौरतरा कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्येव वा गौरतरा रुचिः
कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात् तस्मिन्मुदे सहर्षे बन्धौ
अनुजे श्रीलक्ष्म्ये रुचिः प्रीतिर्यस्य वा । उत्कर्षेण लसन्कुमुदबन्धुः
शार्ङ्गचन्द्रः तस्येव रुचिर्यस्य । उल्लसत् कुमुदबन्धौ उक्तप्रका-
रेण प्रद्युम्ने रुचिर्यस्येति वा । अथ च ज्ञेयरूपस्य उल्लसन्ती
कुमुदनाभिः सूर्ये सुहृदि प्रीतिर्यस्य । उल्लसन्ती चन्द्रस्येव धवला
कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सद्वृत्ती का-
न्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः सहर्षः सुहृत्प्रीतिर्यस्य वा । कुमु-
देऽपि कुमुदोक्तमिति विग्रहः । मोचा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः ।
भोक्ता सुखं वधे वाचे शरीरफलयोर्भक्त इति विग्रहः । इरा
वारिसुराभूमिभारतीषु इति च । ऊतिः । अवतेः कृत्ति ज्वर-
मरेति (पा० ६।४।२०) वक्ष्योपधायाश्च ऊठि । मत् इति मास-
तेर्मघातेश्च क्षिपि । मुदः इगुपधस्तत्त्वकः ॥ ८६ ॥

रेवतीवेति । रे रेवतीनाम्नाः प्रियाया ईश, तथा रे काम-
पाशपूरक कुः पृथ्वी तथा मुदो चर्षयाविर्भावेन प्रादुर्भावेन

कामपाल भवतः कुमुदावि-
भवभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

भाविता सञ्चारिता इतिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः
श्रीकृष्णतनुभासा कायकान्था कृता नीलस्य अम्बरस्य तन्मुख-
स्तेत्यर्थः । तव रुचिराः शोभना लोकानां रुचिं प्रीतिं ददाना
वा । रेवतीशसुषमा चन्द्रसम्बन्धिनीपरमा शोभा उचितैव
किल । आकाशस्य चन्द्रशोभा उचितैव । अथ च बलभद्रस्य
पलाद् रेवतीशसुषमा बलभद्रस्य परमशोभा उचितैव । कि-
न्तुतस्य । कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्य आविर्भावेन प्रकटनेन
भाविनी त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्य
आविर्भावेन वा । अथ च रेवतीनाम्नी प्रिया सदृशी । तथा
हे कामपाल बलभद्र कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्याविर्भावेन
प्रादुर्भावेन भाविता सञ्चारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य
तस्य भवतः तव तनुभासा कायकान्था नीलस्याम्बरस्य वस्त्रस्य
रुचिं दीप्तिं राति ददाति एवंविधा सुषुमा उत्कृष्टशोभा
उचिता योग्यैव किञ्चिन् । अवलवस्तुसम्पर्कानीलं प्रतिशयेन शो-
भते । अथ च हे कामपाल कन्दर्पपोषक रेवतीश चन्द्रकुमु-
दानां कैरवाणां अविकासेन भाविता स्फुरिता रुचिः काञ्चिः
प्रीतिर्वा यस्य भवतः तनुभासा विम्बतेजसा नीलस्य अम्बरस्य
आकाशस्य सुषुमा परमा शोभा उचितैवेति ध्वनिः ॥ ८७ ॥

एकचित्तततिरद्वयवादिन् न त्रयीपरिचिताध्वबुधस्त्वं ।

चतुर्भिः श्लोकैर्बुद्धं वर्णयति ॥ एकैति । हे अद्वयवादिन्
 दैतवाङ्मघटपटादिभेदानामसत्यतया प्रतिपादनेनैकस्याज्ञान-
 कारणतयैव सत्यताङ्गीकाराद्दैतवादिन् त्वं मां पाहि । कि-
 न्तुतः । एकैव चित्तततिः ज्ञानसन्ततिर्यस्य दीपकलिकान्यायेन
 क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैकीयस्य मतेन तु तदतिरिक्तं न किञ्चिद-
 ष्यसि तादृशः । अत एवाद्वयवादिन्निति योजना । तथा चय्या
 अपरिज्ञातो ज्ञातस्तादृशो न भवसीत्यत्रयीपरिचितो नञ् स-
 मासो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः ।
 अथ च वेदत्रय्या परिचितः कृतपरिचयः वेदत्रयी परिचिता
 अभ्यस्ता येन तादृशो वा न भवसि । सर्वस्य क्षणिकताङ्गीकारा-
 दुर्ध्माधर्मभोग्यवस्त्वाया निरासादनङ्गीकृतवेदप्रामाण्य इत्यर्थः ।
 अत एव बुधः पण्डितः । न हि पण्डितं त्रिणा वेदादिसर्वदू-
 षणसमर्था अन्यस्य बुद्धिः सम्भवति । अथ च अत्रयीपरिचितोऽपि
 बुध इति विरोधाभासः । न हि वेदत्रयमजानानस्यापि पण्डि-
 तत्वं सम्भवति । अथ च यः पण्डित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
 मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यते इति विरोधः । वेदा-
 न्निना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात् । अथ च अद्वयवादाद्
 द्वित्वसङ्ग्रामपि यो नाङ्गीकरोति स चित्तसङ्गां न मन्यत इति
 युक्तमेवेत्यर्थः । तथा माध्यमिकानामपि किञ्चिन्मात्रमतभेदेन
 बौद्धसिद्धान्तपातित्वात् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः
पञ्चवाणविजयो षडभिज्ञः ॥ ८८ ॥

न सन्नासन्नसदसन्न चाप्यनभयात्मकं ।

* चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिकं विदुः ॥

इति । अनिर्वचनीयप्रपञ्चवादित्वाद् विधुतं गिरावृतं सत्,
असत्, सदसत्, तद्विलक्षणं, कोटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन,
अथ च त्रित्वनिषेधास्त्रिरस्तचतुष्टयः, तथा विरक्तत्वादिगम्बर-
त्वाच्च पञ्चवाणः कामस्तद्विजयो मारजित्, अथ च वणशब्दे
इत्यस्माद् घञिः वाणशब्दः । तं पञ्चसङ्ख्यावाचिनं पञ्चशब्दं न
सहते इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहते
इति युक्तमेवेत्यर्थः । तथा देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनं देशादि-
व्यवहितशब्दश्रवणमतीतजन्मस्थितिस्मरणं परश्चित्तज्ञानमविद्या-
स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चक्लेशचयः, अणिमादिसिद्धिर्हेति
षडभिज्ञा ज्ञानप्रकारा यस्य स षडभिज्ञः । वेदानुसारि-
भिर्दैतैः पराभूता देवा ब्रह्माणं शरणं गताः, ब्रह्मणा प्रसा-
दिता नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्थ्य दैत्यबुद्धिं वेदार्थेभ्यश्चाव-
यित्वा बौद्धमतमुपदिदेश, ततस्ते देवानां जय्याः सम्यग्ना इति ।
अत एव चैतदीयमतपरिभाषयैव स्तुतिरकारि । परिचिता
ऽप्यबुद्धबुधस्त्वमिति पाठे नेति पदं भित्वा त्वया वेदत्रयी न

* चतुष्कोट्येति पाठान्तरं ।

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षा-
 त्कुर्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।
 पुष्पवृष्टिरपतत् सुरहस्तात्
 पुष्पशस्त्रशरसन्ततिरेव ॥ ८६ ॥

परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्या । अप्यविरोधे । तथापि बुध-
 स्त्वमित्यर्थः । परिचिताध्वबुध इति पाठे त्रयीपरिचितानां वैदि-
 कानामध्वनि मार्गे बुधः पण्डितो न भवमि, अवैदिकमार्गमेव
 जानान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नवताररूपे मौन्दर्याञ्जितेन्द्रियत्वाच्च
 मारजयिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता, सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वात्,
 तथा आत्मनिषेधस्य, “समनस्केन्द्रियजन्यनीलपोताद्याकारसवि-
 कल्पकनिर्विकल्पकवामनोपहितचित्सन्ततिरेवात्मा, भूतान्येव चे-
 तयन्ते, मनसा संयोगेन ज्ञानमुत्पद्यते, तस्माद्देह एवात्मा न तु
 जित्योऽन्यः कश्चित्” इत्यादिप्रकारेण सर्व्वभावानां क्षणमात्राव-
 स्थायिता नैरात्म्यञ्च स्वदर्शनोक्तसमाधिना साक्षात् कुर्वति सति
 पुष्पशस्त्रस्य कामस्य शरसन्ततिर्वाणपरम्परा रूपा सुरहस्तात् पुष्प-
 वृष्टिरेवापतत् । अतिबले हि ब्रह्मै भीतानां करादायुधा नि-
 पतन्ति । कामोऽपि तप्तो भीतः, पुष्पशरस्य तथा च तस्य करात्
 तद्गन्धेन पतिता पुष्परूपवाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधौ सा-
 क्षात् कुर्वति त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्पवृष्टिरिवापतदित्युक्ते-
 चा । कामोऽपि देव एव पुष्पवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोको-

तावके हृदि निपात्य कृतेयं
मन्मथेन दृढधैर्यतनुचे ।
कुण्डनादतितमां कुसुमाना-
ञ्छत्रमित्रमुखतेव शराणां ॥ ६० ॥

त्तरं वस्तुप्रत्यक्षगोचरं करोति यस्य कश्चन विजयते तथोह-
परि देवैः पुष्पवृष्टिः क्रियत इत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ८६ ॥

तावक इति । मन्मथेन दृढमभेद्यं धैर्यमेव तनुचं कवचं
यस्य तस्मिंस्तावके हृदि मनसि अथ च वक्षसि अर्थात् शरान्
निपात्य नितरां दृढपातपूर्वं यथा तथा पातयित्वा दृढत-
नुचत्वादेव अतितमां कुण्डनात् तैल्लुत्यागाङ्गेतोः कुसुमरूपाणां
शराणां क्वचं मित्रञ्च येषां तानि, क्वचस्य वा मित्राणि मुखानि
येषां ते भग्नत्वादिशकलितमुखास्तेषां भावस्तत्ता सूचीमुखताप-
रित्यागेन क्वचतुल्यवृत्तमुखतेयं प्रत्यक्षदृष्ट्या कृता । दृढतनुचे हि
पतितो वाणः कुण्डितत्वाद्वृत्तमुखो भवति । स्मरशराः शरत्वात्
पूर्वं सूचीमुखा आसन्, इदानीं धैर्यकञ्चुके लक्ष्मणे हृदि नि-
पात्य नितरां कुण्डनादिव तेषां पुष्परूपाणां शराणां क्वचा-
कारमुखता जातेत्युत्प्रेषोपमा वा । विकसितानि पुष्पाणि क्वचतु-
ल्यानि भवन्ति । अथ च क्वचं क्वायाकारित्वात् सुखदमेव न तु
दुःखदं यथा तथा कामशरा अपि लङ्घ्यदयस्य निर्वापका एव
जाताः, न तु त्वां जेतुमशकनित्यर्थः । एतादृशो जितेन्द्रियः
कोऽपि नास्तीति भावः । निपात्य प्लम्भात् क्वप् ॥ ६० ॥

यत् तव स्तवविधौ विधिरास्यै-
 चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।
 त्वय्यशेषविदि जायति शर्वः
 सर्वविद्ब्रुवतया शितिकण्ठः ॥ ८१ ॥

यदिति । विधिः तव स्तवविधौ स्तुतिविधौ वज्रभिरास्यैर्मन्त्रैः
 चातुरीं वैदग्ध्यं यय् यदि चरति प्राप्नोति नानाप्रकारैर्यदि
 वर्णनं करोति तत् तर्ह्येव । चतुराणि वर्णननिपुणानि आस्थानि
 यस्य वा तादृशो भवेन्नान्यः । अथ च तद्वर्णनाविधौ यस्माच्चा-
 तुरीं प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुराण्यास्थानि यस्येति चतुरास्यो
 न तु चत्वार्यास्थानि यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः । आस्थानाश्च-
 तुष्वे सत्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात्, अत्र तु गौरवसङ्गावात्
 तथैवाच्यत इत्यर्थः । तदीयस्तुतिपरत्वाद् ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं
 कीर्त्तिरजनीति भावः । तथा शर्वो हरः त्वयि बुद्ध एव अशेष-
 विदि सर्वज्ञे जायति सति सर्वविदं सर्वज्ञमात्मानं ब्रूते स सर्व-
 विद्ब्रुवस्तत्तथैव, परगुणस्यात्मन्यारोपणेन हेतुना कलङ्केन शिति-
 कण्ठो नीलकण्ठः न तु कालकूटभक्षणेन नीलकण्ठः त्वत्-
 स्पर्द्धितया लोकत्रयेऽपि महेशस्य एवमपयशो जातमित्यर्थः ।
 ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् त्वमेव परमपुरुषः सर्वज्ञश्चेति
 भावः । अन्यस्य यथाऽऽत्म्यस्तुत्या सर्वज्ञसङ्गिधौ सज्जया मा-
 लिन्यं भवति ॥ ८१ ॥

धूमवत् कलयता युधि कालं
 स्नेच्छकल्पशिखिना करबालं ।
 कल्किना दशतयं न मम कल्कं
 त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ८२ ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति ॥ धूमवदिति । त्वं धूमवत्कालं
 करबालं खड्गं युधि स्नेच्छैः सह युद्धे कलयता धारयता कालं
 मृत्युरूपं करबालं खड्गं धूमवद् धूममिव धारयता वा । अत
 एव स्नेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकालानलरूपेण स्नेच्छा इव
 स्नेच्छाः पापिनस्तेषां वा, स्नेच्छप्रायाणां वा, एवम्भूतेन कल्किना
 कल्किसञ्ज्ञेन दशमावतारेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवकं
 कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथ च यः
 स्वयं कल्की सोऽन्यकल्कं विनाशयतीति विरोधः कल्किशब्दस्य
 विष्णुनामत्वात् तत्परिहारः । स्नेच्छकल्पशिखिनेत्यवतारप्रयो-
 जनमुक्तं । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणं, यागीयातिरिक्ता हिंसा,
 परस्त्रीगमनञ्चेति त्रिविधं कायिकं । पारुष्यं, अनृतं, पैशून्त्यं,
 असम्बद्धप्रलापञ्चेति चतुर्विधं वाचिकं । परद्रव्यग्रहणेच्छा,
 परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिधानञ्चेति त्रिविधं मा-
 नसं । इति दशविधं पापं । चक्षुस्त्वक् श्रोत्रघ्राणजिह्वापाणि-
 पादपायूपस्थमनोजन्यं वा दशसु मासेषु भवतीत्याहुः, गर्भ-
 वासलक्षणं दुःखमिति वा । कल्कः पापाशये पापे, इति विश्वः
 ॥ ८२ ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्यां
 पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।
 विष्णुना जनयितुर्भवताऽभू-
 न्नाम विष्णुयशसश्च सदर्थं ॥ ८३ ॥
 सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्ता-
 च्रेयमर्जुनयशोर्जुनवीजं ।

देहिनेति । हे कल्किन् विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुः
 पितुः विष्णुरितिनाम भवतैव त्वयैव कृत्वा सदर्थं सान्त्वयमभूत् ।
 किम्भूतेन भवता । रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण शरी-
 रधारिणा तथा दुष्टगवेषणार्थं उर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्याप-
 केन विष्णुमञ्जुकेन च पाण्डुरत्वाद् व्यापित्वाच्च देहिना शरी-
 रधारिणा यशसेव यशोरूपेणैव विष्णुव्यापकं यशो यस्य त्वया
 पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितुर्नाम सान्त्वयमभूज्जातप्रायमे-
 वेति भाविन्यपि भूतवदुपचारः । अतीतकलियुगावतारापेक्षया
 अभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं तु ङित्यादिवत्तन्नामाभूत्, त्वय्यु-
 पपन्ने तु सार्थकमभूदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सन्तमिति । दत्ताच्रेयं स्मृति । अहं दत्ताच्रेयनामानं त्वां
 नैमि । किम्भूतं । अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे एकात्म्यवादे सन्तं
 वर्त्तमानं । तथा अर्जुनस्य कार्त्तवीर्यार्जुनस्य यशसो यदर्जनं
 तस्य वीजं मूलं । पूर्वं कार्त्तवीर्येणाराधितो दत्ताच्रेयः, तव
 यशो लोकत्रयव्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् । अर्जुन इति

नैमि योगजनितानघसञ्ज्ञं
 त्वामलर्कभवमोक्षतमोर्कं ॥ ६४ ॥
 भानुसूनुमनुगृह्य जय त्वं
 राममूर्त्तिक्षतवृत्रक्षपुत्रः ।
 इन्द्रनन्दनसपत्नमपि त्वां
 नैमि कृष्ण निहतार्कतनूजं ॥ ६५ ॥

पाठे अर्जुनयश्च एवाञ्जुनवृक्षस्तस्य वीजं । वृक्षस्योत्पत्तिर्वीजादेव
 युक्ता । यदा अर्जुनं धवलं यशो यस्य एवंविधोऽर्जुनः कार्त्त-
 वीर्यस्तस्य वीजं । तथा योगेनाष्टाङ्गयोगेन जनिता उत्पा-
 दिता मायादिराहित्यादनघ इत्यपरा सञ्ज्ञा यस्य तदा हि
 देवैर्योगबाहुल्यादनघेति सञ्ज्ञा कृता । अलर्कनाम्नः क्रतुश-
 च्चुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोक्षो ममतादिरूपः संसार-
 मोक्षः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादर्कस्तं । योगो-
 पदेशेन तस्य मोक्षं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥ ६४ ॥

एवं दशावतारान्निर्वर्ण्य भक्त्यतिशयेन पुनरपि कियतस्ता-
 नेवावतारान् त्रिविक्रमं हरिहरौ बालमुकुन्दश्च सङ्क्षेपेण च-
 तुर्विंशतिस्त्रैकैर्वर्णयति । भानुसूनुमिति । हे विष्णो भानुसूनुं
 सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य बालिनं हत्वा तद्बधूं तारां तस्मै दत्त्वा
 राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थीकृत्य राममूर्त्त्या रामावतारेण हनो
 मारितो वृत्रस्य इन्द्रस्य पुत्रः बालो येन स त्वं रामो जय
 उत्कर्षेण वर्त्तस्व । नमस्योऽसीत्यर्थः । तथा भो कृष्णावतार अहं

वामनादणुतमादनुजीया-
 स्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिक्कः ।
 वीतहिंसनकथादथ बुद्धात्
 कस्मिन्ना दतसमस्त नमस्ते ॥ ८६ ॥

इन्द्रनन्दनस्य अर्जुनस्य सपत्नं मित्रभूतं अत एव निहतो मा-
 रितोऽर्कतनूजः कर्णेन येन तं त्वामपि नौमि सौमि । अपि-
 शब्दाद्राममपीत्यर्थः । लक्षणेन अर्जुनेन हत्वा निहतोऽर्कतनूजो
 येनेति वा । यो भानुसूनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः । कथं ।
 तथा यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थो
 ऽपिशब्दः । नियाद्यानुयाद्ययोस्तत्पुत्रयोरामलक्षणावतारयोश्च
 भेदाद् विरोधपरिहारः । एतादृग्विरुद्धपरितलाद् दुर्विज्ञेयः ।
 परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ ८५ ॥

वामनादिति । रामलक्ष्णौ वर्णितौ । हे विष्णो अणुतमात्
 ब्रह्मतमशरीराद् वामनाद् वामनावतारादणुपक्षात् त्रिवि-
 क्रमस्य त्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण, त्रिविक्रमावताररू-
 पया वा तन्वा भूता व्याप्ता दिव्यो येन स त्वं जीयाः, सर्वोत्कर्षेण
 वर्त्तस्व । त्रिविक्रमेति सम्बुद्धिर्वा । तथा वीता निवृत्ता हिंसनकथा
 प्राणिवधवार्त्ताऽपि यस्मादेवभूताद् बुद्धावतारात्, अथ पक्षात्
 कस्मिन्ना दब्रमावतारेण हत्वा हतं मारितं कस्मिन्सद्वृषितं
 समस्तं प्राणिजातं येन तादृग्विष्णो ते तुभ्यं नमः । यो ह्यनु-
 तमः स तनुभृद्दिक्को व्यापकदेहः कथं । तथा च यः वीतहिंसन-

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते
किं लग्नजनि राजरूपानत् ।
किं प्रदक्षिणनक्षत्रमिपाशं
जाम्बवानदित ते वलिबन्धे ॥ ६७ ॥

कथाः स एव हतसमस्तः कथमिति विरोधः । अवतारभेदेन
परिहार इति भावः । वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ ॥ ६६ ॥

मामिति । हे त्रिविक्रम त्वं मां पुनीहि, तथा गगनव्यापिनी
जर्झरिते ते पदे विष्णुपदे लग्नं नक्षत्रमालामध्यवर्त्ती श्याम-
रूपो राजरूपानदजनि पादरक्षिकैव जाता किं । एतावद-
तिमहच्छरीरं धृतं । यस्य चरणस्थाने गगनस्यो राजः उपा-
नदिव जात इत्यर्थः । साऽपि श्यामा चरणे च लगति । तथा
प्रदक्षिणनं प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान्
चक्षराजो ब्रह्मावतारो वलिबन्धननिमित्ते ते तुभ्यं भूमिपाशं
भ्रमणरूपवस्त्राकारवेष्टनमेव पाशं बन्धनरज्जुमेव अदित दत्त-
वान् किं । यो हि कश्चिद्बद्धमुपक्रमते तस्मै केनचित् पाशो
दीयते । अद्यपि देवेन च वलिर्वाम्बन्धमेव प्रापितो न तु
रज्ज्वादिबन्धं तथाऽपि लोके बद्ध इति प्रसिद्धिवशाद् बन्धश-
ब्दश्चक्षेन कविः पाशशब्दं प्रायुक्तः । जाम्बवान् क्लृप्त तदा
त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकरोति प्रवादः । अत्रापि त्रि-
विक्रमो वर्णितः । बन्ध इति पाठे दक्षन्नाह्न्येष्टतुर्थी । ते इत्यस्य
विशेषणं । बन्ध इति पाठे तस्मादेव सम्बुद्धिः ॥ ६७ ॥

अर्द्धचक्रवपुषाऽर्जुनबाह्वन्
 यो लुनात् परशुनाऽथ सहस्रं ।
 तेन किं सकलचक्रविलूने
 वाणबाहुनिचये ऽञ्चति चित्रं ॥ ८८ ॥
 पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणा-
 पाञ्च जन्यमसुरानिव वत्ति ।

अर्द्धेति । यो जामदग्नो भवान् चक्रस्यार्द्धं समो भागस्तस्यैव
 वपुः स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रमर्जुनबा-
 ह्वन् शीघ्रमेव अलुनात् चिच्छेद । तेनैव भवता सकलेन समू-
 र्खेन चक्रेण सुदर्शनाख्येन विलूने किञ्चे वाणासुरबाहुनिचये
 विषये लोकचित्रमाश्चर्यमञ्चति किं, अपि तु न प्राप्नोति ।
 अथ च किमञ्चति किमिति प्राप्नोति, अपि तु वृथैव तत् ।
 येन पूर्वं एकस्य बाहुसहस्रं किञ्च तेनैव यदान्यस्य बाहुसहस्रे
 किञ्चे न किञ्चिच्चित्रं तस्य तत्र कृतप्रकृतिलादित्यर्थः । येन च
 अर्द्धेणैव चक्रेण बाहुसहस्रं कियते तेन समयेण चक्रेण बाहु-
 सहस्रे किञ्चे सुतरां न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृत्वा
 वर्णितौ ॥ ८८ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं
 ब्रह्ममधिगत्य धृत्वा तथा अपां जलानां जन्यन्तु उत्पास्य कम-
 लवद्दक्षिणकरे कृत्वा असुरान् दैत्यान् इति वक्ष्योव प्रतिवद-
 सीव । इति किं । हे दैत्या अचेतनोऽपि अयं ब्रह्मः मयि

चेतनाश्च किल पश्यत किं ना-
चेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ८८ ॥
तावकोरसिलसदनमाले
श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

विषये मुक्तविरोधः किं न, अपि तु त्यक्तविरोध एव । किल
यस्मात् पाञ्चजन्यत्वे सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोतीति यूयं
पश्यत । यतः सचेतनाः स्य चैतन्ययुक्ता वर्त्तन्ध्वे कस्मान्मयि विषये
विरोधं कुरुयेति । अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति किमुत
मरणभीताः सर्वज्ञाः, तस्मान्मयि विरोधं मास्माकृद्वा । शब्दत एव
विरोधोऽर्थद्वयेन तत्परिहारः । अथ वा अचेतन एव मयि
मुक्तविरोधः शङ्कवत्, यूयं तु सचेतनाः स्य तस्मान्मयि विरोधं
माऽऽचरथेति शङ्कवद्भवतोऽपि यावदचेतनाश्च कुर्वन् तावद्वि-
रोधो न त्यज्यत इति । अथ च अचेतनोऽपि शङ्को मयाऽद्यापि
न मोच्यते सचेतनास्तु शङ्कादयो भवन्तः कथं वा मया मो-
च्येरन्, अपि तु युष्मान् मारयिष्याम्येवेति वचीत्यर्थः । अधिगत्य
च अधिगत्यैवेति पक्षे सम्बन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः
किं न पश्यतेति वा । अपामिति कृत्यानां कर्त्तरि (पा० १।३।
७१) इति षष्ठी ॥ ८८ ॥

तावकेति । कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पत्रपुष्पफलमयी
माला वनमाला यस्मिंस्सस्मिंस्तावकोरसि श्रीफलस्य विल्लटलस्य
द्विफलशाखिकयेव फलद्वययुक्तया ह्रस्वकोमलशाखयेव स्त्रील-

स्थीयते कमलया त्वदजस-
 स्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥
 त्यज्यते न जलजेन करस्ते
 श्लितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।
 आननञ्च नयनायितविम्बः
 सेवते कुमुदद्वासकराणुः ॥ १०१ ॥

ते । किम्भूतया श्रिया । तव अजस्रं अमवरतं स्पर्श आश्लेषक्षेपेन
 कण्टकितया सञ्जातसत्त्विकरोमाञ्चया, तथा उत्कुचया च
 उन्नतपीवरस्त्रनया च । यच्च हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति
 तच्च सकण्टकया पलसहितया च विज्वशाखया स्थीयते । तथा-
 चापि स्वसदनमाललादिशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टविज्वशाखयेव
 स्थीयत इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिका । अल्पे इति ब्रूये इति
 वा (पा० ५।२।८५।८६) कः ॥ १०० ॥

त्यजत इति । जलजेन शङ्खेनाथ च पद्मेन ते करः कदा-
 चिदपि न त्यज्यते सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात् तवैवेत्यर्थः । तत्रोत्प्रे-
 क्षते । उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं तत्करकमलरक्तिमादिभौभाग्यं
 श्लितुमिव । गुरुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा कुमुद-
 द्वासकराः कैरवविकासकारिणोऽश्रवो यस्य स चन्द्रः, नयनायितं
 नेत्रमिवाचरितं विम्बं यस्य तथाभूतः सन् तदीयवामनयनीभ-
 वंचन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि तन्मुखसौभाग्यं श्लितुमिव
 तद्वाननञ्च गुरुं सेवते । अनयोः सौभाग्यं पद्मचन्द्रयोरद्यापि

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै-
 रावणञ्च कुबवीरचयं च ।
 हन्त हन्तुमभवंस्तव योगा-
 स्ते नरस्य च हरेस्व जयन्ति ॥ १०२ ॥
 केयमर्द्धभवता भवतो हे
 मायिना ननु भवः सकलस्त्वं ।

नागतमिति सूच्यते । पाञ्चजन्येत्यादिस्रोतत्रयेण मूलप्रकृतिरेव
 वर्णिता । मयनायितेति आचारकथङ्गान्निष्ठा । हासकरेति
 ताच्छील्ये टः ॥ १०१ ॥

य इति । हे विष्णो ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः
 सिंहस्य च तथा नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य हरेः सुग्रीवस्य च तथा
 नरस्य अर्जुनस्य हरेः श्रीकृष्णस्य च संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं
 हिरण्यकशिपुं हन्तुं तथा उच्चैरिपुं रावणं हन्तुं तथा उच्चै-
 रिपुं कुबवीराणां भीष्मादीनां चयं समुदायं हन्तुं अभवन्, ते
 तव नरस्य हरेस्व योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते हन्त
 आश्चर्य्यं । अवतारत्रयेऽपि नरहरियोगावलम्बनाद्योगः संक्षेपो
 मैत्रो च ॥ १०२ ॥

केति । हे विष्णो तव इयं पुराणादिषु दृश्यमाना अर्द्ध-
 भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्द्धभवः, तस्मा हरिहरमूर्तिता
 काऽप्यपूर्वा आश्चर्य्यकारिणी । मायिना भवता देहैः मुखात् प्र-
 भृति चरणपर्यन्तं श्यामत्वादितत्तदसाधारणचिह्नयुक्ताऽर्द्धस्य,

शेषतामपि भजन्तमशेषं

वेद वेदनयनो हि जनस्त्वां ॥ १०३ ॥

अर्द्धस्य च धवलत्वाद्यसाधारणचिह्नयुक्तता ईदृशी लोकोत्तरा
तव माया आश्चर्यकारिणीत्यर्थः । अथ च केयं अपि तु अनु-
चितैव । ननु यस्मात् त्वं सकलः समयो भवो महेशः । अथ च
चन्द्रकलासहितो यो महेशः स्तनम्भमूर्तिः स त्वमेव । तथा च
सकलभवरूपस्यार्द्धभवरूपता विरोधाद्युक्ता । आश्चर्यकारित्वे
ऽप्ययमेव हेतुः । हरिहरात्मकता च अवतारान्तरमिति । अ-
वतारभेदेन तु विरोधपरिहारः । भवत इयं अर्द्धभवता का
कथमूढेत्यर्थ इति वा । अथ च तवेयमर्द्धसंसारता काऽपि तु
विहृद्धा चित्ररूपा वा । यतः सकलः समयः कलाभिरवयवैः
सह वर्त्तमानश्च भवः संसारः, उत्पत्तिधर्मा त्वमेवेति वा ।
हि यस्मात् वेदा एव नयनानि यस्य सः सकलवेदार्थनिश्चय-
वृद्धप्रत्ययो जनो लोकस्त्वां शेषतां एकदेशभूततां पृथग्भूततां
भजन्तमपि अशेषं चराचरं जगद्रूपं वेद जानाति । सर्वं वि-
ष्णुमयं जगदित्यादिश्रुतिस्रुतिभिस्तैव चराचररूपत्वप्रतिपाद-
नात् त्वयि सकलभवत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । किं पुनर्हरिहरादिचि-
त्ररूपधारणं । अथ च शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्तिः, अनन्ततां
भजति स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः, व्या-
ख्यानरेण तत्परिहारः ॥ १०३ ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फा-
 मुक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।
 नापरः स्फुरति कस्यचनापि
 त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवरिति । प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपार्जितैः कर्मभि-
 र्हेतुभिः उदगुदग्भवस्य उत्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गु-
 म्फाद्गुणनाद्धेतोः आत्यन्तिको दुःखनिवृत्तिः, अविद्यासमयो वा
 मोक्ष इत्येव लक्षणा मुक्त्युक्तिर्योगः प्राप्तिरिति यावत् । तस्याः
 विहता अनेकजन्मसु तत्तत्सुकृतदुष्कृतरूपकर्माज्जन्मूलसद्भा-
 वात् संसारानिवृत्तौ कथं नाम मुक्तिः सम्भवतीत्यादिभिर्युक्ति-
 भिरनुपपद्यमानतायां तावन्निश्चयेन सत्यां इहैव पूर्वपक्षे
 विषये कस्यचनापि वादिनः त्वयि समाधिश्चित्तैकाग्र्यं ध्याने
 सन्ततानुचिन्तनं तदवधूय परिहृत्य अपरोऽन्यः समाधिः परि-
 हारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उक्तयुक्त्या यद्यपि
 मुक्तिविहितस्तथापि तव ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसा-
 चात्कारेण च प्राचीनतत्तज्जन्मार्जितकर्मणां समूलमुन्मूलनादि-
 दानीमन्यकर्मानारम्भे प्रारम्भकर्मणो भोगादेव चयास्त्रैष्कर्म्य-
 सम्यग्ने मुक्तिर्युज्यत एवेति सर्वेषामपि वादिनां त्वत्समाधिरेव
 सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेति भावः । न तावत् स्फुर-
 तीति वा ॥ १०४ ॥

ऊर्ध्वदिक्कदलनां द्विरकार्षीः
 किं तनुं हरिहरौ भवनाय ।
 किञ्च तिर्य्यगभिनो नृहरित्वे
 कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति । हे विष्णो त्वं हरिहरौ भवनाय अहरिहरयोर-
 पि हरिहरयोर्भवनाय हरिहरमूर्त्तीभवितुं ऊर्ध्वा दिग्यस्मिन्
 तदूर्ध्वदिक्कमेवम्भूतं दलनं विभागो यस्यास्तादृशीं तनुं दिःप्र-
 कारं किं किमर्थमकार्षीः, हरिहरमूर्त्ती चरणादिमूर्ध्वपर्यन्तं
 तत्तद्विषदृशवर्षादिधारणेऽधोभागमारभ्योर्ध्वभागपर्यन्तं किम-
 र्थमकार्षीः । नृहरित्व इव तिर्य्यग्विभागमेव किमिति नाकार्षी-
 रित्यर्थः । चरणादेवारभ्य देवतावर्णनस्य कर्त्तुं युक्तत्वादूर्ध्वदि-
 क्केत्युक्तं । यदि च हरिहरतनुं त्वमूर्ध्वदिक्कविभागमकार्षीस्वर्हि
 नृहरित्वे च नरहरौ भवितुं तिर्य्यग्यथा तथा किमित्यभिन्नः
 विभक्तवान् । कण्ठादधोभागे नरत्वेन ऊर्ध्वभागे सिंहत्वेनेव
 तिर्य्यग्दिक्कविभागं किमित्यकार्षीः । हरिहरत्वं इव ऊर्ध्वदिक्कवि-
 भागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । एवमाद्येपदयं स्वयमेव प-
 रिहरति । ननु भो विष्णो स्वतन्त्रं त्वां अनु त्वां प्रति अनुयोगः
 प्रश्नः कः, अपि तु न युक्तोऽयं प्रश्नदारक आक्षेपः । समर्थो
 हि स्वेच्छया यत्किञ्चित् करोति परं किमर्थमेवं करोषीत्या-
 क्षेपाहः स न भवतीत्यर्थः । न खलु परतन्त्राः प्रभुधिष इति
 न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तथारूपं करोषीति भावः, अथ हरि-
 हरनरहरिवर्णनं । ऊर्ध्वदिक्केति वज्रग्रीवौ कप ॥ १०५ ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत् किं
किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ।
पासि चेदमवतीर्य मुहुः किं
स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाशं ॥ १०६ ॥
जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।

आप्तेति । हे आप्तकाम अवाप्तसकलाभिलाष विष्णो त्वं
त्रिजगत् किं सृजसि । यदि निर्मितमेव तर्हि निष्प्रयोजनमेव
किं भिनत्सि । यदि चेदं स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाशं स्वय-
मपि निश्चयेन संहरणीयमेव तर्हि मुहुर्वारं वारं तेन तेन रूपेण
अवतीर्य जन्मादिक्लेशमप्यनुभूय इदं जगत् किमर्थं पासि च ।
यदवश्यं विनाशं तत्कोऽपि न हि स्वात्मना स्वयमेव पालयति
प्रयोजनाभावात् । सृष्टिपालनसंहारान् किमर्थं करोषीत्यर्थः ।
अत्रापि कः स्वतन्त्रमित्यादि पूर्वं एव परिहारः । ब्रह्मादिरूप-
स्त्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं
सर्व्वस्य । ततश्च इष्टप्राप्तौ अनिष्टनिवृत्तेरन्तर्भावं मन्यमानः श्री-
हर्ष आप्तकामेत्येव सम्बुद्धिमहतेति ज्ञेयं ॥ १०६ ॥

जाह्नवीति । अश्विसलिलादुत्थिता निर्गता सोला स्वभाव-
तश्चपलाऽपि श्रीर्लक्ष्मीः यथाक्रमं जाह्नवी च जलजं पाञ्चजन्यञ्च
कौस्तुभश्च चन्द्रश्च तान् पादे पाणौ हृदये ईक्षणे नेत्रे वृत्ति-
रवस्त्वान् येषामेवभूतान् परिचितान् समुद्रैकाग्रयतथा सह-

उत्थिताऽब्धिसलिलात्त्वयि लोला

श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ॥ १०७ ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां

यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

वाससञ्जातस्त्रेहान् सुहृदस्त्वयि विष्णौ परिचिन्त्य विचार्य दृष्ट्वैव
च त्वयि स्थिता श्रीः चाञ्चल्यं परित्यज्य त्वयि नित्यावस्थिताऽ
भूत् । किं जाह्नव्यादयो लक्ष्मीश्च तव सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः
परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ १०७ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो घटपटादिवस्तुजातं यौक्तैः युक्तिसम्ब-
न्धिभिर्युक्तिकृतैर्न्यायोक्त्यैर्नैकविधैर्बहुप्रकारैर्बाधैः साधारणदू-
षणैः तथाविधैः ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्व्वोपनिषदाक्षवैपरीत्य-
रूपैरसाधारणदूषणैश्च यदा अनेकविधान् भिन्नान् घटपटा-
दीन् बाधन्ते इति नैकविधबाधास्तथाभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिद-
मस्माद्भिन्नमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां
भिदानां वास्तु आधारो न घटते न प्रयुज्यते किन्तु अभिन्नं
ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः । तर्हि भेदप्रतीतेः का गतिरित्यत
आह । तदिति । यस्मादुक्तहेतुभिर्भेदस्तद्विशिष्टं वस्तु वा न घटते
तस्मादनिर्वाच्यानाद्यद्विरूपेण त्वदीहितेन त्वच्छेष्टितेनानि-
र्व्वचनीयत्वादिना अतिप्रसिद्धेन त्वदीहितेन वा करणेन कर्हणा
वा विजृम्भितः प्रकटीभूतः कृतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोप्यत्वेन प्र-
त्यायितः घटपटादिरूपो भेदो यस्तु तादृशमेव तद्वस्तुजातमि-

तत्त्वदीक्षितविजृम्भिततत्त-

द्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा

वाह्यवत् किल मृकण्डतनूजः ।

त्येवं तत्त्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्व्वचनं निश्चितोक्तिः ।
अभेददर्शनोक्तयुक्तिश्चतुर्बाधात् तत्तच्छ्रुतिविरोधाच्च तत्त्वतो
वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विचन्द्रबुद्धिवदप्रा-
माणिकत्वे सकलमिदं जगदभिन्नमिति श्रवणमनगादिक्रमेण
सञ्जातमभवत् । साक्षात्कारस्य सर्व्वदानन्दधनस्वमेको न तु
त्वदतिरिक्तं किञ्चिदिति बोधः समुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति
भावः । एतेन तत्त्वमसीत्याद्युपनिषदर्थोऽपि सङ्गृह्येत इति
ज्ञेयं । योक्तेति सम्बन्धे ऽण् । युक्त्यन्तरग्रन्थान्तरात् सुधिया
बोद्धव्यं विस्तरभयादत्र न लिखितं ॥ १०८ ॥

वस्त्विति । किलेत्यागमे हे विष्णो मृकण्डतनूजः मार्कण्डेयः
वाह्यवत् बाह्ये त्रिजगति यथा वर्त्तते तथैव तवोदरे वर्त्तमानं
विश्वं जैलोक्यसम्बन्धिघटपटादिसर्व्वं वस्तु दृष्ट्वा विशेषणमिश्रं
एकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्वं वहिरन्तश्च
वर्त्तमानत्वाद् विविधं स्वात्मानं न विविक्षन् अनिश्चित्यन् वहि-
स्वरो योऽहमुदरं प्रविष्टः स कः, यस्य पूर्व्वमेवोदरे वर्त्तते स क
इति भवन्मायोपपृच्छितत्वाद्विशेषेणाजानन् स कतमो द्वयोरन्तर्ब-
हिरुद्योर्मध्ये क इति विवेकमशङ्कुवन् सन् निर्णयो । मायाबा-

स्वं विमिश्रमुभयं न विविच्य-
 स्मिर्य्यौ स कतमस्त्वमवेषि ॥ १०८ ॥
 ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां
 मूर्द्धि विश्वमथ पत्युरहीनां
 बालतां कलयतो जठरे वा
 सर्व्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

लको भवन्निश्वासेन सहोदरं प्रवेश्य तच्च लोकत्रयं प्रदर्श्य मार्क-
 ण्डेयस्य वक्त्राच्छनैर्विनिर्गतः स कतम इति त्वमेवावेषि जानीषे
 नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादेव ज्ञेयमित्यलं । बा-
 लमुकुन्दरूपोऽपि त्वमेवासीति भावः । यदा यस्य तवोदरे वाङ्मं
 सर्व्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्थेन स्नेनैव विमिश्रमुभयं स्वम-
 जानन् सन् निर्य्यौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये को वा वि-
 श्रिष्टस्त्ववावतार इति त्वमेव जानीषे नान्यः कश्चित् त्वां जानाति
 स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति व्याख्येयं । कतम इत्यत्र बहूनां जा-
 तिपरिप्रश्ने उत्तमच् (पा० ५।३।८३) ॥ १०८ ॥

ब्रह्मण इति । स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्म-
 स्वरूपस्य तव शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक्
 अस्तु वर्त्ततां । सृष्टेः प्रागमूर्त्तेर्ब्रह्मणि विश्वं लीयत इति पुरा-
 णोक्तेः । तथा च तन्मायास्ततायां विश्वं वर्त्तते । अथ सृष्ट्या-
 नन्तरं सृष्टं विश्वं तदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्द्धि वर्त्ततां ।
 प्रसूये च संहारार्थं बालतां मायाशिशुत्वं कलयतोऽङ्गीकुर्व्वतः

धर्मबीजसलिला सरिदङ्गा-
 वर्धमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।
 कामदैवतमपि प्रसवस्ते
 ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ १११ ॥
 लीलयाऽपि तव नाम जना ये
 गृह्णते नरकनाशकरस्य ।

तत्रैव जठरे चास्तु समस्तमास्तामित्येवं सर्वथा सर्वप्रकारेण त्वं
 जगतामवलम्बोऽसि । वा समुच्चयार्थः । एतेन सृष्टिस्थितिलय-
 कर्त्ता त्वमेवेति सूचितं । अस्तीत्यपि कश्चित् पाठः ॥ ११० ॥

धर्मेति । हे विष्णो धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोह-
 कारणं सलिलं यस्याः सा सरिद् गङ्गा तव अङ्गौ चरणे
 स्फुरति शोभते । तथा अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादि-
 कारणं श्रीस्त्वोरसि स्फुरति । तथा कामरूपदैवतं कामरूपस्तू-
 तीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्णरूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्र-
 त्वादधीन एवेत्यर्थः । तथा मुक्तिदं चतुर्थपुरुषार्थभूतमोक्षदान-
 समर्थं ब्रह्म परमात्मरूपेणैव त्वमसि चतुर्विधपुरुषार्थहेतुतया
 धर्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैवोचितेति भावः ॥ १११ ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैः भगवन्नामसङ्कीर्तनमाहात्म्यं
 वर्णयति । लीलयेति । हे विष्णो ये जना नरकस्य भौमासुरस्य
 नाशकरस्य, अथ च पुण्यश्लोकत्वान्निरयनाशकारिणस्तव नाम
 राम विष्णो इत्यादिसङ्गां सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गात्कारक-

तेभ्य एव नरकैरुचिता भी-
 स्ते तु विभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ ११२ ॥
 मृत्युहेतुषु न वञ्चनिपाताद्
 भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

पया स्त्रीलया विलासमात्रेणापि शृङ्गते उच्चारयन्ति तेभ्य एव
 त्वन्नामयाहिभ्य एव सकाशात् पातकियातनाख्यानभूतैर्महारौ-
 रवादिनरकैर्भीस्तत्कर्तृका तदधिकरणा वा भीतिरुचिता योग्या
 तेभ्य एव तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारि-
 भवन्नामयाहिणः स्त्रीलपापा नराः पुनः नरकेभ्यः सकाशात्
 कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु अपि तु न कथञ्चित् । तदुक्तं
 श्रीभागवते ।

साङ्केत्यं पारिहास्यञ्च स्त्रीभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामगह्वणमशेषाघहरं विदुः ॥ इति ।

स्त्रीलयाऽपीत्यपिशब्देन ये बुद्धिपूर्वं भवन्नामजपमेव कु-
 र्वन्ति तेभ्यो नरका विभ्यन्तीति किमु वक्तव्यमिति सूचितं ।
 नरकैर्भीरिति कर्तृकर्षणोः कृतोति (पा० २।१।६५) षष्ठी
 प्राप्तावपि भीरिति सग्यदादित्वात् क्तिपि । स्थधिकारविहित-
 त्वात् स्त्रीप्रत्ययत्वे कर्तृकरणयोरिति (पा० २।१।६८) कर्त्तरि
 द्वतीया ॥ ११२ ॥

मृत्युहेतुष्विति । हे विष्णो त्वयि विषये भक्तो जनोऽनेकेषु
 मृत्युहेतुषु मध्ये वञ्चनिपातामृत्युकारणात् सकाशाद्भीतिं ना-

यत् तदोच्चरति वैष्णवकण्ठा-
 निष्पद्यत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥
 सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे
 मन्दिरोदर इवावकिरा ये ।

हेति भयं प्राप्तं योग्यो न भवति । यद्यस्मात् कारणात् तदा
 वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठान्निष्पद्यत्नं निरन्तरं हरि-
 स्मरणाभ्यासबलेन तस्मिन् काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव
 श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्र-
 निपातान्तरणे सञ्जातेऽपि तस्मिन् समये उक्तरीत्या नामोच्चा-
 रणसङ्गावात् तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं
 वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मध्ये अन्यापेक्षया दाह-
 णात् मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशादैष्णवो भयं नार्हति,
 अन्येभ्यो नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैष्ण-
 वकण्ठान्निष्पद्यत्नमपि तव नाम द्राक् निर्गच्छति । व्याघ्राद्यने-
 केषु मृत्युषु हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यं । उच्च-
 रति सकर्षकत्वाभावात् तद्विभावः ॥ ११३ ॥

स्मरणमाहात्म्यमाह । सर्वथापीति । हे विष्णो सर्वथा
 मनोवाक्कायनियमाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे
 ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्षरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविष्यं
 संसारिणां चेतसि मनसि ये अज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागा-
 दिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुस्यतिर्धानं तस्मा

उद्भवन्ति भविष्येति तेषां
 शोधनीभवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥
 अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे
 रामनाम तव धाम गुणानां ।

धारा परम्परैव शोधनी चालनहेतुर्नान्यः कश्चित् । कस्मि-
 न्निव । मन्दिरोदरे गृहमध्य इव यथा पुनः पुनर्मार्जनेन विर-
 जस्ते क्रियमाणे गृहमध्ये ये हणरजःपुञ्जाः नवा नवा उद्भव-
 न्ति तेषां शोधनी समार्जनी भवति तथेत्यर्थः । भवदनुस्मृति-
 रेव चित्तशुद्धिषम्यादनद्वारा नैष्कर्म्यसम्यादनेन मोक्षहेतुरिति
 भावः । भुवीति पाठे चेतस्येव भुवि स्थाने इत्यर्थः । समार्जनी
 शोधनी स्यात् । सङ्करोऽवकरस्तथेत्यमरः ॥ ११४ ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह । अ-
 स्मदिति । अत्रैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषे अस्म-
 दादीनामज्ञानामविषये बुध्यगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु
 मध्ये रामेति नाम गुणानां धाम स्थानं । यदा हे राम तव
 नाम गुणानां स्थानं । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एव तस्मिन्निर्णयमि-
 त्याशङ्क्य अर्थापत्तिं प्रमाणयति । अन्यथा तु पुनर्यद्येवं न
 स्यात् तर्हि ननु अनुस्मृतयेऽपि नामदम्पदाश्रयिष्वलभद्ररूप
 जन्मत्रयेऽपि भवतैव कस्माद्धेतोः आग्रहेण पौनःपुन्येन वा
 रामरामेत्येव नाम अन्वबन्धि अङ्गीकृतं । अनेकजन्मस्रोतस्य
 त्वयेव स्त्रीकारात् तवाप्येतत् प्रियतममिति ज्ञायते । तस्माद्वा-

अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मा-
 दन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥
 भक्तिभाजमनुगृह्य दृशा मां
 भास्करेण कुरु वीततमस्कं ।
 अर्पितेन मम नाथ न तापं
 लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥
 लङ्घयन्नक्षरद्वर्भवदाज्ञा-
 मस्मि ह्य विधिनिषेधमयीं यः ।

मनाम गुणगणस्थानमित्यर्थापत्तिः । तथा च श्रिवेनापि राम
 रामेति रामेतीत्यादि पार्वतीं प्रत्युक्तं ॥ ११५ ॥

भक्तीति । हे नाथ त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणया
 दृशा त्वयि भक्तिभाजं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा
 वीततमस्कं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपातनान् मम सकला-
 मप्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते । तथा
 मयि अर्पितेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्ररूपेण वामलोच-
 नेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनासि न दूरीकरोषि,
 अपि तु निराकुर्विति काकुः । चन्द्रेण च शीतलत्वात् तापघ्ना-
 न्तिः क्रियते । एवं क्षुब्धं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थी-
 कुर्विति भावः ॥ ११६ ॥

लङ्घयन्निति । हे स्वामिन् योऽहं, सन्ध्यावन्दनादि कुर्या-
 दिति विधिः, ब्राह्मणहननादि न कुर्यादिति निषेधः, तन्मयीं

दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव
 त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥
 विश्वरूप कृतविश्व कियत् ते
 वैभवाद्भूतमणौ हृदि कुर्वे ।

तद्रूपां भवदाज्ञां श्रुतिस्मतिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नति-
 क्रामन् यत् कर्त्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तन्न करोमि, यन्न कर्त्त-
 व्यमित्युपदिष्टं तत् करोम्येवेति त्वदाज्ञां लङ्घयन् अस्मिन् वर्त्ते ।
 हा कष्टं, अनुचितकारी सोऽहं महीयसा तपसा दुर्लभं त्वत्प्र-
 सादं इच्छुः प्रसीदेति गिरैव प्रार्थयमानः सन् अलज्जो निर्लज्जोऽस्मि ।
 यो हि एकदाऽपि प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथ-
 क्षित् स्वामिप्रसादं लभते । यस्तु कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति
 स दग्धोऽपि भवति वाङ्मात्रेण प्रसादमिच्छन्निर्लज्ज एव । अत
 एव दयालुस्त्वं प्रसीद प्रसीदेति भावः । त्वत्प्रसादं न लोकेति
 षष्ठीनिषेधः (पा० २।३।६८) ॥ ११७ ॥

विश्वेति । हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा कृतविश्व
 स्थावरजङ्गमकारिन् विष्णो, अहं ते तव वैभवाद्भूतं सामर्थ्याति-
 शयजन्यं तद्रूपं वा आश्चर्य्यं अणौ परमाणुरूपे हृदि मनसि
 कियत् किं परिमाणं कुर्वे, अपि तु आधारस्याल्पोयस्त्वादा-
 धेयस्य च महीयस्त्वात् सर्ववैभवाद्भूतमणौ हृदि धारयितुं न
 शक्नोमीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं महत् तथापि कियदल्पमेव
 धारयामीति वा युक्तमेतत् । यस्माद् दरिद्रोऽकिञ्चनो जनः

हेम नक्षति कियन्निजचोरे
काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥
इत्युदीर्य स हरिं प्रति सम्प्र-
ज्ञातवासिततमः समपादि ।

काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगत्य प्राप्य स्फुरदुरुसुवर्षगृहणाभिलाषो
ऽपि सन् शतधा शकलीभूते अत्यन्तजीर्णे निजचोरे स्वीये वस्त्रे
कियत् किं परिमाणं हेम नक्षति बध्नाति, अपि त्वल्पमेव ग्रन्थौ
बध्नाति असामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्षनाभिलाषे सत्यपि
सामर्थ्याभावात् कियन्मात्रं गुणवर्षना कृतेति भाव इति स्तुत्यु-
पसंहारः ॥ ११८ ॥

इतीति । स नलो हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेण उदीर्य प्रसादं
सम्प्रार्थ्य द्विविधसमाधिमध्ये सम्प्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र
वासिततमः अतितरां वासितमनाः तदेकतानः समपादि
जातः, अत एव भावनावस्त्रेण सम्प्रज्ञाते ध्यानबलेन विलोकिते
साक्षात्कृते विष्णोर्विषये प्रीतेः प्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि
कर्माणि आनन्दवाप्यगीतनृत्यादीनि चरितुं कर्तुं शीलं यस्य
सः । यदुक्तं भागवते ।

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
र्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन् विलज्जो विचरेदमङ्गः ॥ इति ।

भावनाबलविलोकितविष्णोः

प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः ॥ ११८ ॥

विप्रपाणिषु मृशं वसुवर्षो

पात्रसात्कृतपितृक्रतुकव्यः ।

एवं सम्प्रार्थ्य प्रतिमादिसाकारध्यानेन विष्णुं साक्षादक-
तेति भावः । विष्णुरिति पाठे भावनाबलेन विलोकितो विष्णु-
र्त्वेन सः, अत एव प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः । विष्णुप्रीत्यर्थं
भक्तियोग्यानुपहारादीनीत्यर्थः । ध्यानसमाधिर्द्विविधः सम्प्र-
ज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । श्लेथध्यातृभावयुक्तः साकारध्यानसमाधिः
सम्प्रज्ञातः । सम्मित्तंवेद्यभेदविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपर-
माणुलक्षणात्मसाक्षाज्यध्यानसमाधिरसम्प्रज्ञात इति योगशास्त्रं
॥ ११८ ॥

विप्रेति । एष नखः प्रकटः सन् झरणं भोजनगृहं प्रविवेश,
नखत्वं गृहप्रवेशिनो जातिः । किम्भूतः । विप्रपाणिषु मृशं नित्यदा-
नसम्बन्धिवसुगोभूतिस्त्रिहरिणादि वर्षत्येवंशीलः । तथा पात्रसा-
त्कृतं विद्यातपोव्रतयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीनं देयं कृतं पितृ-
क्रतुकव्यं नित्यश्राद्धरूपपितृव्यसम्बन्धि कव्यं येन । तथा श्रेय-
सा स्नानदेवपूजादिनित्यश्राद्धतत्कर्मानुष्ठानजन्तेन पुण्येन पुण्या-
दिना च हरिहरावभेदबुद्ध्या विष्णुशिवरूपनारायणं परिपूज्य
तस्मिंस्तदर्थेन तं परितोष्य भक्तिनयः सन् नमस्कारं कृत्वा
नित्यश्राद्धान्तर्गच्छार्पणं कृत्वा भोजनार्थं मृशं प्राविशदिति

श्रेयसा हरिचरौ प्रतिपूज्य
प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥
माध्यन्दिनादनविधेर्वसुधासुधांशु-
रास्त्रादितामृतमयौदनमोदमानः ।

भावः । हृद्यकव्ये दैवपैत्रे इत्यमरः । पाचसाद्देये चाचेति (पा०
५।४।५५) सतिः ॥ १२० ॥

माध्यन्दिनादिति । स वसुधासुधांशुर्भूचन्द्रो नलो मा-
ध्यन्दिनान् मध्यन्दिने विधेयाद् विधेरनु पश्चात् पञ्चमहाय-
ज्ञनिर्वपणानन्तरं आस्त्रादितः अमृतमयशाकसूपादिव्यञ्जना-
दिना अमृतरूप औदनस्तेन शालितण्डुलप्रभवौदनेन कृत्वा
मोदमानः, आस्त्रादितो अमृतमय औदनो येन, अत एव
मोदमानो हृद्यमाणो हृद्यतमः, एवम्भूतः सन् प्राचं यत्र भैरवा
सह परिहासविलासं कृतवांसं पूर्वं । अथ च वास्तुशास्त्रे
शयनस्थानं प्राच्यं कर्त्तव्यमित्युक्तत्वात्मुख्यराजप्रासादात् पूर्व-
दिक्स्थं सचित्रं चित्रलेख्ययुक्तमद्भुतरूपं वा । तथा अत्युच्चत्वात्
शोभाशाम्याच्च अविदूरितो निकटीकृतो वैजयन्तो महेश्वरा-
सादो येन तं वैजयन्तेन तुल्यं वेश्माचलं प्रासादरूपं पर्यन्तं
निजरूपीभिः स्वीयकायकान्तिभिरलङ्घ्यकार । भोजनं कृत्वा
तं प्रासादमारूढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयन् आस्त्रादिता-
मृतरूपेणोदनेन मोदमानः सुधापूर्णेदनेन मोदमानः सुधा-
पूर्णेऽद्भुतरूपं प्राच्यां वर्त्तमानत्वादुच्चसन्निहितवैजयन्तं प्राच्यां

प्राचं सचित्रमविदूरितवैजयन्तं
 वेश्माचलं निजरुचीभिरलङ्घ्यकार ॥ १२१ ॥
 भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा
 पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।

वर्त्तमानमचलमुदयाचलं निजकिरणैरलङ्करोति । अथ च
 चित्रमिति विरोधादाश्चर्यं । चन्द्रे हि मध्यन्दिने वर्त्तमानं
 मध्यन्दिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलङ्करोति न तु
 प्राच्यमचलं । अयं तु चन्द्रे मध्याह्नानन्तरमपि प्राच्यमचलमल-
 ङ्घ्यकारेत्याश्चर्यमित्यर्थः । विवस्वानिति पाठे पूर्ववदन्यत् । आ-
 स्त्रादितं सर्व्वेभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणोदनेन मोदमानः
 सूर्य्योऽप्येवभूतमुदयाचलं निजदीप्तिभिरलङ्करोति । अथ च
 सूर्य्योऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालङ्करोति न तु प्राच्य-
 मलङ्करोति । अयं तु सूर्य्यः प्राच्यमचलमलङ्कृतवानिति चित्र-
 मित्यर्थः । प्राचं ऋत्विगित्यादिना (पा० ३।१।५६) किंनि
 उगिदक्षामिति (पा० ७।१।७०) नुमि सुत्वं ॥ १२१ ॥

भीमेति । ततो जलप्रासादारोहणानन्तरं भीमात्मजाऽपि
 तस्मात्तं अध्यास । कीदृशी । कृता गौर्यादिदेवतानां भक्त्या
 षोडशोपचारपूजा यथा । तथा पत्यौ च भुक्तवति सति स्वय-
 मपि भुक्तवती । अनन्तरञ्च भूषणभरेण अलङ्कारवाङ्मयेन
 योऽतिभरो गौरवं तेन अलसमङ्गं यस्याः सा । भूषणवाङ्मयेन
 अतिभरा यथा वा भूषणभरमपि षोडशमर्थ्या अतिमृदी

तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्सुमध्य-
मध्यास्त भूषणभरातितरालसाङ्गो ॥ १२२ ॥
तामन्वगादशितविम्बविपाकचञ्चोः
स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य ।

तद्वशाद्वान्दगतिर्वा । कीदृशमङ्कं । अङ्कुरिता सम्यगुदिता तत्प-
रिरिप्सा भैम्यालिङ्गनवाञ्छा यस्य तादृशो मध्या मध्यदेशो
यस्य । उक्तविशेषणविशिष्टा सती नलाज्ञया तदङ्कं समुपावि-
शदिति भावः । अपि समुच्चयार्थः । पत्न्यौ भुक्तवतीति पतिव्र-
ताजातिः । परिशुद्धमध्यमिति पाठान्तरं चिन्त्यं । अङ्कं अधि-
शीङ्ख्यासामिति (पा० १४४६) कर्म्मलं ॥ १२२ ॥

तामिति । काऽप्यनिर्दिष्टनामा अतिसुन्दरी बाला सखी तां
भैमीं अनुलक्षित्य पश्चात् अगात् जगाम । कीदृशी । कीरस्य
शुकस्यैकं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उल्लेखते ।
शुकस्य आत्मनो वा सुवर्णादिघटितत्वात् पञ्जरस्यैव वा मूर्त्तिं
सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति सम्बन्धः ।
किम्भूतस्य कीरस्य । अशितस्य भक्षितस्य पक्षस्य विम्बीफलस्य वि-
पाकः परिणामस्तद्रूपा चक्षुर्यस्य अतिप्रियभुक्तपक्षविम्बीफलमेव
तदीयचञ्चाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्त-
चञ्चेरित्यर्थः । तथा स्पष्टं सर्वथापि शलाटु अपरिपक्वं यत्-
किञ्चित् फलं भुक्तविम्बीफलमेव वा तस्य परिणतिः अतिनी-
लता तस्या उचिता तद्योग्यास्तत्तुल्या अतिनीलाः कदाः

कीरस्य काऽपि करवारिरुचे वहन्ती
 सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १२३ ॥
 कूजायुजा वज्रलपक्षश्रितिभिन्निसोम्ना
 स्पष्टं कुङ्कपदपदार्थमिथोऽन्वयेन ।

पक्षा यस्य । अपक्वानि श्यामानि भक्षितानि यानि फला-
 न्तराणि विम्बीफलान्येव वा यदीयच्छ्रदाकारेण परिणता-
 नीति यावत् । तादृशस्य अतिहरितपक्षस्य रक्तचञ्चुलं नील-
 पक्षलञ्च जातिः । पाठितशुकादिपञ्जरादिधारिण्याः सख्या
 अपि नायिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक-
 सारिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृत्यादिवीक्षणेन च
 क्रीडनं राज्ञामपि जातिः । आमे फले शलाटु स्यादित्य-
 मरः ॥ १२३ ॥

कूजेति । एका सखी पिकेन कोकिलेन सह उपलक्षिता वा तां
 भैमीं अश्ववर्त्तत अनुलक्षीकृत्य जगाम । किम्भूतेन पिकेन । कूजया
 मधुराव्यक्तेन शब्देन सह आत्मानं युनक्तितीति युजा युक्तेन
 कुङ्कशब्दं कुर्वतेत्यर्थः । तथा वज्रलो भूयान् पक्षाणां श्रितिमा
 कृष्णत्वं तस्मिन् शीघ्रा अवधिभूतेन अत एव विशेषेण कुङ्करिति
 पदस्य तथा तदर्थस्य तत्पदवाच्यस्य अमावास्यारूपस्य च मिथो
 अन्योन्यसम्बन्धो यच्च तादृशेनैव स्पष्टमुत्प्रेक्षायां कुङ्कपदयोगि-
 तात् कृष्णतमलाच्च अमावास्याविषये कुङ्कपदपदार्थयोस्तादा-
 त्म्यरूपेणेति यावत् । अमावास्याऽपि कृष्णपक्षसम्बन्धिनी मर्यादा

तिर्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्त्तिनैका
 तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥
 शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
 वीणा मृदुक्कणनकर्म्मणि याः प्रवीणाः ।
 आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता
 गन्धर्व्वराजतनुजा मनुजाधिराजं ॥ १२५ ॥
 तासामभासत कुरङ्गदृशा विपक्षो
 किञ्चित् पुरः कलितनिष्कलकाकलोका ।

भवति । अत एव कुरङ्गशब्दवाच्या च । तथा तिर्यक् तिरस्चीनं
 करधृतस्फटिकदण्डकः द्रुसदण्डः तत्र वर्त्तिना स्थितेन तथा
 मदाधिकेन मदान्मत्तेनेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

शिष्या इति । या भीमभुवो भैरवा वयस्याः सख्यः कला-
 विधिषु चतुःषष्टिकलाकर्म्मसु विषये भैरवा एव शिष्याः, तथा
 वीणाया मृदुक्कणनकर्म्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवीणास्ता
 गन्धर्व्वराजो विश्वावसुस्तस्य तनुजाः कन्याः तत्तुल्याः प्रासाद
 आसीनं एनं मनुजाधिराजं नलं उपवीणयितुं वीणयोपगातुं
 ययुः प्रापुः ॥ १२५ ॥

तासामिति । तासां कुरङ्गदृशा विश्वावसुकन्यानां विपक्षो
 वीणा अभसत शुशुभे । किम्भूता । किञ्चित् पुरः ईषत्पूर्व्वं
 प्रारम्भसमये कञ्चिता अङ्गीकृता निष्कला गन्धोरमन्त्रस्वरश्रुति-
 वर्णविशेषाभिव्यक्तिरहिता काकलो सूक्ष्ममधुरा अव्यक्तरागवि-

भैमीतथामधुरकण्डलतोपकण्डे

शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२६ ॥

सा यद्गुताखिलकलागुणभूमभूमी-

भैमीतुलाधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत् ।

शेषो यथा । अत एवोन्नेते । भैम्यास्तथा अनिर्वचनीयमधुर-
स्वरयुक्तायाः कण्डलताया उपकण्डे शब्दायितुं तस्याः पुर-
स्ताच्छब्दं कर्तुं प्रथमं प्रारम्भे अप्रतिभावतीव प्रतिभारहितेव
अष्टष्टेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्य पुरस्ताद्भाषितुं गातुं वा अष्टष्ट-
त्वादशब्दः सन् प्रथमं मन्दमेव भाषते गायति वेति सङ्गीत-
विज्ञाविदामियं जातिः । प्रथमं गायमानाः प्रारम्भे काकलीमा
रचयन्तीति काकल्यादिसङ्गीतशास्त्रादेव गन्तव्यं । काकलीकेति
न द्युतसेति कप् (पा० ५।४।१५२) शब्दायितुं शब्दवैरेति
(पा० ३।१।१७) क्यङ् ॥ १२६ ॥

येति । सा विपक्षीष्टतानामखिलानां गीतनृत्यादिचतुः-
षष्टिकलानां सौन्दर्यादिगुणानाञ्च भूम्नो बाहुल्यस्य भूमी स्था-
नभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वो-
क्तप्रकारेण तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः
षड्जादिभिः सङ्गता सम्बन्धा आसीत् । अथ च भैम्या सार्द्धं
साम्यप्राप्तये स्वरस्ताच्छब्दाभिसाधनं गताऽभूत् । अथैव विपक्षी तं
भैमीसाम्यस्ताच्छब्दाभिसाधकलक्षणमविनयमत्युक्तमावमानममेव
परिवादः लोकमुखे स्फुटं दोषं प्राक् पूर्वं एतत् प्राप्य । अथ

तं प्रागसावधिनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनाऽपि विदिता परिवादिनीति ॥ १२७ ॥
नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
साऽभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।

च परिवादं वीणावादनसाधनं तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुना-
ऽप्यद्य यावदपि लोके परिवादिनीति विदिता ख्याता परि-
वादयोगात् परिवादिनीत्यद्यापि गीयत इत्यर्थः । अथ च
वीणावादनसाधनयुक्ता । यदा सप्ततन्वीयुक्ता वीणा परिवा-
दिनी । भीतो भयानि पश्यतीति न्यायेन पूर्वमपि लोके दृष्टतां
प्राप्ता पुनरपि उत्तमस्य पुरस्तात् प्रागल्भ्ये दोषान्तरं शङ्क-
मानेव अप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया योज्यं । परि-
वादः कलङ्के स्वादीणावादनवस्तुनीति विश्वः ॥ १२७ ॥

नादमिति । अविनिष्टतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्तस्य
नलस्य अभ्यासभाक् समीपवर्तिनी सा तन्वी वीणावाद्यरूपा
निषादस्वरेण मधुरं अयं नादं उज्जगार उद्गीर्णवती । किञ्चूता ।
कृतः सञ्जुतीनां द्वाविंशतिश्रुतिद्युतानां षड्जादीनां मूर्ध्नि नाद-
प्रान्ते कस्यः कम्पितस्वरो यथा, कृतः सह श्रुतिभिर्यथा तथा
मूर्ध्नि वीणाया एव उपरितनभागे कम्पितः स्वरो यथा,
वीणोर्ध्वं समयाकुलं संयोगाद्धिं निषादस्वरो जायते तादृशी
वा । कृतः सञ्जुतीनां द्वाविंशतिविद्वां सञ्जीतशास्त्रविद्वां मूर्ध्नि
कस्यो यथा वा । तथा विविचं करचापलं मानारूपं आरो-

साम्बेरमीव हृतसंश्रुतिमूर्ध्वकम्पा
 वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ १२८ ॥
 आलस्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां
 तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालं ।

हावरोहादिक्रमेण अङ्गुलिप्रान्तस्पर्शवशेन वादकपाणिषाञ्चल्यं
 तल्लक्षणमेवानेकस्त्वानावस्थानलक्षणं आ सामस्येन भजन्ती निषा-
 दप्रधानं ललितादिमङ्गलगीतं प्रकटीचकारेत्यर्थः । केव । साम्बे-
 रमी हस्तिनीव । साऽपि अवनिभृत् पर्वतः कुलं वंश उत्पत्ति-
 स्थानं यस्य तादृशपर्वतभवस्य हस्तिश्रेष्ठस्य राजसम्बन्धिना वा
 हस्तिनः समीपवर्तिनी सकामा । तथा जातिस्त्रभावात् हृतः
 संश्रुतिशिरःकम्पः सशब्दशिरःकम्पो यथा । तथा नानाप्रकारं
 शुण्डदण्डताण्डवं भजमाना सती ततं निषादस्य गजो वदति
 इति शास्त्रप्रामाण्यान्निषादस्वरेण मञ्जुलं नादं उद्गिरन्ती ।
 चापलभाग्भवन्तीत्यपि पाठः । साम्बेरमीति साम्बकर्णयोरि-
 त्यधि (पा० ३।२।१३) हलदन्तादित्यलुकि (पा० ६।३।६)
 जातिवाचित्वात् छीष् ॥ १२८ ॥

आलस्येति । ब्रह्मणा वल्लकीनां वीणानां अखिलं अन्तरं
 सारं श्रेष्ठभागं आलस्य तस्या भैम्याः कण्ठनालं यीवादण्डः
 किमु न असर्जि न सृष्टं, अपि तु तमेव सारमाहृत्य तदीयं
 कण्ठनालं सृष्टं । यतो मृदुस्वरं सकलवीणासारनिर्घातत्वादेव
 भैमीकण्डस्य मधुरतमत्वं जातमित्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
 ह्रीणा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ॥ १२८ ॥
 तदस्मिन्निश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा
 वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धं ।

इतमारतयैव अन्तरं वीणादण्डमध्यगतं तरलभावं लक्षणया
 मन्दश्चन्द्रत्वमवाप्य ह्रीणा किमु लञ्जितेव । वीणालयेषु स्वरवि-
 श्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये कोणं वा लोलाधनुःसदृश-
 कारं वीणावादनसाधनं सत् नामुचत् । गृहीतसारोऽन्योऽपि
 निःसारतया अगम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य ह्रीणः सन् आलयेषु
 गृहेषु कोणं कुक्ष्यभागद्वयसंयोगस्थानं न मुञ्चति । पुष्कलच्छि-
 द्रस्य वीणादण्डस्वरोऽतिगम्भीरः प्रशस्ततरो भवति मधुरतरं
 वीणा कणति सेति भावः । वीणास्वरापेक्षया भैमीस्वरस्या-
 धिक्यमेतेन सूचितं । वीणादण्डस्य सच्छिद्रत्वेन निःसारलो-
 प्येता । वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य चेति विश्वः
 ॥ १२८ ॥

तदिति । अथ काकल्यङ्गिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां
 वीणाः तयोर्द्वयत्योः श्रुतीनां कर्षाणां मधूनि श्रुततत्त्वानि
 भैमीनलप्रियस्तुतिकारिणीनां चाटुगाथाः स्लोकान् तथा तेन प्र-
 कारेण अतिस्फुटो वर्णबन्धः तन्त्रीविनिबद्धाचरविन्यासो यस्मिं-
 सद्यथा तथा जगुः । यथा येन प्रकारेण वसुमत्यां भूमौ रतिरू-
 पाया भैम्या गृह्यकः पञ्चरवङ्गः कीरः शुको मुदं किरन् ओह-

इत्थं यथा वस्तुमतोरतिगृह्यकस्ताः
 कीरः किरणमुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ १३० ॥
 अस्माकमुक्तिभिरवेध्यथ एव बुद्धे-
 र्गाधं यवामतिमती सुमहे तथापि ।
 ज्ञानं हि वागवसरावचनाङ्गवद्वा-
 मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ १३१ ॥

एषां हर्षमुत्पादयन् विश्वाः सर्वाः तत्तद्दर्शमात्रादिमहिता गाथाः
 इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या उदीरयति स्म । तिर्यग्गोनिः शुक्रोऽपि
 यथा अवणमात्रेण सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा
 तन्म्रीषु स्फुटतराक्षरबन्धान् भैमीगलस्तावकस्त्रोकान् वीणाः
 स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः । एतेन गन्धर्व्वराजकन्यानां वीणा-
 प्रावीण्यं शुक्रस्यापि प्रज्ञातिशयः सूचितः । गृह्यकस्ताः पश्चिम्-
 गाच्छेकास्ते गुह्यकास्तु ते, इत्यमरः ॥ १३० ॥

इत्यमिति यदुक्तं तदेवाह । अस्माकमिति । यद्यपि अति-
 श्रयिता मतिः प्रज्ञा ययोस्त्वौ युवां अस्माकमुक्तिभिर्गाथारूपा-
 भिरेव अस्मादायचनाभिः अस्माकं बुद्धेर्गाधं उक्तानार्थत्वं अवे-
 द्यथ एव ज्ञास्यथ एव, तथापि वयं युवां सुमहे सुम एव ।
 हि यस्मात् भवद्वा वागवसरे स्तावकादिवचनावसरे सत्यपि
 अवचनात् अभावणाद्धेतोरेतावत् अत्युक्तार्थेऽत्यल्पमपि अ-
 स्मादीयं ज्ञानं नावधारितमेव न स्यात् अज्ञातमेव न स्तावकास्तु
 इत्यर्थः । तस्मात् सुम एव । वर्णनाद्यां क्रियमाणाद्यां अक्षमस्य-

भृष्टज्ञवाङ्मूवि राजश्रिखामणेः सा
त्वच्चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयं ।

ज्ञानो वज्रज्ञान इति वा ज्ञातुरये प्रसिद्धो भवति तस्मादर्ण-
याम इति भावः । इत्येवं वोणानिवद्गन्धर्वपुत्रीवचनं श्रुक्ते
अन्ववददित्यर्थः । एवमुत्तरचापि ज्ञेयं । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः
स्वमौद्धृत्यं परिहृतं ॥ १३१ ॥

भृष्टदिति । सा भृष्टज्ञवा हिमाचलसुता पार्वती भोगै-
र्वासुक्तादिमर्पशरीरैः सुभगस्य भूषितस्य राजा चन्द्रः श्रिखा-
मणिर्यस्य चन्द्रमौलेः अङ्गभुवि उत्सङ्गदेशे, वर्त्तत इति शेषः,
प्रियतमत्वात् । त्वच्च त्वमपि भीमपुत्रीचन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य
राज्ञां मुकुटमणेः श्रेष्ठतमस्यास्य मलस्य उत्सङ्गदेशे वर्त्तसे,
इत्ययं क्रमः समः । परिपाटी उचिता । पार्वत्या महेशस्य च
तत्र मलस्य च राजन्यायाः राजश्रेष्ठस्य च अन्योन्यसम्बन्धः समु-
चित एवेत्यर्थः । अथ च समस्तुत्यः । यथा तयोः सम्बन्धः तथा
युवयोरपीत्यर्थः । अथ वाऽयं शब्दश्लेषरूपः सम्बन्धस्तुत्यः । एवं
यद्यपि क्रमः समस्तथापि स पुनर्भेदो विसदृशत्वं यत् नाक-
पालशेष्ठस्य कलनांशत्वेन एव भवन् तथा कलितस्य ख्यातस्य
राजत्वादिर्ज्ञांशत्वेन प्रसिद्धस्य भर्तुर्नलस्य सम्बन्धिनी अचाप्य-
स्मिन्नपि जन्मनि भवती सती पतिव्रता । अपि शब्दात् केवल-
मत्रैव किन्तु जन्मान्तरेऽपि त्वं सत्येव । अन्यथाऽचापि सतीत्वानुप-
पत्तेः । पार्वती तु ब्रह्मकपालस्य कलनया करे भारवाया

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तुः-

रत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ १३२ ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि चातनोति ।

कलितो विदितो न भवति अकपालकलकलनाकलितस्या-
दृशोऽपि न भवति । कपालित्वेन ख्यातस्य भर्तुर्महेशस्य सम्ब-
न्धिनी पूर्वजन्मनि दत्तापत्यत्वे एव सती न तु हिमवदपत्य-
त्वेऽपीति महदैषम्यं । हरस्य नखस्य चोक्तसकलश्लेषसाम्यत्वेऽपि पा-
र्व्वत्यास्य किञ्चिदेव शब्दश्लेषसाम्यं न तु सर्व्व उक्तरीत्या तवा-
धिकलादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्व्वत्या सतीत्वोक्तेर्निन्दा ना-
शङ्कनीया भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्व्वत्या नामपरल-
मात्रव्यावर्त्तकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्य्यवसानाभावात् ॥ १३२ ॥

एषेति । एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति
स्फुरति । अपि तु न कस्यापि यतो यस्या एतस्या द्युतिः काय-
कान्तिः रतिं कामप्रियां सूते । अथ च अनुरागं प्रसूते अर्थात्
त्वयि अङ्गजत्वात् कान्तिः पुत्री । रतिश्च तत्पुत्री सा यस्याश्च श्रीः
सेयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यान् कस्यापीत्यर्थः । अथ
वा त्वय्यपि विषये त्रैयक्ष्णेण हरसम्बन्धिना वीक्षणेन दृढोद्यमेनैव
खिखीकृतः न्यूनीकृतः निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽमरत्वरूप
आयुषोऽध्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य संग्रहं
रूपसादृश्यात् किमयं काम इति सन्देहः को वा तनोति अपि

त्रैय्यत्नवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-
सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ १३३ ॥
एतां धरामिव सरिक्खविहारिहारा-
मुक्तासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

तु न कोऽपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वात् सन्देहनिवृत्ति-
रित्यर्थः । आ इत्यासुर्ये । यस्य तव अङ्गजा कान्तिर्यतो रतिं
हृते ततो रतिः सा तवापि न स्त्री । सा कामस्य स्त्री । तस्मात्
त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थ इति नलं प्रति तद-
चनं शुक्रेन अश्ववादीदिति वा । रतिकामाभ्यामपि युवामति-
तमां सुन्दराविति भावः । त्रैय्येति सम्बन्धे अणि, नखाभ्या-
मिति (पा० ७।३।३) वृद्धिनिषेधे पूर्वमैजागमः ॥ १३३ ॥

एतामिति । हे नल त्वं विभासि । किम्भूतः । एतां भैमीं विभ्रतू
अङ्गे धारयन् । किम्भूतां । सरितां नदीनां छविं कान्तिं हरन्ति
तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्यास्तां । तथा वेद्यां
अन्तः अन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तददतिकृशा श्रीः शोभा यस्याः,
अन्तर्मध्ये वेदिवदतिकृशा श्रीर्यस्या वा । तथा जनमनसां प्रियः
आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यास्तां । किम्भूतस्त्वं ।
अस्या भैम्या आननं तल्लक्षणचन्द्रस्तस्य भासा काम्या उल्ला-
सितः हर्षं प्रापितः । क इव । चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पयसां
राशिः समुद्र इव । कामिव । धरां भूमिव । यथा पृथ्वीं अङ्गे
धारयन् समुद्रः शोभते । किम्भूतां धरां । सरितो नद्या एव

विभ्रदिभासि पयसामिव राशिरन्त-
 र्वेदश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशां ॥ १३४ ॥
 दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं
 साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वो ।

कृत्वा काम्या हरिणो मनेष्वरा दाराः यस्यासां । तथा अन्त-
 र्वेद्यास्या या गङ्गायमुनामध्यमवा श्रीर्यस्यासां । तथा जन्म-
 मसां प्रिये मध्यदेशे विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आर्या-
 वर्त्तपरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यासां ।

इमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत् प्राङ्मनस्त्रसादयि ।

प्रत्यगेव प्रयामाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनुः । इदमाननं वष्टोषमासः ॥ १३४ ॥

दत्त इति । अचितानि सखीभिः कसूर्यादिविरचितानि
 यत्र निवेदनानि मकराद्याकारपत्रवक्त्रोत्प्लितानि यस्यां सा
 पत्रवक्त्रोत्प्लिता, तथा अक्षिभ्यां सह वर्त्तमानः साक्षः असाक्षः
 साक्षः कृतः सनेकतां प्रापितः साक्षीकृतः स चासद्विन्दुश्च स एव
 वदनं यस्याः सा चक्षुःअधिकवदना इयं तन्वो लज्जाङ्गी भैमो मद-
 नाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामे नितरामुपसतीत्यर्थः ।
 अथ च काममय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवक्त्रोत्प्लितस्य का-
 मेन जीयस इत्यर्थः । यच्च काचकाम्या भर्त्सितो जितो मत्स्य-
 केतुः कामो येन तस्य तव अथ भैम्ना विषये भुक्तिरवैतच्छ-
 वीरोपभोगः एतन्मय उदरभागे स्थितस्य वर्त्तमावस्य दुर्बल-

मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेत-

क्षितिर्यदत्र तव भस्मितमत्युक्तोः ॥ १३५ ॥

तमत्वस्य कार्शस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, सम्भावना
वा । अतिसुन्दरस्य तवैतच्छरीरभोगेऽतिक्रान्तदुदररामणी-
यकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च मध्यदेशवर्त्तिनोऽतिकार्षस्य
फलं एतदेव यदतिसुन्दरस्य तवैव भुक्तिर्नामेत्यर्थः । का-
मेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च साक्षाद्द्रष्टव्यत्वात् साक्षित्वं
युक्तं । अथ च कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षी-
कृता इन्दुवदनाः स्वस्य उपयाताः । अपि हि कामेन नलो
भैमीवशीकृत इति जानन्ति एवं सत्यपि क्रूरात्मादिना तर्जितः
कामो येन तस्य तव अन्यस्मिन् भैमीविषये वा विवादविषयो-
पभोगो लब्धजयं कामं क्रूरात्मा सन्नर्ज्यं तदीयमन्यं भैमीरूपं
वा विषयं त्वं भुङ्क्ष्व । एतदुदरमध्यवर्त्तिनो कार्षस्य फलं किं
रामणीयकातिशयात् परित्यक्तुमशक्तः सन् अन्यदीयमपि विषयं
बलादन्यायेनैव भुङ्क्ष्व इत्यर्थः । अथ च मध्यस्थानां सम्भानां
दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजयनि-
र्वहणाशक्तत्वस्य वा फलं परिपाकं किमियमिति सम्भावना, च-
त्रापि विवादपदे साक्षिवादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरं एकस्मै
जयपत्रं दीयते । तत्र निर्णये कृतेऽपि मध्यस्थासु दुर्बला भवन्ति
तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं
विवादं पदं चेत्वादिकं बलाद्भुङ्क्ष्व, कथमन्यथा श्लाघिकजयः-

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज-
 धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।
 अस्यां महोदयमक्षयुग्मि मीनकेतोः
 के तोरणं तरुणि न ब्रुवते भ्रुवौ ते ॥ १३६ ॥

पत्रवस्त्रं निर्भक्ष्य अमोन्मदीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । साक्षी-
 छतेति तेन सहेति तुल्ययोग इति (पा० २।५।३८) वज्रग्रीहिः ।
 वज्रग्रीहौ सक्थ्यक्षोरिति (पा० ५।४।११३) वचिचिः । पत्रे
 साक्षाद्गृहीतीति (पा० ५।२।८१) इमौ चिः ॥ १३५ ॥

चेत इति । ननु भैमी भवती चेतोभवस्य राजधानी । कीदृ-
 शी । कुचपत्रेषु राजानः श्रेष्ठाः पत्रवस्य इत्यर्थः, तेषु धानीयः
 स्थापनीयः । यदा कुचपत्रमेव राजधानी यो राजधानी-
 सम्बन्धीकेतुर्ध्वजसिद्धभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां स राज्ञो मु-
 ख्यावस्थानमगर्थां राजधान्यां साभिज्ञानचिह्नरूपः पताका-
 दिध्वजो भवति । तथा च केतुभूतस्य मकरस्य तत्कुचयोर्वर्त्त-
 मानत्वात् त्वं कामराजस्य राजधानी साक्षात्प्रदत्तनगरी । मह-
 न्मल्लय्येव वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरुढयौवने भैमि
 को जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य सम्बन्धिर्न महोदयरूपं महं
 छत्सवं महान् अभ्युदयो यस्मिंस्तादृशं वा उत्सवं स्पृशन्त्यां स्तस्मा-
 दमिकामोत्सववर्त्यां अस्मां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव भ्रुवौ
 तोरणं न ब्रुवते । अपि तु सर्वेऽपि जनास्त्वद् भ्रूयुर्गं कामाभ्यु-
 दयोत्थितवर्जितव्रिषं वंशदयनिबद्धं आम्नादिमाङ्गलिकसुना-

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां
 कामः अमं न कथमृच्छन् तामगच्छन् ।
 क्वायेव वामथ गतागतमाचरिष्णो-
 स्तस्याध्यजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥ १३७ ॥

सप्तवर्षं तोरणमेव वदन्ति । कामस्तदेकाग्रयः सन् सर्वो-
 त्कर्षेण वर्त्तत इति भावः । पञ्चराजीत्यपि पाठः स्पष्टार्थः रा-
 जेति पाठो मुख्यः । राजाहः इत्यादिना (पा० ५।४।८९) स-
 मासान्तष्टु ॥ १३६ ॥

अस्या इति । हे नल अस्या भैर्याः सकाशात् भवन्तं अ-
 निशं गच्छन्, तथा भवतः सकाशात् एनां भैमीं अनिशं गच्छन्
 प्राप्तुवन् यातायातं कुर्वन् कामः कथं नाम अमं गच्छन्तु ग-
 च्छन्तु अपि तु अमं न गच्छत्येव । सदा यातायातं कुर्वन्
 अमं गच्छतीति युक्तमेव । अथ वा यस्मात् वां युवयोः क्वाया
 कायकान्तिरेव उक्तरीत्या गतागतमाचरिष्णोस्तस्य मकरध्व-
 जस्य अध्वनि जातं अमं हरति श्रमहरा एवम्भूता भवतीति
 शेषः । दृश्यमानभवच्छोभावश्चादेव यातायातश्रमं न वेत्ती-
 त्यर्थः । अथ च दृष्टव्यं चादिनिर्मितच्छायाभागे गतागते
 कुर्वन्तः पुरुषस्य अमं हरत्येव । भैर्यास्तस्येव कामस्तव च
 भैर्यामेव नान्यचेत्येवं परस्परानुरागः कुचापि नास्तीति
 भावः ॥ १३७ ॥

स्वेदाश्रवप्रणयिनी तव रोमराजी
 रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।
 आभासितेन नरनाथ मधूत्यसान्द्र-
 मग्नसमेषुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १४८ ॥

स्वेदेति । हे नरनाथ स्वेदो घर्षजलं तस्मिन् तेन वा आ-
 श्रवः स्नानं तत्र प्रणयिनी प्रीतिमती सात्त्विकसञ्ज्ञातस्वेदपूर-
 व्याप्ता तव रोमराजिः रत्यै सुरतार्थं जागरितस्य उदुङ्मुख
 व्रतानि उद्गतरोमाञ्चनिचयान् यदाचरति उन्मिद्रा भवतीति
 भावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चेन वा त्वं मधुनः पुष्परसस्योत्था-
 मेनोदयेन सान्द्रः पुष्परसपूरेण निरन्तरं व्याप्तत्वाच्छरीरा-
 न्तःप्रविष्टाः असमेषाः कामस्य पुष्परूपा शरास्तेषां केसरेः
 पिच्छप्रायेर्दन्तुरं उच्चावचीकृतं अङ्गं यस्य एवम्भूतस्य स्वेदरो-
 माञ्चो युक्तत्वात् प्रत्यङ्गमन्तर्मध्ये समधुकामवाणमम्बुवहिर-
 वस्थितो यत्र तत्र रागव्याप्ताङ्ग इवाभासि भैमीयोगात् सस्वे-
 दरोमाञ्चो रिरंसुः कामशास्त्रयोजितः सुतरां शोभसे इत्य-
 र्थः । अथ च रोमराजिर्दूतीस्नानीया । तथा च तव दूती
 रोमराजिः कृततीर्थस्नाना रत्यै कामप्रियां त्वदधीनां कर्तुं
 यस्माज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विविष्टनि-
 मग्नकामवाचपिच्छसम्भूत इव शोभसे । अस्याऽपि तद्वर्णकृत-
 स्नाना रत्यर्थं कामेन सह स्वेदात् सकलां शान्तिं आगर्त्तं
 ॥ १४८ ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवनेयं
घर्माम्बुशीकरकरं वनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि वाणाः
स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरस्तत्तासं ॥ १३८ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तुमिमं प्रतीची
भानुश्च किं दयमजायत रक्तमेतत् ।

प्राप्तेति । हे नृप अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं
भैम्यपि घर्माम्बुशीकरकरं वनं स्वेदजलविन्दुमिश्रणं प्राप्ता ।
इयमपि तदीयस्पर्शवशात् सान्त्विकस्वेदयुक्ताऽभूदित्यर्थः । न
केवलं तमेव स्थितः, अपि तु इयमपीत्यपेक्षार्थः । अथ च देवतायाः
स्वेदो नास्ति इत्यन्तु देवताऽपि सस्वेदेति चित्रमित्यपि शब्दार्थः ।
अतश्च कुसुमान्येव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणादि-
रूपेण प्रसिद्धपराक्रमाः मोहनशोषणादिकाः कामवाणाः तथैव
तेनैव प्रकारेणायं स्वेदस्तस्य कामस्य सम्पत्तिरिति रचितं शर-
स्तत्तासं स्वीयवाणव्रणरुधिरं किमु । एतस्याः कामवाणविद्धत्वात्
स्वेदः । तज्जन्यव्रणरुधिरत्वं नैव सम्भावयितुं युक्तं यादृशो यश्च
स्तादृशो वञ्चिरिति न्यायेन पुष्पवाणानां धवलत्वात् तज्जन्यं
रुधिरमपि तादृगेव युक्तं इति स्वेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः ।
कुसुमाङ्गरागल्लगनाद्वा रक्तत्वात् स्वेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तं ।
इयमपि कामवाणविद्धा रिरंसुरस्तीति भावः ॥ १३८ ॥

रागमिति । प्रतीची दिक् भानुश्च एतदयं युवयोः तं सान्त्व-

तद्वीक्ष्य वां किमिव केलिसरित्सरोजैः

कामेषुतोचितमुखत्वमधीयमानं ॥ १४० ॥

कखेदरोमाञ्चसूचितं रमं प्रत्यक्षदृष्टमिव अनुरागं प्रतीत्य किं
 ज्ञात्वैव रक्तं अजायत लोहितवर्णमभूत्, भैमीनल्लाविदानो रि-
 रंख अपि दिवामैथुननिषेधभिया साशङ्कौ वर्त्तते । तस्माद्रात्रिं
 करिष्यामीति सूर्यमस्तं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णाऽभूत् ।
 इदानीं मयाऽप्यस्त्वं गन्तुं युक्तमितीव सूर्योऽपि रक्तवर्णाऽभू-
 दित्यर्थः । अथ च सरागौ युवां दृष्ट्वा तद्वयमपि सरागमभूत् ।
 अथ च युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैः तद् भानुप्रती-
 चीरूपं रक्तमिथुनं वीक्ष्य वां भैमीनलौ च वीक्ष्य किं दृष्ट्वैवेह
 सन्ध्यासमयकामस्य द्रुतोचितं श्रवत्योग्यं मुखं अयं येषां त-
 द्भावत्वं तीक्ष्णायत्नं अधीयमानं अभ्यस्यमानं विद्यत इति शेषः ।
 वाञ्छ सानुरागौ दृष्ट्वा कमलैर्मुकुलीभवनव्याजेन पुष्पवाणती-
 क्ष्णायत्नमनुभूयते किं । कामो हि रिरंसुस्त्रीपुंसौ दृष्ट्वा तीक्ष्ण-
 मुखैः श्ररैर्विध्यतीत्यर्थः । अथ च एतौ भैमीनलौ प्रतीचीभा-
 स्करौ च यदि सरागौ जातौ तर्होदानीं रात्रिः सन्निहिताऽ
 सीति अस्माभिरपि मुकुलीभावं प्राप्तुमुचितमिति तैरपि मुकु-
 लीभूतं । पद्मानां सकुचितमुखत्वं कामश्रवत्योग्यं तीक्ष्णमुखीभा-
 वेनोत्प्रेक्षितं सन्ध्याकाशो जातः, कमलानि च मुकुलितानि इति
 भावः ॥ १४० ॥

अन्योन्यरागवशयोर्युवयोर्विलास-

स्वच्छन्दताच्छिदपयात् तदालिवर्गः ।

अत्याजयन् सिचयमाजिमकारयन्वा

दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् ॥ १४१ ॥

इति पठति शूके मृषा ययुस्ता

बहुनृपकृत्यमवेत्यसान्ध्यवेले ।

अन्योन्येति । आलिवर्गः अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेन
रमणाभिलाषेण वशयोः रिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विला-
सस्य स्वच्छन्दतां निःशङ्कप्रवृत्तिं हिनत्ति कामक्रोडाविप्रकारी
यस्मात् तस्मादपयात् गृहादहिर्निर्गच्छतु, यस्मान् मदनः कामः
सिचयं वसनं अत्याजयन् अपरिहारयन्, अर्थात् स्त्रीपुंसौ,
तथा दन्तैर्नखैश्च करणभूतैः आजिं सङ्ग्रामं एतैरुपलक्षितं वा
नानाबन्धकरसुरतमल्लयुद्धं च स्त्रीपुंसौ अकारयन् सन् माद-
यतीति मदनः मदकारी कथं वा स्यादपि त्वेवमेव कारयन्
मदनो हर्षकारी भवेदेव तस्मात्सखीवर्गो गृहान्निर्गच्छति-
त्यर्थः । मदनः कथं स्यात् कथं भवेत्, मदनः, गन्धादित्वात्
ल्युः ॥ १४१ ॥

इतीति । तां गन्धर्वराजपुत्र्यः सख्यश्च शूके इति पूर्वोक्तं प-
ठति सति व्यक्तं भावमाणे सति गन्धर्वपुत्रीवीणानिवद्धा गाथाः
स्यष्टमनुवदति सति सान्ध्यवेले दिनरात्रिसन्धिवेलायां भवं बहु-
नृपकृत्यं सन्धावन्दनं सायं होमादिकं नलस्य नित्यकर्मा अवेत्य

कुपितनिजसखीदृशार्द्धदृष्टा

कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १४४ ॥

अकृत परमृतः सुहिस्तुहीति

श्रुतवचनसंगनूक्तिचुचुचम्बु ।

शाला मृषालोकमेव अचेदानीं भवतीभिः न स्यातव्यमिति
शुकोस्मात्त्रिष्काशयति तर्हि वयं याम इति मिषामात्रेण यथुर्ग-
हादहिनिर्जम्भः । रिरंसुरपि नलः सन्ध्यावन्दनादिसमये नि-
त्यकर्माद्यतिक्रम्य सन्ध्यां न करोति रिरंसुर्भैरवपि स्वयं ग्रहं न
करोति इति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैरवपरिहासार्थं
तादृशं शुकवचनमेव व्याजीकृत्य वह्निर्गता इत्यर्थः । किन्तु-
तासाः, कमलतयेव कमलरूपलेनेव तदा सन्ध्यासमये निको-
चवत्यः सङ्कोचवत्यः । कमलानि सन्ध्यायां सङ्कुचन्ति । तादृ-
शा वृथागमनारम्भेण प्रीडास्त्रीलसञ्चननात् कुपिताया निज-
सख्या भैरवा वृशाद्धेन एकदेशेन दृष्टाः विलोकिताः सङ्कोच-
त्वान्नेचद्वितीयभागतिर्यग्व्यापारेणैव दृष्टाः । कुपिता हि मानि-
नी दुःखमेव पश्यति । निकोचः भावे घञ् ॥ १४५ ॥

अकृतेति । सख्या पूर्वमानोतः परमृतः कोकिलोऽपि उन्म-
त्तलात् स्वभावाच्च जातो नेचयो रागे लौहित्यं यस्य एवंविधः
वन् सुहिस्तुहीत्येवं रूपं शब्दमकृत, पिकः स्वभावादेव सुहि-
स्तुहीत्येवं चुबूजेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते । पठिता वमाप्तिं प्रापिता
मलस्य नुतिस्तुतिर्येन तं स्तुतिं कृत्वा दृष्टोभूतं कीरं शुकं प्रतीव

पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं

तमिव नृपं प्रति जातनेचरागः ॥ १४३ ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतो केलिकुल्या-

मद्राक्षोदर्कविम्बप्रतिकृतमणिना भीमजा राजमाना ।

उद्दिश्येव स्तुहिस्तुहीत्युक्तं । रे कीर किमिति तूष्णीम्भूतोऽसि
इतः परं नलस्य स्तुतिं कुर्विति नलस्ततो बुद्धिं प्रावर्त्तयदिवे-
त्यर्थः । एवं वचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमित्याशङ्क्याह । श्रुता
वीणानिबद्धशुकानूदितवचनस्तक् तस्याः अनूक्तिः सर्वानुवादः
तथा वित्ता प्रसिद्धा प्रवीणाचक्षुर्यस्य तादृशः, शुकानूदितं सर्व-
मनूद्य इतः परमपि स्तुहिस्तुहीत्याहेत्यर्थः । नेचरागेत्युत्प्रेक्षते
तं नलं प्रतीव लक्ष्येत्येव जातनेच प्रीतिसुन्दरतरं नयना-
न्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेचप्रीतिः स्तुहिस्तुहीत्युक्तेत्यर्थः
इति रागशब्देनोत्प्रेक्षा अनूक्तिचक्षुरिति तेन वित्त इति (पा०
५।२।२६) चुक्षुप् ॥ १४३ ॥

तुङ्गेति । अथैवं वीणाकणनानुवादिशुकालापानन्तरं भी-
मजा केलिकुल्यां क्रीडाकृत्रिमनदीमद्राक्षोत् । किम्भूतां भैम्बाः
तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासात् स्थितेर्हेतोः भृशं कृशतां आचतो
प्राप्नुवतो । अधोदेशे स्थिता स्वयं महीवस्युच्चतरदेशे स्थितां भैमां
प्रत्यणीयस्त्वेन प्रतिभासमाना तामित्यर्थः । तथा अस्त्रगामिने-
ऽर्कविम्बस्य प्रतिकृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना
राजमाना । तथा वक्रं वक्रं स्वभावकुटिलं व्रजक्री गच्छन्तो, अत

वक्रं वक्रं व्रजन्ती फणियुवतिरिति चक्षुर्भिर्यत्नमुक्त्वा-
 ऽन्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामाप्तिरुत्या ॥१४४॥
 अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता-
 वतिविरहौ सतताक्षताविवाहौ ।

एव फणियुवतिरिति कृष्णसर्पीयमिति चक्षुभिः चासञ्जालैः रथ-
 पदमिथुनैश्चक्रवाकस्त्रीपुंसयुगलैः व्यक्तं स्पष्टं सक्तमन्योन्यं परस्परं
 यथा तथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य कर्माभूते वा द्वे तीरे प्रति-
 गत्वा आर्त्तिरुत्या विरहपीडासम्बन्धिना हतेन कृत्वा सूचितां
 प्रकटीकृता । दूरस्थत्वात् सान्ध्यतमसावृतत्वाच्च स्पष्टतरमदृश्य-
 मानाऽपि तदीयमिति चक्रवाककूजितेन ज्ञापिता । फणियुव-
 तिरिति सूचितामिति वा । कृष्णसर्प्यपि कृष्णा भवति सूर्यविम्ब-
 तुल्येन शिरस्येन मणिना शोभते च । वक्रं वक्रं व्रजिताश्च दृष्ट्वा
 जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दोग्धरोपलक्षिताः परस्परसह-
 वासं मुञ्चन्ति । सूर्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिथुनाञ्च
 सान्ध्यविरहपीडया हतं कृत्वाऽन्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्या-
 परावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददर्शेत्यर्थः । उच्यतेऽस्मिन्निति
 वाचः । तुङ्गप्रासादमारुह्य अद्राक्षीदिति स्थलोपो वा ॥१४४॥

अथेति । अथ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ पर-
 स्परानुरक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णा च अतिविरहौ सततं नितरां
 वियोगावधिष्युतयाऽऽहतौ कामधरैर्विह्वलौ, अलौः हृषिरेव
 रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं वर्त्तमानपद्मानां सुप्ति-

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं
 श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥
 अभिलपति पतिं प्रति स्म भैमी
 सदय विलोकय कोकयोरवस्थां ।
 मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं ह
 क इव विलोक्य नरो न रोदितिमां ॥ १४६ ॥

कालं सङ्कोचसमयं सायं सन्ध्यासमयमपि विरहपोडितकोक-
 दर्शनदुःखेन सञ्जातश्वसनो निश्वासभरत्नं निर्गमेन कृत्वा वि-
 कीर्णं सरोजसौरभं यस्मिन्, तादृशं अकृत, सन्ध्यासमये पद्म-
 सङ्कोचात् सौरभासम्भवेऽपि निश्वासमोचनेन पद्मिनीलात् पद्म-
 सौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति स्मेत्यर्थः । तौ तादृशौ
 हृष्टौ भृशं निःश्वसन्त्यर्थः । अन्योऽप्यसहृतरक्तपादं हृष्टौ
 भृशं निःश्वसति । विरहासहताहताविवाहैरिति पाठः सु-
 योज्यः । रथचरणी पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्येक-
 शेषः ॥ १४५ ॥

अभीति । भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति स्म अवे-
 चत् । इति किं । हे सदय सकृण त्वं कोकयोरवस्थां विरह-
 विह्वलत्वं विलोकय ह्य कष्टं । इमौ कोकौ भिन्दतीं पृथग्देशा-
 वस्थितौ कुर्वतीं अत एव मम भैम्या अपि हृदयस्य एतच्छ्रे-
 केन विदारयन्तीं इमां कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य
 क इव नरः सचेता मनुष्यो न रोदिति अपि तु सर्वोऽपि

कुमुदमुदमुदेयनीमसोढा

रविरविलम्बितुकामतामनामीत् ।

प्रतिमसु विहवन्ति किं शकुन्ताः

स्वहृदि निवेशितकोककाकुन्ताः ॥ १४७ ॥

परिदेवन् करोत्येव । सदयत्वात्तव दुःखं भविष्यतीति किं व्यक्त-
यमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कुमुदेति । हे प्रिय रविः उदेयतीं उत्पत्त्यमानां कुमुदानां
मुदं विकासरूपं हर्षं असेढेव सोढुमशक्नुवन्निव अविलम्बितुं
सत्वरं गन्तुकामो यस्य तद्भावस्तथा तां अतानीत् विस्तारित-
वान् । आसन्नासमयो वर्त्तत इत्यर्थः । तथा शकुन्ताः पक्षिणः
प्रतिमसु विहवन्ति विशेषेण इतं कुर्वन्ति आसन्ननेचनिमीलना-
वासार्थिनो विहवन्तः सन्तः स्वस्वनिवासवृत्तं प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः ।
तत्रोत्प्रेक्षते स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः शोकविह्वता
विरावा एव अतिपीडाकारित्वात् कुन्ताः भस्माद्यैसादृशाः किं ।
चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युत्प्रेक्षा । अन्योऽपि
वैरिणां उदेयतीं अभिवृद्धिं असहमानः सत्वरं कुचचिद्ग-
च्छति । तथा अपरः सत्तपः कश्चिदुःखितं कश्चिद्वृष्टा क्रन्दति ।
सोढा लृण् । मुदं नलोकेति (पा० १।१।१८) षष्ठीनिषेधः । उदे-
यती आच्छीनद्योरिति (पा० ७।१।८०) विकल्पाद्युभयभावः
॥ १४७ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता-
 वधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टौ ।
 इदमच्च निदर्शनं विहङ्गौ
 विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति । हे प्रिय स्वस्थानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्वयमेव
 कुर्वाणौ तर्हि सदास्थानिष्टाचरणस्वभावावेव भविष्यत इत्यत
 आह । अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणात् प्रा-
 चीनाः सर्वासेष्टा कर्त्तव्यता ययोस्तौ । अधिगमो लाभो हित-
 मिति यावत् । तत्पूर्विकासुदुद्देश्या पूर्वासेष्टा ययोस्तादृशौ
 वा । बुद्धिपूर्वकारी हि स्वाहितेन प्रवर्त्तते, कोकयोश्च दिने
 भोजनादयः सकलासेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताः । एवं सति
 अनेनैव स्वभावादप्येतौ सन्ध्यायां अकस्मादेवान्योन्यविरहे स्वय-
 मेव यस्मादाचरतः तस्माद्विधिवशं देवाधीनं चेतनानां प्रा-
 णिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपे अनु-
 माने कार्यकारणविशेषज्ञाने विषये यावेतो विनिष्टौ विहङ्गौ
 कोकौ । इदमेव निदर्शनं, अथमेव दृष्टान्तः । अहह अद्भुते खेदे
 वा, तस्मात् प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदाचित् हितं कदा-
 चिच्चाहितमाचरतीति भावः । प्राणिनो देवाधीनचेष्टिताः
 ज्ञानेऽपि प्रतिकूलतया प्रवर्त्तमानत्वात् । चक्रवाकवत् । इत्युप-
 मानं ॥ १४८ ॥

अग्निस्त्राद्विमेष्टकाविसाक्षैः शोले कृपाणः स्फुटं
 कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुमशक्नुता ।
 रश्मिपाद्भिर्गदत्तदद्यजसमारब्धाविरामधमौ
 दण्डधाजिनि भानुप्राणवलये संसृज्य किं निज्यते ॥१४८॥

अद्वीति । स्फुटमुत्प्रेक्षते हे प्रिय रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुं
 वियोज्युं । अथ च विमेषेण विदारयितुं अशक्नुता विधि-
 ना ब्रह्मणा दैवेन वा अयं कालः सन्ध्यासमय एव स्फुटं खड्ग-
 गुणयोगात् कालः कृष्णलोहमयः कृपाणः भानुप्राणवलये
 सूर्यरूपे प्राणचक्रे संसृज्य संयोज्य निज्यते किं तीक्ष्णोक्तिर्यते
 किमित्यर्थः । किंभूते वलये । अस्तमयकालसन्निध्यात् अद्विष्टः
 किरणस्रोऽरुणिमा स एव दृष्टकाविसरणानि दृष्टकाचूर्णप्रसा-
 रणानि तैः शोले रक्तवर्णे तथा रश्मिपाद्भिर्गदत्तदद्यज-
 सेन अद्वयेन समारब्धाऽविरामा निगरां भूमिर्भूमणं तस्मिन्
 सदा अद्वयेन कृतभ्रमणे । अथ वा आकर्षणरज्जुपाद्भिः
 अद्वयसमैसादत्तेजस्विभिर्बलिभिः पुरुषैः आरब्धनिरन्तरभ्र-
 मणे तथा दण्डसंज्ञकेन सूर्यपार्श्ववर्तिना भाजिनि शोभन-
 शोले । अथ च प्राणचक्राधारभूतेन आकर्षणरज्जुसंयुक्तेन
 दाहमयेव दण्डेन शोभमाने सन्निहितास्तमयसूर्यसायंसन्ध्या-
 समयसन्निध्याचक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरखड्गविदारितमिव विधि-
 वद्भादियुक्तं सत् व्यथत इति भावः । अन्योऽपि किञ्चिच्छेत्तुं
 खड्गमुक्तविमेषणविशिष्टे प्राणचक्रे तीक्ष्णं करोति । किरणप्रयष्टौ

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-
लपितसुधासवमर्पितं निपीय ।
स्मितशबलवलम्बुखोऽवदत् तां*
स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्य ॥ १५० ॥
स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-
र्नन्मा वेद्मि रतिप्रसन्नशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भुवौ ।

रश्मी माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विका इत्य-
मरः । भ्रमाविति भाषितं पुस्कं । निज्यते णिजिर्गौचे इत्य-
स्मात् कर्षणि चक् । नकारतकारभ्रान्त्यैव तिज्यत इति पठन्ति
तदसत् ॥ १४८ ॥

इतीति । स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किं ।
हे प्रिये त्वं यथा आत्य तत् स्फुटं निश्चितं ईदृशं सत्यमेवेत्यर्थः ।
किम्भूतः । इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुखा भैम्या मुखेनार्पितं दत्तं
मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधासवं रसवा-
ज्जलादमृतं उन्मादकत्वाच्च मधु निपीय आस्वाद्य सादरमा-
कर्ण्य च स्मितेन शबलं मिश्रितं वलत् भैमोसम्मुखं भवत् मुखं
यस्य सः । कामिनो हि कामिनीमुखार्पितं मद्यं सागरागं पि-
बन्ति, अगन्तरं चलितमुखाः सहासं किञ्चिददन्ति च ॥ १५० ॥

स्त्रीति । अथि प्रिये अहं वक्रतरे त्वद्भुवौ रतिः प्रसन्नशरः
कामस्य तथोर्नर्मा स्त्रीजयाय रत्या पुञ्जयाय च कामेन आक-
र्षमाह्वय वक्रितां चापद्वयीं वेद्मि । त्वद्भुवावेव तथोर्ध्वगुणी

त्वन्नासाच्छलनिष्ठतां दिनलिकीं नालीकमुत्प्रेषिणो-
 स्त्वन्निश्वासलते मधुश्चसनजं वायव्यमस्त्वं तयोः ॥ १५१ ॥
 पीतो वर्णगुणस्तवातिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
 यं विभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्य्यते ।

इत्यर्थः । किम्भूतयोः । अखिलौ त्रिजगति वर्त्तमानौ तत्तज्जातीयौ
 स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभागं कृत्वा पृथग् जेतुं आलोचितं विचा-
 रितं औचित्यं याभ्यां तयोः । स्त्रियाः स्त्येव जेतुं योग्या । पुंसश्च
 पुमानेवेति आलोचितौचित्ययोरित्यर्थः । तथा नालीकानां वित-
 स्तिमाचनालीकाख्यशरविशेषाणां मुक्तिं मोक्षणमिच्छतः एवं-
 शीलयोः । रतिकामयोः सम्बन्धिनीं दिनलिकीं नालीकमोच-
 नोपायभूतसरन्ध्रवृन्दद्वयपर्व्वद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवाम-
 दक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निष्ठुतां गोपितां जानामि । त्वन्नासा-
 पुटद्वयमेतन्न भवति किन्तु नालीकद्वयमुक्तुपायभूता रतिका-
 मयोः दिनलिकीत्येवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा त्वन्निश्वासलते
 वामदक्षिणनासानिश्वासधाराद्वयं तयोः रतिकामयोः प्रत्येकं
 मधुश्चसनजं वसन्तकालीनमलयानिलप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकं
 अस्ममेवाहं वेद्मि, सुन्दरत्वद्भूनासाद्यवयवदर्शनमात्रेण काम-
 वशत्वं भवतीति भावः । दिनलिकीं समाहारे द्विगौ ङीप् ।
 वायव्यं साऽस्य देवता (पा० ४।२।२४) इत्यर्थे वाय्वृतुपिचुषो-
 र्यत् (पा० ४।२।२१) ॥ १५१ ॥

पीत इति । हे भैमि वर्षेषु शुक्लादिषु मध्ये गुणो वैशेषि-

का वर्षान्तरवर्षना धवलिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

कादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः स च
स एव अतिमधुरो रमणीयतरो न तु वर्षान्तरं मधुरमि-
त्यर्थः । यथा येन कारणेन अयं पीतो वर्णः तेऽपि तवापि काये
देहे वर्त्तते, अत्युत्तमया त्वयापि देहे धार्यते तस्मादयमत्यु-
त्तम इत्यर्थः । अथ च रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधान-
त्वादन्येषां चाप्रधानत्वाद् वर्णेषु मध्ये गुणो प्रधानभूतोऽपि पीतो
हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मा-
दयं ते काये वर्त्तते । अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृत-
त्वाद्धि प्राधान्यं भवति, तथा च त्वयाङ्गीकृतत्वात् प्राधान्यं युक्त-
मेवेत्यर्थः । अथ च गुणः पीत एव नान्यो गुणः पीतवर्ण एव गुण-
रूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव च अतिमधुरः । उभय-
त्रापि हेतुः । पीतोऽयं तव काये वर्त्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरस्ये-
त्यर्थः । अथ च तव काये वर्त्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो
यथा पीतः तत्तच्चुम्बनस्थानचुम्बनेनास्वादितः, तथा तव काये
सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिमाऽपि पीतः सादरं निरीक्षितो
ऽथ च हरिद्राभ इत्यर्थः । अपि चान्योन्यसमुच्चये । सोऽतिमधुरो
ऽधुरो यथा पीतस्तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा सम्बन्धः ।
अथ च तव अतिमधुरो वर्णगुणो वर्णात्मकशब्दलक्षणो यथा
पीतः आस्वादितः, अतिमधुरा तव वाणी पीतेत्यादि ज्ञातव्यं

एवं कलत्वेनोक्ता प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिमाह । तच्छरी-
 राश्रयं पीतवर्णं विभ्रत् कनकचम्पकशोभनो वर्णो यस्य तत्
 सुवर्णमिति कैर्जनैः आदृत्य आदरेण नोत्कीर्यते नोद्दोष्यते ।
 अपि तु त्वदङ्गधृतसुवर्णतुल्यवर्णधारणादेव वर्णकं सुवर्णमित्यु-
 चैः कीर्त्यते । अथ च तच्छरीराश्रयं पीतवर्णं धारयन्नामीकरं
 शोभनो वर्णोऽस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्दो-
 ष्यते, अपि तु तच्छरीराश्रितपीतवर्णमिति त्वदीयाङ्गमेव सुव-
 र्णमिति कीर्त्तिर्लभे इत्यर्थः । अथ च शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य
 त्वदङ्गवर्णं विभ्रदतितरां स्तुत्यं, न तु स्वत इति मुख्यया वृत्त्या
 सुवर्णमिति त्वदीयमङ्गमेव, कनकं तु त्वदङ्गवर्णसाम्यधारणा-
 द्वाद्या वृत्त्या लोकेन कथ्यत इत्यर्थः । अत एव पीतवर्णस्य पुर-
 णाद् प्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्तादीनां वर्णना का, अपि
 तु सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते, तत्कथा न कार्यैव, यावत् यतः कार-
 णात् यो धवलसिमा शुक्लगुणःषड्विधेषु रूपेषु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम
 एव निर्मलत्वाद्भ्यर्हितत्वाद् रूपविभागवेलायां वैशेषिकैः प्रथ-
 मोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्
 सम्बन्धाद् रजतं दुष्टोऽसमीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावसत्ता
 दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्रूपं दुर्वर्णः अकीर्त्तिरतिनिन्दितगोलादि-
 वर्णान्तरयुक्तान् दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्
 सकलं रजतमिति वा । अत्र प्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरे-
 णाङ्गीकृतत्वादेव उत्तमत्वं तद्योगात् काश्चने सुवर्णमिति कीर्त्तिः ।
 भैमीशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव च उत्तमस्यापि धवलसिम्नोऽनुत्त-

खण्डचोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणात्
कृष्टे रोक्षति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।

मता । धवलमा वर्णवाचिताहुणवचमत्वाद्वा इमनिच् ॥ १५२ ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैम्या वाणीं वर्णयति । खण्डेति । हे
भैमि पुण्ड्रकः स्थूलेक्षुविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्ताग्नि-
संयोगाद्गन्धीभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवम्भूते स्थले चेत्चे चेत्
रोक्षति षाङ्कुरो भवति । किम्भूते स्थले । खण्डः शर्करा तस्य चोदः
चूर्णमेव मृत् मृत्तिका यस्मिन्, तथा मधु अमृतं माक्षिकमेव वा
पयो यस्याः तथा कादम्बिन्या मेघमालया तर्पणात् पूर्णजल-
करणाद्धेतोर्द्विगुणाकृष्टमेघमालावृष्टजलं हि ज्ञेयं पुनः कृष्यते
तादृशे समीकृते, उन्नं हि बीजं अङ्कुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षत तत्स्या-
नेऽत्र दुग्धगोलकः । दोहदेत्यनेन निरातङ्कमभिवृद्धिः सूचि-
ता । अनन्तरञ्च प्ररूढाङ्कुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमय-
पर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः कृत्वा
इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्यातिशयं फलं यदि धत्ते तदा तर्हि
ततोऽपि विशिष्टेक्षुफलादपि सकाशात् त्वङ्गिरां तव वाणीना-
मुद्देशाय निर्देशार्थं मधुरशब्द आधारेण मूलप्रकृतिर्यस्य तादृ-
शसमम् प्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भैम्या वाणीति वृष्टे उक्त-
विशेषणविशिष्टादिक्षुफलादतिमधुरतमेति तदा निर्देष्टुं शक्यत
इति अतिशायने समम् तदेव सङ्गच्छत इत्यर्थः । एवंविशिष्ट-
फलं यदि भवेत् तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वङ्गिरा-
 मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥ १५३ ॥
 उन्मीलद्गुडपाकतन्तुलतया रज्जा भ्रमीरर्जयन्
 दानान्तश्रुतशर्कराचलमथस्वेनामृतान्धः स्मरः ।

वस्तु विद्यते किं इति पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात् तमप्र-
 त्ययान्तमधुरशब्देन भवद्वाण्येवोक्तमत्वेन दातुं योग्या न तु
 विशिष्टमपीक्षुफलं निःसीममायुर्याभावात् तमप्रत्ययानुपपत्तेः,
 किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणि तद्वचनवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चि-
 दपि न दृष्टं इति भावः । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति
 स च पयसां पिण्डेन दोहदेन द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन यदि
 फलं धत्ते इति वा । कादम्बिनी मेघमालेत्यमरः । पुण्ड्रो दैत्य-
 विशेक्षुभेदेऽपीति विश्वः । ततः स्वार्ये कन् ॥ १५३ ॥

उन्मीलदिति । अमृतमेवान्धोऽन्धं यस्य देवत्वात् तादृशो भ-
 वन् स्मरो यदि इक्षुरस एवेदधिल्लस्मात् सकाशान् नव्यां देवा-
 सुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैर्वात्यापयेन्नि-
 र्गमयेत् तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणां
 अद्वितीयदृष्टिहेतुं भवता जिह्वायाः कृतिं तद्रसनानिर्मितां
 वाणीं आकृष्येत स्रद्धापूर्वकमाकारयेत् । किन्भूतः स्मरः । उन्मी-
 खन् अतिप्रकाशमानः अतिश्रयितः गुडश्च इक्षुरसविकारस्य
 पाकः तज्जन्या ये तन्तव ऊर्ध्वार्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकाः
 त एव दैर्घ्यालता तथैव रज्जा मन्धभ्रमणदोरकेषु कृत्वा दा-

नव्यामिन्नुरसोदधेर्यदि सुधामत्यापयेत् सा भव-
ज्जिह्वायाः कृतिमाकुर्येत परमां मत्कर्णयोः पारणां ॥ १५४ ॥
आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोत्तम-
दासे तत् कलवैणिक्वाणमिलद्वाणीविलासामृते ।

नान्ते तुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यैश्वर्यादिफलकः श्रुतः
शर्कराचलः स एव मथो मन्थानमन्दरः तस्य भ्रमोर्भ्रमणानि
अर्जयन् कुर्वन्, तथा रज्जा शर्कराचलं मन्थानं चालयन् अति-
मधुरसामग्रीसम्पादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसा-
मग्रीकत्वान्मधुरतमाऽपि अन्या सुधा भवद्वाणीतुल्या भवेद्वा न
वा तदन्या तु नैवेत्यर्थः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमं ।

यस्य प्रदानादिष्णवर्कद्रास्तुयन्ति सर्वदा ॥

इति दानखण्डे । आकुर्येत स्पृष्ट्वायामाङ्कः (पा० १।३।

३१) इति तङ् ॥ १५४ ॥

आस्य इति । हे प्रिये तवास्ये या भारती सरस्वती वसतिः ।
किम्भूते आस्ये । तस्या भारत्या एव हस्ते स्थितस्य लीलारवि-
न्दस्यैव उत्तमं प्रसरन् वासे गन्धो यस्मिन् पद्मिनीत्वात् पद्म-
तुल्यपरिमले । तथा तस्या एव कलौ वैणो निकाणः मधुरः स्फुटो
वीणासम्बन्धी नादः तद्रूपं मिलत् सम्बन्धमानं वाणीविला-
सरूपं वक्रोक्तादिनानाविधवाग्विलासरूपं अमृतं यस्मिन् । तथा

तत्केलिभ्रमणार्हं गैरिकसुधानिर्माणादहर्माधरे

तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजा राजतः ॥ १५५ ॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्विनी काऽपि ते

खण्डा खण्ड इतीदमीयपुलिनस्थालप्यते वालुका ।

तस्या एव केलिभ्रमणार्हं लोलागमनयोग्यं गैरिकेनोक्तधातु-
विशेषेण सुधया धवलतया धवलसाधनचूर्णद्रव्येण च चित्रा-
दिनिर्माणं यत्र तादृशं यत् हस्मिं गृहं तद्रूपस्तत्तुल्यो ऽधरो
यस्मिन् तादृशे आस्ये पुरो दृश्यमाने ये दन्तस्रजौ द्वे दन्त-
माले राजतः शोभेते । तद्रूपः अयं पुरो दृश्यमानः तस्या
भारत्याः मुक्तामणिरचितो हार एव किं तदन्ते रेजाते
इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाकणिततुल्या तव वाणीत्यर्थः । अत्र
प्राधान्येन वाणीवर्णनं, अन्यत्रासङ्गिकं । पद्मगन्धादिभिर्मुखे भा-
रतीवासोऽनुमीयते । ईश्वराणां गृहं गैरिकादिविचित्रं भवति
गैरिकयुक्ता सुधेति वा ॥ १५५ ॥

वाणीति । हे भैमि वाणी काऽपि वर्णयितुमशक्यत्वात् लो-
कोत्तरा, अथ वा निर्दिष्टमाना उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गारर-
ससम्बन्धिनी वा नदी, अथ च निर्मलजलसम्बन्धिनी वा नदी
अत एव मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका, तथा इदमीयस्याः अस्या-
नद्याः सम्बन्धिनीः पुलिनस्य सम्बन्धिनी वालुकेव द्रव्यविकाररूपः
खण्ड इति आलप्यते गीयते । तथा पूताः निर्मलाः सिताः
शुभ्राः चक्रिकाः शर्कराकृतचक्राणि एतस्यासीरस्य मृदेव धव-
लमृत्तिकयैव रचिताः किं । तथा पीयूषं अमृतं अस्याः सम्ब-

एतन्तीरमृदैव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः
 किं पोयूषमिदम्यासि किमिदन्तीरे तवैवाधरौ ॥ १५६ ॥
 परमृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं
 न तव तरुणि वाणीयं सुधासिन्धुवेणी ।
 कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ
 भवदुपविपिनाम्ने ताभिराम्रेडितेन ॥ १५७ ॥

श्रीनि पद्यांसि इदम्यासि किं अस्या जलान्येव अमृतत्वेना-
 लयन्ते किं । तथा तवाधरावेव इदन्तीरे अस्या नद्यास्तीरे
 उभौ तटौ किं । शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवद्वाणी
 मधुरतमेति भावः ॥ १५६ ॥

परेति । हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने सुधासिन्धुवेणी सुधानदी-
 प्रवाहरूपा तव इयं वाणी परमृतयुवतीनां सम्यगायात्यात्म्येन गातुं
 भाषितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्त्राभिः कोकिलाभिरसौ तद्वाणी
 भवत्या उपविपिने उपवने स्थितो य आस्रवृत्तः तस्मिन् स्थित्वा
 रसालाङ्कुरास्त्रादेन रसिकेऽतिमधुरे, अथ च ममाप्येवं वाणी
 भवत्वेवं साभिखाषे कण्ठे कर्तुं कण्ठस्थां कर्तुं आस्रेडितेन पुनः-
 पुनर्घोषणेन कतिवारान्नाभ्यस्यते, अपि तु बहुवारमभ्यस्यत एव ।
 तस्मादद्यापि तासां भवद्वाणी सम्यग्नायातीति ज्ञायत इत्यर्थः ।
 कोकिलालापादपि तद्वाणी मधुरतमेति भावः । भिचाटनेन
 विद्याभ्यासः सुकर इति सूचनार्थं परमृतपदं । पुमपेक्षया
 स्त्रीणां विशेषतस्तारुणीनामिति सूचनार्थं युवतिपदं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वो रदनच्छदः स्मरधनुर्वन्धूकमालामयं
मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।

एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्मथः
सोऽयं कोणधनुस्तृतीभिरुचितं वीणाभिरारभ्यते ॥ १५८ ॥
स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्गेयतां
तच्च स्पृष्टुमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः ।

ऊर्ध्वं इति । हे प्रिये ते ऊर्ध्वो रदनच्छदः आठएव बन्धू-
कमालामयं स्मरधनुः तवाधराधरतटस्य अधःसीमापर्यन्तं
मर्यादायां वर्त्तमाना लेखा सैव दैर्घ्यालता तत्र कामचापे
मौर्वी एषा । तावकी वागपि मान्मथः कामसम्बन्धी कामा-
दैतप्रतिपादकः धनुर्वेदएव सोऽयं विशिष्टस्वदाणीरूपो मान्म-
थधनुर्वेद उचितं योग्यं यथा तंया कोणधनुस्तृतीभिर्वीणावा-
दनसाधनधनुयुक्ताभिः वीणाभिः आरभ्यते, अभ्यस्यते परम-
द्यापि नायातीत्यर्थः । त्वदाणी वीणाकणितादपि मधुरतमेति
भावः । धनुर्वेदश्च धनुर्धरैरेवाभ्यस्यत इत्युचित्यं, अभ्यस्यते
एतदुचितमिति वा । यत् स्वस्य नायाति तदागमनार्थमभ्यासो-
ऽयुचित एवेत्यर्थः ॥ १५८ ॥

स इति । हे मुग्धे सुन्दरि यः पुरुषः मधु किं नामेति पृ-
च्छति प्रश्नं कुर्व्याणे जने विषये तवाधरमेव उत्तरं न दत्ते
स ग्राम्यः पामरोऽचतुरः, न तु तव नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः ।
तथा हेम किं प्रकारकमिति प्रश्नं कुर्व्याणे जने विषये यस्मादपरेव

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वदपुः
कीदृक्काम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरं ॥१५६॥
मध्ये बद्धाणिमा यत्सगरिममहिमश्रोणिवत्तो जयुग्मा
जायच्चेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेधि ।

उत्तरं न दत्ते । स विदग्धानां चतुराणां संसदि सभायां
सदा अपाङ्ग्यतां पङ्क्तिर्वर्द्धिर्भूतलं याति गच्छति तेषां पङ्क्तौ
नापवेश्यते सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तथा सुधा नाम कीदृगिति
पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने यत्ते गिरश्च उत्तरं न दत्ते स्मरस्व
विशिखास्तश्च पुरुषं स्रष्टुमपि विगानोन्मुखा जुगुप्सायै कृतो-
द्यमाः नीरसेऽयमिति जुगुप्सायां न स्पृशन्ति न भिन्दन्तीति
किं वाच्यं सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तद्वाणी सुधायां अपि मधु-
रतमेति भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकं । गाम्यः । गामा-
द्यखजौ (पा० ४।२।८४) इति भवार्थं यः । पाङ्क्त्यः नद्या-
दित्वादृक् ॥ १५६ ॥

मध्य इति । हे प्रिये त्वं यद् यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरभागे
बद्धो धृतः शणिमा सौत्स्यातिशयो यया सा कशेदरी, तथा
गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्यां सह वर्त्तमानं श्रोणिर्नितम्बः
वत्तो जयुग्मं कनयुगञ्च यस्याः सा गुरुस्थूलनितम्बा महोच्चकुचा
च, तथा जायत् स्फुरद्रूपं चेतसि वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः
सा पतिव्रता । तथा स्मिते ईषद्वाख्येऽपि धृतो लघिमाऽल्पत्वं यया
सा, अल्पहासेत्यर्थः । तथा मां प्रत्युद्दिश्य ईशित्वं स्नामितामेधि,

सूक्तौ प्राकास्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया
भूतीरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यं ॥ १६० ॥

मम प्राणेश्वरी । तथा सूक्तौ वचनचातुर्यविषये प्राकामेन प्रका-
रबाहुल्येन रम्या वक्रोक्त्यादिनानाप्रकारं वाणीं वक्तुं यो यथा
वाञ्छति तथा वक्तुं त्वमेव जानामि नाऽन्या । तथा दिशि प्रा-
च्यादौ विदिशि आग्नेयादौ च यशसः सौन्दर्यादिविषयकीर्त्तिः
यशसा वा कृत्वा लब्धः कामेन स्वेच्छया अप्रतिहतप्रसरोऽवसा
यो गतिर्यथा सा त्रैलोक्यप्रसरकीर्त्तिः, एवंविधा यस्मात् तस्मात्
कारणान् मुदितो हृष्टः ईश ईश्वरः त्वां निर्माय सौन्दर्यादिना
मुदितः परितुष्टः सन् अणिमादीरष्टावपि भूतोः महासि-
द्धीः तुभ्यं स्वशिल्पाय तद्रूपाय निजनिर्माणाय अदित प्राय-
च्छत् । सन्तुष्टो हि पित्रादिः अपत्यादिभ्यः स्वयं धृतमलङ्का-
रादि ददाति । तथेश्वरेण सन्तुष्टेन स्वयं धृतमणिमा महिमा
गरिमा लघिमा वशित्वमोशित्वं प्राकाम्यं कामावसायिता
चेत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तं, अन्यथा एतत्त्वयि कथं स्या-
दित्यर्थः । एवं सूक्तिः कस्यासिदपि नास्तीति भावः । शब्दस्तेष-
्वक्तिच्छलेनैतत् सर्व्वमुक्तमिति ज्ञेयं । वाणीवर्णन एव तात्पर्य्यं ।
मध्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकं । अणिमादौ गुणवचनत्वादिमनिष् ।
वश इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वं तदस्यास्तीति वशी तद्भावो वशित्वं
जितेन्द्रियत्वं ईश्वरमीशः ऐश्वर्य्यं तदस्यास्तीति ऐशी तद्भावः
ईशित्वम् ॥ १६० ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
 त्स्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।
 द्राक्षापानकमालमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
 यस्मिन्नामधृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥ १६१ ॥
 शोकश्चेत् कोकयोस्त्वां सुदति नुदति तद्वाहराज्ञाकरस्ते
 गत्वा कुल्यामनस्तां व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थं ।

तदिति । हे प्रिये वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात्
 पीयूषममृतमेव स्तुमः तस्य अमृतस्यार्थे स पुराणादिप्रसिद्धः
 गरुडस्थामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं
 जाने मन्ते । नाम यस्माद्धेतोरनया तव वाणा यस्मिन्नमृते
 निजपादयोः प्रक्षालनेनैवानुग्रहे धृतः कृतः । किम्भूतया
 द्राक्षापानकस्य पक्कद्राक्षासम्बन्धिनः संस्मृतरसविशेषस्य मानो-
 ऽहङ्कारस्तस्य मर्दनं खण्डनं सृजति तथा । तथा क्षीरे दुग्धे
 विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्या अवज्ञा यस्यास्तया ।
 अथ च यस्मिन् पीयूषे भवद्वाक्यभूतया वाणा स्वीयसुप्तिज-
 न्तरूपाणां पदानां प्रक्षालनादनपश्चाद् ग्रहाणां ग्रहः कृतो
 ऽस्यैव, अमृतक्षालिततथैव निर्दोषमधुरञ्च वदसीत्यर्थः । द्रा-
 क्षाक्षीरे तिष्ठतः पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः ।
 प्रभोर्वास्यन्ननुग्रहातिशयः स एव चरणक्षालनादि करोति
 ॥ १६१ ॥

शोकेति । हे सुदति कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदय-

बह्वे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्त्वैवाभ्यां तदभोज्जलिमिदं भवतीं पश्य मामेव्यमाणं ॥१६२॥

इदयत्नात् त्वां चेन्नृदति तर्हि व्याहर आश्चापय । ते आश्चा-
करः अहं कुल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्य उदकप्रति-
विम्बितं भानुं सूर्यं अनस्तं अस्ताभावं प्रजितुं प्राप्तुं अस्तमगन्तुं,
यदा अनस्तं अस्ताचलप्रतियोगिभूतं उदयाचलं गन्तुं अनु-
नये प्रार्थये । इदानीं त्वया अस्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचलौ
गन्तव्यं इत्येवं सूर्यं करसम्पुटयोजनया सम्प्रार्थ्य पुनः प्राचीं
नेष्यामीति यावत् । यदि मया अञ्जलौ बद्धेऽपि अयं सूर्यः
मामनुनये प्रार्थनायां विमुखः स्याद् यतः एकः केवलो ग्रहो-
ऽभिविद्येष्टो यस्य एवंविधः, अथ च एको मुखो ग्रहराजः
तत्तर्हि सूर्यार्घ्यदानसम्बन्धिनं अभोज्जलिं आभ्यां कोकाभ्या-
मेव दत्त्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेव्यमाणमागमिष्यन्तं
मां पश्य, एवं कोकनदंब्याजेन बहिः सन्ध्यामुपासीतेति वच-
नात् सायंसन्ध्यापासनानिमित्तं बहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञां या-
चितवानिति भावः । सुदतीत्यनेनोक्त्वाऽनन्तरं ईश्वरदत्तकिर-
णप्रकाशेन महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरति प्रार्थयत
इति सूच्यते । दत्त्वेति पाठे उत्प्रेक्षा । एव्यमाणं गत्यर्थादीको
लटः शानच् ॥ १६२ ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
 निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्त्तं मृगयतां ।
 इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिषु वलितचित्तां सहचरीं
 स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदिपि । सोऽयं नलः स्वयं सायन्तनं विधिं सान्ध्याग्निहो-
 त्रादिकं कर्म विधित्सुः कर्तुंकामः सन् प्रासादादहिरभूत्,
 निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा इति व्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुनय-
 सखीगवेषणमिषेण सहचरीं भैमीं आलिषु सखीषु विषये चा-
 लिङ्गनमिषाद् वलितं चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किं हे
 प्रिये अहं सूर्यानुनयार्थं नदीम्प्रति गमिष्यामि भवती च नि-
 जालीनां निजसखीनां दृष्टाच्चैव कस्मिंश्चित् प्रदेशे त्वया न द्रष्ट-
 व्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं तत्कट्टकं कर्मकं वा परिहसितं परि-
 हसितं परिहासक्रीडैव कन्दो मूलं उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशाय
 तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्त्तं मृगयतां गवे-
 षयतु इति । एवं तद्वचनाद्भैमी कचिल्लीनाः सखीगवेषितुं
 निर्गता । नलोऽपि सायंसन्ध्यां कर्तुं वह्निर्निर्गमनादिना
 उत्सर्गसङ्गतिः सूचिता । विधित्सुः द्वितीयेति योगविभागात्
 समासः ॥ १६३ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारक्षीरः सुतं
 श्रीक्षीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामङ्गदेवी च यं ।
 तस्यागाद्यमेकविंशगणनः काव्येति नव्ये कृतौ
 भैमोभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६४ ॥

श्रीहर्षमिति । तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्ये अपूर्व-
 तत्प्रमेयपरिपूर्णे भैमोभर्तुः चरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रस्तुतं यत्र
 तादृशे काव्ये एकविंशतेः पूरणः एकविंशगणना सङ्ख्या यस्य
 यद्वा एकविंशतेः पूरणी एकविंशा गणना सङ्ख्या यस्य सः सर्गो-
 ऽगात् समाप्तः ॥ १६४ ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारा-
 यणकृते उत्तरनैषधोपनिषत्संज्ञिते एकविंशः सर्गः ॥ ११ ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ॐ तत्सत् ।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशा-

रागैण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे

भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायङ्कालं वर्षयिष्यन् कवि-
द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते । उपास्येति । असौ नरेन्द्रो नलः सन्ध्या-
प्रान्तभावेनान्तिमाशायाः प्रतीच्या आशाया दिशो रागेण
रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो
यस्य तादृशः सन्ध्यारागसदृशभैम्यधरस्मारी सन् तद्विरहास-
हिष्णुतया वहिरवस्थातुमशक्तो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमि-
भागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरं पर्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासा-
दस्य सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् प्राप । किं ज्ञत्वा । सान्ध्यं
सन्ध्यासम्बन्धिनं सन्ध्याजपादिविधिमुपास्य ज्ञत्वा ॥ १ ॥

प्रत्युद्गजन्त्या प्रियया विमुक्तं
 पर्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यं ।
 अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं
 सन्ध्यामुपस्योक्तयति स्म सायं ॥ २ ॥
 विलोकनेनानुगृहाण ताव-
 दिदं जलानामधिपस्य दारान् ।

प्रतीति । सोऽयं नलः सायङ्कालसम्बन्धिनीं सन्ध्यां रात्रि-
 न्दिनसम्बन्धिनं मुहूर्तं भैम्याः पुररूपस्योक्तयति स्म स्योक्तैः
 सौति स्म । किं कृत्वा । प्रत्युद्गजन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्या प्रियया
 विमुक्तमङ्के मध्ये स्थिता सज्जा आसृता भय्या तूलिका यत्र
 तं पर्यङ्कमध्यास्य स्वयमधिष्टाय तां भैमीमपि अधिवास्य तत्रो-
 पवेश्य । पर्यङ्कं अधिशोढ (पा० १।४।४६) इति कर्त्तव्यम् । अ-
 धिवास्य सज्जादस्तेर्यप् तस्य धात्वन्तरत्वात् उपान्वधाङ्गस्य
 (पा० १।४।४८) इति कर्त्तव्यप्राप्तेस्तामधिवासेत्यत्र सामर्थ्यात्त-
 त्रैवेति शेषं । उपस्योक्तयति सत्यापपान्नेति (पा० ३।१।२५)
 णिचि स्म योगे भूते सट् ॥ २ ॥

विलोकनेनेति । हे भैमि त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दा-
 रान् भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुटु-
 भावशादौ विलोकनेनानुगृहाण वर्णनया तु पद्मादित्यर्थः ।
 चावचन्द्रादयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्सन्ध्या-
 रानेष कृतरामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा ताव-
 द्भ्यर्थः । जलाधिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिना

अक्षालि लाक्षापयसैव येय-
 मपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥
 उच्चैस्तरादम्बरशैलमौले-
 श्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।
 तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य
 सन्ध्यारजोराजिरिहोज्ज्वलते ॥ ४ ॥

अनुगृहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसा-
 ऽलक्षरसेन कृत्वा केनापि अक्षालीव क्षालितेव । तथा कुङ्कुमस्य
 पङ्कैः कृत्वा केनापि अपूरीव । एवंविधा रक्ता दृश्यते यत-
 स्सम्प्राद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उच्चैरिति । हे प्रिये रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसम्बन्धी
 गण्डशैलः उच्चैस्तरादत्युन्नतादम्बरशैलस्य गगनगिरिमौलेः शि-
 खरात् सकाशाच्च्युतः पतितः स्थूलपाषाण एवाधः पतितोऽथच
 सन्निहितः पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना विचू-
 र्णितस्य विशेषेण सूक्ष्मचूर्णितस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य सम्ब-
 न्धनी सन्ध्यैव रजोराजिः सन्ध्यासम्बन्धी राग इत्यर्थः । इह
 सायंकाले पश्चिमदिशि वा उज्ज्वलते उपरिष्ठात् प्रसरति ।
 अक्षसमये सूर्यस्य रक्तत्वाद्भग्नगिरिशिखराच्च्युतत्वाच्च गैरिक-
 गण्डशैलत्वं । उच्चतरात् प्रदेशात् पतितो गण्डशैलचूर्णीभवति ।
 चूर्णीभूतस्य रजोराजिरुद्धं प्रसरति । तद्रजोराजिरेव सन्ध्या-
 रागः प्रायेणोर्द्धं गच्छति प्रसरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्ष्णालि-
 ष्केकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।
 यामान्तकूजोक्षसितैः शिखौघै-
 र्दिम्बारूणी द्रागरूणीकृतेयं ॥ ५ ॥
 पश्य द्रुतास्तद्रुतसूर्यनिर्यत्-
 करावलीचैङ्गुलवेत्रयाऽत्र ।

अस्तेति । हे प्रिये कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते
 प्रहरान्ते या कूजा शब्दितं तद्वशादुक्षसितैः प्रकाशमानैः किञ्चि-
 दुक्षीभूतैः उत्फुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरमि रक्तचर्म-
 मयकेसराणामौघैर्वृन्दैः किमियं वारूणी दिक् द्राक् अकस्मा-
 दारूणीकृता रक्तीकृतेत्युत्प्रेक्षा । किम्भूतस्य । अस्ताद्रेचूडा शिखरं
 सैव सत्यः स्थागं यस्य स च पक्ष्णः श्रवणगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र
 हेकस्यासक्तस्य श्रवरैर्मृहेषु सङ्गृहीतस्य, कुक्कुटानां कूजने उन्न-
 मितशिखत्वं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये कूज-
 नादुत्फुल्लशिखावृन्दसम्बन्धादरूणीभवनसम्भवार्यं यामान्तेत्याद्यु-
 क्तम् । पक्ष्णः श्रवरासयः । गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्चेकाक्षे इत्य-
 मरः । पेटकं पुष्पाकादीनां मञ्जूषायां कदम्बकमिति विद्यः ॥ ५ ॥

पश्येति । सन्ध्ययाऽत्र सायंसमये चन्द्रस्य नायिका रात्रिः
 तत्सम्बन्धिनः प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमास्पद-
 मपि पश्य विलोकय । किम्भूतया । द्रुतं ग्रीष्मं अक्षज्जतस्य सूर्यस्य
 निर्यन्ती वह्निर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव चैङ्गुलं

निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि
रात्रिप्रतीक्षारपदे ऽधिकारं ॥ ६ ॥
महानटः किं नु स भानुरागे
सन्ध्याय सन्ध्यां कुनटीमपीशां ।

हिङ्गुलाख्यं रञ्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेचं दण्डविशेषोऽस्या-
स्तया । किम्भूते पदे । निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेशं अहो दिनं
यस्मिन् । स्त्रिया हि दौवारिकी स्त्र्येव युक्तेति सन्ध्यैव रात्रे-
दौवारिकी जातेत्यर्थः । सूर्योऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरा-
गतेति सायंसन्ध्याया ज्ञायत इति भावः । दौवारिक्यपि हैङ्गु-
लवेचपाणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । तिर्यक्करा-
वलीति पाठे तिर्यक्प्रसारिणश्च ते कराश्चेति । अहनीत्यत्र
तत्पुरुषत्वाभावादृजभावः ॥ ६ ॥

इदानीं सन्धानचक्रयोगं वर्णयति । महानट इति । अङ्ग हे
भैमि महान् सन्ध्यापासनादिविषयेऽतिप्रशस्तस्तयाऽऽति गच्छ-
तीत्येवम्भूतः कालः स प्रकृतः सायन्तनो, यद्वा महान् परमे-
श्वरो नटो नर्तको यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि ईश्वरो नृत्यति
स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः । भानोः सूर्यस्य रागे लौहित्ये
सति अस्ममयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति सन्ध्यां
सन्ध्याकान्तिं किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वात् कुनटीं, नेपाली कुनटी-
गोलेत्याद्यभिधानान्ननःशिलारूपां, तथा ईशामपि स्वकालस्वा-
मिनीं वा अथ पिष्टप्रस्वरूपब्रह्मत्वाद्देवतारूपां, अथ च समु-

तनेति तन्वा वियताऽपि तार-

श्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्गहारं ॥ ७ ॥

द्विमतीं सन्ध्याय सम्यग्विचिन्त्य साम्प्रतमिदानीं तन्वा किञ्चि-
दुद्गतया सन्ध्यारागतिरोद्धितकान्तितया वा क्लृप्तया किञ्चि-
हृत्क्षया । तथा वियताऽपि गगनरूपया लक्षणया यावद्गगनं
विस्तीर्णया च । यदा आसामख्येन व्याप्तं विचयया गगनव्यापि-
न्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा पुष्पादिमालया
हारं तनेति विरचयति किं । यदा ताराणां शुद्धमौक्ति-
कानां श्रेणिर्यत्र तादृश्या यथितमौक्तिकमालया हारविर-
चनं युक्तमिति सन्ध्याकालः सन्ध्यामेवंविधां सञ्चिन्त्य नक्षत्रपर-
म्परामेव विरचयति किमित्यर्थः । सन्ध्यारागः कियानवशि-
ष्टोऽस्ति मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि जाता-
नीति भावः । तथा तारश्रेणिस्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता
गगनेनैव हारं तनेतीति वा । सन्ध्यामेवंविधां विज्ञाय तूष्णी-
भूत, इति न किन्त्वैचित्यादिशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि
विचरयतीत्यर्थ इति वा अपिशब्दार्थः । अथ च स प्रसिद्धो
महानटस्त्राण्डवनृत्तकर्त्ता शिवः भानोः सूर्यस्य रागे सति
अस्मिताद्धौ सूर्ये सतीति यावत् । तत्र सन्ध्यासमये मनःशि-
खातुल्यवर्णां अचिरस्थास्तुत्वात् कुत्सितनर्तकीरूपां वा ईशां देवीं
सन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा सायं सन्ध्यावन्दनं कृत्वाऽष्टमूर्त्तिषु मध्ये
तारापरम्परैव माला यस्यां तथा गगनरूपयाऽपि अमूर्त्तयाऽपि

कृत्वा इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरं अङ्गहारं मुखकरपार्श्वीया-
ङ्गानां विक्षेपं करोति किमिति वितर्कः । अमूर्त्तस्याङ्गहारक-
रणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसूर्य-
भोगादिभूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु वियताऽपि त-
न्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरोऽपि सायं समये नृत्यति । भानु-
रागे मनःशिक्षातुल्यवर्णां सन्ध्यामपोशां सहचरीं पार्वतीं वि-
चिन्त्य विशिष्टया वियद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति । पार्व-
तीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति । अथ च महानतिप्रवीणो नटः कु-
त्सितां नटीं नृत्तेऽनतिचमुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्तमानां
तरुणीं रसभावसन्धौ वर्त्तमानां वा रसभावज्ञां । अत एव
सभायां अनुरागे ईशां सन्धानुरागजनने समर्थां सञ्चिन्त्य वि-
द्यत्तुल्ययाऽतिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयो-
पलक्षितया तन्वा अङ्गहारं तनोति तदसाम्प्रतं किन्तु रसभा-
वादिजनयन्ध्यातया सभानुरागे समुपपादितेऽपि नृत्तकर्षकौश-
लेनापि सभानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ।
अथ च महावर्त्तको वयःसन्धौ रसादिसन्धौ वा वर्त्तमानां
तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्तानभिज्ञां
ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं
तनोति तदसाम्प्रतं किं नु अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावाद्भू-
क्तेन सभानुरङ्गने सामर्थ्याभावात् सभानुरङ्गनार्थं स्वयमेव
निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ वा अन्योऽपि महानति-
समृद्धो अटति सर्वत्र गच्छति तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो

भूषास्थिदानस्तुटितस्य, नाव्यात्

पश्येदुकोटीकपटं वदद्भिः ।

दिङ्मण्डलं मण्डयतीव खण्डैः

सायं नटस्तारकराट्किरीटः ॥ ८ ॥

नटः कुनटीमपि नृत्तविद्यायामपि मया कान्था कृत्वाऽपि यो
ऽनुरागस्तद्विषये ईशां सौन्दर्यातिशयेनैव रागमुत्पादयन्तां
तथा शैशवतारुण्ययोः सन्धौ वर्त्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभा-
वसन्धिस्थलाद्रसभावज्ञां वा सञ्चिन्तयन् कायकान्थाऽनुरागे सति
कुनटीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा तथेशां सम्पन्नाञ्च विचिन्त्य
तन्वा तदीयन्नरीरस्यातिविशिष्टतया शुद्धमौक्तिकमालया हारं
विरचयति तच्चानुरक्तः सन् तस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः ।
एवमन्या अपि योजनाः सुधियोदनीयाः । सभानुरागैः सन्धा-
येति पाठो बह्वेषु पुरस्सकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः पचाद्यच् ।
सन्ध्या दिगादित्वाद्यत् । तारशब्दस्य नचत्रकनीनिकाभिधा-
यित्वं दशममर्ग एवाक्तं ॥ ७ ॥

भूषेति । हे भैमि तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स शम्भुः
सायं नटति सायं नटनर्त्तकः सन् उद्धृतात् नाव्यात् नृत्ताद्धेतो-
स्तुटितस्य भूषास्थिदानो भूषणास्थिमालाया उच्छलितैः खण्डैः
शक्यैः तैरेव उडुकोटीकपटं कोटिसङ्ख्यानसचच्याजं वदद्भिर्धा-
रयद्भिरिह सायं समये दिङ्मण्डलं मण्डयति पश्य । एतानि
नचत्राणि न किन्तु ताण्डवचुटितास्थिमालोच्छलच्छकलान्येव

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य
 बधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
 तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽस्रधारा
 ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥
 सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः
 शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव ।

दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नटो
 नृत्यंस्तुटितहारखण्डैस्तीव्रन्दं मण्डयति । मण्डयतीवेति पाठे
 उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

काल इति । हे प्रिये कालः सन्ध्यासमय एव किरातो
 ऽथ च कृष्णवर्णो हिंसकलाभृत्युरूपो वा कालो गिरिमहारण्य-
 सञ्चारी शवरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन्, यदा
 विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च प्रकटीभूतशृण्डदण्डाद्ये
 प्रकाशमानं पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन् तादृशस्य दिनरूपस्य
 द्विपस्य बधं व्यधादकरोत् । तस्मैवेह तस्य करिणो रुचिरा
 रम्या सन्ध्याऽस्रधारा रुधिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि वि-
 दारिततदीयकुम्भस्थलमौक्तिकानि, सन्ध्यासरागो रक्तधारा ता-
 राश्च स्थूलमुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति बज्र-
 मीर्हो कप् ॥ ९ ॥

सन्ध्येति । विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्याः
 विवाहावसरे सन्ध्यया सरागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पक्षि-

दिम्बाससा पूर्वमवैमि पुष्प-
 सिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥
 सतीमुमामुद्धता च पुष्प-
 सिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

मात्राया विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवस्त्रं
 तत्सम्बन्धिनि तद्योगात् पुष्पसिन्दूरिकाख्ये पर्वण्युत्सवे पर्यधायि
 परिहितः । यतो दिम्बस्त्रयमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरि-
 धानावसरेऽपि दिम्बसनादौचित्या रक्तदिग्भाग एव परिहित
 इत्यवैमि शब्दे । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि
 वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्वणि कौ-
 मुद्यादिरक्तवस्त्राणि बधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः ।
 तत्रैव दिम्बसनत्वाद्भक्तपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः ।
 वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यासरागः प-
 श्चिमदिग्भाग इति भावः ॥ १० ॥

प्रातःसायंसन्ध्ययोः प्राचीप्रतीचोर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात्
 सायंसन्ध्यारक्तपश्चिमदिग् एव पुष्पसिन्दूरिकालं कथं वर्णत
 इत्याद्येपे ब्रह्म परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह । सतीमि-
 ति । हे सुनेत्रे सतीं दास्यायणीमुमां पार्ष्वतीं च उद्धता परि-
 ष्यता दिम्बाससा इरेण पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसन्धी-
 मभि हे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये सतीहृत्य हे प्राचीप्रतीचौ
 दिम्बावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा यद्योसौ रक्तवर्णेन शोभते

दिशौ दिसन्ध्योमभि रागशोभे
दिग्वाससोभे किमलम्भिषातां ॥ ११ ॥
आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु
योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिर्बुधः ।

इति वा । तादृशे रक्ते उभे द्वे वसने ऽलम्भिषातां प्राप्ते किं ।
विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्बसनत्वाद् रक्तवस्त्र-
द्वयं श्रिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थः । श्रिवेन द्वे दिग्वावेव
वस्त्रे द्वे सन्ध्ये लचीकृत्य रागेण रञ्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे
कर्माभूते ते प्रापिते किं । विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्यचित् करे
समर्प्यते तस्माच्छ्रिवेन दिग्द्वयरूपे मम वस्त्रे भवतीभ्यां रक्त-
शोभे प्रापनीये इति सन्ध्याद्वयं आज्ञप्तं स दिग्द्वयं रक्तशोभं
चकारेत्यर्थ इति वा । सुनेचीति पाठे संयोगोपधादिति
(पा० ४।१।६३) निषेधात् ङीष् चिन्त्यः । दिसन्ध्यौ समाहारे
दिगोरेकत्वे आबन्तो वेति (पा० २।४।३०।वा० ४) स्त्रीत्वे च
दिगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप् सन्ध्याशब्दस्य तद्धितान्तपद-
त्वाद्भक्तसङ्घितस्येति (पा० ६।४।१५०) यस्मात्, अभिरभाभे
इत्यभेः (पा० १।४।८१) कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया ।
गत्यर्थत्वाद्दशौ कर्तुर्णो कर्मत्वं ॥ ११ ॥

आदायेति । योऽयं भानुरेव भिषुः परिभ्राट् दण्डं पा-
रिपार्श्विकमेव वैष्णवद्यष्टिमादाय सकलासु दिक्षु परिभ्रामति
योऽयं तापसः परिभ्राट् सायङ्काले अथौ निमज्जन् प्रातःकालं

अम्भौ निमज्जन्निव तापसोऽयं
 सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायं ॥ १२ ॥
 अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे
 सन्ध्याकषोक्षेखपरोक्षितो यः ।
 विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं
 तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

प्रविशन्नथ च बज्जले जलाशये स्नानं कुर्वन् सन्ध्यायामभ्रं
 गगनं तदेव काषायं रक्तवस्त्रमधत्तेव, उपरि स्वस्योर्ध्वभागः
 अथ चोच्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि वा धृत-
 वानिव । एवं यतिरपि बज्जकालावस्थानस्य निमिद्धत्वादुक्तल-
 क्षणः सन् परिभ्रमन् काषायं वस्त्रं धारयति । काषाया इव
 सन्ध्या शोभत इत्यर्थः । माठरः पिङ्गलो दण्डः, भिक्षुः परि-
 त्राट् कर्षन्दीति चामरः । काषायं तेन रक्तं (पा० ४।२।१)
 इत्यण् ॥ १२ ॥

अस्तेति । यः सूर्यः अस्मिन् प्रतीच्यां वर्त्तमाने निकषोप-
 लाभे सुवर्षपरीक्षापाषाणतुल्येऽस्ताचले सन्ध्याराग एव कषो-
 क्षेखः घर्षणोक्षेखस्तेन परीक्षित इयं द्यौस्तं हेलिं सूर्यमेव हिर-
 ण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कसैचिद्वा तारा रूपान् वराट-
 कान् कपर्दकान् आदित जयाह । उत्तमं सुवर्षं रक्तपीतं भवति
 तथा च रक्तपीतसुवर्षसूर्यगोलाकस्य निकषपरीक्षितसुवर्षरेखेव
 सन्ध्या दृश्यते । तारास्य वराटका इव दृश्यन्ता इत्यर्थः ।

पचेलिमं दाडिममर्कविम्ब-
मुत्तार्य सन्ध्या त्वगिवोजिभ्रताऽस्य ।
तारामयं बीजभुजाऽदसीयं
कालेन निष्कृतमिवास्थियूथं ॥ १४ ॥

द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान् गृह्णाति धूर्त्तेन
वञ्च्यते च । वराटकस्य व्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराट
एव गृह्यते ॥ १३ ॥

पचेलिममिति । दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव
पचेलिमं तरोरूपर्थेव स्वयं पक्वं दाडिमफलमुत्तार्य गगनत-
रोत्क्षोभयित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा सन्ध्यात्वगिव अस्य
दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तकृत्तिरेवोजिभ्रता परित्यक्ता, तद्बीजभ-
क्षणार्थमुपरितनवीजकोशवत् सन्ध्या पृथक् कृता । तथा बीज-
भक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपं अदसीयममुष्य दाडिमस्य
अमीषां बीजानां वा सम्बन्धि अस्थूणां बीजमध्यस्थले श्वेतकणा-
नां यूथं वृन्दं निष्कृतमिवोद्गोर्षमिव, बीजानि भक्षयित्वा गृहीतं
रसमन्तर्गतश्वेतकणावृन्दं पुनः फूत्कृतमिव । न हि काष्ठा-
वृतेः सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य
तत्त्वचं परित्यज्य बीजान्याखाद्य गृहीतरसान् बीजकणान् फू-
त्कृत्य त्यजति ॥ १४ ॥

ताराततिर्बोजमिवादमाद-
 मियं निरष्टीवि यदस्थियूथं ।
 तन्निष्कुलीकृत्य रविं त्वगेषा
 सन्ध्योज्ज्वला पक्लिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥
 सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य
 चण्डोपतेर्यत्पतनाभिघातात् ।

तारेति । सामर्थ्यात् कालेन कार्त्तं रविमेव तत् पक्लिमं पचे-
 स्त्रिमं दाडिमं निष्कुलीकृत्य निर्गतबीजकुलं कृत्वा बीजरूपं सारं
 गृहीत्वा तदीया त्वगेषा सन्ध्या उज्ज्वला, वाग्वद्ः सम्भाव-
 नायामुज्ज्वला किमित्यर्थः । तत्किमित्याशङ्क्याह । बीजानि
 आदमादं भक्षयित्वा अस्य सूर्यरूपस्य पक्लिमदाडिमस्य संवन्धि
 अस्थियूथमिव इयं ताराततिः निरष्टीवि निष्ठूता । जग्ध्वा-
 जग्ध्वा इति आदमादं अदेराभीक्ष्णेन दिर्वचनञ्च । निरष्टीवि
 कर्माणि चिण् निष्कुलीकृत्य निष्कूलन्निष्कोषणे (पा० ५।४।६२)
 इति डाच् । छेपकोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥

सन्ध्येति । हे प्रिये सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावन्दनान्ते कृतं ता-
 ष्ठवं नृत्यं येन तस्य चण्डोपतेः, पदोत्तरणयोर्दृढयत्नेनाभि-
 घाताद्धेतोः उत्पतयालुभिरुत्पतनशीलैरुच्छलितैः कैलासश्रे-
 णसम्बन्धिस्रटिकात्मनां खण्डैः प्रकलैः क्षीरमण्डि अलङ्कृता
 पद्म, कैलासस्रटिकखण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते ।

कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डै-
रमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्यौः ॥ १६ ॥
इत्थं द्विया वर्षनजन्मनेव
सन्ध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य ।
तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं
निरीक्षमाणः स पुनर्बभाषे ॥ १७ ॥
रामेषुमर्मव्रणनार्त्तिवेगा-
द्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात ।

उत्पतयालुभिः स्पृष्टि गृहीत्यालुष् (पा० ३।२।१५८) ॥ १६ ॥
इत्यमिति । स नलः पुनर्भैमीं वभाषे । किम्भूतः । इत्यमुक्त-
प्रकारेण वर्षनजन्मना स्तुतिजातया द्वियेव अपक्रान्तवतीं नि-
र्गतां सन्ध्यां प्रतीत्य नित्यं निश्चित्य अन्तरिक्षं गगनं तारात-
मोभ्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्योऽप्युत्तमो निज-
वर्षनजातलज्जयाऽपक्रामति ॥ १७ ॥

रामेति । भोः हे कामशरासनभूः कामशरासनमेव भुवौ
यस्याः भूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि भैमि रामस्य राघ-
वस्य जामदग्न्यस्य वा इषुणा मर्मणो व्रणनाद्देदनाद्देतोदयस्या-
नार्त्तिः पीडा तस्या वेगादाधिव्याद्देतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः
सन् भीत्या रत्नाकरं एवायं प्राक् तस्मिन्नावसरे उत्पपात ऊर्द्ध-
मागात्, नेदं नभो यः पूर्वमुत्पपात सः ग्रामजलः स्फुटरत्नगर्भो
रत्नाकर एवायं न त्वेतन्नभ इत्यर्थः । कीदृशः । याहाणां जल-

ग्राक्षौघकिर्मीरितमीनकम्बु
 नभो न भोः कामशरासनभूः ॥ १८ ॥
 मोक्षाय देवाप्सरसां विमुक्ता-
 स्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

चारिणां जन्तूनामोघैः किर्मीरिता मिश्रिता तत्सहिता मीनाः
 कम्बवः शङ्खाश्च यस्मिन् । नभस्तु यद्वसन्मन्त्रि ओघः शुक्रवृह-
 स्सत्यादितारायद्वसमूहो ध्रुवमण्डलयद्वसमन्त्री समूहो वा, तेन
 मिश्रितो मानाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खाकारविशाखानक्षत्रश्च
 यस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमा-
 रब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशु-
 रामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्तः सन्नुत्पतितः,
 समुद्रजलस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्थेत्यर्थः । समुद्रस्या-
 गोदेऽग्रे स्थितानि रत्नयात्रादीनि अधस्थितेन जलेन सुखेन द्रष्टुं
 शक्नोते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एव । न तु रा-
 शदिभूताः शिष्टाश्च ताराः समुद्रभौतिकान्येव न तु तारा
 त्यादि ज्ञातव्यं । शरामनभूरित्युवङ्म्यानत्वास्त्रदीत्वाभावाद्भ-
 त्वाभावः । द्रुक्षपाटस्तु सदैकवंशप्रभवमिति वत् समर्थनीयः ।
 दा शिष्टकविप्रयोगदर्शनाद् ज्ञातव्यं ॥ १८ ॥

मोक्षयेति । हे भैमि पुष्पशरेण कामेण देवानामप्सरसाञ्च
 ाहायान्योन्यमत्यन्तानुरागसञ्जनमर्थं देवादीनामुपरि वर्त्त-
 णत्वादिमुक्ता ऊर्द्धं क्षिप्ताः, शुभपुष्परूपाः शरा एव तारा

पञ्चास्यवत् पञ्चशरस्य नाम्नि

प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १८ ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्री-

कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

इत्यहं शङ्के । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात् ताराणां
बहुतरत्वात् कथं कामबाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते । खलु य-
स्मात् पञ्चशरस्य नाम्नि पूर्वपदत्वेन वर्त्तमानः पञ्चशब्दः प्रप-
ञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारः तदाचकः, न तु सङ्ख्यावा-
चकः, पचि विस्तारवचने इति स्वार्थणिजन्ताद्धातोः पचाद्यचि
पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहे न तु
पञ्चसङ्ख्याकाः शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्त-
मेवेत्यर्थः । कस्येव । पञ्चास्यवत् “सिंहे मृगेन्द्रः, पञ्चास्यः” इति
सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्ख्यमुखत्वाभावात्
पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमास्यं यस्यामौ पञ्चास्य इति
व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दे यथा विस्तारवाची तथेति व्यासः । प्रपञ्चो
विस्तार इति हलायुधः ॥ १८ ॥

नभ इति । नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या
मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य
चक्रवाकीसमूहस्य दृष्टीर्नैचयोरपामश्रुजलानां पृषन्ति विन्दवः
सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा तासां ता-
राणां सङ्क्रमणानि पुण्यचयवशाद्धूमिं प्रत्यागमनानि गलद्वा-

दृशोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः

पतन्ति तत्सङ्क्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

अमूनि मन्ये सुरनिज्जरिण्या

यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूरखेलतसुरभीतिदूर-

मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतोमः ॥ २१ ॥

व्यञ्जनां धारा एव पतन्ति । दृशोः सन्ति चिरस्थितिमन्ति
यानि वाप्यपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्सङ्क्रमणानि स्थि-
तताराप्रतिविम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्त्यधःपातीनि यानि
पृषन्ति तानि धारा अश्रुप्रवाहाः तामां ताराणां सङ्क्रमणानि
वीथयो मेघादिसङ्क्रान्तयो वा । धारा अश्रूणां प्रवाहा इति
वा । स्त्रियो हि विरहमसहमाना इदन्ति । पतन्तीति तिङन्तम् ।
इवदिज्ञेयम् वा ॥ २० ॥

अमूनीति । हे प्रिये गोधाख्यासारा गोधा मकररात्रिस-
न्धिन्यसाराः मकरः कुलीरः कर्कटरात्रिसन्धिन्यसारा
अमूनि प्रत्यङ्मूर्त्यानि अमरनिज्जरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि
जलजलव एवेत्यर्थं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटा अपि जले वर्तन्ते
उपरि च दृश्यन्ते तस्माद्देवस्याद्या दांसिबैतानीत्यर्थः । तर्हि
उपरिवर्तमानेन द्रष्टुं योग्या न तथःस्थितेनेत्यत आह तस्मा
नाकनद्याः पूरे प्रवाहे खेजलः कीडनः सुरासोभ्यः सकाशा-
नीत्या दूरतत्पर्यन्तमग्नानि, अत एव जलतल्लगामित्वादधो-

स्मरस्य कम्बुः किमयश्चकाक्षि
दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।
कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनै-
र्वादित्रस्तृष्टिघटते भटस्य ॥ २२ ॥
किं योगिनीयं रजनी रतोशं
याऽजीवित् पद्मममूमृच्छ ।

आगे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता
अपि वल्लभाभिन्नाङ्गादिधादिधादांसि व्यक्तं जले पश्याम इत्यर्थः ।
मोधाकारं ध्रुवमण्डलं, मोधा ज्येष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्येति । त्रिलोकीविजये वादनीये वादनार्हः स्मरस्य
सम्पत्ती जयं प्रत्यचदृष्टो विज्ञास्मान्मन्त्ररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि
चकाक्षि किं । उच्चतरदेशे वादितवाद्यं सर्व्ववाकर्षणं इति
गङ्गने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः कि-
मित्यर्थः । यस्यादपरस्य कस्य भटस्योडुमयैस्तारारूपैः प्रसूनैः
कृत्वा वादित्रस्तृष्टिः वाद्यनिर्माणां घटते, स्मरस्यैव धनुषः पुष्प-
रूपमहर्षनात् तदोषस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसम्भावनायुक्तत्वात् ।
ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख इवाद्यं गङ्गे शोभते न तन्वद्दीप्य
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किञ्चित्ति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अस्या ज
अकमन्त्राभिज्ञा स्मरस्योच्चाटनास्यभिज्ञा स्त्री किं । आ रजनीं
द्विधा निर्ज्वलितविवर बीजसन्निधेरजीवित् सञ्जीवं चक्रे, यस्या-

योगार्द्धिमस्या महतीमलग्न-

मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि

ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

मूमुहत् पद्मानि च समकोचयत् । रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे काम
उदीतो भवति पद्मानि च मङ्कुचन्ति । अलग्नं निराधारं
अम्बरचुम्बि आकाशवासि तारामात्रात्मकत्वादलग्नमराग्निभूतं
वा इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु तारारूपः शङ्खेऽस्या रात्रियोगिन्या
महतीं योगार्द्धिं वदति, दिवा दर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः
शङ्खे रात्रिर्जातेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं
वस्तु कथं स्थापयेत् । योगिन्यपि मृतमपि जीवयति किञ्चिच्च
मोहयति मूर्च्छां प्रापति भ्रान्तं करोति वा, तस्माद्योगिनी
किमित्युत्प्रेक्षा । कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं
स्मर्त्तव्यं । अजीजिवदमूमुहदिति णौचडीत्युपधा इत्युक्तः ॥ २३ ॥

प्रबोधेति । हे प्रिये प्रबोधकाले जागरणसमयेऽथ च सम्यग्-
ज्ञानोत्पत्तिसमयेऽहनि दिवा बाधितानि सूर्य्यदोषिध्वस्तका-
न्तीनि ताराः नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसम्बन्धीनि कुसु-
मानि नितरां दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तीकुर्वन्ती
शून्याध्वनि बौद्धाध्वनि शून्यादिदर्शने विषमयोगिनी काचित्
प्रव्रजितैवेयं निशा स्फुटाभमतितरां दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रती-
क्षमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मुषाऽसत्यमाह व्रूते ।

निशाऽऽह प्रून्याध्वनि योगिनीयं

मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटाभं ॥ २४ ॥

एणः स्मरेणाङ्गमयः सपत्री-

कृतो भवद्भूयुगधन्वना यः ।

मुखे तवेन्दौ लसता स तारा-

पुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयं ॥ २५ ॥

बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्थानातिरिक्तं सर्वं मिथ्येति बोध्यते । योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति तथे-
यमपि रात्रिरहन्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात्
गगने दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोति वेति प्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

एण इति । हे भैमि तव मुखे एवेन्दावाह्लादकत्वादिगुण-
योगाच्चन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा भवद्भूयुगमेव धनुर्यस्य
तेन स्मरेण तव मुखेन्दौ विमतो मृगवांस्रत्वात् सम्प्रतिपन्नव-
दित्यनुमानप्रसिद्धौ योऽङ्गमयः कलङ्करूप एणो मृगः सप-
त्रीकृतः मुखे, तच्चापदर्शनाज्जठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापर-
पार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यधितः, स एव मृगः ता-
रापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिस्तत्त्वणो बाणस्तेनानुगतः सन्
सहित एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किं । चन्द्रे मृगेन
भाष्यं स चात्र नास्ति, सचापः कामस्य मुखे लसति, गगने च
मृगशिरो नक्षत्रं मृगाख्यबाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते,

लोकाश्रयो मण्डपमादिच्छष्टि-
 ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।
 स्वकान्तिरेणूत्करवान्ति मन्ति
 घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

तर्हि कामेन विधान्तर्गतपचपार्श्ववह्निर्मितवाण्यवहितो व्यधि-
 तः पलाय्य गतः स एणोऽयं मृगो दृश्यते किमिति प्रतीयमा-
 नोऽग्रेष्ठा । सपचनिष्यन्नादति व्यथन इति (पा० ५।४।६९) डाच्
 ॥ २५ ॥

लोकेति । हे भैमि ब्रह्माण्डं आदौ सर्वस्यादपि पूर्वं छष्टि-
 र्विर्भाषं यस्य, अथ च चिरकासनिर्मितं पुराणं मण्डपमिति
 आभाति तत्र दिव शोभत इत्यर्थः । यतस्तवाद्यामपि लोका-
 नामाश्रयः ब्रह्माण्डाधारत्वाज्जगतां मण्डपोऽपि लोकानामा-
 श्रयः तच्छ्रयानिवाधितलोकाणामाश्रयणमत्वाच्च तस्य । अत
 एवास्य ब्रह्माण्डमण्डपस्यऽनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्सम्बन्धि-
 नीषु रम्यासु दिक्षु, अथ चैतत्सम्बन्धीनि काष्ठानि दारुणि
 खलीकृत्य तेषु भानि बलत्राणि स्वकान्तिरूपस्य उत्प्लातरे-
 णूत्करस्य सम्बन्धीनि वान्तिहृद्गारस्तद्वन्ति वन्ति घुणव्रणकोट-
 निर्मितो ब्रह्मः हिद्रन्तस्य द्वारं मुखं तस्मिन्निभानि तत्तुल्यानि
 घुणोत्कीर्णदाहरजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानीव दृश्यन्त इ-
 त्यर्थः । अनाश्रयवाद्या मण्डपोऽप्यतिजिह्वा कदा भवति तदा
 तद्दीपकतडेषु जुहाः पयस्वि घुणोत्कीर्णच्छिद्रजोयुक्ताणि मुख-

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि
 शक्रोभदानद्रवनिर्ज्वरस्य ।
 पोऽसूयते वासरसेतुनाशा-
 दुक्तृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥
 रामालिरोमावलिदिग्बिगाद्धि
 ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

शतच्छिद्रमुखानि वृत्तानि च दृश्यन्ते तानीव भानीति भावः ।
 मण्डपोऽस्ती जनाग्रय इत्यमरः । अनुकाष्ठं वोषायामव्ययी-
 भावः ॥ २६ ॥

इदानीं सर्वदिग्ग्यापितमोवर्षनं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते ।
 शचीति । हे भैमि अन्धकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्या
 वासररूपस्य सेतोः सूर्यस्य प्रभामर्यादाया नाशादुक्तृङ्खलो
 निरगलः शक्रोभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्ज्वरप्रवाहस्य
 श्यामः पूर इव पोऽसूयते भृशं प्रसरति प्राचीं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 त्वं पश्य प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसम्भवः जलपूरो
 ऽपि बन्धोपगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नितरीं प्रसरति । पुङ् सपत्न्य
 इत्यस्याद्गुणार्थे षड् दिवचनं ॥ २७ ॥

दक्षिणदिग्ग्यापितमो वर्षयति । रामेति । श्रीरामस्यालिः
 सतुः सेतुबन्ध एव श्यामत्वाद्रोमावलिर्धस्यास्यस्या दक्षिणस्या
 दिवो बिगाद्धि नितरीं व्यापकं अन्तकस्य दिक्पतित्वाद्दि-
 वदिक्त्वं तद् वाहनं मन्त्रिष एव ध्वान्तायते कञ्चनजीवो

यद्दीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः स्वा-
 नश्चान् गृहीत्वाऽपसृतो विवस्वान् ॥ २८ ॥
 पक्वं महाकालफलं किलासीत्
 प्रत्यग्विरेः सानुनि भानुविम्बं ।
 भिन्नस्य तस्यैव दृग्निपाता-
 द्वीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

ऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद्
 वीक्ष्य सहजाश्रमहिषवैरस्मरणादिभ्यतः मभयान् स्वानश्चान्
 गृहीत्वाऽपसृतः पलायित इव । दक्षिणदिशि तिमिरं यममहि-
 षवच्छोभत इत्यर्थः । अन्तकपदेन तदाहनस्य दारुणत्वं सूचितं,
 अत एव ततोऽप्यश्वाणां भयं युक्तं । ध्वान्तायते उपमानादा-
 चारे कर्तुः कथञ्चिन्ति (पा० ३।१।११) कथञ्चत्वात् तद्ध् । सेतु-
 रासौ क्षियां पुमानित्यमरः ॥ २८ ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्षयति । पक्वमिति । भानुविम्बं प्रत्यग्-
 विरेः प्रतीक्षां वर्त्तमानस्यास्ताचक्षस्य भानुनि कालवशात् पक्वं
 महाकालस्यैन्द्रवाहन्याः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः ।
 तथाऽहमपि पक्वादतिशयत्वादुत्तरदेशादधस्ताद् दृग्निदिशि-
 स्ताचां निपातात् तदभिधाताद्धेतोर्भिन्नस्य विदीर्षस्य तस्य
 भानुविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि वीजान्येव तमां-
 सीति जानामितमां नितरां मन्ये । पर्वतादिकठिनभ्रसमुद्भवं
 जम्बीरवर्तुलं पक्वं सदतिरिक्तकृष्णबीजं महाकालफलं गृहोप-

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
 प्रदक्षिणाङ्गास्वदनादृतस्य ।
 दिशस्तमश्चैत्रयान्यनाम-
 पत्रच्छटाया मृगनाभिगोभि ॥ ३० ॥
 ऊर्द्धं धृतं व्योम यदुष्णरश्मे-
 र्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

सर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्बध्यते । अस्तमयसम्बन्धात् परिण-
 तकालं रक्तं महतः कालस्य फलभृतश्च भानुविम्बं महाकालफ-
 लमिव । तमांशि विदीर्षस्य तस्य कृष्णतमानि वीजानोव प्रसर-
 न्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यमन्ध्यास-
 म्बन्धिनः प्रकाशस्यासन्नत्वादल्पान्धकारसूचनार्थं तमसां बीज-
 त्वेन निरूपणं ॥ २९ ॥

उदोचीव्यापितमो वर्षयति । पत्युरिति । चैत्ररथं कुवेर-
 वनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्र-
 रथाख्यवनरूपपत्रवल्लिकाया उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्र-
 वल्लीरचनासाधनभूता कस्तूरी तद्वच्छोभते एवंशीलं कृष्णतमं
 तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव, यतः सुमेरुः प्रद-
 क्षिणीकरणाङ्गास्वता सूर्येणानादृतस्यावज्ञातस्य । हिमाद्रिर्य-
 दपि गिरीणां पतिसुथापि सूर्येणानादृतत्वाद्धीन एव ।
 मेदरेव महान् । अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः ॥ ३० ॥

ऊर्द्धदिग्यापितमो वर्षयति । ऊर्द्धमिति । तमाख्यश्यामलं

पतत्तदेवांशुमता विनेदं
 नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रं ॥ ३१ ॥
 ऊर्ध्वार्पितन्युजकटाहकल्पे
 यद्गोम्नि दीपेन दिनाधिपेन ।

यद्गोम दिवा सहस्ररश्मिः सहस्रसङ्ख्यैः करैः किरणैरथ च ह-
 स्तैर्दृष्टं दूरोऽप्यप्रदेशे धृतमिवासीत्, तन्नभ एवेदं तमास्त्वयामसं
 अंशुमता विना सायंममये सूर्यविनाशाद्भारकेणानेन विनाऽधः-
 पतत् सत्, नेदिष्ठतामतितमां नैक्यमेति, तमिस्रं कुतः कस्मा-
 दकस्मादागतमपि तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किन्तु निक-
 टीभवद्भग्नमेव तमिस्रमित्यर्थः । पततद्गोमैव तमिस्रं कुतो भूमौ
 निकटतामेति, न तु तदतिरिक्तं नभोऽस्तीति वा । अन्यदपि यत्
 कस्यचित् कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते तदभावेऽधः पतत्येव । नेदिष्ठतां
 अतिशयेन दृष्ट्वा, अन्तिकवाढयोरिति (पा० ५।३।६३) नेदा-
 देवः । कुतः । पक्षे सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ३१ ॥

अधोदिग्यापितमो वर्णयति । ऊर्ध्वेति । सामर्थ्यादिधिना
 ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्यैवोपरिभागेऽर्पितो न्युजः कज्जलधारणार्थम-
 धोमुखोऽतितमां महाकटाहः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे
 गोम्नि अधिकरत्ने प्रकाशकारणा कज्जलधारणार्थेन दिना-
 धिपेनैव दीपेन करणेन यत् कज्जलं न्यधापि न्यस्तं तत्कज्ज-
 लमेव तमो भूत्वा कमयच्छातवाञ्छयेन कृत्वा मिस्रत् युक्तं भवत्
 पतनाज्जकारणं गुह्यं यस्य तादृशं सत् भूमावस्तस्यत् किं,

न्यधायि तद्भूमिलङ्गुलत्वं
भूमौ तमः कज्जलमस्त्रलत् किं ॥ ३२ ॥
ध्वान्तैणनाभ्या श्रितिनाऽम्बरेण
दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

अतिभारेण पतितं किं । गुरुत्वाद्धि पतनं युक्तं । तत् कज्जल-
मेव भूमौ पतितं किं, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ
इति वा । कज्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण बद्ध भवद् गुरुत्वादधः
पतति । कटाक्षः कर्परे तथेति निघण्टुः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्र-
त्ययः ॥ ३२ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तैर्वैणनाभ्या कस्त्रय्या तथा श्रितिना नीले-
नाम्बरेण गगनेनाथ च वस्त्रेण । यदा । ध्वान्तैणनाभ्या कृत्वा
नीलेन गगनेनोपलक्षितास्तथा निश्रित्वात् पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोच्च-
लैस्तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च
तारैरुच्चलैः पुष्पैरुपलक्षितास्तथा प्रकाशाभावाम्बन्दाच्चैर्मन्द-
नयनैर्नक्षत्रैस्तथा लक्ष्मीयाः, अथ च मन्दाक्षस्य लज्जाया वि-
षयभूताः सलज्जा अत एवाभिसारिकाभाः स्त्रैरिणितुल्याः
दिशः, अग्निन्दौ चन्द्ररहितायां अग्नितचन्द्रत्वाच्चायायां
निशि नामाद्यानि प्रत्यागच्छन्ति तस्मात् सपत्नीभ्रान्त्या त्वं सेव्या
भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभवस्त्राद्याभ-
रणाः, कृष्णाद्याश्च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समायाज्यन्तीति ।
ता अपि कस्त्रोक्तान्तरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नधनपुण्याः

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ

सेर्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्

मिथोमिलद्दृष्ट्वाञ्चलमादिपुंसः ।

आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म

श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

कामवाणपोडिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति
तदीयनायिकाश्च सेर्या भवन्ति, तथा दिशोऽपोत्यर्थः । सर्वा
अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्व्यापितमो
वर्णितमनेन । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारि-
केत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृष्ट्या-
ल्लमोवाञ्छल्यात् । अथ च तमोवाञ्छल्यान्मन्दाक्षा अत एव मन्द-
गमनाः, लज्जया वा मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्व-
वत् ॥ ३३ ॥

भास्वदिति । हे तन्वि हृष्टाङ्गि भास्वन्मयीं रविरूपां द-
क्षिणां दृशमस्तमयव्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः सङ्कोचयतः
आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्जलावूर्ध्वाधः-
पुटे यस्य निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वास्त्रिविडरोमकं, अत
एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतं इन्दुलक्ष्म्येन ता-
दृशं पक्ष्म नेत्रसमन्व्यूर्ध्वाधःपुटे पुनर्बनीभूतरोमाश्चैव तमांसि
वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, न तु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिर-

विवस्वताऽनायिषतेव मिश्राः
 स्वगोसहस्रेण समञ्जनानां ।
 गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-
 स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥
 ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां
 वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

व्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्षेति जात्यैक-
 वचनं ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति । विवस्वता नेत्रमित्यपरनामधेयं यासां ताश्च-
 क्षूरूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं
 सह मिश्रा दिने निमीलिताः सत्यः अनायिषतेव नीता इव
 यस्मात् तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावान्नेत्रापगमाच्च
 रूपाग्रहणं, नान्धकारैः कृतेदमान्ध्यं, तमेवशात् किमपि न
 दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मि-
 श्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति । हे वामोरु अतिसुन्दरोरु ध्वान्तस्य विचार-
 णायां तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थ-
 साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं काणाददर्शनं चारु सदुपपत्तिकं न
 तन्त्यदिति मे मतं सच्चातं । खलु यस्मात् कारणात् सम्प्रदायविदः
 तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौल्युक्ता ऊर्वदन्ति । अत एव तमसस्त-
 ॥ निरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिरूपणाय चमं समर्थमुलू-

श्रौलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

कस्य घूकस्य सम्बन्धि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं, चारु सदुपपत्तिकं
न त्वन्यदिति मे मतं सम्मतं । खलु यस्मात् कारणात् तद्दर्शनं
वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहुर्वदन्ति । वैशेषिकमप्यलूकापरमात्रा
काणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्चेतदपि तमस्तत्त्वनि-
रूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छलं । वैशेषिकदर्शने
च किमिदं तमो भावरूपं, अभावरूपं वेति सन्देहे भासामभाव
एव तम इति सूत्राविरोधेन व्योमश्रिवाचार्यादयः षट्पदार्थवै-
धर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । श्रीधराचार्यास्त्वारोपितं
भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भाभावे सत्येव तमः प्रतीतिर्भाभाव
एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्पुः । एतदसहमानाः
श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासामभावमेव तमस्त्वेन निरनेषुः,
यस्मात्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणाय क्षम-
माहुरिति वाऽन्वयः । महत्यन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं
को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणायां क्रियमाणायां धूकनेचमेव
चारु सर्वेभ्योऽप्यधिकमिति मे मतं पुनः पुनः सम्मतमित्यर्थः ।
उलूकनेचमेव महान्धकारे घटादिविलोकयितुं समर्थं, अन्य-
दीयनेचाणां त्वान्धमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं घ-
टादीन् विवेकाभेति तादृशं महान्धकारे घूकनेचमेव घटादीन्
भेदेन जानाति न त्वन्यदीयं नेचं, तस्मात् तदेव चार्त्तमिति । तत्र

स्नानितृशः स्पर्शनिषेधभूमेः

सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्यदस्य ।

न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये

दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

दृङ्मुस्यत्यर्थमुत्तराङ्गं । ललूकदृष्ट्या कणामन्तीति कणादस्यैव-
लूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वादौलूकं । वामं मध्ये प्रतीपे च द्रविणे
चातिसुन्दरे, इति विश्वः । वामोरु संहितशफेत्यादिना (पा०
४।१।७०) ऊङ् नदीत्वाङ्गः । औलूकं तेन प्रोक्तं (पा० ४।३।
१०९) इत्यण् पक्षे तस्येदमिति च (पा० ४।३।१२०) ॥ ३६ ॥

स्नानीति । स्नानितृशः कालिमस्पर्शिनः स्नानस्याथ च
वेङ्कलत्वान्मालिन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्श-
गुणनिषेधस्य भूमेः स्नानस्याथ च चण्डालत्वादेवास्तृशस्यास्य-
तमतः रात्रस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च
सम्यद् बाहुल्येन स्वरूपलाभोऽथ च राज्यसमृद्धिः कौशिकीये
औलूकेऽथ च वैश्यामित्रदृशौ नेत्रे विहायान्यत् किञ्चित्प्रति
अपरं किमपि वस्तु लक्ष्यीकृत्य प्रियं हितं नातनोति, किन्तु तदीय
एव नेत्रे लक्ष्यीकृत्य हितं करोति । अन्यत्प्रति किञ्चिदल्पमपि
प्रियं नातनोतीति वा । अन्यकारे औलूकनेत्रे एव पदार्थान्
पश्यत इति तत्सम्पत्तयोः प्रिया त्रिशङ्कोरस्य सम्यद्विश्यामित्रस्यैव
नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धं ।
कौशिकीये दृङ्मुस्यः (पा० ४।१।११४) ॥ ३७ ॥

मूर्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां तद्भासमास्कन्दितश्चक्षुशोभा ।

मूर्द्धेति । यो रविर्नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं
मूर्द्धाभिषिक्तो राजा, खलूकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भया
दीप्त्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता चक्षुशोभा मच्चत्रका-
न्तिर्यस्मिन् तत्तथा स्फुटं उपलब्धानि अन्यजनेन दृष्टानि घटा-
दिस्वरूपाणि यस्मिंस्तादृशमपि दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकार-
मेवावलोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाशक्तेः दिनमन्धकार-
रूपत्वेनैव मेन इत्यर्थः । तथा व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि
यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यदर्शनसहकारिप्रकाशरूप-
त्वेनैव मेने, अर्थाद्रात्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्या-
वृत्त्या योज्यं तेन तामसा विपरोतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते ।
एवंविधमन्धकारश्च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं
येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्व-
रालोकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च यो ग्रहराजः
सूर्यः, आक्रान्तनचत्रलक्ष्मीकान्तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवायमुलूक-
लोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्, रात्रौ चान्धकारमालोकम-
पश्यत्, दिने सूर्यालोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यालोक
इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशीं तद्भासं कीदृगन्धकारं स्फुटमुपलब्धा-
नि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीं स्फुटं सञ्जातस्वरूप-
लाभश्चेत्यन्धकारस्य नपुंसकत्वात् नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा व्या-

दिवाऽन्धकारं स्फुटलम्बरूप-
मालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥
दिने मम द्वेषिणि कीदृगेषां
प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

खेयं सूर्यदीप्याऽसमास्कन्दिताऽपराभृता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तं,
अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीप्तेरभावादतिरस्कृतनक्ष-
त्रशोभमित्यर्थः । सूर्यदीप्तेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात् तमसैव
रात्रौ यत् तिरस्करणं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा,
इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । लक्ष्मीमिति पाठे नदीत्वे-
ऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः । मूर्द्धाभिषिक्तो रा-
जन्यः, अन्धकारोऽस्तियाच्चेत्यमरः ॥ ३८ ॥

दिन इति । अन्धकार इत्याकलनाय सामख्येन ज्ञानार्थं
प्रतिवस्तुलगाः पदार्थमात्रसम्बद्धाः प्रतिच्छाया एव चारीः
गूढार्थवेदिकाश्चारनारीर्विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं
प्रति सम्प्रेष्य समागतास्ताः तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावे-
शयत्, निजनैकव्यमित्यर्थात् । इति किं । ममान्धकारस्य द्वेषिणि
मामसहसने दिने विषये एषां वस्तूनां कीदृक् प्रचारो वि-
हरणं खेदादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसम्बद्धाः छाया
एव रात्रौ समागत्य मिश्रिता निजस्वामिनमन्धकारं प्रावि-
शन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति
तत्सम्बन्धादेव महान्धकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन

छाया विधाय प्रतिवस्तुलगाः
 प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्वकारः ॥ ३९ ॥
 ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्यं
 द्विषः शशी वर्षनयाऽथ रुष्टः ।
 उद्यन्नुपास्योकि जपारुणश्री-
 र्नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

प्रतिच्छायाऽपि तम एवेति वर्णितं । अन्योऽपि रात्रौ लोकस्त्रि-
 त्तिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वात् चारुनारीः
 सम्प्रेक्ष्य तच्चत्यदृष्टान्तं विचार्य समागताज्ञाः प्रष्टुमात्मसविधं
 प्रवेष्टयन्ति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा विधायेति वा ।
 चारुपदं दत्ता यदिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने
 प्रतिवस्तुलगा वृध्यन्त इति वा । चारी पुंयोगान्दोष् ॥ ३९ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते । ध्वान्तस्त्रेति । तेन
 नराधिपेन नक्षेत्रेत्यं क्रियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य
 वर्षनया रुष्टः क्रुद्ध इव जपारुणमुमवदहणा श्रीर्यस्य स उदयन्
 उदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञा अथानन्तरं अनुनयेच्छयेव
 प्रसादनवाञ्छयेवोपास्योकि स्त्रीकैस्तुमारम्भि । अन्योऽपि वैरि-
 वर्षनया रुष्टः सन् अरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन्
 वर्षणेन प्रसादनार्थं स्यूयत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । इव शब्द-
 लोभयच योजना वा । उपास्योकि सत्येति (पा० ३।१।१५)
 विद्यमानात् कर्त्तव्यं चिष्टं ॥ ४० ॥

पश्यावृतोऽप्येष निमेषमद्रे-
रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।
प्रवर्षति प्रेयसि चन्द्रिकाभि-
श्चकोरचञ्चुलुकान् प्रतीन्दुः ॥ ४१ ॥
ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं
शङ्कस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

पञ्चेति । हे प्रेयसि प्राणप्रिये एष इन्दुश्चन्द्रिकाभिश्चको-
राणां चन्द्रिकास्त्वदमृतपायिनां पविणां चञ्चु एव चुलुकास्मान्
प्रति पूरयित्वा प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोर-
चञ्चुपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किञ्भूतः ।
अद्रेरुदयाचक्षुष्याधित्यकाभूम्योर्ध्वशिखरेष्वेव तिरस्करिण्या ज-
वनिकया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमावृतोऽपि सन् सम्पूर्णानुदि-
तोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति किं
पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थोऽप्युदयो-
न्मुखोऽन्येषामुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्त इति । हे मित्रे त्वं चन्द्रोदयात् पूर्वं ध्वान्ते सति द्रु-
मान्तान्, तन्निकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव सम्भोगार्थं कामु-
कदन्तसङ्केतनिकेतं प्राप्ताः ता अभिसारिकाः स्मैरिणीः शङ्कस्व
सम्भावय । तथा रुदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्षिष्णा-
वाप्ललादुज्ज्वलतं पूर्वधृतं तमोऽनुकूलं चेलं वस्तं चाभिस्त्राह-
न्तीः सतीः सवर्णलाज्जोत्तमानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवस्ततरैर्दुःख-

ह्यायाच्छलादुज्झितनीलचेला
ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥
त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः
स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुः ।

लैरुपलक्षिताः सतोश्चलिताः सम्भोगं हत्वा स्वशृङ्गं प्रति पुनः
परावृत्तास्त्वं सम्भावय । तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति
बुद्ध्या नीलं वस्त्रं परिधाय सङ्केतस्थानमागताः, चन्द्रेदये पुन-
र्नीलवस्त्रपरिधाने पूर्ववद्भीत्या तत् तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं
सर्वणत्वात् परिधाय केनापि न ज्ञाताः । नीलचोला इति
पाठे चोलः कूर्यासः ॥ ४२ ॥

त्वदिति । हे रम्भातरुपीवरोरु रम्भातरुवदतिपीवरौ ऊरू
यस्यास्तत्सम्बुद्धिः त्वं निशायामिन्दोवरं नीलोत्पलं तद्वत्सारुभा
यस्यास्तथा दृष्ट्वा ऊरु सादरमिन्दुं पिव विलोकय । किम्भूतं ।
तवास्त्रलक्ष्याः मुखशोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव ।
तथा चकोरैः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीमादयमानं मिजकौमुदीं च-
कोरान् पादयमानं । उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः
नीलोत्पलानि च विकसितानीति भावः । एतेनैन्दोः परोपका-
रित्वं सूचितं । विकसितेन्दोवरतुल्यया दृष्ट्वा पिवेत्यनेन च-
न्द्रेदये हीन्दोवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृष्ट्वा यदा चन्द्रम-
वलोकयिष्यसि तदा जनस्वहृद्यं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दो-
वरमेवेतदिति ज्ञास्यतीति सूचितं । दिवासहोषादसादृश्य-

दृशा निशेन्दीवरचारुभासा
 पिबेरु रम्भातरूपिवरोरु ॥ ४३ ॥
 असंशयं सागरभागुदस्थात्
 पृथ्वीधरादेव मथः पुराऽयं ।
 अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
 स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

मिति । इन्दीवरस्य विकसितलद्योतनार्थं निशापदं । चकोरैः
 गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) कर्मत्वप्राप्तावपि, आदिखाद्योर्न
 (पा० १।४।५२वा० २) इति प्रतिषेधात् कर्त्तरि तृतीया । आद-
 यमानं निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि अदेः प्रतिषेधो व-
 ऋण्यः (पा० १।३।८७वा० १) इति निषेधात्, णिचस्येति (पा०
 १।३।७४) तङ् ॥ ४३ ॥

असंशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्थोऽयं चन्द्रः
 मथो दण्डभृतात् पृथ्वीधरात् पर्वतान्मन्दराद्रेरेव हेतोर्द-
 स्थादुत्पन्न इत्यसंशयं निश्चितं पुराणदौ यदेवं श्रूयते तत्
 सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात् प्रथमसम्भवावसरे तस्मादेव समु-
 त्थित इति वा । तत्र हेतुमाह, यस्माद्धेतोरधुनाऽपि सम्भवा-
 न्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्यायमुष्य चन्द्रस्य
 शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं
 सागरस्यस्यायस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपसिद्धदर्शनात् समुद्रम-

निजानुजेनातिथितामुपेतः
 प्राचीपतेर्वाचनवारणेन ।
 सिन्दूरसान्ध्रे किमकारि मूर्ध्नि
 तेनारुणश्रीरयमुष्णिहीते ॥ ४५ ॥
 यत् प्रीतिमङ्गिर्वदनैः स्वसाम्या-
 दक्षुम्बि नाकाधिपनाधिकानां ।

यने प्रथमसम्भवावसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम
 इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥ ४४ ॥

निजेति । निजानुजेन एकस्मात् सिन्धोस्तपन्नतया अस्मा-
 चन्नात् पञ्चाज्जातेन कनीयसा भ्रात्रा प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाचन-
 वारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः प्राच्या-
 मुदितत्वात् तत्सविधं प्राप्तः सन्नयं चन्द्रोऽप्यजत्वात् सिन्दूरेण सान्ध्रे
 मूर्ध्नि अकारि कृतः किं । गौरवान्नमस्कारपूर्वं शिरस्यारोपितः
 किमित्यर्थः । तेन सान्ध्रसिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना सन्नसि-
 न्दूरवद्वादयमरुणश्रीरारक्तजोभ उष्णिहीते, उदयते । उष्णि-
 हीते किमिति वा । उदयंसन्ध्रः सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः
 ॥ ४५ ॥

यदिति । वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाम्यात् प्रीतिमङ्गिः
 नाकाधिपस्येन्द्रस्य नाधिकानां वदनैर्यस्यात् स्वमविधमागत एव
 चन्द्रोऽक्षुम्बि तस्माद्भेतोऽस्माच्छुम्बनादा तदीयानां देवेन्द्रना-
 यिकानामधरेषु न्यस्यो यावोऽसन्नकक्षस्य योगात् सम्बन्धा-

ततस्तदीयाधरयावयोगा-

दुदेति विम्बारूपविम्ब एषः ॥ ४६ ॥

विलोमिताङ्कोत्किरणादुरुष-

दृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

द्वेतोः विम्बवत् पक्वविम्बीफलवददृष्टं विम्बं मण्डलं यस्य तादृशं
उदेति । अन्योऽपि समानः सस्त्रसंविधमागतः सन् सख्या
प्रोत्था चुम्ब्यते । मुखैरिति बद्धवस्त्रेण तत्र प्रदेशे युगपदेव
चुम्बनाद्बलयावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्त-
मिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमिति । विधिः विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन
विम्बकेन कृत्वा बधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किं । किम्भू-
तेन । विलोमितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रभया जितोऽङ्कः कल-
ङ्को येन एतादृशादुत्कृष्टादतितेजस्विनः किरणाद्वेतोर्दुरुषो
दुस्कर्षः दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च विपरीतोक्तानाम-
ङ्गानां नेत्रादिनिर्माणाण्यं निष्कोषतांश्चिह्नस्थानानामुत्किरणं
सङ्गृह्य तस्माद्वेतोः, साक्षादलक्ष्यनेत्रकर्षणासिकाद्यवयवेन,
आननञ्च साक्षाद्दृष्ट्या विलोचनादयो नासाकर्षाद्यवयवा यस्य
तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया ठसा
इत्याख्येन स्वरस्य सञ्चकेण निर्बन्धे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो
निष्कोषतभागा विपरीता एवोत्कीर्ण्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा
दुर्ज्ञेया भवन्ति, भवन्निर्मितमुखादौ च दृष्ट्या भवन्ति तस्मादेवं

विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां
 किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥
 अनेन वेधा विपरीतरूप-
 विनिर्मिताङ्गोत्किरणङ्गकेन ।
 त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्य-
 दृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥
 अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसी-
 द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

तर्क इत्यर्थः । उदितमात्रसङ्ग्रेऽल्पतमसुवर्षसञ्चकवद्भक्तो दृश्यत
 इति भावः । उत्तमं सुवर्षं रक्तवर्षं भवति । आननमिति
 जात्यैकवचनं ॥ ४७ ॥

अनेनेति । वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्त-
 विधमङ्गोत्किरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यदृगा-
 दिना अनेन सङ्ग्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमथच प्रत्यक्षदर्श-
 नयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत त्वदाननमेव कृतं,
 नत्वन्याननमिति वा, अयमेवात्र लोके विशेषः । अयं श्लोकः
 शेषकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति । हे भैमि अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः
 यदम्बरं गगनं वक्ष्ये पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या
 हरिद्वया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्षं वा आसीत् तेन
 गगनेन वक्ष्ये वा अधुना चन्द्रोदये चन्द्राङ्गनां पूर्वेः सद्य-

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन
तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥
तानीव गत्वा पितृलोकमेन-
मरञ्जयन् यानि स आमदग्न्यः ।
क्त्वा शिरोऽस्त्राणि सद्यस्त्रवाहो-
र्विस्त्राणि विश्राणितवान् पितृभ्यः ॥ ५० ॥

सूक्ष्मतेजोलेभैः कर्द्वभिर्यतिचुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रां-
शुवच्छुभ्रतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नून-
मलोहितायि, आरक्तोभूतं । यत् तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेवे-
दानीमुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः । हरिद्रया
पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति । देवेन्द्रस्त्रियाश्च वस्त्रा-
णि नानावर्णयुक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि
लोहितादिडाज्ज्य इति (पा० ३।१।२ ३) क्यपन्ताङ्गावे चिह्नं ॥ ४९ ॥

तानीति । सोऽतिवीरो आमदग्न्यः सहस्रवाहोः शिर-
श्चिह्ना विश्वाणि आमगन्धीनि यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यः
अमदग्न्यादिभ्यो विश्राणितवान् दत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिज्ञातं
पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव रक्तानि मन्त्रवलात् पितृलोकं
गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेनं चन्द्रमरञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव ।
“चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति
भावः । परशुरामः सहस्रार्जुनं हत्वा तदीयै रक्तैः पितृतर्पणं
कृतवानितीतिहासः । विश्वं ह्यादामगन्धि यदित्यमरः ॥ ५० ॥

अकर्षणासस्त्वपते मुखं ते
 पश्यन् सीतास्यमिवाभिरामं ।
 रक्तोत्खवर्षो वत लक्ष्मणाभि-
 भूतः शशी सूर्यनखामुखाभः ॥ ५१ ॥
 आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य
 दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्तः ।

अकर्षेति । हे प्रिये शशी सीतास्यमिवाभिरामं कर्णादिकृत-
 भोभनं ते मुखं पश्यन् न चपते लज्जते, वत चिचं । किम्भूतः । न
 विद्यते कर्षणासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उद्धाः
 किरणस्तद्वर्षणीलः रक्तः शोणस्वासा किरणवर्षी च तादृशो
 वा । तथा लक्ष्मणा कलङ्केन अभिभूत आक्रान्तमथोऽत एव
 सूर्यनखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य सः, तद्वदनतुल्याः,
 एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः । तन्मुखं
 पश्यन्पुदयत्येव स्वप्नकाग्रयति च तस्मादेव न लज्जते इत्यपि
 चित्रमेव । सूर्यनखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं द्विस्रकर्षणा-
 सत्वात् रुधिरवर्षी सत् राममभिलक्षीकृत्य वर्त्तमानमत एवा-
 तिभयरहितश्च सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते तदनन्तरमपि
 प्रौढिवादप्रदर्शनात् । अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मशब्दे
 नान्तः, पक्षेऽकारान्तः ॥ ५१ ॥

आदत्तेति । हे भैमि सायङ्कालरूपो धूर्तो यत् रज्यन्
 उदयकाले रक्तीभवन्नुद्यारयुतिसङ्घ एव लेपवद्वाद्रव्यत् कूट-

रज्यत्तुषारद्युतिकूटचेम
तत् पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५१ ॥
बालेन नक्तं समयेन मुक्तं
रौप्यं लसद्भिम्बमिवेन्दुविम्बं ।

हेम हृत्त्रिमं सुवर्णमसौ गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाश-
मानमम्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त जगद् तदस्त्रीकं हेम चणमा-
त्रेण पाण्डुशुभं रजतं खलु रूप्यमिव जातं । धूर्त्ता हि रूप्यं
स्त्रेपादिभिरूपलिप्तं सुवर्णीकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्यमपि प्रस-
रद्दीप्तिकं रक्तञ्च गृह्णाति । उपयानन्तरमतिक्रान्तकियत्काल-
त्वादृक्त्रिमानं परित्यज्य चन्द्रे रूप्यवद्भवलो जात इति भावः ।
घञन्तोऽत्र सायशब्दः सायंशब्दसमर्थनार्थः ॥ ५२ ॥

बालेनेति । हे प्रिये रौप्यं रजतं रजतमयं लसद् विलसमानं
डिम्बं बालक्रीडासाधनं अमरकमिवेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिकमा-
ङ्गमणपरिपात्राऽयं च ऊर्द्धदेशगमनक्रमणेन उज्ज्वलता त्यक्ता
या पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकं तत्कृता आटुन्तिर्वेष्टनं तद्रूपं, अथ
च पट्टसूत्रजालिकावच्छावरणं येन तं शोषिमानं रक्तिमानं
मुञ्चति । किम्भूतमुभयं । नक्तसमयरूपेण बालेनाथ च बालेन
प्रदोषरूपेण राजिसमयेन मुक्तं भ्रामणार्थं करात् हतमोचनं,
अथ च उद्गीर्णं जनितोदयं । शिशुक्रीडासाधनं हि अमरकं का-
ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्धतिश्चाद्राजतं पट्ट-
सूत्रवस्त्रितदोरकसंघनात् तुल्यम्भजातं रक्तिमानं मुञ्चति ।

भ्रमिक्रमादुज्जितपट्टसूत्र-
 नेचावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानं ॥ ५३ ॥
 ताराक्षरैर्यामसिते कटिन्या
 निशाऽलिखद् व्योम्नि तमःप्रशस्तिं ।

तच्चदं चन्द्रविम्बमपीत्यर्थः । इदानीं चन्द्रे धवलो जात इति
 भावः । नेचावृत्तेरिति पाठे भ्रमिक्रमाद्धेतोरुज्जिता पट्टसूत्र-
 नेचावृत्तिर्यं तादृशात् भ्रमिक्रमाद्धेतोरिति वा । विम्बं स-
 च्छिम्बमिति वा गौडदेशभाषायां भ्रमरकस्य सञ्ज्ञा । महाराष्ट्र-
 भाषायां कान्यकुब्जभाषायाञ्च भ्रमरा इति सञ्ज्ञा । रौप्यं
 सम्बन्धे विकारे वा अण् । नेचं मन्थगुणे वस्त्र इत्यभिधाना-
 स्नेचशब्दो यद्यपि मन्थवेष्टनगुणे मुख्यस्तथाऽप्यत्र गुणमात्रपर
 इति श्रेयं ॥ ५३ ॥

तारेति । निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कञ्चला-
 दिलिप्तश्यामसपट्टिकायां कटिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य सन्धि-
 भिक्षाराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृता यां तमः-
 प्रशस्तिं तमोवर्णनश्लोकादिलिपिमलिखत्, ताराक्षरैः उपल-
 क्षितां तमःप्रशस्तिं रात्रिः कटिन्याऽलिखदिति वा, तां लिपिं
 विलुप्य प्रौढाक्षरवतः परिमेयताराक्षरं कुर्वतो हिमाञ्जोर-
 वक्षेऽपि करे किरणेष्व्च पापौ पाण्डुरिमा जातः । प्रकट-
 किरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामप्यता भवतीति खटिकालिखि-
 ताक्षराणि मार्जयतक्षारमोऽपि करः खटिकावप्लाव्यलो

विलुप्य तामस्यतोऽरुणेऽपि
जातः करे पाण्डुरिमा चिमांशोः ॥ ५४ ॥
सितो यदाऽत्रैष तदाऽन्यदेशे
चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।
तदित्यमेतस्य निधेः कलानां
को वेद वा रागविरागतत्वं ॥ ५५ ॥

भवतीति । तमसि नक्षत्राणि बह्वन्यज्वलतराणि च दृष्टानि,
चन्द्रे त्वदितेऽस्यानि निःप्रभाणि च जातानि, चन्द्रस्य धवलो
जात इति भावः ॥ ५४ ॥

सित इति । एष चन्द्रो यदा यस्मिन् कालेऽत्र देशे सितो
धवलस्यकास्ति तदा तस्मिन्नेव कालेऽन्यदेशे रज्यच्छवी रक्त-
कान्तिरुज्जिहानः उदयन् शोभते । एवमत्रोदयन् रक्तोऽन्यत्र
च श्वेत इत्यपि सामर्थ्यात् लभ्यं, एतद्देवस्यं प्रति इदानीं सितो
दृश्यते दीपान्तरस्यं प्रति त्वदयन्निदानीमेव दृश्यते यस्मात्
तस्मात् कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लोहितत्वा-
लोहितत्वयोस्तत्त्वं याथाव्यमित्यममुनाक्तप्रकारेण को वा वेद,
अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमयथोर-
तात्त्विकत्वाद्भवदितस्य यच्च यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय
इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः क्रमसामीप्यात् तु धावस्यप्रत्यय इति
तत्त्वं । अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यानुरागाननुरागयोर्धा-
याक्यं सुचानुरक्तः सुच वा नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५५ ॥

काश्मीरजैरग्निभिरौपसन्ध्यै-
 मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।
 चन्द्राशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं
 क्रमात् समालम्बि दिगङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥
 विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं विनिर्माति तदन्तभिन्नैः ।

काश्मीरजैरिति । दिग्भिरेवाङ्गनाभिः सन्ध्यायाः समीपं
 उपसन्ध्यं तत्र जातैरक्षयैः रग्निभिरेव काश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा
 मृष्टं पूर्वं कृतोद्धर्त्तनं ततः सन्ध्यायामपगतायां धृता ध्वान्त-
 रूपा मृगनाभिः कस्तूरी येन तादृशमङ्गं, क्रमात् कस्तूरीलेप-
 नानन्तरं चन्द्राशुनैव चन्दनेषु मध्ये चारुणोत्तमेन चन्दनेन
 कृत्वा समालम्बि, अलेपि । अन्या अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक्र-
 मेषाङ्गमनुलिखन्ति, चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिग्भा-
 वितमस्काः कृता इति भावः । औपसन्ध्यैः सामीप्येऽव्ययीभा-
 वाङ्गवार्थेऽष्ट् । ५६ ॥

विधिरिति । विधिः तुषारर्तुः त्रिष्विधोर्द्धादिर्दिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं कृत्वा तेषां दिनानामन्तभिन्नैः मध्यसम्बन्धिभिः सारभूतैः
 प्रकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निष्ठा विनिर्माति न चेदेवं
 नाङ्गोक्तिर्यते यदि तदेमास्यन्त्रिकायुक्ता राचयः तत्प्रतिमाः तै-
 र्दिनैस्तुष्टाः प्रीतस्तत्प्रकाशलाभ्यां तत्सदृशः कथं । तानि च
 दिनानि वामनानि व्यूनपरिमाणानि व्यूनप्रीतत्वादिगुणानि

ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥
 इत्युक्तिशेषे स बधूं बभाषे
 ह्युक्तिश्रुतासक्तिनिबद्धमौना ।

कथं वा, अपि तु दिनवामनतारात्रिदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः शि-
 शिरतोर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनामतितमां शीतलप्रकाशवत्वानु-
 पपत्तेः । शिशिरर्तुदिनानि कित्वैव तत्सारभूतैश्च शक्यैश्च-
 न्द्रिकान्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्द्धिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकया
 रात्रिः शीतला धवलतरा च कृतेति भावः । कर्त्तुं कर्त्तुं कृती
 कृदेन इत्यस्मादाभीक्ष्णे नमुल् दिवचनञ्च । ज्योत्स्नी ज्योत्स्नाय-
 स्यामस्तीत्यर्थे ज्योत्स्नातमिच्छेति (पा० ५।२।११४) साधुकृतात्
 ज्योत्स्नाशब्दादण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानमित्यर्थे अणि
 (पा० ५।२।१०३।वा० १) ङीप् ॥ ५७ ॥

इतीति । स गलः इत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्णनावसाने सूक्ती-
 नां प्रसादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां श्रुते अवगणे विषये
 आसक्ता रसातिशयात् तदेकतानतया बद्धं स्वीकृतं मौनं यथा
 तां तूष्णीभावमास्थितां बधूं भैमीं प्रति इदं बभाषे । इति किं ।
 हे प्रेयसि इन्द्रो विषये तवेयं मूकस्येव मुद्रा वाङ्मिरोधरीतिः
 का किंकारणिका, त्वमपि किमिति न चन्द्रवर्णयसीत्यर्थः ।
 मौने स्वयमेव हेतुमुपेक्षते । मुखस्य चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ-
 स्रया सङ्गां तज्जगामाहृतोऽनुश्रयात् मनोद्वेषादिव स्वसङ्गा-

मुखाभ्यक्षयानुशयादिवेन्दौ

केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥

शृङ्गारमृङ्गारसुधाकरेण

वर्षस्रजाऽनूपय कर्षकूपौ ।

त्वच्चारूवाणीरसवेणितीरे

. तृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५९ ॥

कारिणो हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् तृष्णीं
तिष्ठति नानुमोदते स्वयञ्च न तं वर्णयति, तथा त्वन्मुखस्यर्द्धा-
करणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च कि-
मिति प्रश्नः । नखसूक्तिप्रवणादरक्तं मौनं कोपादिवेत्युपे-
क्षितं ॥ ५८ ॥

शृङ्गारेति । हे प्रिये त्वं शृङ्गारसम्बन्धी मृङ्गारः खर्षक-
स्रजः तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्षस्रजा कृत्वा मम
कर्षकूपौ अनूपय असंपूर्णौ कुतः, वर्षस्रजः सरसत्वात् कर्षकूपयो-
र्जलपूर्णत्वकरणं युक्तं । अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्णकलशरूपस्य
भवन्मुखस्य सम्बन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खनिभूतया सरसया
वर्षस्रजा कर्षकूपावनूपय । खलु यस्मात् कोषकार इत्युविशेषः
तव चारूवाण्या वक्रोक्तादिरूपाया वाचः सम्बन्धिनः शृङ्गारा-
दयो रसास्तेषां वेणिः प्रवाहः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तृणं तस्या-
नुकारः तत्सदृशः । अतिस्त्रादुरमोऽपीत्युविशेषो यदीयसरस-
वाणीतीरदृश्यमनुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं आवध

अत्रैव वाणीमधुना तवापि
 श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिं ।
 इति प्रियप्रेरितया तथाऽथ
 प्रक्षोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥
 पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः
 शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।
 पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्
 सशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

चन्द्रं वर्णयेति भावः । कोषकाराद्या इक्षुविशेषा इति क्षीर-
 खामी । अनूपय अनूपशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।९६।
 वा० १) णिचि लोट् ॥ ५८ ॥

अत्रैवेति । प्रियेण इति प्रेरितया तथा भैम्या अथानन्तरं
 शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रक्षोतुमारम्भि, आरम्भा । इति
 किं । हे भैमि अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये मधुनोऽमृतस्य
 सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे, इच्छामीति
 ॥ ६० ॥

पूरमिति । हे प्रिय अद्य विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजल-
 प्रवाहं वर्द्धयितुमेणाङ्गमणिं चक्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि
 तस्माद् शुक्लानि, तथा प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगात् सशोका-
 याः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि
 सकाशाद् शुक्लानित्यर्थं ब्रह्मे मन्ये, इति भैमी प्रियमवदत् ।

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्या-
 पूरानुकारेऽप्रसृतेऽन्धकारे ।
 परिस्फुरन्निर्मलदोप्तिदीपं
 व्यक्तायते सैकतमन्तरीपं ॥ ६५ ॥
 हासत्विषैवाखिलकैरवाणां
 विश्वं विशङ्कोऽजनि दुग्धमुग्धं ।

उदिते चन्द्रे सागरपुरे वृद्धिं प्राप्तश्चन्द्रकान्ता स्ववन्ति चक-
 वाकी च मृगं रोदिति भावः । दुर्हिर्दिकर्षा ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नेति । हे प्राणेश तमोऽवसरेऽतिश्यामा रात्रिरेव क-
 लिन्दकन्या यमुना तस्याः पूर आगन्तुकातिगीलजलप्रवाहस्त-
 दनुकारे तत्सदृशे तददतिछण्णेऽन्धकारेऽप्रसृते सति परिस्फु-
 रन्ती निर्मला दोप्तिर्द्युश्च प्रकाशमानस्यासौ धवलद्युतिश्च ता-
 दृशे वा यश्चन्द्रः स एव दोपो यच्च तादृशं चन्द्रिकारूपसै-
 कतं धवलतरवास्तुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थित-
 मन्तरीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते । पूरावसरे
 ऽस्फुटमपीदानीं स्फुटोभवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं
 धवलीकृतमिति भावः । व्यक्तायते, व्यक्तमिव भवतीत्यर्थे कर्तुः
 क्यङीति (पा० १।१।११) क्यङ् । अय्यक्तं यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतं,
 सिकतात्रकैराभ्याद्य (पा० ५।१।१०४) इत्यस्यर्थेऽङ् ॥ ६५ ॥

हासति । अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासत्विषैव
 विकामदोषैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवन्मुग्धं प्रीतसं धवलस्या-

यतो दिवा बद्धमुखेषु तेषु
स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥
मृत्युञ्जयस्यैव वसन् जटायां
न क्षीयते तद्गयदूरमृत्युः ।

जनि जातं न तु चन्द्रेणेत्यहं विग्रहे विग्रहेण मन्ये । यतो हेतो-
र्दिवा तेषु सबलकैरवेषु बद्धमुखेषु सङ्कुचितेष्वविकल्परेषु सत्सु
चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासभावात् सकलं
जगत् तथा रात्राविव शीतलधवलतया न चकास्ति तस्मादिदं
जगत् कुमुदहासतिषैव शीतलं धवलञ्च छतं न तु चन्द्रेण-
त्यर्थः । कुमुदवत् दुग्धवच्च शीतला भवला चन्द्रिकाऽस्तीति
भावः ॥ ६३ ॥

मृत्युमिति । मृत्युञ्जयस्य मृत्युञ्जितवतः शिवस्य जटायां
वसन् एष चन्द्रः षोडशांशभूतो न क्षीयते, न अल्पपरिमाणो
भवति । कस्मात्तत्रस्वरूपेणैव तच्च सदा वसंस्ततोऽपि न्यूनपरि-
माणो न भवतीत्यर्थः । अथ च न क्षीयते न क्षीयते यस्मात्
तस्मात् मृत्युञ्जयात् सकाशाद्गद्येन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता
यस्य सः, मृत्युञ्जयजटाजूटनिवासाद्मृत्युना स्रष्टुमपि न शक्यते
तस्माच्च क्षीयतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तच्च वसन् वर्द्धते किं नेत्या-
शङ्क्याह । वर्द्धते च न उपचिचोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः
सकल सुधया आग्नौ जीवक्षैतन्यं यैस्तानि सृजो मुञ्चानि भूष-
णीभूतग्निरौमासायाः शिरःकपालानि तान्येव राहवस्तोभ

न वर्द्धते च स्वसुधाप्राजीव-
 स्वङ्मुण्डराङ्गवभोरतीव ॥ ६४ ॥
 त्विषं चकोराय सुधां सुराय
 कलामपि स्वावयवं हराय ।
 ददज्जयत्येष समस्तमस्य
 कल्पद्रुमभ्रातुरथाप्यमेतत् ॥ ६५ ॥

उङ्गवा समुत्पन्ना भोर्यस्य, कथं, अतीव, नितरां भीत इत्यर्थः ।
 सजीवमुण्डेषु बहवो राक्षस एवैते इति धिया भिया न वर्द्धते ।
 भीतो हि सौम्यभावात् ह्यशतर एव भवति, अथच पूर्णस्य
 राक्षोः सकाशाद्भयमतः कारणाद्भूयास्त्य चीयते न च वर्द्धते
 इत्येककल एव शिवशिरसि इत्यर्थः । एतेन चन्द्रस्य षोडशी
 कला वर्षिता । शिवशिरसि वर्त्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि
 वर्षितं । मृत्युञ्जयेति सञ्ज्ञायां षट्पटुतीति (पा० ३।१।४६) स्वप्नं,
 अरुदिषेति (पा० ६।१।६७) मुम् ॥ ६४ ॥

त्विषमिति । एष चन्द्रो जयति सर्वैर्वात्कर्षेण प्रकाशते यतः ।
 किम्भूतः । चकोराय स्वावयवं त्विषं निर्जाग्रभूतां चन्द्रिकां
 ददत्, तथा सुराय अम्यादिदेवेभ्यो निर्जाग्रभूतां सुधां ददत्,
 तथा हराय निर्जाग्रभूतां कलामपि ददत्, अथाऽपि अस्य
 चन्द्रस्यैतत् समस्तं परोपकारकरणमप्यमेवातिचमत्कारि न
 भवति, यतः समुद्रोत्पन्नात् कल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्तु
 कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददाति, अथानु न तथेत्यप्यमेवेत्यर्थः ।

अङ्गेणानाभेर्विषकृष्णकण्ठः
 सुधास्रशृङ्गेः कटभस्मपाण्डुः ।
 अर्धन्नपीन्दोर्निजमौलिधाना-
 न्मृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६ ॥

एवंविधः परोपकारी न कोऽपीति भावः । चकोराय सुरा-
 येति जाल्यैकवनं ॥ ६५ ॥

अङ्गेति । मृडः शिवो निजमौलौ धारणात् स्थापनाङ्केतोः
 षोडशीं कलामर्हन् प्राप्तुवन्, अथ च पूजयन्नपि षोडशीं कलां
 नार्हति न प्राप्नोति, न पूजयति वा । निजशिरसि धारणादेव
 तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्वशिरसि
 धार्यते च । तथा चैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्तुवन्, पूजयन्,
 अपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारो यतः । किम्भूतस्ते-
 न्दोः, किम्भूतस्य मृडः । अङ्गभूतो य एणो हरिणस्तद्युक्ता ना-
 भिमर्ध्यभागे यस्य, अथचाङ्गरूपा कलङ्गरूपा एणनाभिः क-
 स्तरौ यच्च । मृडस्य विषेण कृष्णकण्ठः तथा सुधयाऽमृतेनाप्रा-
 शृङ्गिर्धावच्छं येन, मृडस्य कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः
 तस्माच्चन्द्रस्याप्यमपि साम्यं शिवो न प्राप्नोति । किञ्च चन्द्रा-
 दधिकस्येच्छिवोऽभविष्यत् तर्हि तदीयकलां मौलौ नाधार-
 यिष्यत्, वा तु मौलौ धृता तेन, तस्माच्चन्द्र एव शिवादधिक
 इत्यर्थः । शृङ्गभस्माशृङ्गस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशी-
 मपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्वचन्द्रं नार्हतीति वाच्यं, इत्यपि

पुष्पायुधस्यास्थिभिरर्द्धदग्धैः
 सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।
 स्मरारिणा मूर्ध्नि यद्वृत्तोऽपि
 तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६७ ॥
 मृगस्य लोमात् खलु सिद्धिकायाः
 खनुमृगाङ्गं कवलीकरोति ।

स्रष्टितं । हरस्यापकर्षे विषं चिताभस्य च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे
 मृगमदोऽमृतस्य ॥ ६६ ॥

पुष्येति । ब्रह्मणा द्विजेन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्यार्द्धदग्धैर-
 स्त्रिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः, अत एव सितासितश्रीः, उपा-
 नधवलमध्यस्थामलकान्तिभिः स्मरारिभिरेव निर्मित इत्यत्र
 हेतुमाह । स्मरारिणा मूर्ध्नि धृतोऽपि अथ च कृतसम्मानोऽपि
 तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारोषि पौष्टिकाणि अभिदु-
 ह्निकारोषि च यद्यस्मात् तनोति, कामारिणा पूज्यमानोऽपि
 कामहितमेव यस्मात् करोति, तस्मात् तदस्त्रिभिरेव घटित
 इत्यर्थः । एतादृक्कामोद्दीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्त्रि-
 भिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीयव्यचुहितं
 यः करोति स तदस्त्रिभिर्घटित इति लौकिकश्रुतिः । तौष्टिक-
 पौष्टिकानि, प्रयोजनमिति (पा० ५।१।८८) ठम् ॥ ६७ ॥

मृगस्येति । सिद्धिकायाः सुतो राज्ञः मृगाङ्गं यत् कवली-
 करोति तदङ्गमृगस्य लोभात् खलु प्रायाभिजायादिव सिद्धि-

स्वस्थापि दानादमुमङ्कसुप्तं
 नौञ्जन्मुदा तेन च मुच्यते ऽसौ ॥ ६८ ॥
 सुधाभुजो यत् परिपीय शून्य-
 मेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।
 पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धु-
 रकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६९ ॥

कायाः सुतः सिंहे मृगैरङ्कितं स्थलं मृगयायाभिखायादेव स्वा-
 धीनं करोति । तर्हि किमयं मुच्यतीत्यत आह । अङ्कसुप्तं मध्य-
 वर्त्तिनमथ चोत्सङ्गे विश्वासात् सुखेन निद्रितममुं मृगं स्वस्थापि
 दानाद्राजकृतदन्तखण्डमादपि नौञ्जन्, नात्यजन्, अथ च स्वप्न-
 रोरस्थापि वितरणास्मात्यजन्, अथ चन्द्रस्तेन राज्ञा तेन पुण्येन
 च हेतुना मुदा शरणागततरुणनिमित्तदर्पेण हत्वा मुच्यते
 त्यज्यते । अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांसेः सिंहाद्रक्षितमा-
 त्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन सिंहामुच्यते, अत एव
 स्वस्थापि दानादङ्कसुप्तममुं यतो नामुच्यत् तेन हेतुनाऽयं वि-
 मुच्यते, अर्थाद्राजनेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सुधेति । सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन
 पीत्वा तुच्छं रिक्तं वदितव्यन्ति कुर्वन्ति तदर्हं, उचितमेव । यतो
 ऽसौ पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेन अगस्त्येन पुरा निपीय
तुच्छो रिक्तोऽकारि तस्मात् कुलकमागततुच्छत्वमित्यर्थः ।

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती
 ज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुबन्धुः ।
 क्षीरोदपूरोदरवासनाश-
 वैरस्यमेतस्य निरस्यतीयं ॥ ७० ॥
 पुत्री विधोस्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धो-
 राश्या चकोरस्य दृशोर्वयस्या ।

एतस्य पूर्वोऽपि परोपकारनिरता तस्मादयमपि तथैवेति भावः ।
 कलशवादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याद्यर्थः ॥ ६८ ॥

चतुरिति । चतुर्धा दिगन्तानां समाहारस्तां चतुर्दिक्-
 प्रान्तानित्यर्थः । तां परिपूरयन्ती सामख्येन व्याप्नुवती । तथा
 ज्योत्स्ना सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्वा बन्धुः सदृशी । तथा कृत्स्ना पूर्णा
 इयं ज्योत्स्ना एका क्षीरोदरपूरोदरे वासः स्थितिः तस्य हा-
 नादुत्पत्त्यां परित्यागाद्वेतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागर-
 विरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति । अतो चन्द्रिकायामेव
 क्षीरसागरबुद्ध्या पित्रविद्योगदुःखं परित्यजतीत्यर्थः । सकलदि-
 गन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव
 शोभत इति भावः । गङ्गावद्गुणवशेयं कौमुदीति भावः । चतु-
 र्दिगन्ती । समाहारे द्विगोर्दीप् ॥ ७० ॥

पुत्रीति । इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात् प्रसूतमादिताः
 पुत्री अस्तु, सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्योपदेष्ट्रिकाऽपि नट-
 यिणी अस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुदत्तायते वा च तस्य नृती

तथाऽपि सेयं कुमुदस्य काऽपि
 ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥
 ज्योत्स्नापयःस्मात्तटपास्तुवस्तु-
 क्कायाच्छुक्लिद्रभरा धरायां ।

भवति, यदा इयं विधोः पुनो सिन्धोस्त्राष्टविका भवतु, तथा
 चकोरस्याष्टा पेया भवतु, सकललोकस्य दुःशोः प्रेमपात्रतया
 वचस्या सखी भवतु, तथाऽपि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य काऽप्यनि-
 र्वचनीया सम्बन्धिनी भवतु, पूर्वनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुद-
 स्त्रैव निरतिप्रयानन्दकारित्वात् केनाप्यनिर्वचनीयेन सम्बन्धि-
 नी भवन्तित्यर्थः । हि यस्मात् कौमुदीति नामैव कर्त्तुं ब्रवीति
 सर्वेषां तच्च तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि कुमुदानामिदं कौमुदीति तस्मै-
 दमिति सम्बन्धेऽपि कुमुदानामेव प्रीत्यतिप्रयेन सम्बन्धं वदती-
 त्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति च चन्द्रिकया
 सर्वेषामप्यानन्दः कृतः, कुमुदानां विशेषत इति भावः ।
 कार्येण कारणानुमानं । ताष्टविका, अर्शास्त्रजनास्मातुवन्तादा
 ताष्टवज्ज्वात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) प्यनाठक् ।
 अन्नमग्नि दद्यादित्याद्यत् । अस्तेति च पाठः ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति । शुभाशोचनस्य शुभांशो धवसभागाश्च ते
 कराः किरणाश्च धरायां भूम्नां कलङ्कस्य नीलोभिः प्रभाभि-
 र्निभा निभा कानिर्घेषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्युरिता इव
 विभ्रान्तिः । यतो ज्योत्स्नेव पयो जलं दुग्धं वा चक्षिंश्चादृशं

शुभांशुशुभांशकरा कलङ्क-

नीलप्रभामिनिभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

कियान् यथाऽनेन विषदिभाग-

स्तमोनिरासादिप्रदीक्षितोऽयं ।

स्मात्तटं पुग्धधवचचन्द्रिकाधवलीकृतभूतत्वं तदेव वास्तु वन-
तिष्ठत् चेत् तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थास्तेषां छाया कलं
येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वादित्यानि पदार्थप्र-
तिष्ठायाख्याणि तानि धरन्तीति तादृशः । चन्द्रिकाधव-
सिताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय इव वृक्षादिप्रतिष्ठायाश्चन्द्रकलङ्क-
नीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नील-
धवला एव प्रोभन्त इत्यर्थः । अन्यत्र करा वक्षाः कलङ्कवली-
कलं नीलमण्डः प्रभया मिमिकान्तयो नीलमखियुक्ताकुली-
वकप्रभामिना विभान्ति । शुभांशुशुभांशिति पाठेऽयं शुर्लेत्रे
रवे रश्मावित्यभिधानादंशुशुभश्च क्षेत्रवाचित्वात् स एवार्थः ।
व्याख्यैव ययो जलं तस्य आ भूमिः तस्मात्तटं तदेव वास्तु
निवाचकानं येषां तेषां वस्तूनां छायायाजनेन छिद्राणि धर-
न्तीति च ॥ ७२ ॥

कियानिति । उदितमात्रेणानेव चक्ष्रेण तमोनिरासाद्वेतोः
कियाद् किञ्चिन्मात्रेण विषदिभागः पूर्वाकाशदेवो यथा
विप्रदीक्षितः तथा चन्द्रकिरणैरङ्गायिताभिर्दृष्टिं आपिताभि-
र्जाययैव्यवीभिरङ्गिः कियानर्थं विषदिभागः त्रितिः स्त्रामो

अङ्गिस्तथा लावणसैन्धवीभि-
रुद्भासिताभिः शितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥
गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य
न हानिवृद्धौ कथमेतु चन्द्रः ।
चिरेण सोऽयं भजते ह्य यत् ते
न नित्यमभोधिरिवात्र चित्रं ॥ ७४ ॥

ऽप्यकारि । अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाङ्क-
वलो भवति ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीक्षां घनीभूतत्वात्
पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तच्चैवमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलस्य
नीलं पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारीति
वा । लावणसैन्धवी, लावणसिन्धोरिमास्तखेदं (पा० ४।३।१९०)
इत्यपि वृद्धगेति (पा० ७।३।१८) उभयपदवृद्धिः ॥ ७३ ॥

मुखाविति । चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ
गुणौ कथमेतु प्राप्नोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्व-
कालनियमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति युक्तमेवेत्यत्र
न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह । सोऽयं
चन्द्रो हानिवृद्धौ चचिरेण पञ्चान्तपरिमितेन वज्रना कालेन
भजते न तु चन्द्रो धिरिव नित्यं प्रत्यहं भजतेऽत्र विषये चित्र-
माशङ्क्यै । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धौ भजते तथा पुनोऽपि
चन्द्रो नेत्याशङ्क्यमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि त्रितोऽय-
मादर्शदृश्या न विभर्त्ति मूर्त्तिं ।
त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रा-
दुत्पादमासादयति स चित्रं ॥ ७५ ॥

आदर्शेति । अयं चन्द्र आदर्शवद्दृश्यत्वं वृत्तत्वादिना रम-
णीयत्वं त्रितो भजमानोऽपि आदर्शवद् दृश्यां रमणीयां मूर्त्तिं
न विभर्त्ति चित्रं । यो ह्यादर्शवद् दृश्यो भवति स एवादर्शवद्
दृश्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति तद्दृश्यो न भवतीति विरोधादास-
व्यमित्यर्थः । अथ च दर्पणवद्दृश्यत्वं त्रितोऽप्यदर्शं दर्शमभिव्याप्य
दृश्याममावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति, इदानीं
पूर्वत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं क्षेत्रेणापि न दृश्यत इत्यर्थः, इति
विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं त्रितोऽपि आदर्शदर्शं मर्त्या-
दीकृत्य कृष्णचतुर्दशीमभिव्याप्य दृश्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति, अपि
तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथाऽयं चन्द्रः, त्रिनेत्राङ्ग-
वति यस्यादृक्त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि, न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रस्यैवात्रिने-
त्रव्यतिरिक्तात् सकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स प्रापेत्यपि
चित्रं । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्यास्यमित्य-
र्थः । अथ च त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रेनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि
विदुः । अथ च त्रिनेत्रो भूर्वसत्तिस्रानं यस्य तादृशः, तथाऽत्रे-
र्मुनेर्नेत्राच्चित्रमास्यैरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः ।
यस्यैवाव्ययमास्यैरूपमाहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यज्ञानेन चन्द्रस्य
वर्त्तितं । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यच्छद्भिः
 शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयं ।
 हिंसां यथा सैव तथाऽङ्गमेषा
 कलङ्कमेकं मलिनं विभर्त्ति ॥ ७६ ॥
 एकः पिपासुः प्रवृत्तानिलस्य
 च्युतो रथादाहनरङ्कुरेषः ।

इज्येति । देवानां व्रजैः समूहेर्भाज्या पेया च्छद्भिः समृद्धि-
 र्यस्याः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य मण्डली
 इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इज्याऽपि देवव्रजभोज्यच-
 त्पुरोडाशादिसमृद्धिशुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रम-
 ण्डली कलङ्काख्यमेकं मध्यवर्त्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा
 विभर्त्ति । यथा सैवेज्येव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यपि एकं हिंसां
 पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मासाधनं मलिनं पातकहेतुभूतं विभर्त्ति ।
 परोपकारशीलायाः सर्व्यात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या
 देवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसामाचमेव
 मालिन्यं । मुधाऽङ्गमिति पाठे कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं मुधा
 वृथैव विभर्त्ति, शुद्धाया मालिन्ययोगस्यानौचित्यादित्यर्थः ।
 शुद्धस्यापि श्रौतधर्मस्य साक्ष्येर्दोषारोपणास्मालिन्यं मुधैवेत्यर्थः ।
 इज्या व्रजयजोः (पा० २।२।१८) इति क्यप् ॥ ७६ ॥

एक इति । एष मृगाद्धो दुग्धमानः प्रसिद्ध एकः पिपासुः
 दृष्ट्याक्रान्तः सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्त्तिनः प्रवाहास्त्रस्यान्निलस्य

अस्यम्बरेऽनम्बुनि खेसिहास्यः

पिवन्नमुधामृतविन्दुवृन्दं ॥ ७७ ॥

अस्मिन् शिशौ न खित एव रङ्ग-

र्युनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयं ।

मृगवाहनस्य गगनचारिणो रचयुतो वाहनभूतो रङ्गमृगोऽन-
म्बुनि निर्जलेऽम्बरे खेसिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वा स्वादन-
कारि मुखं यस्य तादृशो भवन्नमुख्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिवन्
सकसि । दृष्ट्याक्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने
चन्द्रामृतविन्दुमास्वादयन् वायुवाहनमृग एवायं, न तु कश्चित्
कलङ्कमृगो नामेत्यर्थः । अस्मीति वर्तमानप्रत्ययेनामृतास्वाद-
नेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमन्नक्तोऽधुनाऽपि वर्तत इति सूचितम् ।
एवमन्योऽपि दृष्ट्याक्रान्तो निर्जले देवे प्रसवणादेः पतज्जलवि-
न्दुवृन्दं पिवन्ननुपशान्तपिपासो खेसिहास्यः संसृजैव चिरं ति-
ष्ठति । सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः । खेसिहेति नितरां पुनः
पुनर्वा खेडीत्यर्थं यकि पचाद्यचि यकोचिचेति (पा० १।४।७४)
यको लुक् ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति । शिशौ बाले एककक्षात्मकोऽस्मिन्नम्बरे रङ्गमृगो
न खितो नासीदेव तस्यां दृष्टायामदर्शनात्, किन्तु प्रियाभिरो-
पधीमिर्युनि तदर्थे पूर्वावयवेऽस्मिन्नम्बरेऽयं रङ्गमृगदेव विचिता
प्रेषिता । कीदृशी । अरण्ये भवः सन्दिश्यते प्रकाशयते सन्देहरूपा-
द्रूपा । अरण्यभवानां सन्देहरूपा वा । वयं भवत्प्रिया निर्जने वने

आरण्यसन्देह इवौषधीभि-
रह्ने स शङ्के विभिना न्यधायि ॥ ७८ ॥
अस्यैव सेवार्थमुपागताना-
मास्वादयन् पञ्चवमोषधीनां ।
धयन्नमुख्यैव सुधाजलानि
सुखं वसत्येष कलङ्करङ्गुः ॥ ७९ ॥

सृष्टेः सह वसामस्यं तु हर्गं विजयी सुखेन वर्त्तस इति गूढार्थो-
पलब्धसिद्धिकेति यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेयसीसन्देहरूप
स रङ्गुरह्ने मध्येऽथ चोत्पन्ने प्रियाप्रेमभरेण न्यधायि, स्थापित
इत्यहं शङ्के । अन्याऽपि प्रिया तद्वत् प्रियं प्रति कश्चित् सन्देहमु-
पदारूपेण प्रेषयति, स च तत् इदयादौ धारयति । ओषधौ
हि वनवासिन्यः तदगुरुपमेव सन्देहं हृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषित-
वत्यः । आरण्यसन्देह इवाद्यमुपदा प्रहितेति वा । यदेति पाठे
यदाप्रभति प्रेषितस्तदाप्रभति तादृशदशायां चन्द्रेणाद्यमह्ने
न्यधायि, न तु पूर्वमित्यर्थः । आरण्येति भवार्थेऽण् ॥ ७८ ॥

अस्तेति । एव कलङ्करङ्गुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य
सेवार्थमुपागतानामौषधीनां पञ्चवमास्वादयन्, तथाऽमुख्यैव
सुधारूपाणि जलानि धयन् पिवन् सुखमनायाससम्बद्धति-
रिव वसति, आहारलोभादस्यैव वसतीत्यर्थः । अन्याऽपि हृगो
कलङ्कितसङ्गते देहे सुखेन वसति कदाचिदपि न ज्ञयति ।
पञ्चवं आसीत्कवचनं ॥ ७९ ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्त्तमारा-
 तारामृगं व्योमनि वोक्ष्य विभ्यत् ।
 मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश
 मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥
 पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ-
 रक्षुर्विधोरक्ष इवेति शङ्का ।

रुद्रेति । इत्ययञ्चे वीरभद्रावतारस्य रुद्रेष्वेषुणा विद्रावितं,
 अत एवार्त्तं तारारूपं मृगं व्योमनि आरात् समीपे दूरे वा
 वोक्ष्य विभ्यत् चक्षुःश्रयमन्योऽपरो मृग इन्दुमीशस्य चूडामणिं
 मत्वा शरणं विवेश, श्रिवेन श्रिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येत-
 दामयेण रुद्रास्त्रामयं रक्षित्वेत्येत्याशयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं
 प्रविष्ट इत्यर्थः, इत्यहं मन्ये । अन्यः सजातीयं कस्माच्चिद्भीतं
 दृष्ट्वा श्रयमपि भीतः सन् कमपि शरणं याति । गत्वैत्यपिपाठः ।
 तारामृगस्य रुद्रेषु द्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यं ॥ ८० ॥

पृष्ठ इति । हे नाथ विधोरक्ष इव यथा चन्द्रस्योत्पत्ते कल-
 क्षमृगो वर्त्तते तथा रक्षुः पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागेऽपि किं तिष्ठ-
 ति, अथ न तिष्ठति इति तवाशङ्का चेद्वर्त्तत इति शेषः, तर्हि
 त्वं तत्त्वाच्च याथाव्यञ्जानार्थं स्वे निजे सुखे एव विषये तिष्ठस्य
 निजमुखमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः । यत्त्वमुखं दैरघे संमानघो-
 भाभिज्ञावाद् विरचयन्मन्त्रिणि इन्द्रपुत्रेऽस्य तन्मुखान्मन्त्र्यमान-
 त्वान्न पश्चाद्यमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् तस्मान् तत्

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एव
यद्दैरये पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥
उत्तानमेवास्य वल्लकुक्षिं
देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।
तेनाधिकं देवगवेष्यपि स्या
अद्वालुत्तानगतौ श्रुताया ॥ ८२ ॥

स्वमुखमेव निर्देष्टवेन पृच्छेत्यर्थः । तन्मुखचन्द्रादधिकमिति
भङ्गा नखमुखवर्णनं कृतं । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं क्रियार्थापपदेति
(पा० २।३।१४) तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी । तिष्ठस्व खेयाख्यायां
तद्ध् । स्वे वैकल्पिकत्वात् स्मिन्नभावः ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति । युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वाऽस्य देवस्य च-
न्द्रस्य मध्यवर्तिनमङ्गं कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गसमुत्तम-
खादादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते यतो वल्लकुक्षिं धवलो-
दरं । यद्यर्थं शशकोऽस्मत्समुखोदरोऽनुत्तानो भविष्यत् तर्हि
मध्यवर्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्रमध्यभागेऽपि धवलोऽ-
भविष्यत्, न च तच्चा दृश्यते, किन्तु मस्तिनः, तस्मादुत्तान एव
शशकस्यन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिश्चितो-
त्तानत्वेनैव हेतुनाऽहं देवगवेष्यपि सुरभीप्रभृतिषु विषये
वेदे श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोकमनुस्रवणतया गमने विषये
पूर्वापेक्षयाऽधिकमनितरां अद्वालुरासिक्वयुक्ता स्या “उत्ताना
वै देवगवाक्षरणि” इति श्रुतिर्न्यायोपपन्नार्थतया बलीवेत्यह-

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले
 विलोक्यते केवलनोस्त्रिमा यत् ।
 शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां
 तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥
 भङ्गुम्भभुर्याकरणस्य दर्प-
 म्पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

मिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगवेषु गारतङ्कितस्तुकीति
 (प्रा० ५।४।८९) टच् । देवगवीध्विति पाठे टित्वात् ऊप
 ॥ ८२ ॥

उत्तरीत्योत्तानगतौ सिद्धायामपि ब्रह्मकस्य रक्तपृष्ठत्वाग्नी-
 खत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह । दूरेति । दूरस्थितैर्द्रष्टृभी
 रक्तनीले मिश्रितोभयवर्णं वस्तुनि केवलनोस्त्रिमागभागो नी-
 लमैव वक्ष्यादिलोक्यते तत् तस्मात् कारणाच्छब्दस्य पृष्ठव-
 र्त्तिरोम्नां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमाग्रे नोऽस्माकमतिदू-
 रस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किन्तु
 नीलमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति
 विरोधाभासः । दूरस्थत्वाच्च दृश्यत इति तत्परिहारः । खलु-
 श्लेषार्था वा ॥ ८३ ॥

भङ्गुमिति । इष कविलोकः पदानां सुप्तिरुक्तानां प्रयो-
 गाध्वनि विषये आकरस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं ब्रह्मद्वय-
 दनकारिणः ब्राह्मण मदीन एव ब्रह्मब्रह्मप्रयोग इति

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽय-
मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥
यावन्तमिन्दुस्मृतिपत् प्रसूते
प्रासावि तावानयमभिनाऽपि ।

दर्पं गर्वं, यदा लक्षणया वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सक-
लशब्दप्रयोग इति गर्वं भङ्गं त्याजयितुं प्रभुः समर्थः । यद्य-
स्माद्धेतोरथं चन्द्रः शशोऽस्यास्तीति ततो हेतोः शशी चयोक्तः,
लोकेनेति शेषः । एवममुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्तीति मृगीति
नोक्तः । शशोऽस्यास्तीति मतुबर्थेऽत इनिठनौ (पा० ५।१।११५)
इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्या-
स्तीत्यत्र इनः प्राप्तौ सत्यामपि मृगीति नोक्तः, तस्मादति-
श्याप्तादिदोषाद् व्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति निश्च-
यो न युक्तः किन्तु कृत्तद्धितसमासानामभिधानं निवामक-
मिति । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिर्न तु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्य-
प्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणा-
लोक एव प्रयोग एव बलीयानिति भावः । अप्रस्तुतप्रब्रंश
॥ ८४ ॥

यावन्तमिति । श्रुक्ता प्रतिपद् यावन्तं सत्प्रमाणमेककल-
मिन्दुं प्रसूते, अभिनाऽपि तावांसत्प्रमाण एककल एवायं
प्रासावि न तु पूर्वं इत्यर्थः । एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह ।
तत्काशं तस्मिन् काले समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईदृजेन मूर्द्धि

तत्काखमीमेन धृतस्य मूर्द्धि
विधोरखीयस्वमिहासि लिङ्गं ॥ ८५ ॥
आरोप्यते चेदिह केतकत्व-
मिन्दौ दक्षाकारकलाकलापे ।
तत् संवदत्यङ्गमृगस्य नाभि-
कस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

इतस्य विधोरखीयस्य नितरां कार्थमेवेहैककसले लिङ्गं व्याप-
कमनुमापको हेतुरसि । यदि समुद्रेष सम्पूर्वोऽयमजनविष्यत्
तर्हि त्रिवेनापि तदागोमेव त्रिरसि तावानेवाभास्यत्, न तु तथा,
तस्मात् प्रतिपदा एककसप्रसृतः तावान् समुद्रेषापीति । प्रति-
पदुत्पन्नोऽप्ययमेककसत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥ ८५ ॥

आरोप्यत इति । केतकत्वमिह इन्दौ चेद् यदि आरो-
प्यते किञ्चूते दक्षाकारः केतकीपचवद्गो भवसः कलानां क-
लापः समूहे चस्य तस्मिन् केतकदक्षवस्तुभेकलापलाघन्ः
केतकमेवेति यदि कुर्येत तत् तर्हि अङ्गमृगस्य मृगलेन नाभि-
कस्तूरिका कर्षी आरोपितं तत्केतकत्वं कर्षीभितं सौरभवा-
सनाभिः कला संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत
इत्यर्थः । नाभिरिति पाठे, अङ्गमृगस्य नाभिः कर्षी कस्तू-
रिकासत्वन्मीभिः सौरभवासनाभिः कला संवदतीति क ।
केतकां कस्तूरीपरिमलो वर्त्तते, चन्द्रे च कस्तूरमृगनाभिरूपा
कस्तूरी वर्त्तते, तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः ।

आसीद् यथाज्योतिषमेव गोलः
 शशी संमर्लं चिपिटस्ततोऽभूत् ।
 स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्ट-
 पीयूषपिण्याकटश्रावशेषः ॥ ८७ ॥

तत्कृतकत्वमङ्गुलस्य नाभिकक्षुरिकायाः परिमलस्य वास-
 नाभिः सङ्क्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्वा संवादं प्राप्नोत्येति वा ।
 ताभिरिति पाठे, अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

आसीदिति । एष शशी यथाज्योतिषं गर्गादिप्रणीत-
 पद्मगणितशास्त्रानतिक्रमेण गोलो नारिकेलफलवदन्तुलोपरि-
 तनभाग एव पूर्वमासीत्, तर्हिदानीं कथमन्यथा दृश्यत
 इत्याशङ्क्याह । ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोऽर्द्धा-
 धोभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पीडनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य
 गृहीतं पीयूषममृतं यस्य यस्माद्वा स चासौ पिण्याकटुत्रो गृही-
 तरसनीरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपोऽवशेष उद्धृतो भागो यस्य
 एवम्भूतः सन् चिपिटः पर्यटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं
 प्रत्यक्षेषानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरभिहत्य कृतो यन्त्रो ज्यो-
 तिषं, अभिहत्य कृते यन्त्रे (पा० ४।३।८७) इत्यण् । ततो च-
 चार्धेऽव्यधीभावः । ज्योतिःशक्ते चयोदशाङ्गुलचन्द्रः श्रोत्रना-
 ङ्गुलसूर्यसाधोभागस्यो जलपूर्वकाचकूपिकाप्रायो यथोदित-
 सथैव पूर्वमासीदित्युक्तं ॥ ८७ ॥

असावसाम्यादितनोः सखा नो
 कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रं ।
 दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्व्वरूपाद्
 यद्वीर्य्यवत्तामधिकां दधाते ॥ ८८ ॥

असाविति । अमौ चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति ।
 कुतः । असास्यादसादृश्यात् । “विवाहमैत्रवैराणि भवन्ति
 समग्रील्लयोः” इति शास्त्रादनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभा-
 वान् मैत्री न सङ्गच्छत इत्यर्थः । तर्हि अनयोर्लोकप्रसिद्धा
 मैत्री कथमित्यत आह । खलु निश्चितं कर्पूरापरनामैवेन्दु-
 सख्यानङ्गस्य मित्रं तावतैव लोकप्रसिद्धिविरोधाभाव इत्यर्थः ।
 तत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् तौ द्वावपि कामकर्पूरो दग्धौ समौ
 पूर्व्वरूपाद्दग्धदग्धायाः सकाशादधिकां वीर्य्यवत्तां हि स्पष्टं
 दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्य्यवत्तरो भवति । कामोऽपि दा-
 हानन्तरं अधिकं वीर्य्यवान् अनुभूयते । तदुक्तं,

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

जमोऽस्त्ववारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने” ॥

इति । तस्मात् कामकर्पूरयोर्गौ च युक्ता । घनसारसङ्ग-
 सङ्ग इतिषष्ठुः । कर्पूरमस्त्रियामित्यमरवचनात् कर्पूरशब्दो
 नपुंसकोऽपि ॥ ८८ ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं
 स शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।
 अयं लयं गच्छति दर्शभाजि
 भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८६ ॥
 नेचारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः
 पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

स्थान इति । वाऽथवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने युक्तमेवे-
 त्यर्थः । तत्रायं हेतुः । स कामः ज्वलति दीपमाने शम्भुनेत्रे
 प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एकतां गतः प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः ।
 अयं चन्द्रस्य दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तद्भापारयुक्तेऽथ चामावासां
 गते भास्वन्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां
 गच्छति । दर्शे हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति अत एव दर्शस्य सूर्य-
 न्दुसङ्गम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणचक्षुः, तथा च तुल्य-
 योर्दक्षिणचक्षुर्नैचयोर्दक्षिणचक्षुः चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शं च-
 न्द्रस्याप्यनङ्गतया च समशीलत्वादुचितैव मैत्रीत्यर्थः । तथा च
 कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुख्यैवमुक्तेति भावः ॥ ८६ ॥

नेत्रेति । पुरा पूर्वं यदा यस्मिन् काले एष मृगाङ्कः पुरा-
 णस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेचारविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात्, तदानीं
 तस्मिन् कालेऽस्य विष्णुनेचारविन्दभूतत्वात् चन्द्रस्यावमङ्कः
 कलङ्क एव कनीनिकाया इन्दीन्द्रस्य भ्रमरस्य सुन्दर -
 मगात् प्रायात् । अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के

अस्याह्म रवासमगात् तदानीं
 कनीनिकेन्दोन्दिरसुन्दरत्वं ॥ ८० ॥
 देवेन तेमैष च काश्यपिस्व
 साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।
 द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च
 युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायां ॥ ८१ ॥

विषये कनीनिकेन्दोन्दिरसुन्दरत्वमदात् । नेचे हि कनीनिकया
 भाव्यं, अरविन्दे च भ्रमरेष, तथा चास्य नेषारविन्दरूपत्वा-
 दहमेवोभयं ओविष्णुः कृतवानित्यर्थः । अह एव कनीनिका
 कर्षी भ्रमरेष सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । इन्दोन्दिराश्रितौ-
 चरचक्षुरीकास्त्रिनो द्विरेफाः स्फुरिति वक्ष्यामः ॥ ८० ॥

देवेनेति । तेन देवेन ओविष्णुर्नैव चन्द्रः काश्यपिर्नरुद्धौतौ
 दावपि साम्यं समानधर्मातां समीक्ष्य तुस्यावां नयनक्रियायां
 क्रमेण नेषयापारे वाहनयापारे च चक्षुर्भौ तद् युक्तमुचि-
 तमित्यर्थः । चावयोन्मयमुचये । साम्यमेवाह । उभयपक्षौ युक्त-
 पक्षस्तथाप्यौ भजति चन्द्रः । नरुद्धौ दौ पदौ ह्रदौ भजति ।
 तादृशौ दावपि । तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः ।
 नरुद्धौ पक्षिर्वा राजा तादृशौ । तथा हरिणेन कलहमुद्गे-
 षामितचन्द्रः । नरुद्धौ हरिणा विष्णुवा वदमार्चमाश्रितः ।
 तादृशौ । हवमुभयोः साम्यात् यमे हव यापारे निवृत्तौ ।
 तदुचितं कृतमिति भावः । काश्यपिः । याज्ञादित्यादिभ्यः ॥ ८१ ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे
 सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।
 तदीयधूमौघतया हिमाग्नौ
 ब्रह्मे कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ८२ ॥
 खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
 र्व्याघ्रा जगद्गारपरिग्रमार्त्ता ।
 छायापदेग्नादसुधा निमज्ज्य
 सुधाश्लुधावुज्झति खेदमत्र ॥ ८३ ॥

चेरिति । धैः पण्डितैः सरोजिन्वा दाहरूपादिकाराहेतोः
 तुषारे हिमे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि, तुषारः चाग्निर्भवितुमर्हति
 सज्जत्वे सति दाहकारित्वात् चाग्निभूदेव ततोदकवदेति हिमे
 विषये वज्रिरनुमित इत्यर्थः, तैः पण्डितैर्हिमाग्नौ तुषारमध्ये
 चण्ड्रे वर्तमानः कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निसम्ब-
 न्धिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्यहं ब्रह्मे । वज्रौ हि धूमेन
 भास्यं चण्डश्च तुषारमवत्वादुक्तरीत्या वज्रिमान्, तथा च कल-
 ङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थितमित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः
 ॥ ८२ ॥

खेदस्येति । वसुधा छायापदेष्वात् स्त्रीयप्रतिबिम्बव्याजेन
 सुधाश्लुधावच चण्ड्रे निमज्जमानः प्रविश्य खेदं जगद्गारपरिग्र-
 मपीडामुज्झतीव । किञ्चूता । जगद्गारवहननिमित्तः परिग्रमः
 तेनार्त्ता नितरां पीडितास्त एव खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-

ममानुमैवं वज्रकालनीली-
 निपातनीलः खलु हेमशैलः ।
 इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्गे
 पीतो विभागः प्रतिविम्बितः स्यात् ॥ ८४ ॥

भिर्याप्ता समन्तात् पूरिता । अमृतममृद्गनिमज्जने हि खेदो
 गच्छत्येव यस्याश्च तत्तन्मदीरूपः खेदः तस्याः अमहरणे सुधा-
 समुद्र एव उचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगप्रभृच्छायप्रभृति-
 मतभेदा वर्णिताः ॥ ८३ ॥

ममेति । हेमशैलो मेदः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्यथा-
 वदतिक्रान्तेन वज्रना कालेन कृत्वा नीलोनीपातः श्यामिका-
 लगनं तेन कृत्वा नीलो वज्रकालीनत्वानीलमलसमन्वाणील-
 वर्णः स जात एवम्यकारा ममानुमाऽनुमानमेवमहं सम्भाव-
 यामीत्यर्थः । अन्यथा यदि खर्षाचलः कलभूयस्त्वेन न नी-
 लीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्ज-
 गच्छायमये जगत्प्रतिविम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेरोः
 पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः स्यात् पीतोऽङ्गो दृश्येत, तस्मात्
 खर्षाचलो नील एव जातस्तथा च सकलाया अपि भूमेर्नी-
 लवर्षत्वात् तत्प्रतिविम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव धुक्त इ-
 त्यर्थः । जगच्छायेति विभाषामेमेति (पा० १।४।२५) वखलं
 ॥ ८४ ॥

माऽवापदुस्त्रिसरोजपूजा-
 श्रियं शशी पद्मनिमोलितेजाः ।
 अस्त्रिदयेनैव निजाङ्गरङ्को-
 रलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ८५ ॥
 य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्के
 बुधो विधत्ते क इवान् चित्रं ।
 अन्तः किलैतत् पितुरम्बुराशे-
 रासीत् तुरङ्गेऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ८६ ॥

मेति । ब्रह्मो उस्त्रिद्वैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्ज-
 नितां श्रियं माऽवापत् मा स्म लभत यतः पद्मनिमोलि कमल-
 सङ्कोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं
 चन्द्रसविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवादुस्त्रि-
 सरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह
 निजाङ्गभूतस्य रङ्गोर्म्यगस्यास्त्रिदयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रः तामु-
 स्त्रिपूजाश्रियमेति प्राप्नोति, तस्ययनयोस्तुस्त्रिकमलरूपत्वादि-
 त्यहं मन्ये । अङ्गमृगनेचाभ्यां कृत्वाऽयं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां
 पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः, इति वा ॥ ८५ ॥

य इति । य एष प्रत्यक्षदृष्टः ब्रह्मः ब्रह्माङ्के जागर्त्ति स्फुरति,
 अथ विषये क इव बुधश्चिचमाख्यं विधत्ते, अपि तु न कोऽपि ।
 किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्यैः श्रवस्सञ्ज्ञकस्तुर-
 ङ्गेऽप्यासीद्देरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्ये

गौरि प्रिये भामितमा तमिस्त्रा
 ज्यौत्स्नी च नोले दयिता यदस्मिन् ।
 शोभातिलोभाकुभयोस्तयोर्वा
 सितासिता मूर्त्तिमयं विभर्त्ति ॥ ८७ ॥
 वर्षातपानावरणं चिराय
 काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

ऽयमजादिकं भवति तदीयपुत्रमध्ये ब्रह्ममात्रसम्भवे किमाश्चर्य-
 मित्यर्थः ॥ ८६ ॥

गौर इति । तमिस्त्रा तमोवज्जलाऽस्य दयिता रात्रिर्गौरि
 प्रिये चन्द्रे विषये भातितमा, तथा ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता
 भवत्ताऽस्य दयिता रात्रिर्नीले प्राणेशेऽस्मिन् चन्द्रे नितरां
 शोभते भिन्नवर्णं हि शोभते इत्यर्थः । तस्माद्धेतोस्तयोस्तमिस्त्रा-
 ज्यौत्स्योद्भयोरपि विषये स्वस्व शोभाप्राप्तेर्विलोभादभिज्ञा-
 वात् तयोरेव पक्षयोर्वा शोभाप्राप्तिस्तदभिज्ञावाङ्मुखसङ्ग्रामक-
 समन्वात् तमिस्त्राज्यौत्स्योः शोभता भवितव्यमित्यर्थः । अयं
 चन्द्रः सितासिता भवतां ग्रामकाश्च मूर्त्तिं कायं विभर्त्ति ।
 वा इवार्थः । शोभातिलोभादिवेक्षणयः । नोलभागे ज्यौत्स्नीं
 प्रियं धारयितुं, भवसे च तामवीमिति यथायथं ॥ ८७ ॥

वर्षेति । वर्षं बालेषु तदुपु अविश्रितेषु येन प्रत्यक्षपु-
 ष्पेषु (तारासु नक्षत्रेष्वेव) कवकेषु हृत्पाकेषु मध्ये चिरकाशे-
 त्वजलादिकसूरीभूतं विकसितमतिकूलसेकपक्षपाकमेव चन्द्र-

बालेषु ताराकवकेष्वेकैकं
विकसरोद्धतमवैमि चन्द्रं ॥ ६८ ॥
दिनावसाने तरणेरकक्षा-
न्निमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।
अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं
तमोविपद्द्वीपवतीन्तरङ्गि ॥ ६९ ॥

सवैमि मन्त्रे । किञ्चुतेषु ताराकवकेषु । चिराय वज्रकालं वर्षा-
र्त्ता ज्ञातये योचर्त्ता च वर्षेषु जलवृष्टिषु ज्ञातयेषूष्णेषु च सक्तु
ज्जनावरणमनाच्छादितं काष्ठैश्चन्द्रिक्समूहमेव दारुसमूहमा-
ख्यन्त्य समुत्थितेषूपत्येषु, वर्षाकाले ज्जनावृतेषु जलक्षितिनेषु
वृक्षादुत्पन्नतेषु च । काष्ठेषु सूक्ष्मसूत्रानि वृक्षाकानि भवन्ति
तथा च तारा अक्षकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्तु सूक्ष्मकवकमिने-
त्युपेक्षा ॥ ६८ ॥

दिनेति । विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः
सूर्य्यस्याकक्षादवभाषितचेतोर्निमज्जनात् प्रतीचीसागरनीर-
प्रवेष्टाद्देतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां स्वप्ननादिरूपां विपद्-
मेव द्वीपवतीं महानदीमखोडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात् प्रसा-
दात् तरङ्गि, चन्द्रेण तमो निरस्य सर्व्वे प्रकाशितमिति भावः ।
अग्रेऽपि रात्रौ तरङ्गेर्नाकाया अकक्षाकज्जनाद्देतोर्वुडुनरूपा-
मापन्नदीमुडुपस्याकक्षादागतस्याप्यस्य चावपात्रस्य प्रकाशान्
तरङ्गि ॥ ६९ ॥

किं नास्ति नोऽपि क्षणिकोऽणुर्बोऽयं
 भानोऽस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।
 अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासौ-
 न्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥
 चातुं पतिन्मौषधयः स्वशक्त्या
 मन्त्रेण विप्रा क्षयिणं न शक्नुः ।

किमिति । नोऽस्माकममहतां पामराणामपि अस्ति नेत्रे
 विषये तेजोमयः तेजोरूपो विन्दुरेवायमिन्दुरणुश्चा न घनप्रा-
 मक्षिपिटीकरणे भवत्त्वर्तुलाकारेण भागः प्रोभमानः किं नास्ति
 अपि त्वत्त्वादिनेत्रेऽपीन्दुर्वर्तत एव । अणुकोऽस्पीयांस्तथा क्ष-
 णिकः क्षणमात्रावस्थायां चावक्षिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः ।
 तर्ह्यस्माच्चन्द्रात् तस्य वैलक्षण्यं कथमित्यत आह । अत्रेर्मुनेर्नेत्रे
 तु पुनस्तेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां
 महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन क्षणा नाशी मासाव-
 शानप्राप्तिविनाशश्चाभूदिति यत् तद्वदते, एतद्युज्यत इत्यर्थः ।
 यतो महतो महानुभावस्य । सर्वे हि महतां महदिति न्या-
 सेन महतोऽत्रेर्नेत्रतेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महापरिमाणश्चि-
 रकाकक्षायां चेत्यस्मिन्नेत्रतेजोमयविन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमे-
 वेति भावः । अणुकः, क्षण इति (पा० ५।१।८५) कन् । नाशी,
 अक्षय्य इति ॥ १०० ॥

चातुमिति । मृतवन्धोविन्यादय मोषधयः स्वशक्त्या स्वश-

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं
 सुधा प्रभावेर्न निजाश्रयं वा ॥ १०१ ॥
 मृषा निशानाथमहः सुधा वा
 हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

मर्थेन निजरसवीर्यविषाकाभ्यां कृत्वा ओषधीभ्रतात् पतिमेनं
 चन्द्रं चयिषं प्रतिदिनं कलाचयवन्तमथ च चयरोगिणं सन्तं
 चातुं रक्षितुं न श्रेयः । तथा विप्रा द्विजराजत्वाच्चिजं स्वामिनं
 चयिषं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न श्रेयः । तथा पयो-
 धिरपि पुत्रं चयिषमेनं मणिभिरनेकप्रभावैरनारक्ष्यै रक्षैः कृत्वा
 रक्षितुं न शक्नोति वचनपरिणामः । तथा सुधाऽपि स्वाधार-
 भूतं चयिषमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा चातुं न शक्नो-
 क, वा समुच्ये । ओषध्यादयः स्वस्वत्वादिरक्षणसाधने सत्यपि
 पतित्वात् प्रभुत्वात् पुत्रत्वाच्चिजाश्रयत्वाच्च स्याद्रक्षितुमर्हमर्थेन
 रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्वा पूर्वकर्माजो रोगो म-
 षाणुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । अचिन्यो हि मणिम-
 न्मौषधीनां प्रभाव इति ओषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धं ॥ १०१ ॥

मृषेति । निशानाथस्य चन्द्रस्य महः तेजः सुधा वा पीयू-
 षत्वमेवेति श्लोकवादे मृषा असत्य एव भवेत् । वा अस्य वा
 यदि चन्द्रतेजः मृषेति श्लोकप्रवादः सत्य एव तच्चैव चन्द्र-
 तेजोऽस्या सुधा जराविनाशौ जरामरश्च न हरेद्विनाशमेव
 चन्द्रतेजः सुधा नेवेत्युक्तीकार्यं । अथ चैतद्रूपा सुधाऽपि जरा-

पीत्वा कथं नाऽपरया चक्रोरा
विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥
वाणीभिराभिः परिपक्विमाभि-
नरेन्द्रमानन्दजडञ्चकार ।
मुहूर्त्तमाश्चर्य्यरसेन भैमी
हैमोव वृष्टिस्तिमितञ्च तं सा ॥ १०३ ॥

मरणे नाशयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । अपरयाऽन्यथा यदि च-
न्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यस्तद्रूपा सुधा जरामरणे विना-
शयेत् तर्हि चक्रोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन् पीत्वाऽपि कथं
किमिति नाजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्र-
तेजःसुधात्वे एतस्याश्च सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यस-
ङ्गात्वे तत्त्वाने चकोरैरप्यजरामरैर्भावं, न च ते तथा, तस्मात्
तस्मैजसः सुधात्वं वा स्रष्टा भवेत् । सुधाभूतस्यापि जरामर-
णपहारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतदङ्गीकर्तव्यं, तथा सुधाप्रभावैर्न
विजाग्रयं वेति पूर्वश्लोकांशसमाधानमित्याशयः । अजरामरो-
च्युरिति पाठे च्चिः ॥ १०२ ॥

वाणीभिरिति । सा भैमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपाकेन
निर्वृत्ताभिः परिश्रुतकवित्त्वशक्तितया प्रसादादिगुणयुक्ताभिर्वा-
णीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशञ्चकार । तथा
मुहूर्त्तमनुतापरनाशाश्चर्य्यं रवेजाय च तद्रूपेण जलेन
हैमोव तेषां च्चिः वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिज्ञेयान् मान-

इतो मुखादागियमाविरासीत्
 पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।
 अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुविम्बं
 संवावदूकश्रियमम्बुजानां ॥ १०४ ॥

प्रस्तम्भं वाऽथचार्द्रश्चकार हिमवृष्टिर्यथा अन्यं जडमार्द्रं च
 करोति तथेयमपि आनन्दजडं सातिस्नेहश्च चकारेत्यर्थः ।
 परिपक्त्तिमाभिः डिक्वाञ्चिवृत्तेऽर्थे क्तिः, क्लेमम् ॥ १०३ ॥

इत इति । इत्येवं जल्पन्, वदन्, स नलोऽम्बुजानां संवा-
 वदूका नितरां संवादिनी अर्थस्य तादृशं कमलतुल्यसौभ-
 मस्या मुखेन्दुविम्बमचुम्बत्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यति-
 शयादचुम्बदित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, इयमुक्तप्रकारा पीयू-
 षधारावन्मधुरा वागितः प्रत्यक्षदृष्ट्याङ्गवन्मुखादाविरासीन्निः-
 सृतेति । इत इत्यनेन सामीप्याभिनयकारिणा करेण भैमी-
 मुखं चिवुके धृतमिति ध्वन्यते । मुखेन्दुविम्बत्वेन च पीयू-
 षधारासम्बन्धैचित्ती सूच्यते । तथा च पीयूषधारया मधु-
 रेत्यपि व्याख्येयं । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं
 प्रसिद्धं । चन्द्रविम्बस्य कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वात् ।
 एतन्मुखचन्द्रविम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभा-
 ग्यभाक्तादित्यर्थः । प्रसिद्धचन्द्रविम्बादेतन्मुखचन्द्रविम्बमधिक-
 मिति सूच्यते । अत्यर्थं संवदति संवावदूका सङ्गुर्भाऽयं भैम्या
 वर्तते ॥ १०४ ॥

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता
 विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।
 स्मितांशुजालं विततान तारा
 दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥
 स्ववर्षना न स्वयमर्हतीति
 नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपं ।

प्रियेणेति । प्रियेण 'इतो मुखादित्यादिपूर्वाक्तरूपं प्रियव-
 चनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुलेन मुक्ता जनिता,
 तथा स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः मोक्षसा सा भैमी, अथ नलव-
 चनानन्तरं स्मितांशुजालं विततान, तदेव नलाय प्रीतिदान-
 मिव ददावित्यर्थः । केव । दिवः सकाशात् क्षीणपुण्यतया
 खेच्छया वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव ।
 स्फुरन्ती किरणजालं विततारेति उत्प्रेक्षा, उपमा वा । वंशः
 कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्या मुक्ता मौक्तिकरूपा ।
 कृतावतारेत्यत्र तरणं तारः, ऋदोरप् (पा० ३।३।५ ७) । तद-
 न्नात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणि, पश्चादवशब्देन सह सुपा (पा०
 २।१।४) इति समासः ॥ १०५ ॥

खेति । सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह सः । इति किं ।
 हे प्रिय, इन्द्ररूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपत्वेनात्मसुतौ मां
 नियुज्यान्नाप्यग्निः प्रशस्तौ वर्षणविषयेऽत्युदास्तेऽतितरामुदा-
 शीनो भवति, एतत्स्थाने युक्तं । हेतुमेवाह । इति किं "सतामेत-

स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ
 धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह ॥ १०६ ॥
 तथेरितः प्राणसमः सुमुख्या
 गिरं परीक्षासरसोत्किरां सः ।
 भूलोकसारः स्मितभाक् तुषार-
 भानुमणिष्यन् सुभगाम्बभाण ॥ १०७ ॥

दकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः सुतिः” इत्यादिवचनात् स्वयमात्म-
 णैव स्ववर्णना आत्मनस्तुतिर्नार्हति न युक्तेति । इयत्पर्यन्तं मया
 चन्द्रो वर्णित इदानीं तथा वर्णनीयस्त्रुष्णीभावा युक्त इत्याश-
 येन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं सोत्प्राप्तं प्रावर्त्तयदिति भावः । तुरा-
 साहमित्यत्र तृतीयसर्गे धरातुरासाहेत्येतच्छ्लोकस्याऽऽशङ्का ज्ञा-
 तव्या । तत्रोत्तरं । इन्द्ररूपं लम्बुखं चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां निधुज्य
 शशिनः प्रशस्तौ अत्युदास्ते साऽहं धरावदतुराऽनुत्तानवेगा वा
 पृथ्वीवद् गम्भीरेत्यर्थः । अर्थात् तमाह स्मेति ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥

तथेति । स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषा-
 रभानुं चन्द्रं भणिष्यन् वर्षयिष्यन् सन् सुभगां सोभाग्यवतीं
 भैमीं बभाण । किम्भूतः । तथा सुमुख्या भैम्या परीक्षासरसो-
 त्किरामुङ्गावयित्रीं गिरमोरित उक्तः । तथा प्राणसमोऽतिप्रे-
 यान्, तथा चन्द्रवर्णने प्रेरितः सन् परीक्षासरसोत्किराङ्गिरं
 बभाणेति वा । उत्किरां, इगुपधेति (पा० ३।१।१३५) कः,
 पूर्व्वेण षष्ठीसमासः । भणिष्यन् हेतोर्लटः प्रता ॥ १०७ ॥

तवानने जातचरों निपीय
 गीतिन्निदाकर्षनलोलुपोऽयं ।
 द्वातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि
 विधुं मृगस्त्वददनभ्रमेण ॥ १०८ ॥
 इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये
 जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तं ।

तवेति । हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीभूतपूर्व्यां
 गीतिं स्वरमाधुर्यं निपीय सादरमाकर्षेदानीमपि तस्या भव-
 द्गीतेराकर्षणाय लोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसादृशात् त्वददन-
 भ्रमेण विधुं द्वातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि ।
 मृगा हि गानप्रिया भवन्तीति चन्द्रं तन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं
 नेच्छतीत्यहं शङ्के इत्यर्थः । जातचरी भूतपूर्व्यं चरट् (पा० ५।
 ३।५३) लोलुपः यङन्तात् पचाद्यचि, यङोचि चेति (पा० २।४।
 ७३) यङो लुक् ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति । अतिसादृशादिन्दुरेवेदमिति इन्दोर्भ्रमेण
 मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हे तवास्ये वर्तमाना जिह्वा कर्त्री
 गीत्या वर्षस्वरमाधुर्या कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिशृङ्गं तद्विद्यते
 यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थमपि मृगं कर्षति । गिते-
 र्मधुरतरताम्रगस्य च प्रियगानत्वात् स्वसमीपमानयतीत्यर्थः ।
 तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेक्षते, वक्ष्यता आगमिष्यते मृगस्य वासार्थं
 बन्धनं करिष्यता, नेचक्ष्येन पाशोबभूवे किं, तद्रूपया बन्धन-

गीत्या मृगं कर्षति वत्स्यता किं
 पाशोबभूवे नयनदयेन ॥ १०९ ॥
 आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः
 शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा ।
 यावन्निशायामथ घर्म्मदुःस्थ-
 स्तावद् व्रजत्यङ्गि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

रज्ज्वा समाकर्षतीत्यर्थः । अन्याऽपि शवरी गीत्या मृगमाकृष्य
 पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तम् ।
 चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्षनावसरेऽपि मध्ये मध्ये
 भैमीमुखवर्षणा अनुरागातिशयसूचनार्था । अयं श्लोकः चपक
 इति केचित् ॥ १०९ ॥

गगनस्थोऽपि मृगो भैमीमुखगीतिं कथममृतादित्याशङ्क्या-
 ह । आप्यायनादिति । शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशायी
 यावद् व्रजति तावदथ पश्चात् साकल्येन वाऽङ्गि न गच्छति
 यस्माद्दिने घर्म्मणातपेन दुःस्थः सन्तप्तः, तस्माद्दिनेऽत्यमेव गच्छ-
 तीत्यर्थः । रात्रौ दूरगमने हेतुमाह । सुधांशोरमृतरूपाभी
 रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं
 तस्माज्जन्म यस्य गाढान्धकारजाताश्चैत्याद्वा तेजसोऽभावे त-
 मसः सम्भवादौष्णाभावाच्चेत्यं । अत एव रात्रौ बद्ध गच्छति
 दिने चोष्णे न आन्त इव बद्ध न गच्छति । शब्दा हि स्वभा-
 वादतिदूरेऽपि श्रूयन्ते दिवा तु न तथा । पथिकोऽपि रात्रौ

दूरेऽपि तत्तावकगानपाना-
 लम्बावधिः स्वादुरसोपभोगे ।
 अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः
 पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥
 अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मा-
 च्चतुर्भूवैष यदादिपुंसः ।

श्रुत्याद् दूरं गच्छति, दिने चान्यं । दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं
 श्लोकः ॥ ११० ॥

दूरेऽपीति । हे प्रिये खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भा-
 सश्चन्द्रिका एव स्वान्यमृतानि क्षिपति, अधो मुञ्चति । किम्भूतः ।
 दूरेऽपि अतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं
 गानं तस्य पानात् सादरश्रवणाद्धेतोः स्वादुरसोपभोगे माधु-
 र्यातिशयानुभवे विषये लम्बावधिः प्राप्तमर्यादः । उत्प्रेक्षते ।
 अवज्ञयैव अनुभूतभवङ्गीतमाधुर्यापेक्षयाऽल्पमाधुर्यतयाऽवमा-
 ननयैवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव न तु युग्मं ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति । हे तन्मित्रे एष चन्द्र आदिपुंसः श्रीविष्णोर्ध-
 द्दामं चतुर्भूवैष्यस्मिन्नेत्रीभवने विषयेऽयं नेत्रभूतश्चन्द्रोऽस्मान्न
 विस्मापयते आश्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भव-
 तीत्यर्थः । किल यस्माद्धेतोरचिनेचादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्चतु-
 र्भवं कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपं नेत्ररूपात् कारणाज्जातस्य
 नेत्रीभवनमुचितमेव तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रीभवने न कि-

तदन्निनेत्रादुदितस्य तन्नि
 कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥
 अभिर्म्हगेन्द्रेदरि कौमुदीभिः
 क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।
 अक्षालि नीलीरुचिरम्बरस्था
 तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

श्चिदस्माकं चित्रमित्यर्थः । विस्मापयते नित्यं स्मर्यतेः (पा० ६।
 १।५७) इत्यात्वं, भीष्मोर्हेतुभये (पा० १।३।६८) इति तङ् ।
 अस्माज्जनान्तरापेक्षया बल्लवं ॥ ११२ ॥

आभिरिति । हे मृगेन्द्रेदरवत् कृष्णमुदरं यस्यास्तादृशि
 रजन्त्येव रजकी तथा क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरेव दृश्यमाना-
 भिर्धवलतराभिः कौमुदीभिः कृत्वाऽम्बरस्था तमोमयीयं नीली
 कज्जलवत् कालीरुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । रजक्या
 वसनस्या काली कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन चाख्यते । तदुक्तं
 कलाकोशे ।

तैलं घृतेन तच्चोष्णजलैर्दुग्धेन कज्जलं ।

नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण शोभणा ॥ इति ॥

चन्द्रिकादिभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रे-
 दरी (पा० ४।१।५५) नामिकोदरेति ङीष् । ओषधी प्राणि-
 वाचिलाभावाच्चीलीति ङीप्समर्थनीयः । रजकी स्त्रुनः शिला-
 ङ्गीप् ॥ ११३ ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चै-
 रुच्चाटयामास चतुः शरदा ।
 अतारि वामोरु तथाऽपि किञ्चि-
 न्न प्रोज्झितुं लाञ्छनकालिमाऽस्य ॥ ११४ ॥
 एकादशैकादशरुद्रमौली-
 नस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।
 प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च
 पञ्चेषु तूष्णीमिषवोऽर्द्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

पय इति । हे वामोरु या शरत् चतुः पयोमुचां मेघानां
 वर्षाकालीनमुच्चकैरतिशयितमपि मेचकीमानं कालिमानमु-
 च्चाटयामास । तथा कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्या शरदा
 यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोज्झितुं
 स्कोटयितुं नापारि । शरदश्चे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽति-
 तरां शोभत इति भावः । मेचकिमानं वर्षवाचित्वादिमनिष्
 ॥ ११४ ॥

एकेति । अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एका-
 दशानां रुद्राणां मौलीन् प्रतियान्ति, किल गच्छन्तीव । शेषाः
 पञ्च कलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूष्णीमल्पमिषुधिं प्रविश्या-
 र्द्धचन्द्राकारत्वादूर्द्धचन्द्राख्या इषवो भवन्ति, विनाशसमयेऽप्यथ
 परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूष्णी अल्पविवक्षया स्तीले
 गौरादित्वाङ्गीप् ॥ ११५ ॥

निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि
 तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।
 सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्त-
 स्तदा त्वदास्यश्रिमाश्रयेत ॥ ११६ ॥
 यत् पद्ममादित्सु तवाननीयां
 कुरङ्गलक्ष्मीं च मृगाक्षिं लक्ष्मीं ।
 एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के
 शशाङ्कपङ्केरुदयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

निरन्तरेति । हे तन्वि ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निर-
 न्तरत्वेनान्योन्यमन्वन्ततया विधायैकोकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः
 क्रियेत, निर्णीयित, तदा तर्हि स चन्द्रसाराणामकलङ्कत्वात्
 तन्मयत्वाच्च कलङ्केन मुक्तः सन् त्वदास्यस्य श्रियं शोभामाश्रयेत ।
 क्रियानियतेरविवक्षितत्वानुल्लङ्घनभावः ॥ ११६ ॥

यदिति । हे मृगाक्षि यत् पद्मं तवाननीयां मुखमन्वन्धिनीं
 लक्ष्मीमादित्सु ग्रहीतुकामं कुरङ्गलक्ष्मीं चन्द्रश्च तव मुखशोभां
 ग्रहीतुकामः तयोः शशाङ्कपङ्केरुदयोरेष विरोधः स तन्मुखशो-
 भास्तृण एकोऽर्थस्तस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवे-
 त्यहं शङ्के । एकद्रव्याभिलाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रप-
 ण्ययोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् ते मुख-
 मधिकमिति भावः । आदित्सु, चन्द्रपक्षे लिङ्गविपरिणामः ।
 लक्ष्मीं, न लोकेति (पा० १।३।६८) षष्ठीनिषेधः ॥ ११७ ॥

लब्धं न लेखप्रभुणाऽपि पातुं
 पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतन्ते ।
 निपीय देवैर्विवशीकृतायां
 घृणां विधोरस्य दधे सुधायां ॥ ११८ ॥
 एनं स विभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे
 गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशं ।
 अत्राति घोरं विषमब्धिजम्
 धत्ते भुजङ्गश्च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

लब्धमिति । हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विवशीकृतायां
 निःशेषं पीत्वा मुक्तशेषीकृतायामस्य विधोस्यस्य सुधायां घृणां
 जुगुप्सां दधे धारयामि किं कृत्वा । लेखानां देवानां प्रभुष्वे-
 णापि पातुं न लब्धं, कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात् तेन दुष्प्रापं,
 केनाप्यनुच्छिद्यमित्यर्थः । ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय
 पीत्वा । अहं सुधायाः सकाशात् तदधरामृतं स्वादुतरमिति
 भावः । अतोऽप्युच्छिद्यभोजने जुगुप्सां धारयतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

एनमिति । स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः ब्रह्मुरेनमोषधीशं वि-
 धुमुत्तमाङ्गे शिरसि विभ्रद्वारयन् सन्, अब्धिजम् समुद्रोत्पन्नं
 घोरं दारुणमपि विषमत्राति, मुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पं वासु-
 किञ्च धत्ते । ब्रह्मोरप्युपकारकलेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः ।
 शेषधिखामिनोऽस्य शिरसि धारणादेव निःशङ्कं विषं भक्षयति
 सर्पस्य धारयतीत्युत्प्रेक्षा । भुजङ्गं जात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ ११९ ॥

नास्य दिजेन्द्रस्य बभूव पश्य
 दारान् गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।
 प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशान्
 न ह्यन्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति । हे प्रिये दिजेन्द्रस्यास्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्देहस्यतेदी-
 रान् भार्यां यातवतोऽपि गुरुतत्त्वगामिनोऽपीत्यर्थः पातः स्व-
 र्गाद् भ्रंशः, अथ च पातित्यं न बभूव पश्य । चित्रमेतदिलोकये-
 त्यर्थः । अथ वा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकर्माभ्या-
 अपि आत्ममय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान् प्रकाशा-
 न्तरनिरपेक्षान् प्रकाशस्वरूपान्, अथ च परमात्मैव प्रकाशो
 येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान् स्वप्रका-
 शात्मनादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां
 वा प्राप्तान्, अथ चानन्तरभाविमोक्षत्वात् प्रवीणशरीरप्रवाहा-
 येक्षया शेषशरीरं प्राप्तान् जीवमुक्तान् पुरुषान् हि यस्मात्
 न ह्यन्ति शुभाशुभफलसम्बन्धेन न संब्रजन्तीत्यर्थः । तेषां तेजो-
 विधेयेषु प्रत्यवायो न विद्यत इति प्रामाणिकवचनात् तेजो-
 रूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति
 भावः । चन्द्रेऽप्यात्ममयप्रकाशः, अन्तिमदेहं सम्पूर्णतां प्राप्तः
 ॥ १२० ॥

स्वधाकृतं यत् तनयैः पिढभ्यः
 अद्वापविचं तिलचिचमम्भः ।
 चन्द्रं पिढस्थानतयोपतस्थे
 तदङ्गरोचिः खचिता सुधैव ॥ १२१ ॥
 पश्येच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये
 त्वं केलिकुल्याम्बुनि विम्बमिन्दोः ।
 चिरं निमज्ज्येच्च सतः प्रियस्य
 भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥ १२२ ॥

स्वधेति । तनयैः पुत्रैः अद्वाया परलोकास्तित्वबुद्ध्या वितीर्ण-
 त्वात् पविचं कृष्णतिलैश्चिचं मिश्रितं पिढभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः
 पिढस्थानतया “चन्द्रे वै पिढलोकः” इति श्रुतेः । पिढलोकतया
 चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण सङ्गतमभूदित्यर्थः । तत् कृष्णतिलमिश्रजल-
 मेवाङ्गस्य कलङ्कस्य या रोचिः कान्तिः तया खचिता मिश्रिता
 सुधा पीयूषं । कृष्णतिला एव कलङ्कस्तत्संलग्नं जलमेव पीयूषं
 न तन्यः, कलङ्को न चाम्नात् पीयूषमित्यर्थः । अद्देति पिढलोक-
 प्राप्नो हेतुगर्भविशेषणं । उपतस्थे सङ्गतकरणे तङ् ॥ १२१ ॥

पश्येति । हे प्रिये त्वमुच्चसौधस्थित्या कृत्वा सौख्येन निरन्त-
 रायं लक्ष्ये दृष्ट्ये केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्विम्बं पश्य ।
 तत् किं । राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्त-
 र्वर्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चन्द्रविम्बं चुम्बति । सौख्यं
 स्वार्थं सुखिनो भाव इति भावे वा व्यञ्ज् । सौख्येति पाठे

सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय
 कृतोऽङ्गि तुच्छः शशलाञ्जनोऽयं ।
 पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां
 मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन ॥ १२३ ॥
 समं समेते शशिनः करेण
 प्रह्वनपाणाविद्ध कैरविण्याः ।

सूक्ष्मलेन लक्ष्ये । उच्चतरदेशस्थितं प्रत्यधोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं
 प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

सौवर्गेति । स्वर्गे भवा सौवर्गा देवास्तेषां वर्गैर्वृन्दैरमृतं नि-
 पीयाङ्गि तुच्छो रिक्तः कृतोऽयं शशलाञ्जनो निशि ते तवात्र
 क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बव्याजेन मग्नः सन् पुनर-
 मृतानां जलैरयं च पीयूषैः पूर्णः स्यात्, भवेदित्यर्थं सम्भाव-
 यामीत्यर्थः । एतेन नदीजलस्यामृतत्वं सूचितं । अङ्गि तुच्छः
 कृतोऽपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तत्र क्रीडानद्यां
 प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभयादिव पलाय्य निलीनः
 स्यादित्यर्थं शङ्क इति वा । पूर्णोऽमृतानां दृष्ट्यर्थत्वात् करणे
 षष्ठी ॥ १२३ ॥

सममिति । इह तव क्रीडानद्यां कैरविण्याः क्षुमुदिन्याः
 प्रह्वनरूपे पाणौ शशिनः करेण रश्मिनाऽयं च पाणिना समं
 बह्वसमेते सङ्गते सति मधु पुष्परस एव क्लृप्तं यस्य तस्य त्याग-
 चक्षस्य कन्यादानसम्पत्तिरसङ्कल्पोदकस्याभिषेकः कर्त्ताऽनयोश्च-

विवाहलीलामनयोरिवाह
 मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः ॥ १२४ ॥
 विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा
 मृगोयमिन्दीवरिणी वनस्था ।
 विलोक्ते कान्तमिहोपरिष्ठा-
 न्मृगन्तर्देषाऽऽननचन्द्रभाजं ॥ १२५ ॥

अक्षुमुदिन्योर्विवाहलीलामाहेव सूचयतीव । चन्द्रकरस्यर्शमा-
 त्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णाणि च जातानीति
 भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजलाभिषे-
 कोऽपि भवति ॥ १२४ ॥

विकासीति । हे प्रिये इह तव केलिनद्यां वनस्था जलनि-
 वासिनी अथ च काननस्था, तथा विकासि नीलमायतं विस्तृतञ्च
 पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चेयं प्रत्यचक्षुःस्या इन्दीवरिणी
 यस्मान्मृगो वनस्थत्वादिकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी
 तत्तस्मादिन्दीवरिणीरूपा मृगो आननमिव यस्यन्द्रः साम-
 र्थात् त्वदानमतुल्यो यस्यन्द्रस्तद्भाजं तत्स्यं कान्तं सुन्दरमथ
 च तुल्यजातीयं स्वप्रियं मृगमुपरिष्ठादिलोक्ते । विकसितकुसु-
 मनेत्राणि ऊर्ध्वप्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्यमुपरि
 वर्त्तमानं निजभर्तारं मृगं मृगो पश्यतीत्यर्थः । त्वदानमेव
 यस्यन्द्रस्तत्स्यं चन्द्रत्वादनमेयमृगमुपरिष्ठात् पश्यति । त्वं प्रा-
 सादोपरि वर्त्तसे, इत्यच्चाधोदेशे वर्त्तते न वर्त्तते पदच्छेदं कृत्वा

तपस्यतामम्बुनि कौरवाणां
समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।
अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं
मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रं ॥ १२६ ॥

चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्ठान्न पश्यतीति न किन्तु
पश्यत्येवेति व्याख्येयं । वनस्था मृगी हि नीलायतनेना सती
स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयतीत्यर्थः । शशमित्यपपाठः ।
मृगपर एव वा व्याख्येयं ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति । हे प्रिये, अम्बुनि सदा निवासात् तत्र
तपस्यतां कौरवाणां कुमुदानां समाधेर्दिवासङ्कोचस्यैव ध्यानस्य
भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया असुररूपाया
रात्रेचन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्ये । किम्भूतं मुखं । अमृतमे-
वाधरोष्ठं यस्या, अथ चामृततुल्याऽधरोष्ठं यस्य यदाऽमृतम-
धरं यस्मात् पीयूषादधिकरस ओष्ठो यस्य, तथा मयूखा एव
स्मितं । अथ च तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वलं यत् स्मितं
तेन वा चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्गना-
नामप्येवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुस्तरं तपसरतामपि
मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपसरक्रीत्यर्थे
कर्मणो रोमन्मतपोभ्यामिति (पा० ३।१।१५) क्यप्, तपसः पर-
स्मैपदञ्चेति ज्ञात ॥ १२६ ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं
 पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य ।
 पानात् सुधा नाम जलेऽप्यमृत्युं
 चिह्नं विभर्त्यवभवं स मोनं ॥ १२७ ॥
 तारास्थिभूषा शशिजङ्गुजामृ-
 चन्द्रांशुपांशुक्कुरितद्युतिर्द्यौः ।
 क्वायापथाश्चन्द्राफणीन्द्रचाराः
 खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः ॥ १२८ ॥

अल्पेति । अल्पोऽङ्ग एव पङ्को यस्यां, तथा पीयूषमेव नीरं
 यस्यां सेयं विधुमण्डली स्मरस्य सरसी विशालं सर एव, अत एव
 स स्मरोऽवभवमस्यां चन्द्रसरस्यां समुत्पन्नं सुधानामेतदीया-
 मृतपानीयजले जलरहितेऽपि स्थले जलाभावेऽपि वाऽमृत्युं
 मरणरहितं मीवं चिह्नमथ च सुधासरोजातत्वादेनुमापकं
 लिङ्गं विभर्त्ति । मीना हि जलादहिर्भूता म्रियन्त एव, अयन्तु
 न म्रियते तस्माच्चन्द्रामृतसरसीभवत्वात् सदा मृतपानाज्जला-
 भावेऽपि मृत्युरहित इति सर्व्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तारेति । द्यौः खमात्मानमष्टमूर्त्तेर्हरस्य मूर्त्तिं शरीरं स्फुटं
 व्यक्तमाह ब्रवीति, यतः तारा एवास्थीनि तद्रूपा भूषा यस्याः,
 तथा शशिनमेव जङ्गुजां गङ्गां विभर्त्तीति तद्भूतं, तथा च-
 न्द्रांशव एव पांशवो भस्मानि तैः कुरिता कृताङ्गरागा क्षुति-
 र्यस्याः सा, तथा क्वायापथा गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्याः

एकैव तारा मुनिलोचनस्य
जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।
ताताधिका सम्पदभूदियं तु
सप्तान्विता विंशतिरस्य ताराः ॥ १२६ ॥
मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्दोः
स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रं ।

धवला रेखा कदा यस्य क्वायापयरूपः फणोन्द्रो वासुकिः स
एव मुक्ताहारो यस्या सा हरमूर्त्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा, द्यौर-
प्येतादृशीति मूर्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव मद्देशस्य मूर्त्तिर्भगनं
कथयतीवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एकेति । एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमनि-
लोचनस्य तारा कनीनिका किलैकैव जाताऽभूत् किल पुरा-
णादौ । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना सम्पत् तातान्नज-
पितुरत्रिनेत्रात् सकाशादधिका, यद्यस्मादस्य ताराः कनीनिका
अथ च नक्षत्राणि सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति क्लृप्तं । पितुः
सकाशादधिकसम्पत्तित्वात् सभागोऽयमिति भावः । “सप्तविंश-
तिमिन्दवे” इति दत्तः सप्तविंशतिकन्या अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय
ददाविति पुराणं ॥ १२६ ॥

मृगाक्षीति । हे मृगाक्षि हरिणीनेत्रे यदेतत् प्रत्यक्षदृश्य-
मिन्दोर्मण्डलं, तत् स्मरस्य पाण्डुरं श्वेतं भासाज्यसूचकमात-
पत्रमेव । श्वेतच्छब्ददर्शने सति सप्ताजो वयसा भवन्ति पूर्णधवल-

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः
 स क्वचभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥
 दशाननेनापि जगन्ति जित्वा
 योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुं ।
 स्नानिर्वधोर्मानिनि सङ्गतेयं
 तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

चन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वश्या
 भवन्ति तस्मादेतत् कामस्य श्रेयतातपचमेवेति भावः । यस्य पूर्णि-
 मानन्तरमेतस्य क्वचभूतस्येन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलाच-
 यस्य स मन्मथस्य क्वचभङ्गः खलु, क्वचस्य मोटनं राज्यचयं
 सूचयति । कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्रचन्द्रचये कामः क्षीण एव
 तस्मात् कृष्णपक्षे योऽस्य भङ्गः स कामस्य क्वचभङ्ग इव स एव
 वेति भावः । खलुप्रेक्षायां, निश्चये वा ॥ १३० ॥

दशेति । दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वा-
 ऽपि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि
 हे मानिनि खलुखस्यर्द्धिर्न चन्द्रमसहमाने नैमित्तस्यास्य विधो-
 रियं प्रत्यक्षदृश्यकलङ्करूपा स्नानिर्लज्जा सङ्गता लग्ना, अथ च
 युनैव । यतस्तएवैकेनाननेन मितरां जितस्य । यो हि दशाननेन
 दशभिरपि मुखैर्जेतुं नात्रकि तस्य स्त्रियास्तैकेन मुखेन निर्जि-
 तत्वे लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः । तन्मुखमेतस्मादधिक-
 मिति भावः । लज्जया स्नानिर्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

दृष्टो निजां तावदियन्त्यहानि
जयन्नयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।
पूर्वस्वदास्येन तुलां गतश्चे-
दनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥
क्षत्राणि रामः परिभूय रामात्
क्षत्राद्यथाऽभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

रावणश्च जेतुं प्रवृत्तस्तुषाराग्निना दह्यमानः कम्पमानतनुः
तमजितैव परावृत्त इति उत्तरकाण्डे कथा ॥ १३१ ॥

दृष्ट इति । अयं शशाङ्क इत्यन्वेतावन्ति अहानि शुक्लपञ्च-
दिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां
जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्याऽधिकीभवंस्तथा
दृष्टः, दृश्यन्ति दिनानि जयंस्तवज्जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो
वा तावच्छब्दः, अगद्यैव परिपाय्या पूर्वविम्बोऽयं तदास्येन सह
तुल्यं साममथ च तोलनकाष्ठं गत आरूढस्येत्तर्ज्जनन्तरं निकटं
तमेव शः प्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कलाचयश्च द्रक्ष्यसि, उ-
त्तमेन सह स्पर्द्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादियेन हि
हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
तदास्येनेति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति (पा० २।३।७२) नि-
षेधेऽपि सह योगे हतीया । तथा च कालिदासस्तुलां यदा-
रोहति हन्तवासमेत्यादि ॥ १३२ ॥

क्षत्राणीति । द्विजेन्द्रो जमन्यपत्यत्वात् सोऽतिप्रसिद्धपराक्-

तथैष पद्मानभिभूय सर्व्वी-

स्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधाशो

रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

मो रामः परशुरामः सर्व्वाणि चित्राणि परिभूयापि चित्रादेव
रामाद्वाश्रयेः सकाशात् यथाभज्यत पराभवं प्राप तथा तेनैव
प्रकारेण एषोऽपि द्विजराजः सर्व्वान् पद्मानभिभूय सङ्कोचक-
रणात् पराभूयापि त्वदङ्गपद्मात् सकाशात् परिभूतिं पराभव-
मेति सकलचञ्चियाधिकं यथा श्रीरामस्य तथा सर्व्वपद्माधिकं
त्वङ्मुखपद्ममेति भावः । वा पुंसि पद्ममित्यमरः ॥ १३३ ॥

अन्तरिति । हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि हरिणेन पा-
ण्डुरेण रूपेण वर्त्तेन कर्त्तुं शुद्धाङ्गोरन्तः प्रान्तभागः पूर्व्वम-
श्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सलक्ष्मीकः क्रियते त्वं पश्य । अथ
च चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेन कर्त्तुं रूपेण स्वीयनीलवर्त्तेन
कृत्वा अमलक्ष्म्यं सलक्ष्म्यं क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलक्ष्मं क्रियत
इत्यर्थः । पश्य एष स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य चन्द्रस्यान्तं
पर्यन्तभागं कदाचिदीक्षणमाणां भैमीमददर्शत्, दर्शयामास ।
कदाचिच्चान्तर्मध्यभागं दर्शयामास । अङ्गुष्ठादिना चन्द्रमेतनी-
लप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्व्वस्मिष्टपदैस्तया सह क्रौडां चकारेति
भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः ।
अन्त इत्यकारान्तमेकत्र अन्तरित्यव्ययमपरच मध्यवाचि । स-

इत्येष भैमीमददर्शदस्य
 कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥
 सागरान्मुनिविलोचनोदरा-
 दद्वयादजनि तेन किं द्विजः ।
 एवमेव च भवन्नयं द्विजः
 पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

श्लोशब्दस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावे सलक्ष्मीशब्दा-
 च्चिः । पक्षे सलक्ष्मशब्दाच्चिः । पक्षे पाप्माभेत्यादिना (पा० ७।
 ३।७८) कर्त्तर्येव शः । दृष्टेर्बुध्यर्थात्तादृति बुद्धीति (पा० १।४।
 ५।७) अणौ कर्त्तुर्णौ कर्त्तृत्वाद्भैमीमिति द्वितीया ॥ १३४ ॥

सागरादिति । अयं चन्द्रः सागरान्मुनिविलोचनोदराच्चैत-
 द्रूपाद्वयात् सकाशाद् यद्यस्मादजनि, उत्पन्नस्तेन कारणेन
 दाभ्यां जातत्वाद् द्विजः किं, एवमेव चानयैव रीत्या दाभ्यां
 जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विधुरचेर्मुनेर्जातः किं कथं पर्य-
 वस्यति, दाभ्यां जातत्वे सत्यपि अचिमुनेरेव जात इति तात्प-
 र्यवृत्त्या कथमुच्यते इत्यर्थः । अथ चैवमेव यथा अनेन प्रकारेण
 द्विजत्वं तद्यैवाचिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति । किं दाभ्यां
 जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजादचिमुनेर्जातत्वादपि
 द्विज उच्यते, द्विजात्पक्षो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथ च
 दाभ्यां जातत्वाद्विजोभवन्नेवं न त्रिभ्यो जात इत्यत्रिज इति
 तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते । यो हि दाभ्यां जायते स त्रिजो न

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
 यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासां ।
 तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिमस्य
 स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः । दिजस्त्रिजो न
 भवत्येव ॥ १३५ ॥

तारेति । हे तन्वि ह्यग्राङ्गि धाता ताराणां मन्त्रवाणां विहा-
 रभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विम्बं जिमस्य पुराणपुरुषस्य
 ओविष्णोर्मते ऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन् यच्चकार निर्गमे
 तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः
 स्वर्गभुवनं तत्सम्बन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठ्य-
 माप । किम्भूतां मण्डलीं । हिमस्य तुषारस्य भुवं स्थानभूतामति-
 शीतलां, तथा मृगस्य नाभौ मध्ये वासे यस्यास्तां, यस्या मध्ये
 मृगोऽस्तीति यावत् । तादृशीं । अन्येषां सुराणामेतादृश्या-
 पारकरणे सामर्थ्याभावात् ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथ च
 ताराया बुद्धदेव्या विहारस्थाने हिमभुवं शीतलां शुभ्रत्वाङ्गि-
 माचक्षुरूपं वा, तथा मृगनाभेः कस्तूर्याः वासः परिमलोऽव-
 स्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं कर्पूर-
 राशिं यच्चकार तेनैव पुण्येन जिममते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सु-
 रश्रेष्ठत्वमधस्त । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत् पूजार्थं कस्तू-
 रीराशिं करोति स लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपा-

इन्दुं मुखाद्ब्रह्मणं तव यद्गृणन्ति
नैनं मृगस्यजति तन्मृगदृष्टयेव ।
अत्येति मोक्षमहिमा न हिमांशुविम्ब-
लक्ष्मोविडम्बिमुखि वृत्तिषु पाशवीषु ॥ १३७ ॥

दधन् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । तेनै-
वेति पाठे उत्प्रेक्षा । बुद्धदेव्यां मता तारा ॥ ११६ ॥

इन्दुमिति । हे हिमांशुविम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि-
स्वस्मान् न्यूनत्वात् परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्या-
स्तादृशि भैमि पण्डिता इन्दुं तव मुखात् सकाशात् लक्ष्मुखम-
पेक्ष्य वा ब्रह्मणमोषदसमाप्तं द्रव्यं द्रव्यत्वमपि यस्य पूर्णनस-
म्यत्वं द्रव्यादपि निःसारमिति यावत् । अथ च ब्रह्मधिकं द्रव्यं
यस्मात् द्रव्यादपि निःसारं यद्यस्मात् गृणन्ति, तत्तस्माद्धेतोर्मृग
एनं चन्द्रं मृगसम्बन्धिन्या द्रव्यया कोमलद्रवणकवलनाभिला-
षेणैवाथ वा चन्द्रे प्रयुक्तस्य ब्रह्मद्रवणशब्दस्य ब्रह्मत्वतः द्रव्यस्य
ब्रह्मणि द्रव्यानि यस्मिंस्तादृशमित्येव रूपार्थग्रहणरूपया भ्रा-
न्त्येव न त्यजति । मृगो हि ब्रह्म च द्रव्यं ब्रह्मद्रव्यं देशं वा न
मुञ्चति । नन्यनुभवे सत्ययासंसारं कथं भ्रान्तिबाहुल्यमित्याश-
ङ्क्यार्थान्तरन्यासमाह । पाशवीषु पशुसम्बन्धिनीषु वृत्तिषु व्याप-
रेषु विषये मोक्षमहिमा भ्रान्तिबाहुल्यं नात्येति, ब्रह्मकालाति-
क्रमे नापद्याति । पशवो हि सर्वदा मूढा एवेत्यद्यापि मृगस्य
भ्रान्तिर्नापद्याति तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । मुखात्

स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-
 दुःखाकृतैनमवधूय सुधा सुधांशुं
 स्वं निऋते सितिमचिह्नममुष्य रागै-
 स्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठं ॥ १३८ ॥

तुब्लोपे पञ्चमी । बज्जटणमीषदसमाप्तौ विभाषासुपो बज्ज-
 जिति (पा०।६।३।७४) बज्जच् ॥ १३७ ॥

स्वर्भानुरिति । हे प्रिये सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा-
 तवाधरोष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्यौष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा सि-
 तस्य भावः सितिमा धावत्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं धवलरूप-
 मपि स्वमात्मानं निऋते पुनः स्वर्भानुपानभिया तिरो दधाति ।
 अतः स्वर्भानुना वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पा-
 दनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणोत्पादितदुःखा । कि-
 ञ्भूतमधरोष्ठं । प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव तासो वर्षा यस्य ताम्बू-
 लेनैव वा तादृशं रक्तवर्णं । पुनः राजपानभिया त्वदधरमेव स्वा-
 नान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः । अन्योऽपि
 सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं
 धृत्वा स्वं निऋते । सुधया चन्द्रस्य परित्यागात् त्वत्सुखाश्रयणात्
 त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमित्युक्तरीत्योप-
 मोत्प्रेषा वा । दुःखाकृता दुःखात् प्रातिलोम्ये इति (पा०५।
 ४।६४) डाच् ॥ १३८ ॥

हृद्यन्तीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यदा शशं
जानस्फोतनोरमव्य हरिता स्रुतस्य पत्न्या हरेः ।

हृद्यन्तीति । हे प्रिये मतभेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं यदा शश-
मुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता स्फोता पूर्णा तनुर्यस्य हरेरिन्द्रस्य पत्न्या
हरिता प्राच्या दिशा स्रुतस्य तत्रोदितस्य पूर्णस्यात एव हरेः
ओविष्णोर्वामासीभवतः । यदा सञ्जातपूर्णशरीरस्य मृगं यदा
शशं कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कनीनिकात्स्रुत्वात्
ओविष्णोर्वामनेत्रीभवतोऽमुस्य चन्द्रस्य तददनाम्बुजात् सका-
शाद्यङ्गङ्गः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्व्वदा असहायादेक-
स्यात् पद्मात्, न तन्वस्यात् कमलात्, न ह्यन्यैः पद्मैरयं पराजीयते
प्रत्युतायमेव पद्मानि पराजयतीत्यर्थः । अथ वाऽम्बुजतुल्यात्
तददनादेव पद्मादयं च पद्मसङ्ख्याकात् तददनरूपादम्बुजाद् य-
दस्य भङ्गो जातस्तदेकाकिनोऽसहायस्य स्यात्, भवेत्, वज्रभिरैकः
पराजीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः सिंहिकायाः सुतो राज्ञः स
पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमङ्गः पराभावुको राज्ञरेव न
तन्व इति । सम्प्रतीति पाठे, अथ पुनरखैकः भटः प्रतिभटः सिंहि-
कायाः सुतः स्यादेकाकिनोऽस्य तन्मुखपद्मः प्रतिदन्दी न भवति
प्रतुल्यात्, किन्त्वैकाकी राज्ञरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः ।
किञ्च स्रुतमुभयान्नाहोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं
प्राप्तमित्यर्थः । अथ च हरिद्वर्णया हरेः सिंहस्य पत्न्या सिंहि-
कया प्रसूतस्य तस्या मृगं शशं वा यं कश्चन पशुं जठरे निक्षिप्य

भङ्गस्त्वद्वदनाम्बुजादजनि यत् पद्मात्तदेकाकिनः
 स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिद्धिकायाः सुतः॥१३८॥
 यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभू-
 र्वाक्पारोणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकं ।

भक्षयित्वा स्थितस्यात एव सञ्जातपृष्ठशरीरस्यात एव हृद्यंक्षी-
 भवतः सिंघतां प्राप्नुवतोऽस्य तन्मुखाद् यः पराजयोऽजनि स
 एकाकिनः केवलात् पद्मादम्बुजादेव पराजयः । सिंघस्य गजा-
 ङ्गजो यथा तददेतस्मद्वच्चित्रमित्यर्थः । अथ च पद्मसङ्ख्याकादे-
 कस्य पराजयः । सिंहेऽप्येको बङ्गसङ्घैः पराजीयत एवेत्यर्थः ।
 अथ च पद्माच्छरभादष्टपदादेव भङ्गः सिंघस्य केवलमष्टपदा-
 देव भङ्गः, पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् तन्मुखमधिकमिति भावः ।
 हृद्यंक्षः केसरी हरीत्यमरः । गजाङ्गशरभाः पद्मा इत्यनेकार्थ-
 भाजः । प्रथमपक्षे हृद्यंक्षिशब्दाच्चिः, द्वितीयपक्षे हृद्यंक्षशब्दा-
 देव ॥ १३८ ॥

यदिति । हे प्रिये वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपीं
 तदुचितां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधात्, व्यरचयत् । यतोऽसौ
 श्रीविष्णोर्नाभौ वर्त्तमानात् पद्माङ्गवतीति पद्मभूः । स हि स्व-
 जनकस्य पद्मस्य पित्रभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन महतीं
 पूजामकरोति भावः । वाक्पारोणा वाचः परतीरे भवा वाचा
 वर्षयितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मस्यैतावकं मुखं स एव भव-
 न्मुखरूपो जात इत्यर्थः । अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपित्रभुक्ता नेत्र-

कः ग्रीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
स्थासुखस्तटिनीतटावनिवनोवानोरवासो वकः ॥ १४० ॥

नीलोत्पलाभ्यां हृतपूजनत्वादत्र तत्र मुखे नीलोत्पलं दृश्यत
इत्यर्थ इति चेत् तर्हि असौ ग्रीतांशुः को नाम, अपि तु न
कश्चित्, तन्मुखस्य पुरस्तादयं कः, स्मरणार्होऽपि नेत्यर्थः ।
तर्हि असौ क इति चेत् तत्राह । अयं वकः । किंभूतः मखो
दक्षमख एव मृगस्तस्य व्याधो हरस्तस्योत्तमाङ्गं शिरस्तस्यचक्षे
स्थले स्थासुः स्थितिग्रीला स्तटिनी गङ्गा तस्यासटावन्यां
तीरभूम्नां वा वनी महदक्ष्यं वा यत् काननं तत्र ये वानी-
रा वेतसास्तम्भवासी । चन्द्रस्य हरजटाजूटवासीति प्रसिद्धं ।
वाक्पारीणश्चिरिति ब्रह्मविशेषणं वा । अत्र यदपत्यस्य ब्रह्म-
णोऽपि सौन्दर्यं वागगोचरस्तत्पितुः पदस्य सौन्दर्यं मनसो-
ऽपि गोचरो न भवतीत्यर्थः । तन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदन्तरं
साम्यसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दर-
वृन्दं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात्
सर्वाधिकमिति सूचितं । मखमृगेत्यादिना चन्द्रस्यातिदैर्ग्यं
सूचितं, तन्मुखसाम्यप्राप्त्यर्थं तपश्चरणं सूचितं । अन्योऽपि वि-
शिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थानयुक्तनदीतीरवानीरवासी तपस्यति ।
नदीतीरवानीरवासित्वं वकजातिः । वाक्पारीणा, भवार्थे रा-
त्रावारपाराद् घञ्जी (पा० ४।२।८ इवा० १) इत्यत्रापि विष्टु-
द्योतादपीति वचनात् खः ॥ १४० ॥

जातं शातक्रतव्या हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
 मश्यामलैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य ।
 इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-
 दन्दापादानदानद्रवलवगलनादङ्गमङ्गे विशङ्के ॥ १४१ ॥

जातमिति । अहं इन्दोरङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजपा-
 मणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्त्तमानो य ऐरावतस्तस्य
 गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्तलयोश्च ये द्वे
 दन्दे गण्डदन्दं पिण्डदन्दश्च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां
 ते च ते दानद्रवलवा मदजललेशाश्च तेषां गलनात् सम्यक्तात्
 काकतालीयमाकस्मिकं दैवसिद्धमिन्दीवराभं नीलोत्पलतुल्यं
 जातमेकं कलङ्कं विशङ्के मन्ये । किम्भूतस्येन्दोः । अस्यामङ्गुलीनि-
 र्दिष्टायां पुरोदृष्टायां शतक्रतोरियं शातक्रतवती तस्यां हरिति
 दिशि विहरत उद्गच्छतः, तथाऽश्यामले विषये ऐकमत्यं सर्व-
 संवादस्तेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्त्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदश-
 भिरपि कलाभिः कृत्वा निर्मितिर्यस्य, अश्यामलैकमत्येन स्थिता
 सकलकलानिर्मितिर्यस्य तावृक्षस्य वा । अत एव निर्मलस्य
 ग्रथेकं कलानां धावस्य दृष्टत्वाद्भवत्सकलकलानिर्मितत्वात्
 कारणधावस्याद्भवत्स्य, अश्यामलैकमत्येन स्थिता याः सकलाः
 कलास्ताभिर्यां निर्मितित्वात् वा हेतोर्धवलस्य पूर्वकारणधाव-
 स्यात्सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात् तु पूर्वदिग्भ्रमवक्रवात्
 तत्रैव भ्रमत ऐरावतस्य कपोलकुम्भस्तलनलजङ्गं दैववशा-

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय-
न्येन पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाधाराकवर्द्धिष्णवः ।

स्रग्गं तेनायं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतल्ले यदैव
काकस्य उपवेशनं तदैव देवात् काकस्योपरि तालफलपात इति
काकतालमिव काकतालोयं समासान्ताच्छः । निर्मितेः पचे
हेतौ पञ्चमी ॥ १४१ ॥

अंशमिति । हे प्रिये लोका रजनीभर्तुः षोडशमंशं क-
लामामनन्ति स्रग्गं कथयन्ति, तास्य षोडशमंशरूपाः प्रतिपत्,
आदिर्यस्मिन् कर्माणि राकां पूर्णमामभिव्याप्य वर्द्धिष्णवः प्रति-
तिथि एकैकाभिष्टुत्या वर्द्धमानाः पञ्चदशसंख्याका एव कला
एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्त्तुलं कुर्वन्ति तिथिसंख्यासाम्यात् पूर्ण-
मण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशीं तिथिमृते
दुद्धृता प्रयोजनाभावाच्चन्द्रादहिष्कृता सा षोडशी कला शेषा
पञ्चदशकलाभ्याऽवशिष्टा सती, यदा षोडशीं तिथिं विना प्र-
योजनाभावाद्याऽवशिष्टा, सा निघ्नप्रयोजनत्वादुद्धृता चन्द्रादहि-
र्निष्काशिता सती हरालङ्कृतिः शिवशिरोभूषणं जाता किं,
चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्हरालङ्कृतिरिवाभूत् किमित्यर्थः । अहं
तस्यास्योद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः सश्यामिकं नभोनोलिखा
सह वर्त्तमानं स्थानस्य पूर्ववस्थितेः सम्बन्धि विलं विवरं तत्क-
लानवस्थित्या कृत्वा प्रूत्यं नीलं नभोभागमेवेह चन्द्रमण्डलमध्ये
कलङ्कं प्रस्थापि किं, मध्यवर्त्तिनीलं तत् स्थानं विलमेवाहं कल-
ङ्कलेन ब्रह्म इत्यर्थः । शेषश्चन्द्रस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितं ।

या शेषः पुनरुद्धता तिथिमृते सा किं क्षरालङ्कनि-
 स्तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकं ॥१४२॥
 ज्योत्स्नामादयते चकोरशिग्रुना द्राघीयसी लोचने
 लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः सन्तर्पणात्मीकृतात् ।

पूर्वे राका निशाकर इत्यमरः । वृत्तयन्ति तत्करोतीति (पा०
 ३।१।१६ वा० १) णिच् । वर्द्धिष्णवः, अलङ्कृजिति (पा० ३।२।१३६)
 इष्णुच् । तिथिमृते ष्टेन पाशमिति वत् । श्यामिकेति मनो-
 शादेराकृतिगणनाद्वावे वुञ् ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति । हे मृगे सुन्दरि त्वदङ्गं वृत्तत्वादिगुणैः
 समानमपि नयनश्रियाऽपि कृत्वाऽनधिकं समानमेव, विधितुरत
 एव खस्य द्राघीयसी अतिदीर्घं लोचने लिप्सुर्लभुमिच्छुर्विधु-
 शकोरशिग्रुना प्रयोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति ।
 तत्रोत्प्रेक्षते । चन्द्रिकामृतपानकृतसम्यक्तर्पणेनात्मीकृतात् खव-
 शीकृतादितश्कोरबालकात् सकाशान्मूलं खचन्द्रिकापानहेतु-
 भूतमेतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयमध्ये उपजीवितुमादातुमिव ।
 यदा किञ्चित् खचन्द्रिकां पाययित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्त्या
 मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्णोऽधम-
 लस्य किञ्चिद्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति तथा
 अथ चन्द्र आदृत आदरयुक्तः सन्नद्धे मध्येऽथचोत्तमो रक्तुश्च क-
 रोति, उत्सङ्गधारणेन लालयतीत्यर्थः । किमर्थमित्याशङ्क्याह ।
 तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिग्रह्यतुमिव संलग्नं क-

अङ्गे रङ्गमयं करोति च परिष्कृत्युन्तदेवाहत-
स्त्वदङ्गं नयनंश्रियाऽप्यनधिकं मुग्धे विधित्त्तुर्विधुः ॥ १४३ ॥
लावण्येन तवास्तमेव वज्रना तत्पात्रमात्रसृशा
चन्द्रः प्रोञ्जलब्धतार्क्षमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

र्तुमेव । तन्मुखसाम्यनिमित्तं रमणीयमेवदयं सम्यादनीयं । चन्द्र-
स्वकोरहरिणौ वञ्चयतीत्यर्थः । चन्द्रादुत्कृष्टं तन्मुखमिति भावः ।
परिप्रष्टुमिति पाठे, एतस्मैचरामणीयकप्राप्त्युपायं प्रष्टुमिवेत्यर्थः ।
शिग्रुः सुप्रतार्य इति सूचयितुं शिग्रुपदं । आदद्यते, अदेर्निर्ग-
णार्थत्वेऽप्यदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० १।१।८७वा० १) इति वक्तव्या-
न्निर्गणादिपरस्मैपदाभावे णिचस्येति (पा० १।१।७४) तङ्ङाशि-
गुना आदिखाद्योर्नेति (पा० १।४।५२वा० १) अणौ कर्मत्वाभावः ।
द्राघीयसी अतिशायने इत्यसुनि प्रियस्थिरिति (पा० ६।४।१५ ७)
द्राघादेशः, लिप्तार्विधित्त्तुरिति च नलोकेति षष्ठीनिषेधः ॥ १४३ ॥

लावण्येति । हे प्रिये वज्रना क्वचित् पात्रे सञ्चितेनाखिलेन
लावण्येन कृत्वा तवास्तमेवारम्भि निर्मितं, चन्द्रस्तु पुनः तस्य
लावण्यसाधारपात्रं सृजतीति सृक्तेन लावण्यस्थानपात्रमात्र-
सृजेनात एव प्रोञ्जनेन पात्रनिर्घर्षणेन कृत्वा लब्धता उपार्जि-
तत्वं तेनाङ्गं किञ्चित् खण्डं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मलिनेन श्रे-
षेण भवन्मुखनिर्माणावशिष्टेनांशेन कृत्वाऽऽरम्भि निर्मितः । अत
एव श्रेष्ठमण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित इति वा ।
विधिना एतत्तन्मुखमृगाङ्गसंलक्षणद्वयं निर्माय स्रष्टा अप्सु पाणी

निर्माय द्वयमेतदप्यु विधिना पाणो खलु खलितौ
 तस्मैशैरधुनाऽपि नीरनिलयैरभोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥
 लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रसृष्ट्या
 चन्द्रः प्रोत्कृन्तलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः ।

प्रखलितौ खलु, लावण्यलेपकृतजलखलनाविव, तस्मात् तस्य ख-
 लनरजोमिलितलावण्यलेपस्य लेशैरस्पर्शैरेव कर्तृभिरधुनाऽपि
 नीरनिलयैर्जलस्यायिभिः सहिरभोजमारभ्यते, निर्मायते, क-
 मलनिर्माणे ब्रह्माणः कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः । कमलाचन्द्रोऽधि-
 कस्तस्मादपि तन्मुखलावण्यं साकल्येन निर्मितत्वादधिकमिति
 भावः । अभोजं जात्येकवचनं ॥ १४४ ॥

लावण्येति । अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भिः ततो
 भवद्वदनकामनीयवर्षनाच्चिन्ताऽपि दूरे निष्ठतु, अशक्यकरत्वा-
 दित्यर्थः । उक्तरीत्या तत्पात्रमात्रसृष्ट्या प्रोत्कृन्तलब्धतार्द्धम-
 लिनेन शेषेण यस्यचन्द्रो विधिना निरमायि तस्य लेखाऽपि
 लावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपकखामात्रत्वादेव नि-
 श्कलकृत्वात् सुवमया परमशोभया कृत्वा अहंलया अस्यापे-
 क्षयाऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शब्धोः श्रियामपिः श्रि-
 रोभूतप्रणमभूत्, श्रिविशिरोऽध्यारोहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तम-
 श्रिरोऽधिरोहति । अत्रां कुमुदं कर्तृयद्यस्मात् तस्य चन्द्रस्य प्रहं
 प्रतिविम्बस्थानं जलमसृष्टत्, अतः श्रियः सदाभूत्, चन्द्रकर-
 वक्षणादेव हि कुमुदं वशीकं भवति पद्मस्य श्रियः प्रसाभूत्

यस्मेखाऽपि शिखामणिः सुषुमयाऽहं द्रव्यं शम्भोरभू-
दङ्गं तस्य पदं यदस्युद्गदतः पद्मञ्च सद्म श्रियः ॥ १४५ ॥
सपीतेः सम्पीतेरजनि रजनोशः परिषदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणिग्रावमणिकः ।

जलस्य चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्वाद्दर्शमानत्वात् कु-
मुदसाहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्याः स्थानमभूत् । यद्वा पद्मञ्चातः
कुमुदाङ्केतोः श्रियः सद्माभूत्, अजलजातियोगात् कुमुदाधा-
रजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीगृहलमभू-
दित्यर्थः । यद्वा या लेखा शम्भोः शिखामणिरभूत् तस्य शिखा-
मणिभूतस्य चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकपूजासमये यस्मात् कु-
मुदं पद्मञ्चासृशत्, अतस्तदुभयं श्रियः सद्माभूत्, चन्द्रस्य बद्ध-
शिरःसम्बन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः । यद्वा तस्य शम्भोः पदं
चरणं पूजावशाद्यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चासृशत् तस्मादुभयं श्रीसद्मा-
भूत् । तस्य लावण्यस्थानं विधिहस्तलावण्यलेपचालनजलं यस्मात्
कुमुदं पद्मञ्चासृशत्, यद्वा पद्ममेवासृशत्, यतोऽङ्गं तस्मात् कुमुदं
पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा । तन्मुखलावण्यलेशपर-
म्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनीति । तन्मुखलावण्यं वाङ्म-
नसगोचरं न भवतीति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात् पूर्वो-
द्धृत्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वाच्चायं श्लोकः पुनरुक्तः ।
अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं ॥ १४५ ॥

सपीतेरिति । हे प्रिये सम्पीतेस्ताराणामन्योऽन्यं सम्यग्वा

प्रिये पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुश्रवकः

सुधामभ्युद्धुर्त्तुं धृतश्रवकनीलाश्लचषकः ॥ १४६ ॥

प्रीतिः सौहार्दं तस्माद्धेतोः सपीतिः सहपानं, सुहृदो हि सह-
पानं कुर्वन्ति, तस्माद्धेतोः, यदा सहपानाद्धेतोः सम्यक् प्रीती
रुच्यभिवृद्धिस्तस्माद्धेतोस्ताराणां परिषदा मन्त्रेण परीतः सम-
न्ताद् व्याप्य रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणिस्तस्य
यावा शिखा तेन घटितोऽतिधवलः स्तूलः पेचद्रव्याधारभूतो
मणिकोऽलिञ्जर एवाजनि, सम्भूतः । विधिना तारापरिषदा
वा व्यरचि इति पश्य । कीदृशः । सादृश्येन वस्त्रान्तरसम्भाव-
नारूपायामुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विशिष्टसम्भावनाचतुरैः
श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिस्तारापरिषदैव सुधामभ्युद्धुर्त्तुं धृतो
यो मध्यस्थितः श्रवकः कलङ्कः स एव नीलाश्ला नीलमणिश्चो न
घटितं चषकं पानपात्रं यस्मिन्नेवम्भूत इवाचमिति अभिधा-
नाय वर्णयितुं सुश्रवकः सुखेन श्रवः । चन्द्रो धावत्यात् पीवूष-
पूर्णः सूर्यकान्तमणिक इव, कलङ्कस्य नीलमणिघटितं चषकमिव
दृश्यते तत् पश्येत्यर्थः । यथा मणिलोदकाद्युद्धरणाय मणिक-
मुखे चषकः स्थाप्यते तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधा-
पानं कर्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य
मुखे सुधाद्वरणाद्य श्रवणामनीलमणिचषको निश्चित इत्युत्प्रे-
क्षितं श्रव्यत इत्यर्थः । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । सपीतेः,
वोपसर्जनस्येति (पा० ६।१।८२) वा । सहस्य इति (पा० ६।१।

आस्थं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृत्य ते निर्मितं
शङ्के सुन्दरि शर्व्वरोपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।
आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारे दृशौ
त्वदङ्गो सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥१४७॥

७८) योगविभागाद्वा सहस्रं सः । कविभिः खलर्थयोगान्न पृष्टी ।
सुश्रक इति खल ॥ १४६ ॥

आस्थमिति । हे सुन्दरि विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं
विम्बं तस्य वृत्तत्वाद्वादकत्वादिगुणानाकृत्य गृहीत्वा ते आस्थं
यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्व्वर्याः परिवृढः
प्रभुश्चन्द्रे दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं न तु दोषा रात्रिस्त-
त्कारित्वादोषाकर इत्यहं शङ्के । तथा अहं इन्दोर्मृगात् सका-
शात् सारे दृग्भावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे
निहिते स्थापिते इत्यहं शङ्के । तेन कुतो ज्ञातमित्यत आह सु-
न्दरतरे त्वदङ्गो जागरुके सति अनन्धश्चक्षुष्मानुभवतारतम्यवि-
चारजतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिमयं च समीची-
नाधारपरितोषं कुतो वा दध्याद्वारथेदपि तु न कथञ्चित्,
तस्मात्तेजोद्भूतत्वादन्धत्वेनैव तन्मुखरामणीयकादर्शनादन्यत्र ग-
न्तुमशक्तेः तन्मुखं त्यक्त्वाऽप्येवायं स्थित इत्यर्थः । तन्मुखं च-
न्द्राधिकं । नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः । सारमिति
कचित् पाठः ॥ १४७ ॥

शुचिरुचिमुडुगणमगणनमममति
 कलयसि कृशतनु न गगनतटमनु ।
 प्रतिनिशशशितलविगलदमृतमृत-
 रविरयद्ययचयखुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥
 उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते
 भवतु जनः परिचारकस्तवायं ।

शुचीति । हे कृशतनु त्वं गगनतटं नभःस्वल्पमनु लक्ष्मीकृत्य
 शुचिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा वज्रत्वादगणनं सञ्ज्ञातुमशक्यमनु-
 मङ्गुल्या निर्देशं प्रत्यक्षगम्यमुडुगणं प्रतिनिशं रात्रौ शशितला-
 चन्द्राधोभागाद्विगलता खवताऽमृतेन मृतं पूर्णं रविरयस्य इय-
 दयस्तस्य खुराणां घानि विलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां
 कुलं वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपि तु तद्विवातितरां
 जानीहीत्यर्थः । प्रतिनिशं चन्द्राङ्गलता धवलोनामृतेन पूर्णाः
 सूर्याश्चखुरगर्भा इव तारकाः शोभन्त इति भावः । गगनतटं
 कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । प्रतिनिशं वीष्वायामध्यधीभावः ।
 सर्व्वं लघु ॥ १४८ ॥

उपनतमिति । हे प्रिये रक्तो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः पीतः
 शितः कविरित्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्यान्मानवर्षाकृतान्मु-
 ङ्गानि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतं सम्पन्नमास्ते । अयं मल्लक्षणे
 जनः प्रारब्धकामदेवपूजायामव परिचारकस्तुन्दनायुपचारो-
 पनायकोऽयं च सम्भोगकारी भवतु, त्वं तिलैस्त्रिलक्षितः सञ्ज्ञा-

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं

वितर निवेद्यमुपास्व पञ्चबाणं ॥ १४६ ॥

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलद्दन्तौघयन्त्रोद्भव-

श्चभ्रालीपतयालुदोधितिसुधासारंस्तुषारद्युतिः ।

ततिलकस्तिलैरेव वा तिलकवान् कृतो यः पर्पटः शालितण्डु-
लपिष्टरचितस्त्रिपिटस्तिलशृङ्खलीमञ्जु उपदंशविशेषस्तददाभा-
यस्य तन्मुखं सकलङ्गमध्यादिविशिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव नि-
वेद्य कामाय वितर, एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्व पूजय । अ-
न्योऽपि देवपूजकः पुण्यादिसामग्र्या देवं पूजयति, कस्यित् परि-
चारकोऽपि तस्य भवति, एवमत्रापि सर्वाणि मन्त्राण्युदितानि,
कामोद्दीपकश्चोऽप्युदितः, सुरताकार्यकारी निषिद्धः सन्ध्या-
समयोऽतिक्रान्तस्तस्मात् काममुपास्व सुरतेऽच्युरस्मीति भावः ।
पञ्चबाण इत्यनेन कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते । सामान्य-
मित्यभिधानाज्जातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति ।
तिलकितेति तारकादित्यात् तत्करोतीति वा (पा० २।१।२६
वा० १) श्रुत्यास्मिष्टा ॥ १४६ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाग्निष-
माशाले । स्वर्भानुरिति । हे प्रिये देवः प्रकाशमानस्तुषारद्यु-
तिर्हिमकरोऽयं च हिमकर एव देवो वर्षणां पूजाञ्च कुर्वतां
नोऽस्मदादीनामावयोर्वा तुष्टये परमानन्दायान् । किम्भूतः । स्व-
र्भानो राशेः प्रतिवारं पौनः पुन्येन यत् पारणं चक्ष्मैव गिलनं

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे

देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं यन्त्रं क्षिद्रकरण-
साधनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा श्रमाली दन्तदंशनकृतविवरपर-
म्परा तथा तस्याः सकाशादा पतयास्तुः पतनशीला दीधिति-
सुधा किरणामृतं तद्रूपः सारः श्रेष्ठो भागो यस्य दीधितिसुधा-
या वा । यदा दीधितिसुधाया आसारो धारासम्पातो दीधि-
तिसुधारूपो वा आसारो यस्य स अत एव पुष्पेष्वासनस्य पुष्पध-
नुषस्तप्रियाया रतेस्य परिणयानन्दो विवाहरूप आनन्दस्तस्य-
मन्विन्मभिषेकोत्सवे महाभिषेकार्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्र-
क्षिद्रगलज्जलधारस्य कलज्जस्येव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे
हि सहस्रधारेण सुवर्णकलज्जेन महाभिषेकः क्रियते तथा च रा-
जदन्तकृतक्षिद्रपरम्परागलदन्तधारसन्धौ गलज्जलधारसह-
स्रक्षिद्रसुवर्णकलज्ज इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णनयोक्तविधत्त-
कृतपूजया च सुरतप्रवृत्तयोरवयोदहीपकृतया परमानन्दं
कुर्यादिति भावः । एतेन तत्समयोचितरतिकामविवाहोत्स-
वाभिधानेन चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये इत्यनेन च विलासिना मन्त्रेण
स्मृतिर्वर्तनीयपदवार्थपयोधिपीयूषरसास्त्रादनसालसोऽभिव्य-
ज्यते । सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धारा यस्य
सुधाया आधार इति वा, आनन्दपदेन तुष्टयेऽस्मिन्त्याश्रया च
यन्त्रसमाप्तिं द्योतयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरमल्लस-

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियं मामस्मदेवी च यं ।
 द्वाविंशो नवसाहस्राङ्गचरिते चम्पूकृतोऽयं मन्त्रा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १५१ ॥
 यथा यूनुस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
 कुमाराणामन्तःकरणचरणं कैव कुरुते ।

रित्रस्य नीरसत्वान्नायकानुदयवर्णने रसभङ्गसङ्गावाच्च काव्यस्य
 सङ्गदयश्चदद्याद्वादनफलत्वाच्चात्रोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न
 वर्धितमित्यादि ज्ञातव्यं । न इति पक्षेऽस्मदोद्देश्येति (पा० १।
 २।५८) द्वित्वेऽपि वज्रवचनं ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाङ्गार्थः स्पष्टः । द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो
 गतः समाप्तिं प्राप । किम्भूतस्य श्रीहर्षस्य । नवो यः साहस्राङ्गो
 नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयीं कथां करो-
 तीति कृतं तस्य विनिर्णीतवतः सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति
 सूच्यते । नृपसाहस्राङ्गेति पाठे नृपस्वामौ साहस्राङ्गस्य तस्य
 गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूकृतो भोजराजस्य विक्रमार्कस्य
 वेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे उटि टिलोपः ॥ १५१ ॥

यथेति । पथा परमरमणीयाऽपि रमणी यूनुस्तरुणस्य कामि-
 नोऽन्तःकरणं कुरुते तद्वत् तथा कुमाराणां वाक्त्रिजानां हीर-
 लाभमात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्यमानानामनुभूतकाम-
 सुखानां चित्तं स्खलनं कैव कुरुते, अपि तु न काऽपि, तथेयं का-

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १५२ ॥

दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्त्रां वमन्तु सरस्वतीं

तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरङ्गनिडम्बरां ।

व्यरचनारूपा परमरमणीया मदुक्तिरपि अवणमननादिवश
सुधीभूय, अमृततलं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽपि
सरसस्य पण्डितस्य चेतश्चेद्यदि मदयति आनन्दयति तर्ह्यस्य
सुधियोऽत्यादृताया मदुक्तेररसानां नीरसानां सर्वथैवासरं
हरसशब्दानामपि चलदुपलप्रायाणामदृष्टपुच्छपशूनां पु
षाणामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्यात्, अ
तु न किञ्चिदप्यस्यासौरपकर्तुं शक्यते । सुधीभिरादरे व
सति नीरसैरकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीभिर
दृतत्वात् सकलगुणपूर्णातिसरमेयं मदुक्तिरिति भावः । मदुक्तं
सुधारूपत्वाभावात् लोदानन्तरञ्च सरसलप्रतीतेः सुधात्वात्
सुधीभूयेति च्चिः । सुधिय इति जात्यभिप्रायेणैकैनापि र
धाया आदरे कृते महद्भारवं, बहुभिरप्यसौरनादरेषु कृतेष्व
न किञ्चिद् लाघवमित्यभिप्रायेण वा । यून इति प्रतियोगि
एकवचनान्ताच्चैकवचनं । कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥ १५२ ॥

कविरर्थान्तरोक्त्या स्वीयामुक्तिं वर्णयति । दिशति । गिरि
ग्रावाणोऽद्रिपाषाणाः दिशि दिशि स्त्रां निजां सरस्वतीं नदं
अन्तर्गतजलप्रस्रवणां वमन्तु मुञ्चन्तु, आपातेन समन्तादूर्ध्वदे

स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीर्यते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनं ॥ १५३ ॥

शादधःपतनेन स्फुरन् प्रकाशमानो ध्वनिडम्बरः शब्दाडम्बरो
यस्याः ताञ्च नदीं मिथस्तुलयतु, अन्यनद्या समीकरोतु जन इत्य-
र्थः । अथ वाऽऽपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरद्भ्वनिडम्बरां स्फुरत्प्रात-
घोषां तां जनो मिथस्तुलयतु, उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न
नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरन्तन इत्यर्थः । स क्षीरोदन्वान्
परं केवलमपरो न विद्यते पर उत्कृष्टो यस्मादत्युत्कृष्टोऽथ वाऽन्य
एव यतो यस्य क्षीरोदखेदं यदीयममृतमेतादृशमुदीर्यते उत्प-
द्यते । कीदृशं । मथितुर्देवादेः खेदच्छेदि मथनजनितक्लेशापहं ।
तथा प्रमोदनं नितरामानन्ददायि, तथा ओदनं भक्तमास्वाद्य
सिद्धान्तरूपं, अथ चैवम्भूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीर्यते स
क्षीरोदन्वानपरः परोऽन्यो नास्ति किन्त्वेक एव । अथ च प्रति-
दिशं सर्वदेशेषु गिरिवाण्यां विषये पाषाणतुल्या जडा अन्ये कवयः
स्त्रीषां वाणीमुद्गिरन्तु, आपातेन प्रतिभामात्रेण स्फुरन् ध्वन्याख्य-
काव्यविशेषस्याडम्बरो यस्यां प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्ब-
रोऽनुप्रासो यच्च वा तां वाणीं मिथोऽन्योऽन्यं जनः समीकरोतु तस्य
कवेरुक्तिरस्यैवास्य च तस्येवेत्येव तुल्यतु । आपात इति विसर्ज-
नोद्यमानपाठे । आपातः प्रतिभासः तां तुल्यत्वित्यर्थः । एवंविधं
परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविः,
अपरो नास्ति किन्त्वेक एव, अन्ये कवयः पर्यन्तपावतुल्याः, अहं

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञं मन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खेलतु ।

श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो नीरा-
र्थिनेऽपि तीरमात्रस्थान् क्षीरेण तर्पयति लक्ष्मीकौस्तुभामृता-
दिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति, मदीयकाव्यविचारक-
स्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनवचनमृतमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारक-
स्येत्यन्ये यावत्तुल्या क्षीरोदतुल्यस्याहमिति भावः ॥ १५३ ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्बोधत्वादकाव्यमि-
ति ये वदन्ति तच्छङ्कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदा-
येन विना दुर्बोधमित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थं च बुद्धिपूर्वमेव
मयेदं काव्यं तच्च दुर्बोधं व्यरचीत्याह । ग्रन्थेति । आत्मानं
प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञं मन्यं मनो यस्यैवंविधाऽस्मिन् काव्ये हठेन
स्वीयप्रज्ञाबलेन पठितमस्यास्ती पठितोदंकाव्यस्य पाठकः खलो
मा खेलतु किमत्रास्ति अश्रुतमेव व्याकर्तुं शक्यते इत्यवज्ञा-
पूर्वं दर्पाभिव्यक्ते माकार्षीदित्येवमर्थः । इह काव्ये क्वचित्
क्वचिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद् बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिग्रन्थ-
मानशब्दार्थकुटिलिकाऽन्यासि विन्यस्ता खलमुखभङ्गार्थं बुद्धि-
पूर्वं मयेदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि न तु प्रसन्नकाव्यकरणाशक्ते-
रित्यर्थः । क्वचित् क्वचिदपीत्यनेन तत्र प्रसन्नताऽप्यस्तीति न
काव्यलहानिरिति सूच्यते । सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपाय-
माह । अद्वेति । अद्वया गुरौ देवतेकबुद्ध्या राक्ष्सेन पूजितेन

अद्वाराद्गुरुस्त्वथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय

त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ १५४ ॥

ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुञ्जेश्वराद्

यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवं ।

गुणैः पूर्वमस्यथा अपि स्यथाः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता
दृढाः स्वरूपतो दुर्बोधा ग्रन्थयोऽस्मै स गुरुसम्प्रदायावगतार्था-
ऽत एव दर्पराहित्यात् सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्मिरमृ-
तलहरी तस्यां मज्जनं तज्जनितसुखेषु विशेषेण आसमन्ताद्भा-
वेन च मज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु, गुरुपरम्परया-
ऽपि विना एकस्यापि पद्यस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते तस्माद् गुरुप-
रम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । यश्चेदं गुरुपरम्परया
अधीते स सततं सुखी भवति इति महाकविस्तस्याशिषं ददा-
ति । अस्मिन् पठितीत्यस्य च विषयस्येति कर्माणि सप्तमी । आ-
राद्धेति राधेरनुदात्तत्वादिङभावः ॥ १५४ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वहृतेरभ्युदयमाशास्ते ।
ताम्बूलैति । यः कान्यकुञ्जेश्वरात् सकाशात् सकलपण्डिताधिक-
व्यञ्जनं ताम्बूलद्वयं विदद्योग्यमासनञ्च लभते । न केवलं राज-
पूज्य एव किन्तु यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये
प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षा-
त्कुरुते । न परं पूर्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्म विदेव किन्तु यदीयं
काव्यं मधुवर्षि, अतिसरसत्वादमृतवर्षि । न परं पूर्वोक्तगुणविशि-

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियं ॥ १५५ ॥

ष्टोऽतिसरसो महाकविरेव, किन्तु तर्कशास्त्रेऽपि यस्योक्तयः धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृशः । तस्य विद्वच्चक्रचूडामणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः सुकृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सती आकल्पमतिवृद्धिं प्राप्नुयादित्याशीः । सर्व्वत्र यच्छब्दनिर्व्वाहे गुण एव । अभ्युदीयादिति इण् गतावित्यस्य रूपं ॥ १५५ ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा

यस्मिन्नेव पथि प्रवर्त्तनपराः सत्कीर्त्तयस्यापरे ।

अन्ये निःस्पृहणाश्रितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याश्रयाः

काकन्तः कलहप्रियाः खलजना नश्यन्तु जीवन्तु वा ॥

वासनामस्य रामस्य किङ्करस्य जगत्पतेः ।

न चेत्पूरय कल्पेश कल्पते तव किङ्करः ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारा-
यणकृते उत्तरनैषधीयप्रकाशे द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ २२ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

